

ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

E-ISSN: 2536-5045

Yıl/Year: 2024, Cilt/Volume 10, Özel Sayı/Special Issue

KAFKASYA ARAŞTIRMALARI ÖZEL SAYISI

ARTVİN ÇORUH UNIVERSITY
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES
Special Issue of Caucasus Studies

ARTVIN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

YIL: 2024 / CİLT: 10 / SAYI: Kafkasya Araştırmaları Özel Sayısı

ARTVIN CORUH UNIVERSITY
INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE

YEAR: 2024 / VOLUME: 10 / ISSUE: Special Issue of Caucasian Studies

E-ISSN: 2536-5045

Yılda iki defa yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
A peer reviewed international journal published two issue per year

Yasal Sorumluluk/ Legal Responsibility

Dergide yer alan yazıların ilmî ve fikrî sorumluluğu yazarlarına aittir.
The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors.

*Dergimizin Bu Sayısı Artvin Çoruh Üniversitesi Kafkasya ve Çevresi Uygulama ve
Araştırma Merkezi Tarafından Desteklemiştir.*

*This issue of our journal has been prepared with the support of the Kafkasya and Surroundings Application and
Research Center of Artvin Coruh University*

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mehmet ERSOY

Artvin Çoruh Üniversitesi - Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı

Artvin Çoruh University – Dean of Hopa Faculty of Economics And Administrative Sciences

Baş Editör / Editor in Chief

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Murat BERBEROĞLU

Artvin Çoruh Üniversitesi - Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Artvin Çoruh University – Hopa Faculty of Economics And Administrative Sciences

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Doç. Dr. / Assoc. Prof. Dr. Uğur UZUN

Artvin Çoruh Üniversitesi - Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Artvin Çoruh University – Hopa Faculty of Economics And Administrative Sciences

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Erol ŞİMŞEK

Artvin Çoruh Üniversitesi - Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Artvin Çoruh University – Hopa Faculty of Economics And Administrative Sciences

Sayı Alan Editörü / Issue Field Editors

Dr. Öğr. Üyesi / Asst. Prof. Dr. Mustafa BATMAN | Duke University – Department of Political Science,
Visiting Post- Doctoral Researcher

Sekreterler / Secretary

Öğr. Gör. / Lecturer Fatma NALBANT | Artvin Çoruh University –Hopa Faculty of Economics
And Administrative Sciences

Master Student/ Çiçek KIZILKAN | Artvin Çoruh University – Institute of Graduate Studies

Dil Editörleri / Language Editors

Öğr. Gör. / Lecturer Fatma NALBANT | Artvin Çoruh University –Hopa Faculty of Economics
And Administrative Sciences

Arş. Gör. / Res. Asst. Zafer ADALI | Artvin Çoruh University –Hopa Faculty of Economics
And Administrative Sciences

Arş. Gör. / Res. Asst. İzzet ŞİRİN | Artvin Çoruh University – Faculty of Arts And Sciences

AÇÜSBD/ACUIJSS

E-ISSN: 2536-5045

2024, Cilt/Volume: 10,

Sayı/Issue: Special Issue of Caucasian Studies

Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. İbrahim TOKATLIOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli University (Türkiye)
Prof. Dr. Tarhan OKAN	Bandırma Onyediy Eylül University (Türkiye)
Prof. Dr. Ahmet OĞUZ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli University (Türkiye)
Prof. Dr. Al BAVON	University of Arkansas (USA)
Prof. Dr. Hasan AYAYDIN	Gümüşhane University (Türkiye)
Prof. Dr. Jesus Garcia LABORDA	Polytechnic University of Valencia (Spain)
Assoc. Prof. Dr. Fikret SÖZBİLİR	Artvin Çoruh University (Türkiye)
Assoc. Prof. Dr. Orhan ŞİMŞEK	Artvin Çoruh University (Türkiye)
Doç. Dr. Şinasi SÖNMEZ	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi (Türkiye)
Assoc. Prof. Dr. Mykola BİLOSHKURSKYİ	Pedagogical University (Ukraine)

İletişim / Contact

Posta Adresi / Mail Address	ACU, Hopa İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanlığı Sundura Mah. Lise Cad. No:69 08600 Hopa / Artvin
Telefon/Phone	+ 90 466 215 10 86
Faks/ Fax:	+ 90 466 215 10 79
E-posta /E-mail	acusbd@artvin.edu.tr
Web	dergipark.org.tr/acusbd
Twitter and instegtam	@acusbd

Dizinleme/Indexing

Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Dergipark dergi barındırma sistemini kullanmakta olup EBSCO Host (Orta ve Doğu Avrupa Akademik Dizini), ve SOBIAD indekslerinde taranmaktadır.

Artvin Çoruh University International Journal of Social Sciences uses the Dergipark journal hosting system and is indexed in EBSCO Host (Central and Eastern European Academic Index) and SOBIAD indexes.

İÇİNDEKİLER CONTENTS

Yazar(lar) & Makale Author(s) & Article	Sayfa Page
Ceyhan Akyol, Taner Dalgın, Hüseyin Çeken Kafkasya Bölgesi'nde Eğitim Gören Üniversite Öğrencilerinin Turizm ve Turist Kavramlarına Yönelik Düşünceleri: Bir Metafor Analizi <i>Attitudes of University Students in the Caucasus Region towards the Concepts of Tourism and Tourist: A Metaphor Analysis</i> (Araştırma Makalesi/ Research Article)	1-20
Duygu Koroncu Özbilen An Analysis of the Works of Fazıl İskender and Narine Abgaryan from Contemporary Caucasian Literature in Terms of Cultural Commitment <i>Çağdaş Kafkas Edebiyatından Fazıl İskender ve Narine Abgaryan'ın Eserlerinin Kültürel Bağlılık Açısından Analizi</i> (Araştırma Makalesi / Research Article)	21-35
Büşra Elem Yıldırım, Yener Oğan Kuzey Kafkasya Bölgesi Toplumlarının Mutfak Kültürleri Üzerine Bir İnceleme <i>A Study on the Culinary Cultures of the Societies of the North Caucasus Region</i> (Derleme Makalesi / Review Article)	36-54
Murat Polat Kuban Bölgesi'nde Osmanlı-Rus Mücadelesi: Kaleler, Yerel Taraftar Arayışları ve Ticarî Muafiyetler <i>Ottoman-Russian Struggle in the Kuban Region: Fortresses, the Search for Local Allies, and Tax Exemptions</i> (Araştırma Makalesi/ Research Article)	55-73
Bahar Özsoy Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Devletleri ile İlişkileri ve Enerji Diplomasisi <i>Azerbaijan's Relations with Central Asian Turkic States and Energy Diplomacy</i> (Araştırma Makalesi/Research Article)	74-91
Yasin Yıldırım, Perihan Gözüm Türk - Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller <i>A Current Situation Analysis regarding the Normalization of Turkish - Armenian Relations: Conditions, Opportunities and Obstacles</i> (Araştırma Makalesi/ Research Article)	92-114

-
- Nihat Çeşmeci, Tolga Özdemir, Tamerlan Askarov, Naoki Sabrina Habiba**
7 Examining the Characteristics of Outgoing Package Tours from Türkiye to Azerbaijan 115-132
Türkiye'den Azerbaycan'a Yönelik Düzenlenen Paket Tur Özelliklerinin İncelenmesi
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-
- Keisuke Wakizaka**
8 Neorealist Teori Açısından ABD ve Avrupalı Ülkelerinin Türkiye-Ermenistan Sınırına Bakışının Dönüşümünü Yorumlamak 133-147
Interpreting the View of the United States and Europe towards Turkish-Armenian Border from Neorealist Perspective
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-
- Onur Açar**
9 Kafkasya'da Doğa Korumacılık ve Kırsal Topluluklar Arasındaki İlişkiler: Kafkasya Eko-Bölgesi Biyoçeşitlilik Koruma Planının Toplumsal Etkileri 148-170
Relations Between Nature Conservation and Rural Communities in the Caucasus: Social Implications of Caucasus Eco-Region Biodiversity Conservation Plan
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-
- Osman AYTEKİN, Gülcan ÖZBEK**
10 Gürcistan'ın Acara Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölgesinde'ki Genel Müzeler Arasında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme 171-199
A Comparative Evaluation Between General Museums in the Adjara Region of Georgia and the Eastern Black Sea Region
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-
- Mehmetali Kasım, Recep Çiçek**
11 Karabağ Savaşı: Azerbaycan'ın Ermenilere Karşı Jeopolitik Üstünlüğü 200-212
The Karabakh War: Azerbaijan's Geopolitical Superiority Over Armenians
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-
- Ümit Sormaz, Mustafa Akturfan**
12 Türk Mutfağının Gelişiminde Coğrafi İşaret Alma Özelliğinde Olan Geleneksel Yemekler: Özbekistan Örneği 213-228
Traditional Dishes That Have Geographical Signs in The Development of Turkish Cuisine: The Example of Uzbekistan
(Araştırma Makalesi/ Research Article)
-

Kafkasya Bölgesi'nde Eğitim Gören Üniversite Öğrencilerinin Turizm ve Turist Kavramlarına Yönelik Düşünceleri: Bir Metafor Analizi

Ceyhun Akyol¹, Taner Dalgın², Hüseyin Çeken³

Öz

Bu çalışmanın amacı Kafkasya Bölgesi'nde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren bir üniversitede eğitim gören öğrencilerin turizm ve turist olgularını anlamlandırma düzey ve gerekçelerini belirleyebilmektir. Çalışma kapsamında Artvin Çoruh Üniversitesi'nde 2020-2022 arası eğitim-öğretim yıllarında eğitim alan ön lisans öğrencilerinin turizm ve turist kavramlarına yönelik düşünceleri metaforlar aracılığı ile ortaya çıkarılmıştır. Araştırmanın çalışma grubu, olgu bilim araştırma deseni ve kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılarak 86 katılımcıdan oluşmuştur. Araştırma verileri katılımcıların "Turizm / Turist benim için ..... ifade eder, çünkü ....." cümlelerini tamamlamalarıyla elde edilmiştir. İçerik analizi tekniğiyle çözümlenen veriler doğrultusunda katılımcılar turizm ile ilgili 21 adet, turist ile ilgili 18 adet metafor üretmiş, bu metaforlar 5 tanesi turizm, 5 tanesi turist için olmak üzere 10 farklı kategoride toplanmıştır. Araştırma neticesinde katılımcıların turizmi; tatil, farklılık, ekonomi, seyahat olarak algıladıkları turisti ise yabancı, para, gezi ve kültür olarak algıladıkları, ayrıca turizm ve turist kavramları ile ilgili ifade edilen metaforların 1. sınıf, 2. sınıf ve mezun olma seçeneklerine göre farklılık gösterdikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Turist, Üniversite Öğrencisi, Metafor Analizi

JEL Kodları: I23, L83, Z32

Attitudes of University Students in the Caucasus Region towards the Concepts of Tourism and Tourist: A Metaphor Analysis

Abstract

This study aims to determine the level and reasons why students studying at a university providing further education and training in the Caucasus Region have a sense of tourism and tourist phenomena. The study revealed the thoughts of the associate degree students studying at Artvin Çoruh University in the academic years 2020-2022 regarding the concepts of tourism and tourists through metaphors. The study group comprised 86 participants using the phenomenological research design and easily accessible case sampling. Data shows that the participants said: "Tourism / Tourist means ..... for me, because .....". It was obtained by completing the sentences. According to the data analyzed with the content analysis technique, the participants produced 21 metaphors about tourism and 18 metaphors about tourists, and these metaphors were collected in 10 different categories, of which five were for tourism, and five were for tourists. As a result of the research, the participants' tourism; has been determined that they perceive tourists as holiday, difference, economy, and travel, while they perceive tourists as foreigners, money, travel, and culture, and that the metaphors expressed about the concepts of tourism and tourist differ according to the first year, second year and graduation options.

Keywords: Tourism, Tourist, University Student, Metaphor Analysis

JEL Codes: I23, L83, Z32

¹ Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin Meslek Yüksekokulu, Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü, ceyhunakyol@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5542-7309.

² Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla Meslek Yüksekokulu, Seyahat-Turizm ve Eğlence Hizmetleri Bölümü, tanerdalgın@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7645-1989.

³ Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, hceken@mu.edu.tr, 0000-0002-6614-3018.

Giriş

Turizm olgusu farklı dönemlerde günün koşulları ile paralel olarak değişim göstermektedir. Ayrıca, disiplinler arası niteliği sebebiyle turizm olgusunun algılanmasının odak gruplara göre farklılaşabildiğini söylemek mümkündür. Turizm ve turist kavramları ile ilgili değerlendirmeler üzerinden özellikle turistik arz unsurunun bir parçası olan turizm sektörü çalışanlarının turizm olgusuna bakış açıları daha net anlaşılabilir. Bu açıdan turizm sektöründe çalışmak üzere eğitim gören öğrencilerin turizm ve turist kavramlarına yönelik algılarının doğru şekillenmesi oldukça önemlidir.

Hizmet sürecinin kalitesinde temel belirleyici olan turizm sektörü çalışanlarının, turizm ve turist kavramları ile ilgili zihinlerinde canlanan temalar, turistik hizmet sürecindeki temel yaklaşımlarının ve davranışlarının belirleyicisi olacaktır. Örneğin turist denilince zihinde yabancı kelimesi canlanan bir çalışanın turist ile etkileşiminde sınırlılıkların ortaya çıkması olasıdır. Zihinde canlanan bu temaların zaman içerisinde turizm ve turist kavramları ile ilgili daha çok bilgi edindikçe ve deneyim yaşadıkça değişim göstereceği söylenebilir.

Bu kapsamda gelecekte turizm sektörünün muhtemel bir çalışanı olan turizm öğrencilerinin turizm ve turist kavramları ile ilgili algısı önem arz etmektedir. Bu araştırma öğrencilerin turizm ve turist kavramlarına ilişkin endüstri, sektör, eğitim alanları, aileler, medya gibi yapıların bu kavrama nasıl bir anlam yüklediklerini ortaya çıkarması açısından veya bu durumu bizzat yaşayarak görmesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca öğrencilerin bu kavramlara yönelik algılarının turizm eğitiminin hangi aşamasında bulunduğuna göre değişiklik gösterip göstermediğinin belirlenmesi bu araştırma da cevabı aranacak bir sorudur.

Metnin araştırma içeriği temel olarak beş bölüme ayrılmıştır. Kavramsal çerçeve başlığında turizm, turist, metafor, metafor analizi kavramlarına değinilmektedir. Konu ile ilgili benzer araştırmalar hakkında bilgiler çalışmanın ikinci bölümü olan literatür araştırması kısmında yer almaktadır. Araştırmanın üçüncü bölümü olan yöntem kısmında ise araştırmanın amacı, araştırma modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin analizi ve araştırma etiği hakkında bilgiler sunulmaktadır. Dördüncü bölüm araştırmanın bulgularından oluşmaktadır. Bulgular kısmında turizm ve turist kavramlarına ilişkin metaforlar ile turizm ve turist kavramlarına yönelik metaforların ortak özellik kategorileri yer almaktadır. Araştırmanın beşinci ve son bölümü ise çalışma ile ilgili sonuç, tartışma ve önerilerden oluşmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmanın özünü turizm ve turist kavramlarının nasıl algılandığı ele alınacağı için kavramsal kısımda öncelikle bu kavramlara değinilmiş, devamında metafor analizi ile ilgili kısa bir kavramsal çerçeve sunulmuştur.

1.1. Turizm

Turizm kelimesinin Latince “*dönmek*”, “*etrafında dolaşmak*”, “*geri dönmek*” anlamına gelen *tornus* kökünden türediği bilinmektedir (Sezgin, 2001: 13). Tarihteki birçok gelişme kapsamında olarak turizm olgusu da gelişim ve değişim göstermiştir. Dinamik bir yapıya sahip olan turizm sektörü birçok unsurdan etkilenmekte ve zaman içerisinde toplumsal değişim süreçleri ekseninde bir değişim süreci sergilemektedir. Bu nedenle turizm kavramı ile ilgili yapılan tanımlarla ilgili zaman içerisinde kapsam değişikliği görülebilmektedir.

Turizm, insanların kendi konaklama yerleri (yaşadıkları yer) dışında, sürekli yerleşmemek, özellikle politik ve ticari bir amaç gütmemek üzere; iş, merak, din, sağlık, spor, istirahat, kültür ve snobizm gibi amaçlarla veya aile ziyareti, kongre ve seminerlere katılma gibi nedenlerle kişisel ya da toplu bir şekilde yaptıkları seyahatlerden ve gittikleri yerde 24 saati aşan konaklamalarından ortaya çıkan iş ve münasebetleri kapsayan sosyal bir olaydır (Sağcan, 1986: 80). Dünya Turizm Örgütü'nün (World Tourism Organization) tanımına göre turizm; sürekli kalışa dönüşmemek ve gelir getirici hiçbir uğraşta bulunmamak şartı ile bireylerin geçici süre konaklamalarından doğan olay ve ilişkilerin tümüdür (Sarı ve Özüpek, 2011: 28). Turizm faaliyetleri, günümüz bakış açısıyla kendini gerçekleştirerek dinlenme, eğlenme, öğrenme, rahatlama ve bilgilenme ihtiyaçlarını gidermeyi talep eden yerli ve yabancı ziyaretçiler açısından zaman tüketimi sağlayan faydalı hareketler olarak görülmektedir. Yenilenmek ve yaşadığı alana dönene kadar geçen süre zarfında stresten uzak bir vakit geçirmek, turizm faaliyetlerine katılan bireylerin beklediği temel faydalardır (Barakazi, 2019: 142).

Turizm olgusu belirli bir sosyal davranışı nitilemekte ve toplumsal yapının belirli bir düzeye ulaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır (Kozak vd., 2013: 9). Toplumsal değişim ile turizmin gelişimi arasında doğrudan bir ilişki bulunmakta ve turizmin dinamik yapısının özünü bu ilişki oluşturmaktadır. Toplumsal değişimle ilişkili olarak turistik ürünün ve turizm pazarının niteliği zamanla farklılaşabilmektedir. Bu durumun en somut örneği olarak, 19. yüzyıl sonlarında sadece toplumda üst sosyal sınıfın katılabildiği lüks bir etkinlik olarak ön plana çıkan turistik faaliyetlerin 20. yüzyıl sonlarında toplumun tamamının doğal bir ihtiyacı olarak algılanmaya başlanması gösterilebilir. Sosyal sınıf farklılıklarının azalması, işçi ve insan haklarındaki gelişmeler, ulaşımın, iletişimin ve üretimin kiteselleşmesi gibi gelişmeler turizmin toplumsal bir ihtiyaç olarak algılanmasını beraberinde getirmiştir (Kozak vd., 2011: 30). Yakın dönemde ise turistik ürün talebindeki çeşitlenme kapsamında, mümkün olduğunca büyük toplulukları sadece belirli tip turistik faaliyetlere yönlendirmeyi amaçlayan kitle turizmi yerini, farklı bireylerin farklı turistik ihtiyaçlarını dikkate alan alternatif turizm çeşitlerine bırakmıştır (Roney, 2002: 12-13). Kitle turizminin farklılık arayan turist kitlesinin ihtiyaçlarını yeterince dikkate almaması, zamansal ve mekânsal yoğunlaşma sebebiyle doğal çevreye zarar vermesi gibi dezavantajları zamanla özel ilgiye dayalı turistik ürünlere yönelime yol açmıştır. Bu doğrultuda turist kavramı da turizm olgusunun kapsamı bağlamında zamanla değişim göstermektedir.

1.2. Turist

Turist kelimesi genel anlamda “*turizm faaliyetlerine katılan birey*” olarak ifade edilmektedir. Turist olarak nitelendirilebilecek kişi öncelikle boş vakit ile ulaşım olanaklarının yanında belli bir harcama kapasitesine sahip olmalıdır. Bununla birlikte bireylerin sahip olduğu maddi kaynakları turistik ürün tüketimine harcaması ve yönlendirmesi için turistik ürüne yönelik ihtiyaç ve motivasyonların yeterli düzeye ulaşması gerekmektedir (Barakazi, 2019: 141).

Turistik ürüne olan ihtiyacın ortaya çıkmasında geçmiş deneyimlere dayalı kazanılmış olan tatil alışkanlıklarının önemi yüksektir. Birçok insan için turistik faaliyetlere katılım, rahatlama ve çalışma hayatının yoruculuğunu atmak açısından bir ihtiyaç olarak görüle de,

bazı insanlar için turistik faaliyetlere katılım hâlâ gereksiz bir tüketimden ibarettir. Bu açıdan bakıldığında turizm faaliyetlerine katılım, her bireyin kendi çerçevesinden anlamlandırdığı bir öneme sahiptir.

Turist kelimesinin barındırdığı bir diğer alt anlam da farklı yerler görmeyi, farklı kültürleri ve aktiviteleri keşfetmeyi hayat tarzına dönüştürmüş bireyleri nitelendiren anlamıdır (Dalgın, 2023: 273). Kendisi için harcayabileceği boş zamanı elde eden, hayat standardını artırmayı isteyen birey dinlenme ve eğlenme gereksinimleri ile merak ve keşfetme talepleri sebebiyle de seyahat etme düşüncesi içerisinde olmuştur (Barakazi, 2019: 141).

1.3. Metafor ve Metafor Analizi

“Bir sözü benzetme amacıyla başka bir sözün yerine kullanmak” şeklinde tanımlanan metafor (mecaz), düşünce ve dil arasında köprü görevi görmekte, bireylerin bilinçleri ile ilişkilendirilmektedir (Lakoff & Johnson, 2005: 27; Türk Dil Kurumu, 2024). Metafor, kişilerin yaşadıklarına yükledikleri anlamların kendilerine özgü bir şekilde ifade edilmesi olup “*konular arasında bağ kurarak anlamlandırma şekli*” olarak tanımlanmaktadır (Eraslan, 2011: 4; Sharoff, 2009: 313). Metaforları kullanarak söylenmek isteneni daha az sözcükle ve daha vurgulu ifade etmek, bilinmeyenle bilinenle ilişkilendirip, kavramlar arasında yeni bağlantılar kurmak ve oluşturmak düşüncelerini geliştirmek mümkündür (Terzioğlu Barış, 2020: 3766).

Metafor analizi, bireylerin belirli kavramlarla ilgili algılarını güçlü bir zihinsel haritalama ve modelleme mekanizması ile ortaya çıkartarak bilimsel alanda oldukça dikkat çekici bulguların elde edilmesine imkân sağlamaktadır (Saban, 2008: 461). Bilimsel araştırmalarda metafor analizinin bir yöntem olarak kullanılmaya başlanması, Lakoff ve Johnson tarafından 1980 yılında ortaya atılan *Çağdaş Metafor Teorisi* ile doğrudan ilişkilidir. Bu teoriyle birlikte genellikle edebiyat sanatıyla sınırlandırılmış olan metaforların sadece dil odaklı olmadığı, bunun yanı sıra bilişsel alanların anlamlandırılması için de uygun bir yöntem olduğu ortaya konmuştur (Köroğlu vd., 2018b). Bireylerin dış dünyadan duyusal olarak algıladıkları bilgileri kendi iç dünyalarında nasıl anlamlandırdıkları, insanların bakış açılarına göre kavramlara yükledikleri anlamlar metaforlar aracılığı ile tespit edilebilmektedir (Kayaardı ve Bozyiğit, 2022: 18). Bireyin düşünceleri, duyguları ve davranışlarının anlaşılmasında metaforlar anahtar bir rol üstlenmekte (Zaltman & Coulter, 1995), belirli kavramların ilgili topluluklar tarafından genel olarak nasıl anlamlandırıldığını anlamak açısından da önem arz etmektedir.

1.4. Literatür Araştırması

Literatür incelemesinde turizm alanında metafor analizi yöntemi ile gerçekleştirilen çalışmalar gözden geçirilmiş, bu araştırmaya temel oluşturabilecek çalışmalar genelden özele olmak üzere sunulmaya çalışılmıştır. Özer (2020) çalışmasında turizm işletmeciliği eğitimi alan öğrencilerin “*İngilizce ile Mesleki İngilizce*” kavramları ile ilgili algılarını metaforlardan yararlanarak ortaya koymuştur. Köroğlu vd. (2018a) gerçekleştirdikleri araştırmada turizm rehberliği öğrencilerinin “*Türk Mutfağı*” kavramına ilişkin algılarını metaforlar yöntemi ile belirlemiştir. Alyakut ve Küçükkömürler (2018) yaptıkları araştırmada Gastronomi ve Mutfak Sanatları bölümü mezunlarının *mesleklerine yönelik* algılarını metaforlar aracılığıyla tespit etmiştir. Diğer bir çalışmada (Köroğlu vd., 2018b) Turizm Rehberliği Bölümü öğrencilerinin *kültürel miras* kavramına yönelik tutumları metafor yoluyla incelenmiştir.

Şahin ve Bekci (2020) çalışmalarında yerli turistlerin “*Türkiye, İstanbul, turizm ve turist rehber*”i ile ilgili algıları metaforlar aracılığı ile araştırılmıştır. Doğan ve Keleş (2018) turizm sektörünün önemli aktörleri arasında bulunan turist rehberlerine yönelik turizm rehberliği öğrencilerinin algılarını metafor çalışması ile tespit etmiştir. Bilgen vd. (2014) yaptıkları araştırmada meslek lisesi ve meslek yüksekokulu öğrencilerinin “*termal turizm*” kavramına yönelik düşüncelerini metafor analizi yöntemi ile incelemiştir. Taş vd. (2016) yaptıkları araştırmada ortaöğretim öğrencilerinin “*alternatif turizm*” kavramı ile ilgili algılarını metaforlar yolu ile tespit etmiştir.

Özder vd. (2012) yaptıkları araştırmada ortaöğretim öğrencilerinin turizm kavramı ile ilgili algılarını metaforlar analizi yöntemiyle belirlemiştir. Söz konusu çalışmada öğrencilerin turizm kavramına yönelik ürettikleri metaforlar; “*tarihi ve kültürel değerler açısından turizm, klasik bir algı olarak turizm, mekân ve maddi unsurlar açısından turizm, yabancı ülke unsurları açısından turizm ve finansal açıdan turizm*” şeklinde 5 farklı kategoride gruplandırılmıştır. Turist kavramına yönelik metaforlar ise *ekonomik unsur olarak turist, klasik boyutuyla turist, kültürel etkileşim boyutuyla turist ve reklam boyutuyla turist* olarak 5 farklı kategoride gruplandırılmıştır. Saçılık vd. (2016) yaptıkları araştırmada Turizm ve Otel İşletmeciliği programı ön lisans öğrencilerinin turizm olgusuna yönelik algılarını ele almıştır. İlgili araştırmadan elde edilen bulgulara göre turizm kavramı ile ilgili ortaya çıkan metaforlar aşağıda ifade edildiği üzere 9 kategoride gruplandırılmıştır;

klasik algı olarak turizm, psikolojik algı olarak turizm, finansal algı olarak turizm, gelişim aracı algısı olarak turizm, sosyolojik algı olarak turizm, canlı ve somut varlık algısı olarak turizm, tarihi ve kültürel algı olarak turizm, eylem algısı olarak turizm ve edebi değer algısı olarak turizm.

Literatür taramasında konu ile ilgili çalışmalardan elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Mevcut çalışmanın literatürde yer alan çalışmalardan farklılığı; çalışmanın Kafkasya Bölgesinde eğitim gören üniversite öğrencilerinin düşüncelerine yönelik gerçekleştirilmesi ve uygulanmasıdır. Bölgeye ve çalışma alanına yönelik literatürde benzer bir çalışmaya rastlanılmaması mevcut çalışmanın literatürde yer alan çalışmalardan farklılığını vurgulamaktadır.

2. Yöntem

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın amacı, araştırma modeli, çalışma grubu, veri toplama aracı ile verilerin analizi hakkında bilgiler yer verilmektedir.

2.1. Araştırmanın Amacı

Türk tarihi açısından önem taşıyan bir bölge olan Kafkasya üzerine Türkiye’de yapılacak bilimsel araştırmalar bölge halklarının sosyal ve kültürel anlamda etkileşim içerisinde olmasını sağlayacaktır (Çetintaş, 2009: 74). Bu çalışma, Kafkasya Bölgesinde eğitim gören üniversite öğrencilerinin turizm ve turist olgularını anlamlandırma düzey ve gerekçelerini metaforlar aracılığı ile belirlemeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda araştırmanın odaklandığı alt problemler şunlardır:

1. Açıcılık eğitimi alan üniversite öğrencileri turizm ve turist kavramlarına ilişkin algılarını hangi metaforlar yoluyla açıklamaktadır?

2. Aşçılık eğitimi alan üniversite öğrencilerinin turizm ve turist kavramlarına ilişkin sahip oldukları metaforlar ortak özellikleri dikkate alındığında hangi kavramsal kategoriler altında toplanmaktadır?

2.2. Araştırma Modeli

Bu araştırmada bireylerin kanaat, deneyim, algı ve duygu gibi sübjektif verilere yönelen, bu verileri çözümleyen, hadise ve olgulara yönelik anlamlar oluşturma amacı güden nitel araştırma yönteminden yararlanılmıştır (Baltacı, 2019: 382). Araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden olan ve farkında olunan, bireye yabancı gelmeyen fakat tam olarak kavranılamayan, detaylarının farkına varılamadığı olgulara yoğunlaşan olgu bilim deseni kullanılmıştır. Olgu bilim araştırmalarında yapılan veri analizinde asıl amaç anlamları meydana çıkarmak, olguları anlamlandırabilecek temalara ulaşabilmektir (Yıldırım ve Şimşek, 2006).

2.3. Çalışma Grubu

Araştırma, Kafkasya Bölgesinde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren Artvin Çoruh Üniversitesi Artvin Meslek Yüksekokulu Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü Aşçılık Programında öğrenim görmüş ve gören ön lisans öğrencileri ile yürütülmüştür. Çalışma grubu ile ilgili demografik bilgiler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Çalışma Grubu ile İlgili Bilgiler

		N	%
Cinsiyet	Kadın	63	73,26
	Erkek	23	26,74
Yaş Aralığı	17-20	24	27,91
	21-25	53	61,63
	26 ve üzeri	9	10,47
Eğitim Durumu	Ön lisans mezun	32	37,21
	Ön lisans 1. sınıf	32	37,21
	Ön lisans 2. sınıf	22	25,58

Araştırmadaki toplam 86 katılımcının % 73,26 oran ile 63’ünü kadın öğrenciler, % 26,74 oran ile de 23’ünü erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Katılımcıların yaş olarak çoğunluğunun (%61) 21-25 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcılar, eğitim aldıkları sınıf dağılımlarına göre ise mezun öğrenciler (%37,21), 2. sınıf eğitimi alan öğrenciler (%25,58) ve 1. sınıf eğitimi alan öğrenciler (%37,21) şeklinde dağılım göstermektedir.

2.4. Veri Toplama Aracı

Çalışmada veri toplama aracı olarak metafor yönteminden yararlanılmıştır. Bu yöntemin tercih edildiği araştırmalarda yaratıcı ve eleştirel düşünmeyi geliştirme amaçlanmakta, araştırılan tema ile ilgili katılımcıların zihinlerinde oluşan anlam tespit edilmeye çalışılmaktadır (Berksan, 2018: 118; Vadeboncoeur ve Torres, 2003: 87). Araştırma kapsamında, katılımcılara sunulan “*Turizm benim için ..... ifade eder, çünkü .....*” ve “*Turist benim için ..... ifade eder, çünkü .....*” şeklindeki yarı yapılandırılmış formlar kullanılarak verilere ulaşılmıştır. Katılımcılardan turizm ve turist kavramları ile ilgili bir metafor oluşturmaları, sonrasında da bu metaforlarla ilgili açıklama, gerekçe ve düşüncelerinin beyan etmeleri talep edilmiştir. 5-10 dakika aralığında süren yarı yapılandırılmış formlar ve alınan yanıtlar çalışmanın temel veri kaynağını meydana getirmiştir.

2.5. Verilerin Analizi

Araştırmacı, nitel araştırmada, ulaştığı veriler aracılığıyla probleme ulaşmakta, topladığı verileri anlamlı ve sistematik yapılara dönüştürmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen verileri analiz etmek amacıyla içerik analizinden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda, araştırmanın analiz aşamasında Koca ve Ertürk (2021), Şahin ve Bekci (2020) ile Özder vd.'nin (2012) çalışmalarından yararlanılmıştır. Geliştirilen metaforlar görüşme, gözlem ve dokümanlar yoluyla elde edilmiştir. Elde edilen veriler; verilerin kodlanması, kategori ve temaların bulunması, kategori ve temaların düzenlenmesi, geçerlilik ve güvenilirlik ile bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere beş aşamada analiz edilmiştir (Ayaz vd., 2020: 1516; Özer, 2020: 367).

Detaylı aşamalar şeklinde gerçekleşen verilerin analizinde ilgili formlar incelenmiş, gerekçesi olmayan, değerlendirmeye alınamayacak biçimde oluşturulan bir form tespit edilmemiştir. Bunun yanı sıra, tüm formlar numaralandırılarak birer kimlik kazandırılmıştır. Oluşturulan metaforlar ve metaforların gerekçeleri dikkate alınmış ve kategoriler oluşturulmuştur. Ayrıca görüşme formları ortak niteliklerine göre ilgili kategorilere eklenmiştir. Birbirine benzeyen veriler içerik analizine uygun bir şekilde belirli kavram ve kategoriler altında toplanmıştır. Kategori belirleme işlemlerinde benzer sınıf ve içerik vurgulamaları esas alınmıştır.

Elde edilen veriler raporlandırılması ve çalışma neticelerine ulaşılması hususundaki bilgilere detaylı bir biçimde yer verilmiştir. Veri analiz süreci ile kavramsal kategorileri temsil eden metafor örneklerine Bulgular kısmında yer verilmesi çalışma ile ilgili geçerlilik unsurları arasında yer almaktadır (Gencer, 2020: 811). Güvenirlilik sağlama konusunda Miles ve Huberman tarafından (1994: 64) metafor analizlerinde kullanılması yönünde önerilen Güvenirlilik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) formülü uygulanmıştır. Bu doğrultuda elde edilen kodlayıcılar arası uyum yüzdesi turizm metaforu için %86, turist metaforu için ise %89 olarak belirlenmiştir. Elde edilen bu uyum oranlarının %70'in üzerinde olması çalışmanın güvenilirliğine katkı sağlayan unsurlar arasındadır (Çelik vd., 2022: 54; Kesik ve Aslan, 2020: 311; Ekici ve Akdeniz, 2018: 31). Bir diğer güvenilirlik hususu, araştırmada çalışma grubu ile ilgili kişisel özelliklere ve doğrudan alıntılara yer verilmesidir.

Katılımcıların oluşturmuş olduğu turizm ve turist olgularına yönelik metaforların sınıfsal dağılımlarına göre frekans ve yüzdeleri hesaplanmıştır. Tespit edilen metaforlar ve metafor - kategori eşleştirmeleri ile frekans ve yüzde bilgilerini içeren tablolar oluşturulmuştur. Çalışma ile ilgili Artvin Çoruh Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu tarafından 06.02.2023 tarihli E-18457941-050.99-80517 sayılı etik kurul kararı alınmıştır.

3. Bulgular

Çalışmanın bu kısmında araştırma kapsamında yapılan analizler sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmektedir. Bulgular, tablo hâline getirilerek ilgili açıklamalar yapılmaktadır. Bu kapsamda üniversite öğrencilerinin turizm ve turist kavramlarına yönelik algıları metaforlar aracılığıyla açıklanmaktadır.

3.1. Turizm Kavramına İlişkin Metaforlar

Araştırmaya katılan Artvin Çoruh Üniversitesi Artvin Meslek Yüksekokulu Otel, Lokanta ve İkram Hizmetleri Bölümü Aşçılık Programında eğitim alan üniversite öğrencilerinin “*Turizm benim için ..... ifade eder, çünkü .....*” şeklindeki formda ifade ettikleri metaforlara frekans ve yüzdelere göre Tablo 2’de yer verilmektedir. Metaforlar ile ilgili bulgular öğrencilerin sınıflarına göre gruplandırılarak sunulmaktadır.

Tablo 2: Turizm Kavramına İlişkin Geliştirilen Metaforlar

Mezun Öğrenciler			2. Sınıf Öğrencileri			1. Sınıf Öğrencileri		
Metaforlar	f	%	Metaforlar	f	%	Metaforlar	f	%
Farklılık	8	25,00	Tatil	10	45,45	Tatil	13	40,63
Ekonomi	6	18,75	Otel	3	13,64	Seyahat	7	21,88
Tatil	6	18,75	Turist	2	9,09	Gelir	5	15,63
Gelişim	4	12,50	Ekonomi	2	9,09	Otel	2	6,25
Kültür	3	9,38	Türkiye	1	4,55	Restoran	1	3,13
Keşif	2	6,25	Şehir	1	4,55	Kültür	1	3,13
Çalışma	1	3,13	Mutfak	1	4,55	Bilgi	1	3,13
Çevre	1	3,13	Yaz	1	4,55	Turist	1	3,13
Mutluluk	1	3,13	Eğlence	1	4,55	Merak	1	3,13
	32	100		22	100		32	100

Tablo 2’ye göre 86 katılımcının değerlendirmeleri ile turizm kavramı için oluşturulan metaforlarda *tatil* ilk sırada yer almaktadır. Katılımcılar turizm kavramını en çok *tatil* ile açıklamaktadır. 29 katılımcının tekrarladığı *tatil* metaforu toplam yüzdenin 33,72’sini oluşturmaktadır. *Tatil* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *ekonomi* (%9,30), *farklılık* (%9,30), *seyahat* (%8,14), *gelir* (%5,81), *otel* (%5,81), *kültür* (%4,65), *gelişim* (%4,65) olarak sıralanmaktadır.

Aşçılık programından mezun 32 ön lisans öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turizm kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada yer alan *farklılık* ifadesi olmaktadır. Mezun öğrenciler turizm kavramını en çok *farklılık* metaforu ile açıklamaktadır. 8 katılımcının tekrarladığı *farklılık* metaforu toplam yüzdenin 25’ini oluşturmaktadır. *Farklılık* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *ekonomi* (%18,75), *tatil* (%18,75), *gelişim* (%12,50), *kültür* (%9,38), *keşif* (%6,25), *çalışma* (%3,13), *çevre* (%3,13), *mutluluk* (%3,13) şeklinde sıralanmaktadır.

Aşçılık programında eğitim gören 22 ön lisans 2. sınıf öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turizm kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada yer alan *tatil* ifadesi olmaktadır. 2. sınıf öğrencileri turizm kavramını en çok *tatil* metaforu ile açıklamaktadır. 10 katılımcının tekrarladığı *tatil* metaforu toplam yüzdenin 45,45’ini oluşturmaktadır. *Tatil* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *otel* (%13,64), *turist* (%9,09), *ekonomi* (%9,09), *Türkiye* (%4,55), *şehir* (%4,55), *mutfak* (%4,55), *yaz* (%4,55), *eğlence* (%4,55) olarak sıralanmaktadır.

Aşçılık programında eğitim gören 32 ön lisans 1. sınıf öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turizm kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada yer alan *tatil* ifadesi olmaktadır. 1. sınıf öğrencileri turizm kavramını en çok *tatil* metaforu ile açıklamaktadır. 13 katılımcının tekrarladığı *tatil* metaforu toplam yüzdenin 40,63’ünü oluşturmaktadır. *Tatil*

metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *seyahat* (%21,88), *gelir* (%15,63), *otel* (%6,25), *restoran* (%3,13), *kültür* (%3,13), *bilgi* (%3,13), *turist* (%3,13), *merak* (%3,13) şeklinde sıralanmaktadır.

3.2. Turist Kavramına İlişkin Metaforlar

Üniversite öğrencilerinin “*Turist benim için ..... ifade eder, çünkü .....*” biçiminde oluşturulan formda ifade ettikleri metaforların frekans ve yüzde bilgileri Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3: Turist Kavramına İlişkin Geliştirilen Metaforlar

Mezun Öğrenciler			2. Sınıf Öğrencileri			1. Sınıf Öğrencileri		
Metaforlar	f	%	Metaforlar	f	%	Metaforlar	f	%
Ekonomi	7	21,88	Yabancı	10	45,45	Yabancı	10	31,25
Kültür	5	15,63	Ekonomi	5	22,73	Gezmek	6	18,75
Bilgi	3	9,38	Gezmek	2	9,09	İnsan	6	18,75
Yabancı	3	9,38	Tarih	2	9,09	Para	4	12,50
Eğlence	3	9,38	Otel	1	4,55	Kültür	2	6,25
Keşif	3	9,38	Evliya Çelebi	1	4,55	Şehir	2	6,25
Ziyaret	2	6,25	Merak	1	4,55	Doğa	1	3,13
Özgürlük	2	6,25		22	100	Dil	1	3,13
Döviz	1	3,13					32	100
Dinlenme	1	3,13						
Turizm	1	3,13						
Otel	1	3,13						
	32	100						

Tablo 3’te yer alan bilgilere göre 86 katılımcının değerlendirmeleri neticesinde ile turist kavramı için oluşturulan metaforlarda ilk sırada *yabancı* ifadesi yer almaktadır. Öğrenciler turist kavramını en çok *yabancı* metaforu ile açıklamaktadır. 23 katılımcının tekrarladığı *yabancı* metaforu toplam yüzdenin 26,74’ünü oluşturmaktadır. *Yabancı* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *para* (%19,77), *gezi* (%11,63), *kültür* (%8,14), *insan* (%6,98), *bilgi* (%3,49), *eğlence* (%3,49), *keşif* (%3,49) metaforlarıdır.

Aşçılık programından mezun 32 ön lisans öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turist kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada *ekonomi* ifadesi yer almaktadır. Mezun öğrenciler turist kavramını en çok *ekonomi* ile açıklamaktadır. 7 katılımcının tekrarladığı *ekonomi* metaforu toplam yüzdenin 21,88’ini oluşturmaktadır. *Ekonomi* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *kültür* (%15,63), *bilgi* (%9,38), *yabancı* (%9,38), *eğlence* (%9,38), *keşif* (%9,38), *ziyaret* (%6,25), *özgürlük* (%6,25), *döviz* (%3,13), *dinlenme* (%3,13), *turizm* (%3,13), *otel* (%3,13) olarak sıralanmaktadır.

Aşçılık programında eğitim gören 22 ön lisans 2. sınıf öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turist kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada *yabancı* ifadesi yer almaktadır. 2. sınıf öğrencileri turist kavramını en çok *yabancı* ile açıklamaktadır. 7 katılımcının tekrarladığı *yabancı* metaforu toplam yüzdenin 45,45’ini oluşturmaktadır. *Yabancı* metaforundan sonra en çok tekrar edilen metaforlar ise *ekonomi* (%22,73), *gezmek* (%9,09), *tarih* (%9,09), *otel* (%4,55), *Evliya Çelebi* (%4,55), *merak* (%4,55) şeklinde sıralanmaktadır.

Aşçılık programında eğitim gören 32 ön lisans 1. sınıf öğrencisinin değerlendirmeleri neticesinde turist kavramı için oluşturulan metaforlar içerisinde ilk sırada *yabancı* ifadesi yer almaktadır. 1. sınıf öğrencileri turist kavramını en çok *yabancı* ile açıklamaktadır. 10 katılımcının tekrarladığı *yabancı* metaforu toplam yüzdenin 31,25'ini oluşturmaktadır. *Yabancı* metaforu sonrası en çok yinelenen metaforlar ise *gezmek* (%18,75), *insan* (%18,75), *para* (%12,50), *kültür* (%6,25), *şehir* (%6,25), *doğa* (%3,13), *dil* (%3,13) olarak sıralanmaktadır.

3.3. Turizm Kavramına İlişkin Metaforların Ortak Özellik Kategorileri

Tekrarlanan kavramlarla ilgili gerekçeler göz önünde bulundurulduğunda turist kavramı ile ilgili metaforların ortak özelliklerinin farklı kategorilere ait olduğu tespit edilmiş, ilgili kategoriler 5 grupta değerlendirilmiştir. Kategoriler; *Klasik Algı Unsuru*, *Kültürel Unsur*, *Toplumsal Unsur*, *Finansal Unsur* ve *Diğer Unsurlar* olarak başlıklandırılmıştır. Katılımcılar turizm kavramına ilişkin 21 farklı metafor oluşturmuştur. Oluşturulan metaforlar toplamda beş kategoride ele alınmış ve Tablo 4'te detaylandırılmıştır.

Tablo 4: Turizm Kavramına İlişkin Geliştirilen Metafor Kategorileri

Kategori	Metaforlar	f	%
Klasik Algı Unsuru	Tatil, Seyahat, Otel, Turist, Restoran, Yaz	46	53,49
Kültürel Unsur	Şehir, Mutfak, Eğlence, Türkiye	4	4,65
Toplumsal Unsur	Farklılık, Kültür, Gelişim, Keşif, Bilgi, Çevre	20	23,26
Finansal Unsur	Ekonomi, Gelir	13	15,12
Diğer Unsurlar	Merak, Çalışma, Mutluluk	3	3,49

Katılımcılar tarafından turizm kavramı ile ilgili en fazla *Klasik Algı Unsuru* kategorisi altında metafor üretilmiştir. Elde edilen verilere göre 46 katılımcı turizm kavramına yönelik 6 metafor geliştirmiştir. *Kültürel Unsur* kategorisinde 4 katılımcı, 4 metafor; *Toplumsal Unsur* kategorisinde 20 kişi, 6 metafor; *Finansal Unsur* kategorisinde 13 kişi, 2 metafor; *Diğer Unsurlar* kategorisinde ise 3 kişi, 3 metafor geliştirmiştir. Turizm kavramı ile ilgili üretilen kategori ve metaforlara yönelik bazı katılımcı ifadeleri aşağıda yer almaktadır.

3.3.1. Klasik Algı Unsuru ile İlgili Metaforlar

Toplam metaforlar içerisinde %53,49'luk bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar tatil, seyahat, otel, turist, restoran, yaz gibi dinlenme ve eğlenme düşüncelerinde yoğunlaşmıştır. Katılımcıların bu metaforları geliştirmeleri ile ilgili görüşlerinden bazıları aşağıda yer almakta olup öne çıkan kelimelere Şekil 1'de yer verilmektedir.

- Turizm faaliyetlerinin çoğunluğunun temelinde tatil anlayışı yer almaktadır. (*tatil*)
- Tatile çıkma duygusu insanların turizme katılmalarını sağlamaktadır. (*tatil*)
- Turizm hareketinin oluşabilmesi için seyahat etmek gerekmektedir. (*seyahat*)
- Bir yerden bir yere seyahat etmek turizm hareketlerini çeşitlendirmektedir. (*seyahat*)
- Turizm sektörünün en önemli unsuru konaklama arzudur. (*otel*)
- Otel işletmeleri turizm faaliyetlerinin en temel aktörüdür. (*otel*)
- Turizmin oluşumu için turiste ihtiyaç duyulmaktadır. (*turist*)
- Yerli ve yabancı ziyaretçiler turizm faaliyetlerinin tamamına katılmak ister. (*turist*)
- Turizm faaliyetleri sırasında insanların yeme içme ihtiyaçlarının karşılanması gerekmektedir. (*restoran*)

➤ Yiyecek içecek işletmeleri turizm sektörünün önemli paydaşları arasında yer almaktadır. (*restoran*)

➤ Turizm demek yaz ayı demektir. (*yaz*)

➤ Yaz ayları turizm faaliyetlerinin en yoğun olduğu dönemlerdir. (*yaz*)

3.3.2. Kültürel Unsur ile İlgili Metaforlar

Toplam metaforlar içerisinde %4,65'lik bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar farklılık, kültür, gelişim, keşif, bilgi, çevre gibi farklı unsurlara yer vermiştir. Bu metaforlarla ilgili görüşlerden bazıları aşağıda yer almaktadır:

➤ Farklı yerler görme, farklı insanlar tanıma, farklı yemekler tatma olanakları oluşmaktadır. (*farklılık*)

➤ Farklı dil, din ve ırkların bir araya gelmesi ile karma bir süreç yaşanmaktadır. (*farklılık*)

➤ 4 mevsim belirgin bir şekilde yaşandığı için Türkiye turizm faaliyetlerinde avantajlı bir ülkedir. (*kültür*)

➤ Tarihi yapılar ülke kültürünü yansıtmaktadır. (*kültür*)

➤ Turizm faaliyetleri kapsamında yeni yerler görülmekte, yeni bilgiler edinilmekte, yeni insanlar tanınmaktadır. (*gelişim*)

➤ Gezilen yerlerin gelenek ve görenekleri öğrenilmekte, kültürel gelişim yaşanmaktadır. (*gelişim*)

➤ Yeni yerler keşfedilir, farklı coğrafyalar öğrenilir. (*keşif*)

➤ Gidilen coğrafyadaki insanların nasıl yaşadıkları, nelerle beslendikleri öğrenilir. (*keşif*)

3.3.3. Toplumsal Unsur ile İlgili Metaforlar

Toplam metaforlar içerisinde %4,65'lik bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar farklılık, kültür, Toplam metaforlar içerisinde %23,26'lık bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar şehir, mutfak, eğlence, Türkiye gibi sosyal ve kültürel unsurlara yer vermiştir. Bu metaforlarla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

➤ Turizm şehirleri oldukça rağbet görmektedir. (*şehir*)

➤ Şehirlerin gelişiminde turizm önemli bir etkidir. (*şehir*)

➤ Türkiye, tüm ziyaretçilere hitap eden bir ülke mutfağına sahiptir. (*mutfak*)

➤ Mutfak kültürünü öğrenme amacı turistik ziyaretlerin önemli bir amacıdır. (*mutfak*)

➤ Eğlence, turizm faaliyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır. (*eğlence*)

➤ Gezmek, yeni bilgiler öğrenmek, yeni bireyler tanımak insanı eğlendirir. (*eğlence*)

➤ 4 mevsim belirgin bir şekilde yaşandığı için Türkiye turizm faaliyetlerinde avantajlı bir ülkedir. (*Türkiye*)

➤ Türkiye dünya genelinde rağbet gören bir turizm merkezidir. (*Türkiye*)

3.3.4. Finansal Unsur ile İlgili Metaforlar

Metaforlar içerisinde %15,12'lik bir orana sahip bu kategoride katılımcılar ekonomi ve gelir gibi maddi ve parasal unsurlara değinmiştir. Bu metaforla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

- Turizm faaliyetlerinin ülkenin ve ilgili kentin ekonomisine ciddi katkıları olmaktadır. (*ekonomi*)
- Turizm ekonomik unsurların tamamını barındırmaktadır. (*ekonomi*)
- Turizm ülke ekonomisini ayakta tutan önemli bir girdidir. (*ekonomi*)
- Turizm hareketleri içerisinde bulunan tüm aktörler ciddi gelir elde etmektedir. (*gelir*)
- Turizm faaliyetlerine katılabilmek için ziyaretçilerin iyi bir geliri olmalıdır. (*gelir*)
- Hem turizm yatırımı için hem de turizm katılabilmek için insanların önemli bir gelire sahip olmaları şarttır. (*gelir*)

3.3.5. Diğer Unsurlar ile İlgili Metaforlar

Metaforlar içerisinde %3,49'luk bir orana sahip bu kategoride katılımcılar merak, çalışma ve mutluluk gibi farklı unsurlara değinmiştir. Bu metaforlarla ilgili katılımcı görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmektedir:

- Bir ülkeye turist çekebilmek için yapılan tüm çalışmalar turizmi oluşturmaktadır. (*merak*)
- Ülkesini merak eden, yeni yerler görmek isteyen insanlar turizm hareketlerine katılmaktadır. (*merak*)
- Bir ülkeye turist çekebilmek için yapılan tüm çalışmalar turizmi oluşturmaktadır. (*çalışma*)
- Bir turizm kenti ziyaretçilerin ilgisini karşılamayı istiyorsa herkesin bu yönde çalışması gerekmektedir. (*çalışma*)
- İnsanlar gezdikçe, farklı güzellikleri keşfettikçe, farklı insanlar ve kültürler tanıdıkça mutlu olur. (*mutluluk*)
- Yerli ve yabancı ziyaretçilerin kenti gezmesi, insanlarla tanışması, alışveriş yapması yerel halkı mutlu eder. (*mutluluk*)

Şekil 1: Turizm Kavramına İlişkin Geliştirilen Metaforlar

3.4. Turist Kavramına İlişkin Metaforların Ortak Özellik Kategorileri

Birçok kez tekrarlanan kavramların gerekçeleri dikkate alındığında turist kavramına ilişkin metaforların ortak özelliklerinin farklı kategorilere ait olduğu belirlenmiş, bu kategoriler 5 grupta değerlendirilmiştir. Bu gruplar; *Klasik Algı Unsuru*, *Kültürel Unsur*, *Toplumsal Unsur*, *Finansal Unsur* ve *Diğer Unsurlar* olarak başlıklandırılmıştır. Katılımcılar turist kavramına

ilişkin 18 farklı metafor oluşturmuştur. Oluşturulan metaforlar toplamda beş kategoride ele alınmış ve Tablo 5’te detaylandırılmıştır.

Tablo 5: Turist Kavramına İlişkin Geliştirilen Metafor Kategorileri

Kategori	Metaforlar	f	%
Klasik Algı Unsuru	Yabancı, Gezi, Eğlence, Otel, Turizm	39	45,35
Kültürel Unsur	Şehir, Tarih, Doğa, Dil, Evliya Çelebi	7	8,14
Toplumsal Unsur	Kültür, İnsan, Bilgi, Keşif, Özgürlük	21	24,42
Finansal Unsur	Ekonomi, Para, Döviz	17	19,77
Diğer Unsurlar	Merak, Dinlenme	2	2,33

3.4.1. Klasik Algı Unsuru ile İlgili Metaforlar

Turist kavramı ile ilgili metaforlar içerisinde 45,35’lik bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar *yabancı, gezi, eğlence, otel, turizm* gibi seyahat sektörü ile ilgili düşüncelerde yoğunlaşmıştır. Katılımcıların bu metaforları geliştirmeleri ile ilgili görüşlerinden bazılarını aşağıda yer verilmekte olup öne çıkan kelimelere Şekil 2’de yer verilmektedir.

- Turist yaşadığı yerden yabancı bölgelere giden kişidir. (*yabancı*)
- Turist kendi ülkesi dışına çıkarak yabancı yerlere ziyaretler gerçekleştirir. (*yabancı*)
- Turist farklı yerleri gezip görür. (*gezi*)
- Bir destinasyonun en güzel yerleri gezerek görülür. (*gezi*)
- Farklı yerleri gezmek, görmek, öğrenmek, anlatmak eğlenceli bir durumdur. (*eğlence*)
- Merak edilen yerleri gezmek ve görmek insanın eğlendirir. (*eğlence*)
- Turistin en çok gereksinim duyduğu turizm aktivitesi konaklamadır. (*otel*)
- Turistin konaklama, yeme içme ve eğlenme ihtiyaçları otelde karşılanmaktadır. (*otel*)
- Turist turizm faaliyetlerinin baş aktörüdür. (*turizm*)
- Turist olmazsa turizm olmaz. (*turizm*)

3.4.2. Kültürel Unsur ile İlgili Metaforlar

Toplam metaforlar içerisinde %8,14’lük bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar *şehir, tarih, doğa, dil, Evliya Çelebi* gibi farklı unsurlara yer vermiştir. Bu metaforlarla ilgili görüşlerden bazıları aşağıda yer almaktadır:

- Merak edilen şehirler gezilerek görülür. (*şehir*)
- Bir şehrin tarihi ve kültürel değerleri gezilerek bilgi sahibi olunur. (*şehir*)
- Turist destinasyonu tarihi güzellikleri görmek için ziyaret eder. (*tarih*)
- Turisti cezbeden en önemli unsur kentin tarihi dokusudur. (*tarih*)
- Doğa ve doğadaki canlılar turistin en fazla ilgi gösterdikleri öğelerdir. (*doğa*)
- Turistin en çok ilgi gösterdiği turizm türü doğa turizmidir. (*doğa*)
- Turistin kullandığı dil yerel halk için bir öğrenme kaynağıdır. (*dil*)
- Turist ağırlayan bölgelerdeki insanların yabancı dil öğrenmesi gerekmektedir. (*dil*)
- Evliya Çelebi seyahat ederek birçok yeri gezmiştir. (*Evliya Çelebi*)
- Evliya Çelebi gördüğü ve gezdiği yerlerle ilgili bilgilere yazarak geçmiş ve gelecek turizm faaliyetlerine büyük katkıda bulunmuştur. (*Evliya Çelebi*)

3.4.3. Toplumsal Unsur ile İlgili Metaforlar

Toplam metaforlar içerisinde %24,42'lik bir orana sahip olan bu kategoride katılımcılar *kültür, insan, bilgi, keşif, özgürlük* gibi sosyal ve kültürel unsurlara değinmiştir. Bu metaforlarla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

- Ülkeye gelen turistin kültürü öğrenilir, yerel kültür turiste tanıtılır. (*kültür*)
- Turist farklı bölgeleri gezerek farklı kültürler hakkında bilgi sahibi olur. (*kültür*)
- Turizm faaliyetleri içerisinde bulunanlar farklı insanlar görür ve tanır. (*insan*)
- Turizm işletmelerinin en önemli kaynağı insandır. (*insan*)
- Gezmek ve görmek insanın bilgi seviyesini artırır. (*bilgi*)
- Turizm hareketleri içerisinde bulunan turist yeni insanlarla tanışarak farklı kültürler hakkında bilgi sahibi olur. (*bilgi*)
- Turist yeni bir yer hakkında bilgi sahibi olmak için bölgeyi keşfetmeye çalışır. (*keşif*)
- Keşfetme duygusu turistin en önemli motivasyon kaynağıdır. (*keşif*)
- Turist farklı bir bölgeyi dilediği kadar gezer. (*özgürlük*)
- Turist farklı ülke ya da bölgelerin yaşayış şeklini, kültürel özelliklerini merak eder, bu bilgilere ulaşabilmesi için tamamen özgür olmalıdır. (*özgürlük*)

3.4.4. Finansal Unsur ile İlgili Metaforlar

Metaforlar içerisinde %19,77'lik bir orana sahip bu kategoride katılımcılar *ekonomi, para* ve *döviz* gibi maddi ve parasal unsurlara yer vermiştir. Bu metaforla ilgili katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıda yer almaktadır:

- Bir destinasyonun turistler tarafından ziyaret edilmesi ilgili bölgenin ekonomisini hareketlendirir. (*ekonomi*)
- Bir destinasyona ne kadar çok turist gelirse ekonomi o kadar canlanır. (*ekonomi*)
- Yerli ve yabancı turistler ziyaretleri esnasında merak ettiği her şeye para harcayabilir. (*para*)
- İyi ve kaliteli bir tatil için önemli miktarda para gerekmektedir. (*para*)
- Turistin harcadığı döviz miktarı destinasyonun gelişimi açısından önemlidir. (*döviz*)
- Turistin attığı her adım destinasyona döviz olarak yansımaktadır. (*döviz*)

3.4.5. Diğer Unsurlar ile İlgili Metaforlar

Metaforlar içerisinde %2,33'lük bir orana sahip bu kategoride katılımcılar *merak* ve *dinlenme* gibi unsurlara değinmiştir. Bu metaforlarla ilgili katılımcı görüşlerinden bazılarına aşağıda yer verilmektedir:

- Turistin en önemli motivasyon kaynakları arasında merak duygusu yer alır. (*merak*)
- Turist gezerek ve görerek merakını giderir ve keyifli zaman geçirir. (*merak*)
- Turist gezer, dinlenir ve güzel anılar biriktirir. (*dinlenme*)
- İnsanlar boş zamanlarını dinlenerek ve gezerek değerlendirir. (*dinlenme*)

Şekil 2: Turist Kavramına İlişkin Geliştirilen Metaforlar

Sonuç

Turizm sektörü içerisinde yer alan, turist olarak ifade edilen yerli ve yabancı ziyaretçiler ile farklı sebeplerle bir arada olan bireyler için turizm ve turist kavramlarını anlamak ve anlamlandırmak, hem sektör içerisinde etkin bir yer edinebilmek hem de ziyaretçilerle verimli bir iletişim kurabilmek açısından önemli olabilmektedir.

Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, Aşçılık programı öğrencilerinin turizm ve turist kavramları ile ilgili ifade ettikleri metaforların öğrencilerin 1. sınıf, 2. sınıf ve mezun olma durumuna göre farklı olduğunu göstermektedir. 1. ve 2. sınıf öğrencileri için turizm kavramı en çok *tatil* metaforu ile anlam bulurken, mezun öğrencilerde *farklılık* metaforu ön plana çıkmaktadır. Genel olarak mezun öğrencilerin toplumsal unsurlar (farklılık, kültür, gelişim, keşif, çevre) ile turizm kavramını anlamlandırdıkları görülürken, 1. ve 2. sınıf öğrencilerin daha çok klasik algı unsurları (tatil, otel, seyahat, turist, restoran, yaz) ile turizm kavramını anlamlandırdığı görülmektedir. Bu farklılık eğitim süreci içerisindeki öğrencilerin daha çok klasik algı unsuru olarak ifade edilen kavramlarla karşılaşması, mezun öğrencilerin ise çalışma hayatında müşterilerin turistik deneyimleri ile ilgili toplumsal unsurları gözlemlemesi ile açıklanabilir.

Benzer bir farklılığın turist kavramı ile ilgili oluşturulan metaforlarda da ön plana çıktığı görülmektedir. 1. ve 2. sınıf öğrencileri için turist kavramı en çok *yabancı* metaforu ile anlam bulurken, mezun öğrencilerde *ekonomi* metaforu ön plana çıkmaktadır. 1. sınıf öğrencilerinin turist kavramını *ekonomi* metaforu ile açıklamadığı, tam tersine mezun öğrencilerin turist kavramını en yoğun olarak *ekonomi* metaforu ile açıkladığı görülmektedir. Genel olarak turist kavramı için oluşturulan metaforlarda klasik algı unsurları ve toplumsal unsurların ön plana çıktığı görülmektedir. Elde edilen bulgular Saçılık vd. (2016) tarafından gerçekleştirilmiş olan araştırmanın ön lisans öğrencilerinin turizm kavramı ile ilgili %31,6'sının klasik bir algıya; %16,73'ünün psikolojik bir algıya; %15,24'ünün finansal bir algıya sahip olduğu bulgusu ile benzerlik göstermektedir. Özder vd.'nin (2012) ortaöğretim öğrencilerinin turizm kavramı ile

ilgili oluşturduğu metaforlarda klasik algı unsurlarının ön plana çıkması, bu çalışmanın sonuçları ile bağdaşmaktadır.

Aşçılık programının aktif öğrencileri ile mezun olmuş öğrencilerin turizm ve turist kavramları ile ilgili oluşturdukları metaforlar arasında farklılık olması, bu iki kavramın sektörde algılanışı ile eğitim alanlarında algılanışı arasında farklılık olduğunu düşündürmektedir. Turizm ve turist kavramlarına yönelik algılamaların ortaya çıkarılması, katılımcıların potansiyel turizm girişimcisi olduğu da varsayılarak önem arz ettiği düşünülmektedir. Çalışma kapsamında elde edilen verilerin turizm işletmeciliği, yiyecek içecek hizmetleri ve gastronomi ile ilgili eğitim veya istihdam alanlarında değerlendirilebilme ihtimali sonuçlar açısından önem taşımaktadır.

Sonuç itibarıyla, yapılan çalışma ile Aşçılık programı öğrencilerinin turizm ve turist kavramlarına yönelik farkındalığı ve ilgisi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu durum turizm eğitimi şemsiyesi altında aşçılık eğitimi almış ve almakta olan, günümüzde ve yakın gelecekte sektörde veya ilgili alanlarda istihdam potansiyeli bulunan üniversite öğrencilerinin turizme ve turiste bakış açılarının değerlendirilmesine olanak sağlamıştır. Elde edilen bilgi ve bulgular neticesinde konu ile ilgili tüm paydaşlara yönelik birtakım önerilerde bulunmaktadır:

➤ Turizm sektörüne ve ilgili alanlara daha uygun insan kaynağı yetiştirebilmeyi amaçlayan eğitim kurumlarının, turizmle ilgili sektörlerin turizm ve turist kavramları ile ilgili algılarını daha derinlemesine analiz etmesi yerinde olacaktır.

➤ İlgili sektörlerin turizm ve turist kavramlarına bakış açılarını anlamak önemli olmakla birlikte bu bakış açılarını mutlak doğru olarak görmek ve uyum sağlamaya çalışmak doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

➤ Bunun yerine ilgili sektörlerin ve sektör paydaşlarının bu kavramlara bakış açılarını analiz etmek, ilgili tüm aktörlerin doğru bakış açılarını eğitim kurumlarında öğrenciye kazandırmaya çalışmak, ilgili tüm paydaşların yanlış bakış açıları konusunda ise öğrenciye farkındalık kazandırarak, proaktif bir yaklaşımla ilgili sektörleri daha doğru bir bakış açısına ulaştırmaya çalışmak yerinde ve faydalı olacaktır.

➤ Bu kapsamda turizm sektöründe faaliyet gösteren, doğrudan ve dolaylı sektör içerisinde yer alan tüm işletmelerde ve farklı departmanlarda çalışan personelin turizm ve turist kavramlarına bakış açılarını analiz etmeyi amaçlayan akademik çalışmaların literatüre önemli katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir.

➤ Ayrıca turizm eğitimi şemsiyesi altında yer alan diğer bölüm ve program öğrencilerinin yanı sıra başta akademisyenler olmak üzere tüm paydaşlar tarafından turizm ve turist kavramlarına yönelik bakış açılarını araştıran ve değerlendiren çalışmaların artırılması, bunun yanı sıra konu ile ilgili disiplinler arası araştırmaların da yapılması önerilmektedir.

Extended Abstract

Within the scope of the recent diversification in demand for touristic products, mass tourism, which aims to direct as large communities as possible to only certain types of touristic activities, has been replaced by alternative tourism types that consider the different touristic needs of different individuals.

The disadvantages of mass tourism, such as its failure to meet the needs of the tourist masses in search of diversity and the damage it causes to the natural environment through its concentration in time and space, have led over time to a tendency towards touristic products based on special interest. In this respect, the concept of tourist changes over time in relation to the scope of the tourism phenomenon.

The perception of university students, who can potentially to become employees of the tourism sector in the future, regarding tourism and tourist concepts is important. This research is very important in terms of revealing the meaning of the concepts of tourism and tourist, such as industry, sector, education areas, families, media, etc., or seeing this situation by experiencing it firsthand. In addition, determining whether students' perceptions of these concepts vary depending on the stage of tourism education they are in is a question to be answered in this research.

How individuals interpret the information they perceive sensory from the outside world in their inner world, and the meanings people attach to concepts according to their perspectives, can be determined through metaphors. In this direction, within the scope of the study, the thoughts of associate degree students studying in the Culinary Program at Artvin Çoruh University in the academic years between 2020-2022 regarding the concepts of tourism and tourists were revealed through metaphors.

This study aims to determine the level and reasons why university students studying culinary make sense of tourism and tourist phenomena through metaphors. In this context, the sub-problems that the research focuses on are

1. Through which metaphors do university students studying culinary arts explain their perceptions of tourism and tourists?
2. Under which conceptual categories are the metaphors of university students studying culinary arts related to the concepts of tourism and tourists grouped, considering their common features?

In the research, the phenomenological pattern, which is one of the qualitative research methods and focuses on the phenomena that are aware of, are not unfamiliar to the individual, but cannot be fully understood, and whose details cannot be noticed, was used. The research was conducted with associate degree students who studied at Artvin Çoruh University Artvin Vocational School Hotel, Restaurant and Catering Services Department Culinary Program.

The findings obtained as a result of the research show that the metaphors expressed by the students of the Culinary program regarding the concepts of tourism and tourists differ depending on the students' first year, second year and graduation status. While the concept of tourism finds meaning mostly with the holiday metaphor for 1st and 2nd year students, the metaphor of difference comes to the fore for graduate students.

In general, it can be seen that postgraduate students understand the concept of tourism with social elements (difference, culture, development, discovery, environment), whereas 1st and 2nd year students understand the concept of tourism with classical perceptual elements (holiday, hotel, travel, tourist, restaurant, summer). This difference can be explained by the fact that students during the education process encounter concepts expressed as classical perception

elements, while graduate students observe social elements related to the touristic experiences of customers in their working lives.

It is seen that a similar difference comes to the fore in the metaphors created regarding the concept of tourist. It is seen that first-year students do not explain the concept of tourist with the metaphor of economy, on the contrary, graduate students explain the concept of tourist mostly with the metaphor of economy. In general, it is seen that classical perception elements and social elements come to the fore in the metaphors created for the concept of tourist.

The study attempted to reveal the awareness and interest of Culinary program students towards tourism and tourist concepts. This situation allowed the evaluation of the perspectives of university students on tourism and tourists who have received or are currently receiving culinary training under the umbrella of tourism education and who have employment potential in the sector or related fields today and in the near future. As a result of the information and findings obtained, some recommendations are made for all stakeholders on the subject:

- It would be appropriate for educational institutions, which aim to train more suitable human resources for the tourism sector and related fields, to analyze the perceptions of tourism-related sectors regarding the concepts of tourism and tourists in more depth.

- Although it is important to understand the relevant sectors' perspectives on tourism and tourist concepts, it would not be the right approach to see these perspectives as absolute truth and try to adapt them.

- Instead, to analyze the perspectives of relevant sectors and sector stakeholders on these concepts, to try to bring the correct perspectives of all relevant actors to students in educational institutions, and to raise awareness of the students about the wrong perspectives of all relevant stakeholders and to try to bring the relevant sectors to a more correct perspective with a proactive approach. It will be appropriate and useful.

- In this context, it is thought that academic studies aiming to analyze the perspectives of personnel working in different departments and in all businesses operating in the tourism sector, directly and indirectly, on the concepts of tourism and tourists, can make significant contributions to the literature.

- In addition, it is recommended to increase the number of studies investigating and evaluating the perspectives of tourism and tourist concepts by all stakeholders, especially academics, as well as students of other departments and programs under the umbrella of tourism education, and to conduct interdisciplinary research on the subject.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. yazar ve 2. yazar

Literatür: 1. yazar ve 2. yazar

Metodoloji: 1. yazar ve 2. yazar

Sonuç: 1. yazar, 2. yazar ve 3. yazar

1. yazarın katkı oranı: %35, 2. yazarın katkı oranı: %35, 3. yazarın katkı oranı: %30.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests. (To be filled if there is more than one author)

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 1. author

Literature: 2. author

Methodology: 1. author

Conclusion: 2. author

1st author's contribution rate: %35, 2nd author's contribution rate: %35, 3rd author's contribution rate: %30.

Kaynakça

- Alyakut, Ö. ve Küçükkömürler, S. (2018). Gastronomi eğitimi alan üniversite öğrencilerinin mesleklerine yönelik metafor algılarının değerlendirilmesi. *OPUS International Journal of Society Researches*, 9(16), 823-852.
- Ayaz, N., Ön Esen, F. ve Kılıç, B. (2020). Turist rehberi adaylarının Marmaris destinasyon imajı algılarının metafor yoluyla incelenmesi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(4), 1511-1526.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 368-388.
- Barakazi, M. (2019). Turistik tüketim ve turizm faaliyetlerinin turizmi tüketmesi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 138-149.
- Berksan, G. Ö. (2018). Ortaokul öğrencilerinin Sosyal Bilgiler dersine yönelik metaforik algıları. *Uluslararası Eğitimde Yenilikçi Yaklaşımlar Dergisi*, 2(4), 117-131.
- Bilgen, N., Şahin, M. H., & Karatepe, A. (2014). Analysis of vocational high school and vocational secondary school students' thoughts towards thermal tourism concept using metaphors. *SDU International Journal of Educational Studies*, 1(2), 80-87.
- Çelik, H. S., Koyun, D., Eker, M. ve Kanelci, Ö. C. (2022). İlkokul öğrencileri velilerinin COVID-19 ve COVID-19 sürecinde okula ilişkin metaforik algıları. *International Journal of Trends and Developments in Education*, 2(1), 48-83.
- Çetintaş, M. (2009). Değerlendirmeler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 28, 73-79.
- Dalgın, T. (2023). Tüketim toplumunun bütünüleyicisi olarak turizm. İçinde L. Karadağ, L., ve G. Özgürel (Ed.), *Disiplinlerarası yaklaşımla turizm araştırmaları* (267-277). Detay Yayıncılık.
- Doğan, S. ve Keleş, Y. (2018). Turizm Rehberliği öğrencilerinin turist rehberine ilişkin algılarının metafor analizi ile incelenmesi. 2. *Uluslararası Turizmin Geleceği Kongresi: İnovasyon, Girişimcilik ve Sürdürülebilirlik Kongresi Bildiriler Kitabı*, 199-204.
- Ekici, G. ve Akdeniz, H. (2018). Öğretmen adaylarının "sınıfta disiplin sağlamak" kavramına ilişkin algılarının belirlenmesi: Bir metafor analizi çalışması. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33, 26-37.
- Eraslan, L. (2011). Sosyolojik metaforlar. *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 27.
- Gencer, S. (2020). Öğrenci ve velilerin öğretmen kavramına ilişkin metaforik algıları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(44), 805-825.

- Kayaardı, F., & Bozyiğit, R. (2022). Investigation of metaphors developed by secondary school students regarding the concepts of disaster and population. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 45, 16-35.
- Kesik, F., & Aslan, H. (2020). Metaphoric expressions of the students about the concept of happiness. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 26(2), 303-354.
- Koca, N. ve Ertürk, A. (2021). Ortaokul öğrencilerinin “turizm” ve “turist” kavramlarına ilişkin metaforik algıları. *Araştırma ve Deneyim Dergisi*, 6(2), 139-156.
- Kozak, M. A., Evren, S. ve Çakır, O. (2013). Tarihsel süreç içinde turizm paradigması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 24(1), 7-22.
- Kozak, N., Kozak, A. M. ve Kozak, M. (2011). *Genel turizm ilkeler kavramlar*. Detay Yayıncılık.
- Köroğlu, Ö., Manav, S. ve Karaca, K. Ç. (2018a). Turizm rehberliği öğrencilerinin "Türk mutfağı" kavramına ilişkin algılarının metaforlar yöntemi ile belirlenmesi. *Sosyal ve Beşeri Bilimleri Dergisi*, 10(2), 114-129.
- Köroğlu, Ö., Ulusoy Yıldırım, H. ve Avcıkurt, C. (2018b). Kültürel miras kavramına ilişkin algıların metafor analizi yoluyla incelenmesi. *Turizm Akademik Dergisi*, 5(1), 98-113.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2005). *Metaforlar: hayat, anlam ve dil*. Gökhan Yavuz Demir (Çev.). Minotor Kitap.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis. An expanded sourcebook*. SAGE Publications.
- Özder, Â., Kaya, H. ve Ünlü, M. (2012). Ortaöğretim öğrencilerinin “turizm” kavramı ile ilgili geliştirdikleri metaforların analiz örneği. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 25, 18-31.
- Özer, S. (2020). Turizm İşletmeciliği bölümü öğrencilerinin İngilizce ve Mesleki İngilizce kavramlarına ilişkin metaforik algıları. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 10(1), 364-380.
- Roney, S. A. (2002). Fordizmden post fordizme geçiş sürecinin turizme yansımaları: Kitle turizmi ve alternatif turizm. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 9-14.
- Saban, A. (2008). Okula ilişkin metaforlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 55, 459-496.
- Saçılık, M. Y., Çevik, S. ve Özkan, Ç. (2016). Turizm ve Otel İşletmeciliği Bölümü önlisans öğrencilerinin "turizm" olgusuna ilişkin metaforik algıları. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 84-103.
- Saçın, M. (1986). *Rekreasyon ve turizm*. Cumhuriyet Basımevi.
- Sarı, G. ve Özüpek, N. (2011). Seyahat acentalarında uygulanan halkla ilişkiler faaliyetlerinin iç tanıtıma etkisi: Manavgat örneği. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 25-45.
- Sezgin, O. M. (2001). *Genel turizm ve turizm mevzuatı*. Detay Yayıncılık.
- Sharoff L. (2009). Expressiveness and creativeness: Metaphorical images of nursing. *Nursing Science Quarterly*, 22, 312-317.
- Şahin, S. ve Bekci, M. (2020). Turistlerin Türkiye, İstanbul, turizm ve turist rehberi ile ilgili metaforik algıları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(43), 583-611.
- Taş, M., Düz, İ. ve Ünlü, E. (2016). Ortaöğretim öğrencilerinin “alternatif turizm” kavramına ilişkin algılarının metaforlar yardımıyla analizi. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 5(Özel Sayı), 352-360.
- Terzioğlu Barış, E. (2020). Öğretmen kavramına ilişkin sağlık meslek lisesi öğrencilerinin metaforik algıları. *Turkish Studies - Educational Sciences*, 15(5), 3763-3776.
- Türk Dil Kurumu. (2024). *Güncel Türkçe Sözlük* <https://sozluk.gov.tr/> adresinden 04.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Vadeboncoeur, J. A., & Torres, M. N. (2003). Constructing and reconstructing teaching roles: A focus on generative metaphors and dichotomies. *Discourse Studies in the Cultural Politics of Education*, 24(1), 87-103.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Zaltman, G., & Coulter, R. H. (1995). Seeing the voice of the customer: Metaphor-based advertising research. *Journal of Advertising Research*, 35(4), 35-51.

An Analysis of the Works of Fazıl İskender and Narine Abgaryan from Contemporary Caucasian Literature in Terms of Cultural Commitment

Duygu Koroncu Özbilen¹

Abstract

This article explores the intersection of mythology and modernity in contemporary Caucasian literature, focusing on how contemporary writers from the Caucasus region integrate traditional mythological elements into modern narratives. The study examines selected works of prominent writers such as Fazıl İskender and Narine Abgaryan. It investigates how these writers reflect their commitment to their culture in their works and how they benefit from mythological elements while doing this. For this purpose, Fazıl İskender's *Sandro of Chegem* and Narine Abgaryan's *Three Apples Fell from The Sky* were examined, and the way cultural symbols and mythological elements were reflected in these works were supported by quotations from the works. In addition, the cultural and social effects of these works within and outside the Caucasus region were evaluated, and their role in preserving and revitalizing cultural heritage in the globalization environment was emphasized. The study aims to show how regional literary works can be renewed and developed by benefiting from their cultural background, and thus to contribute to a better understanding of contemporary Caucasian literary works.

Keywords: Literature, Caucasian literature, Mythology, Modernity, Cultural Heritage, Contemporary Narratives

JEL Codes: Z1, O1, P2

Çağdaş Kafkas Edebiyatından Fazıl İskender ve Narine Abgaryan'ın Eserlerinin Kültürel Bağlılık Açısından Analizi

Öz

Bu makale, çağdaş Kafkas edebiyatında mitoloji ve modernitenin kesişimini araştırmakta ve Kafkasya bölgesindeki çağdaş yazarların geleneksel, mitolojik unsurları modern anlatılara nasıl entegre ettiğine odaklanmaktadır. Çalışma, Fazıl İskender ve Narine Abgaryan gibi önde gelen yazarların seçilen eserlerini incelemekte ve bu yazarların kültürlerine bağlılıklarını eserlerinde nasıl yansıttıklarını ve bunu yaparken mitolojik unsurlardan nasıl yararlandıklarını araştırmaktadır. Bu amaçla Fazıl İskender'in *Sandro of Chegem* (Çegemli Sandro Dayı) ve Narine Abgaryan'ın *Three Apples Fell from The Sky* (Gökten Üç Elma Düştü) eserleri incelenmiş, bu eserlerde kültürel semboller ve mitolojik unsurların yansıtılma biçimleri eserlerden yapılan alıntılarla desteklenmiştir. Ayrıca, bu eserlerin Kafkas bölgesi içindeki ve dışındaki kültürel ve toplumsal etkileri değerlendirilmiş, küreselleşme ortamında kültürel mirasın korunması ve canlandırılmasındaki rollerinin önemi vurgulanmıştır. Çalışmanın amacı bölgesel edebiyat eserlerinin kültürel geçmişlerinden yararlanarak nasıl yenilenip gelişebileceğini göstermek ve bu sayede çağdaş Kafkas edebiyatı eserlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, Kafkas Edebiyatı, Mitoloji, Modernite, Çağdaş Anlatılar

JEL Kodları: Z1, O1, P2

¹ Lecturer Dr., Yıldız Technical University, School of Foreign Languages, Department of Basic English, dozbilen@yildiz.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0018-6389.

Introduction

The Caucasus region, with its rich tapestry of cultures, languages, and histories, has long been a fertile ground for literary creativity. This diverse region, straddling Europe and Asia, is home to many ethnic groups with distinct traditions and mythologies. There has been much information about the location of Caucasia. Still, according to Akdemir and Türk (2023: 132), the Caucasus—the isthmus connecting Asia and Europe—is the name of the region that Russian authors Tolstoy, Pushkin, and Dostoyevsky mention with admiration in their works and Arab geographers refer to as *Cebel-ül Elsan*, which translates to "the mountain of languages." However, beyond these definitions, the situation that still arises as a problem today is where the Caucasus is. The Caucasian countries, ancient civilizations, and today's countries have determined their perception/identity of the Caucasus by assigning different meanings. Essentially, this problem is valid for other continents and regions. For example, while the statement that the Ural Mountains determine the border between Europe and Asia is a perceptual geographical problem, treating the Middle East as the Arabian Peninsula and, on a larger scale, the emergence of a perception of the Middle East that includes North Africa, Turkey, and the South Caucasus are different contradictory approaches. The Kerch Strait and Taman generally separate it from the Crimean Peninsula. The Caucasus, starting from the Peninsula, is a mountainous region that includes the Kuban-Kuma River in the north and reaches the Manic Trench; in the east, it extends to the Absheron Peninsula and the Caspian Sea Basin; in the south, it is bordered by the Aras River, and in the west, it reaches the Kars Plateau. The definition of the Caucasus by regional and global states, peoples, geopolitical linguists, geographers, and various writers who have a relative or relational position with the Caucasus varies. On the other hand, different ethnic, administrative, and political borders in the Caucasus are drawn further, further increasing the confusion. In recent decades, contemporary Caucasian literature has emerged as a distinctive and influential type characterized by its unique interplay of traditional mythological elements. This fusion enriches the literary landscape and provides profound insights into the region's cultural identity, societal issues, and the ongoing struggle to preserve heritage in a rapidly globalizing world.

Mythology has always been a cornerstone of Caucasian cultural identity, serving as a repository of collective memory and values. These mythological narratives passed down through generations, encapsulate the spiritual and philosophical essence of the Caucasian people. These ancient myths are preserved, reimagined, and repurposed in contemporary literature to engage with modern themes and issues. This dynamic relationship between mythology and modernity allows for a rich, multi-layered narrative structure that resonates with the past and the present. The use of mythology in contemporary narratives has several important purposes. Firstly, it links generations together by keeping cultural heritage alive to make it more accessible and understandable for today's people. This is significant in globalization, where there is often tension between preserving traditional culture and adapting to global cultural trends (Smith, 2010: 78). Secondly, authors use mythological elements to address complex issues using a symbolic approach. Through experiencing universal human feelings such as heroism, transformation, or supernatural events, myths help enrich thematic development in literary works (Jones, 2005: 34).

Furthermore, blending ancient stories with modernity in Caucasian literature shows these myths' resilience and adaptive nature. This indicates that rather than remain static as something from antiquity, mythology keeps evolving, thereby becoming an integral part of contemporary cultural identity. The narrational tactics employed by recent writers demonstrate this process through symbolism, allegory, and intertextuality, making storytelling multi-layered and thus more effective (Turner, 2001: 92).

One crucial aspect of this literary approach is its capacity to create a dialogue between past and present times. In modern texts, we see mythological elements purposely used to connect current problems with their historical background and taken as a continuous thread upholding these issues over time. This deepens readers' understanding concerning the most pressing challenges faced by both societies and emphasizes the significance of history and cultural heritage in addressing them (Hogan, 2003: 56). For instance, mythological characters and motifs may serve as powerful metaphors for contemporary struggles like a battle to preserve cultural diversity against globalization or a search for identity in a multicultural society.

Additionally, mingling mythology with modernity in Caucasian literature opens room for exploring identity's complexities. In a region characterized by ethnic and cultural diversity, identity issues are critical. The myths provide rich symbols and archetypes that can be reinterpreted to represent various aspects of modern identity. Drawing upon traditional storylines could allow writers to see how their pasts influence their identities and their wider communities' collective identities (Bhabha, 1994: 110).

Moreover, mythology can be used to evaluate social norms and values critically. Numerous contemporary authors from the Caucasus criticize conventional social structures and beliefs using mythological elements. This allows them to deal with gender roles, power relations, and advocacy works on justice in a complicated manner that is as culturally sensitive as possible. By recreating mythical stories, authors often challenge the received wisdom, suggesting alternative visions rooted in culture and open to reinterpretation (Said, 1978: 85).

In contemporary Caucasian literature, the intersection of mythology and modernism has essential cultural preservation and revitalization implications. The danger of extinction looms large over traditional cultural practices and narratives in an age of fast social and technological transformations. Authors are crucial in conserving and reinvigorating cultural heritage by incorporating it into present-day literature.

1. The Significance of Fazıl İskender and Narine Abgaryan in Caucasian Literature

Tolstoy, Pushkin, and Anthony Marra, who have been writing more lately, have been the indisputable arbiters of Caucasian fiction. Even though the Caucasus has a lengthy history in literature, nearly none of the most acclaimed works about the region appear to have been written by Caucasians (Weber, 2017). Caucasian literature became even more complex during the Soviet era. This was done to encourage writers' incorporation of local folklore and mythology into their works but with an alignment under socialist-realist principles that propound Soviet ideals (Gleason, 1992: 143). Despite limitations like this, many Caucasian authors managed to keep and subtly promote their cultural heritage in their works. Fazıl İskender's narratives were

mainly about cultural life in Abkhazia that incorporated mythologies and folklores indirectly criticizing the soviet regime (Iskander, 1989: 56). His pieces emphasize how local cultures have withstood ideological suppression through age-old myths. In the mid-1960s, he first became famous with Yury Kazakov, Vasily Aksyonov, and other writers from the “*young prose*” movement (Abkhaz World, n.d.).

Fazıl İskender (1983), a well-known Abkhazian writer, wrote the famous novel “*Sandro of Chegem*”. This book consists of linked tales that revolve around the life of a captivating prankster named Sandro, who hails from Chegem, a fictitious village in the Caucasus. The author uses the adventures undertaken by this character to delve into culture, politics, and human qualities, thus giving us an ironic representation of the Soviet and Caucasian worlds filled with many different things about them. Sandro has had many adventures, and the book follows some of these. Indeed, the book begins by stating that many people have tried to kill him — all unsuccessfully. The first stories we hear about his brushes with death are related to his love life. However, it soon becomes clear that he has also been close to death battling the Mensheviks for the Bolsheviks. He is not scared of the Mensheviks or anyone else and will happily stand up to them or anyone else against him. We see this even in pre-Soviet times when a local prince has him arrested for assaulting a security guard who had dared blow a raspberry (or possibly fart) at him. Sandro gets off the charge through his quick wit and guile, and he even manages to wriggle himself a pair of excellent binoculars as a reward, which he will use to spy on the Mensheviks in another story. Sandro is frequently in trouble and, on one occasion, gets let off when he is sent to join a dance group because he is such a good dancer. He dances so well that they end up performing for Stalin himself. We meet Stalin and Beria here; naturally, Sandro tries out a risky move that he has practiced on his own but never with others, which nearly gets him into trouble again, but once more, his charm saves him from any harm. This sense of invention and imagination is handy for his gambling friend, who loses all his money to a wealthy merchant. Sandro decides to scare the merchant by riding his horse around the room where they are playing cards and even jumping it over the table — this puts the merchant off so much that he starts losing, and Sandro’s Armenian tobacco dealer friend wins instead; no use though as the Mensheviks will still drive him out of town. Iskander may have said that he does not like Latin American magic realism, but there is a touch of it in this book. He relies heavily on Abkhazian lore and legend, which naturally involves some magic, such as in the story about a prayer tree that appears to tell Sandro’s father to join the local collective, which he does. When the tree is partially burnt down (on orders from the local Soviet authorities), some human bones and a kettle mysteriously appear and disappear. Eventually, we are given a mundane explanation for these events (www.themodernnovel.org, 2021).

After the fall of the USSR in 1991, new avenues for exploring and expressing cultural identity emerged in the Caucasus. Political changes opened up new frontiers for writers seeking to engage or re-engage with their mythological heritage without being hampered by Soviet censorship. A renewed interest in traditional myths also characterized this period.

For her book “*Three Apples Fell from the Sky*”, Abgarjan won the “Jasnaja Poljana” award in 2016, one of Russia's most prestigious literature awards. Abgarjan's books are about Armenia, but the problems she writes about are also problems in modern-day Russia. In her most recent book, for example, the town of Maran is used to bring up problems in both Russia

and Armenia. Abgarjan creates conversations across cultures by bringing up shared concerns and themes. In this dialogue, the unique aspects of her Armenian background interact with the realities of Russia (Marchesini, 2018: 294). Abgaryan's work exemplifies this trend. For instance, she uses Armenian folklore as a theme for her stories, making them much-appreciated by contemporary readers while maintaining cultural heritage values. Narine's ability to combine ancient myths with present-day situations allows her to deal with themes such as displacement, identity crisis, or resilience from a traditional point of view relevant to today's societal problems (Abgaryan, 2016: 78).

Abgaryan has successfully brought to light the diverse cultural and historical fabric of Armenia via her written narratives. Consequently, her writings frequently dive into the ordinary lives, challenges, and joys of the Armenian people, thereby conserving and promoting the cultural heritage of the Armenian people (Koplatadze, 2019). In Russian literature, she is considered one of the most notable writers of Armenian descent who have attained success. She contributes to the variety of modern Russian literary voices by providing a fresh viewpoint on the Armenian experience through the works that she has produced (Zolyan & Hakobyan, 2019).

2. Cultural Identity and Mythological Elements in the Works of Fazıl İskender and Narine Abgaryan

The blending of mythological and modern elements through diverse narrative strategies is used masterfully by modern-day authors from the Caucasus to make their works more intricate and profound. Contemporary writers from the Caucasus have managed to combine ancient myths with modern topics, resulting in works that captivate readers and become significant tools for preserving their culture. For instance, in the novel "*Sandro of Chegem*", İskender (1983), in the novel's foreword, portrays the village's cultural richness.

I have wanted the images of the people I portray in these chapters to reveal the might and beauty of the moral sky under which the people of Chegem lived. The history of a clan, the history of the village of Chegem, the history of Abkhazia, and all the rest of the world as it is seen from Chegemian heights — that is the concept of the book, in broad outline (İskender, 1983: 10).

In my childhood, I caught fleeting glimpses of Abkhazia's patriarchal village life and fell in love with it forever. Have I perhaps idealized a vanishing life? Perhaps. A man cannot help but enjoy the things he loves. We may not recognize it, but in idealizing a vanishing way of life, we present a bill to the future. We are saying, "Here is what we are losing; what are you going to give us in exchange?" (İskender, 1983: 11).

İskender is reflecting on his childhood memories of the traditional patriarchal village life in Abkhazia, expressing a deep and enduring affection for it. He acknowledges that he may have idealized this way of life, recognizing that it is a natural human tendency to ennoble what one loves. However, İskender points out that we are challenging the future by idealizing this disappearing way of life. He implies the cost of losing these traditions and asks what the future will offer in return for this loss. The underlying message is a contemplation of the cultural and emotional value of traditional ways of life and a call to consider their worth and what might replace them.

The Abkhazians share many traditions with other Caucasian peoples. For example, many justly celebrated Abkhazian foods are known throughout the region; for historical reasons, the names are often of Turkish, Arabic, or Persian origin. Except where otherwise noted in the glossary, foreign words should be understood as common to several Caucasian or Middle Eastern languages. (İskender, 1983: 359).

In this section of “*Sandro of Chegem*”, Iskender underscores the cultural interconnectedness of the Abkhazians with other peoples in the region. According to Iskender, many traditions are shared by the Abkhazians with other Caucasian peoples. This implies a unity of cultures and a common heritage among various ethnic groups living in that area. He also mentions that lots of famous Abkhazian dishes are known throughout Caucasus. Culinary traditions are essential to cultural identity, which is appreciated far beyond where they originated. The names for these foods often have Turkish, Arabic, or Persian origins because of historical contacts and influences between nations. Thus, different civilizations impacted each other over time through integration, as shown by this fact. Unless defined otherwise by glossary terms, foreign words should be taken as belonging to more than one Caucasian or Middle Eastern language. Foreign words mean those used across many caucasian or Middle Eastern languages, showing a shared vocabulary among these regions’ dialects and reflecting deep intercultural links between them over centuries. However, no specific examples are given for any words. This suggests that unless otherwise specified, all such words must be considered common to all languages spoken in the Caucasus. He is trying to show how culturally diverse the Caucasus region is from his perspective as someone who has grown up there and knows it well. He wants people to see what rich tapestry we have here, filled with exchanges enriching us even further in the same way other countries lend us their customs, which are later integrated into our society, so to do we share ours reciprocally thereby creating new ones altogether His main idea seems to be emphasizing rich tapestry of cultural exchange and shared heritage within this region? Yes! I believe so. Iskender also points out that, like any place on earth, there will always be some good things about it, while others may not seem so great. However, one thing that can never be denied is beauty within ourselves and around us. No matter where we go or who we meet, we should never forget that something beautiful is waiting to be discovered. This passage highlights the idea of cultural identity being part of broader regional culture rather than confined within national borders.

I remember thinking, in a desultory way, that not only do men create gods in their likeness, but each man individually creates a god in his likeness. Then again, I may not have thought of that then, but later or later (Iskender, 1983: 35).

These lines show that the gods are collectively made in man's image. This is a popular theme in philosophical and theological discussions, meaning our human experiences limit our understanding of gods. The quote proposes that each person creates their god who reflects themselves and what they stand for. This suggests people have different beliefs about divinity based on their personality traits and life events. The word “*desultory*” indicates that these were not profoundly thought out or logical but somewhat random thoughts. This shows some wandering thinking during introspective moments. The part examines religion from an egocentric standpoint where everything revolves around me alone; it says my gods are manifestations of my being human because all other creatures do not make sense when related to such higher powers. It implies there can be no objective truth in matters concerning spirituality since we only see things through our own eyes; hence, what may be true for one person might not necessarily hold water with another individual who has had a different encounter altogether with similar forces beyond comprehension. The writer’s casual recollection of this statement reveals how fluid belief systems are: men create gods in their likeness – this line is rooted deep within mythology, where humanity has always given divine

beings human characteristics to relate better with them or understand what they represent. He cannot recall precisely when he said it, but he knows he did because even now, those words ring true for him. Besides, is not everything we say about ourselves just rehashing old stories told many times over? Each man individually makes his god- another idea drawn from personal mythologies across various cultures whereby people worship deities reflecting personal values, fears, aspirations, etc. Mythology remains relevant forever since each new telling adds something different to an ageless tale, thus making legends timeless, too.

Moreover, this woman had captured the only son's heart, who was to carry on the glorious Zarhidis line! Where was justice? Where was the divine plan? The gods had turned their backs on Greece and every Greek individually (Iskender, 1983: 59).

This quotation demonstrates how important cultural lineage and heritage are. Referring to it as the “*noble Zarhidis line*” implies an aristocratic family history that is supposed to be carried on by the male child. This is typical of many societies, which believe that keeping one’s ancestry alive and passing down their achievements should be prioritized above all else. The speaker asks, “*Where was justice? Where was the divine plan?*” which shows that they think gods control human life. From ancient times, people have always thought there were higher powers who took care of everything and punished those who did wrong – this is seen most clearly through myths. They believed that gods judged what happens among men according to fairness while determining their destinies; hence, this expression represents wondering why things do not follow the order expected from religion. “*The gods had turned their backs on Greece and every Greek individually,*” states feeling abandoned by a deity. Greek legends depict these immortals as meddling with human beings’ lives either positively or negatively thus when one thinks he/she has been left alone by god then it means that such a person lacks spiritual faith because without divine intervention success cannot be achieved in anything especially among communities since good luck depends entirely upon personal relationship with them particularly Zeus whom everybody feared for his wrath could cause disaster anywhere anytime without warning but even other deities like Apollo or Athena had power over people’s lives if only they were pleased enough with prayers offered unto them being angry might bring misfortunes upon individuals so no wonder individual would feel betrayed by heaven in case nothing goes well after having tried everything possible within reach including sacrificing animals at altars erected outside residence hoping these acts will lead to fulfillment of desires eventually – all this confirms widespread awareness concerning various ways through which individuals could attract gods’ attention towards themselves thereby gaining favoritism from heaven whereby each person believed he/she must do whatever it takes but unfortunately sometimes even such extreme measures fail due to negligence shown by some gods who might have been busy with other things during that particular period of time. As such, this is typical for many stories from Greek mythology where people feel that god has deserted them or question fairness in plans made by them since nobody wanted anything to do with being on the wrong side when gods went into action mode because those were moments which could lead one into eternal damnation if not careful enough but rather than blaming oneself entirely it would be better off finding possible reasons why heavenly beings acted the way they did including circumstances surrounding those events which may reveal hidden truths about nature human life within broader cosmic order according to specific interpretations based upon religious beliefs held at different periods throughout history. About these words, there are

experiences recorded in myths where individuals wonder about divine intentions given what happened around them, either personally or collectively.

Prince Oldenburgsky advanced a very effective argument for the creation of a Caucasian riviera: moneyed Russians would come to Gagra instead of squandering their rubles on the Mediterranean coast. But even this important consideration was merely a subtle tactical maneuver. In truth, the prince's burning dream — for the time being diligently concealed from everyone — was to create here on the Black Sea coast, within the Russian Empire, a small but cozy oasis of ideal monarchy, a realm of order, justice, and a complete confluence of the monarch with the people, and even the peoples. (As if on purpose for the convenience of the experiment, the coast was rich in the diversity of its nationalities) (Iskender, 1983: 39).

The initial argument for creating a Caucasian riviera is economic: attracting wealthy Russians to spend their money domestically rather than abroad. This highlights the region's potential for tourism and economic development, leveraging its unique appeal. The prince's true vision goes beyond economic gains. He aspires to create an ideal monarchy on the Black Sea coast, characterized by order, justice, and harmony between the ruler and the people. This idealism is kept secret, suggesting it might be seen as overly ambitious or impractical. The prince's dream includes a “*complete confluence of the monarch with the people and even the peoples*”. This indicates a vision of unity and harmony among the diverse populations in the region. The use of “peoples” in the plural emphasizes the multicultural and multiethnic composition of the area. The parenthetical note about the coast is “*rich in the diversity of its nationalities*” suggests that the region's cultural diversity benefits the prince's experiment. This diversity could be seen as a microcosm of broader society, making it an ideal setting to test his vision of a harmonious, multicultural monarchy. The passage reflects a complex interplay between economic strategy and cultural idealism. While the initial proposal to create a tourist destination focuses on economic benefits, the underlying dream is to establish a model of governance that unites diverse cultural and ethnic groups under a just and orderly monarchy. The region's rich cultural diversity is not seen as a challenge but rather as an opportunity to create a society where different nationalities coexist harmoniously. This vision recognizes the value of cultural diversity. It seeks to integrate it into a cohesive and just political framework, highlighting an enlightened approach to governance that embraces and celebrates multiculturalism.

Iskender (1983) demonstrates the traditions of the Abkhaz people rooted far in their past, thereby showing how these customs are essential for them to identify and belong. In this work, he also emphasizes what should be done to preserve such heritage when faced with modernization and external influences through the characters' interactions and the stories they tell. This novel celebrates diversity among races, relating it with language use within the Caucasus region, where different ethnicities have always lived side by side without conflict arising from their unique cultural practices or beliefs about life. Iskender presents Gagra as a place where people of all nationalities live together peacefully; this indicates that there can only be peace if we fully accept one another's culture, thus creating a beautiful tapestry in community development. Throughout, myths were interwoven into storytelling but were not just used for entertainment. They reflected peoples' connection with supernatural powers or forces beyond themselves. He employs fate too, which is significant since it helps readers understand better Sandro Mosaic's identity crisis moments when he did not know who his parents were because many children were born during war times; hence, he faces challenges

while growing up due to lack of love from either biological father figure or mother figure itself since both died early leaving him alone. By putting the lives of characters against background historical events shaping their world, like the Russian Empire influencing political changes in regions around them, Iskender wants us to appreciate what happened before, especially those involving wars, so that we can learn from our mistakes and avoid repeating the same things. It also shows how people's resilience can be tested through various situations during these difficult times. I believe history has always been a fascinating subject for discovering more about oneself and understanding one's role within society in a much more profound way than ever imagined possible, thanks to works like "*Sandro Chegem*". The author uses memories shared between individuals living within the same area. However, different generations pass down knowledge concerning past happenings because if such information were lost, there could never be any repeat or understanding of long-term effects brought by specific actions done many years ago. These recollections prove that human beings can survive anything, including wars; hence, they should always remain attached to their roots even when extreme hardships face them. All these factors contribute to creating an intricate picture of life for people living in Abkhazia during the time described by Iskender. This is a fascinating book that captures your imagination right from start to finish.

The novel "*Three Apples Fell from the Sky*" (Abgaryan, 2020) takes place in Maran, an Armenian village far from civilization. The book tells us about many cultural peculiarities of that place and its people and shares interesting facts about their lives. Here, we see how important it is to help each other, be always together, and never give up no matter what happens around us. Only through these things can human beings survive any difficulties or challenges thrown at them throughout their lifetime. In addition, this story talks about a village that has had many problems, starting from natural cataclysms up to political turbulences. Still, what matters most here is not so much what happens with the characters themselves but rather how they react towards those events surrounding them while trying hard not only cope but also stay happy despite everything else going wrong side by side with their lives day after day year in year out until eventually realizing once for all times that such existence itself deserves living till the end. The novel resonates deeply with the human heart. A perfect blend between reality and myth is created to tell tales reflecting the worldviews of different villagers living within Maran, where stories are shared among people during nights under shining stars and bright sunny days when everyone feels like they are part of some magical fairytale happening right there around them. It's about love for one's land; faith in its history; dedication towards carving brighter future; celebration life even amidst hardships encountered along journey called Anatolia who symbolizes hope against despair; symbolises strength displayed through various acts sacrifice made others behalf connect past present worlds together cherish every moment spent upon earth Vasil represents second chance at happiness discovered later years but also eternal nature love itself thus giving readers glimpse into these themes through his character development within text ensemble cast adds depth richness narrative by bringing their own unique stories each contributing towards exploration human emotions cultural identity depicted such way that anyone who reads book will feel like they have become part community themselves not only shows us what happens but also makes see why it happened way did thereby enabling better understanding ourselves others around while celebrating diversity

among peoples throughout world lyrical evocative writing style used author when describing things helps create mental images places letting know all this happening somewhere out there real life which makes everything appear so alive before our eyes structured around interconnected stories mosaic approach allows for wider range viewpoints being expressed thus providing more comprehensive picture about people living together in same village context blending everyday experiences with magical realism opens up possibilities deeper truths existence forcing readers look beyond surface appreciate marvels surrounding them always keeping mind that ordinary could be extraordinary within blink an eye underscore importance safeguarding intangible cultural heritage face modernity challenges posed villagers' adherence folklore traditions acts both resistance against erosion means identity preservation socialization process between individuals communities illuminates hidden aspects relation between genders as well generations exposes impact external political forces upon rural areas characterized sensitivity insight

“Three Apples Fell from the Sky” is a powerful and well-written book about how people can overcome anything. It also highlights the authors' cultural background as Armenians and shows that they should keep telling each other stories even in tough times because that helps them stay together. The author's artistic fusion of fables, legends, and practical storytelling is a poignant, introspective piece that universally speaks to human emotions about affection, despair, and optimism. By looking at the people of Maran and their experiences with tradition, society, and eternal narratives, which affect how we perceive life around us, this book prompts readers to consider their relationship with these stories.

Voske's older sister, Tatevik, had in fact been supposed to marry Kapiton. Tatevik was sixteen at the time and fourteen-year-old Voske, the second marriageable girl in Garegin Agulisants's large family, had taken an especially active part in preparing for the festivities. According to a time-honored tradition in the mountain village of Maran, where Tatevik and Kapiton had lived their entire lives, the bride's family was expected to host the first part of the wedding festivities, the groom's family the second. But the heads of Kapiton and Tatevik's families, two wealthy and respected lineages in Maran, decided to work together and host one large party in the median, the central square. The festivities promised to be extraordinarily lavish (Abgaryan, 2020: 14).

The passage in *“Three Apples Fell From the Sky”* describes the village of Maran, its marriage customs, and community spirit. Tatevik was his sister Voske's bride-to-be, and they were to be married by Kapiton. They agreed that the wedding would be held on a large scale but would take place after some time. Historically, only two parts of wedding ceremonies existed- one for the bride's family and another for the groom's family. However, owing to the high regard both families had in society, they decided to have a joint affair at a central plaza within their town. The significance of such cultural traits as communalism and cooperation is shown here.

They decided to hold the wedding in the autumn after gathering the harvest, as was traditional, but they had to wait five whole years. First, there was a mourning period for Magtakhine's younger brother, who died after being struck by lightning, then there was the famine that circled over Manish-kar and set in during the first dry summer: it had been inevitable and seemed it would last forever (Abgaryan, 2020: 88).

This quote tells us why Tatevik and Kapiton's wedding was postponed. After the harvest, they planned to get married in the autumn, but various events changed their plans. Magtakhine's younger brother died from a lightning bolt, so they had to observe some period of mourning. Moreover, due to an extended drought that spawned a severe famine, it became impossible to hold it in time. These occurrences show that living in the village is full of difficulties and surprises, thus stressing resilience and community support during challenging days.

...everybody had already forgotten about the letters she had spotted by the white peacock's gravestone, but Maran had recognized them long ago as the initials of its only offspring, a boy and a girl who were fated to either cut off the village's history or think up a new page for it – but who could know how that would work out, who could know; in a wooden doghouse, his long-eared head resting on his big paws, slept Patro, a loyal dog who had found, among the roots of the withered apple tree, the ring hidden on Anatolia's birthday by the gypsy woman Pat-rina; and over little Voske's tiny world there stretched an endless summer's night that told stories about the power of the human spirit, about devotion and nobility, about how life is like the ripples left by raindrops on the surface of a pool of water, where every event is a consequence of what came before it and it's just that nobody is fated to guess those events other than chosen ones who appear on this earth once, never to return, because they drain their cups all the way to the bottom the first time. (Abgaryan, 2020: 249-250).

The village of Maran is described in this excerpt as a place impregnated with mystical fate and connectedness. A single offspring of the village, symbolized by the letters on the white peacock's grave, could terminate or renew its history. The presentation of Patro, the loyal dog finding a hidden ring, and an endless summer night over Voske's world highlights themes such as destiny, the resilience of the human spirit, and how life events are interrelated; only a few people would comprehend their whole meaning. This passage entwines cultural aspects into a sense of timelessness and enigma.

Narine Abgaryan is a skilled writer who creatively uses community symbols and mythological elements in her novel *“Three Apples Fell From the Sky”* to convey the cultural resilience of Armenians. This story resides in Maran village, where traditional rituals like wedding preparations are highlighted against day-to-day life imbued with myths and fables. The proposed nuptials of Tatevik and Kapiton represent hundreds of years of custom intertwined with community effort and the importance of family and societal respect. This delay due to a series of mishaps, including being hit by a lightning bolt and starvation, points to life's uncertainty or unpredictability while emphasizing collective responsibility at such times. In addition, mystical details such as letters on the white peacock's tombstone and a hidden ring discovered by Patro, the faithful dog, help to portray destiny and interconnection within this account. Finally, these features exemplify human tenacity, the passage of time, and the complexity of eventful lives. Narine Abgaryan mixes folklore with legends using practical storytelling to develop an inside look into his characters' feelings that will strike readers as globally recognizable feelings: love, hopelessness, and hope for survival, among others. The novel explores their ways of life, encouraging them to think critically about themselves regarding cultural stories and how shared narratives help communities preserve their identities.

Narine Abgaryan's *“Three Apples Fell From the Sky”* is a beautiful example of how cultural symbols and mythological elements are used to depict the Armenian people's strength and unity. The book takes place in Maran, a traditional village where we can see such rituals as weddings being organized and celebrated while intertwining everyday life with mythical

symbols. The couple indicates that their wedding was not just about them but about the whole community. This signifies their culture, which values family and respect for each other. However, when they were to get married, many catastrophes, including unexpected death by lightning and famine, led to the postponement of their marriage. Thus, this shows the uncertainty of life and the need for communal support in difficult times.

Moreover, there are mystical aspects, like letters carved on a white peacock's tombstone or loyal Patro finding a ring hidden in a crevice, which gives a sense of destiny and interconnectedness in the book. These images represent the human spirit's resilience, time going by, and the complex fabric of life events. By combining legends and fables with practical storytelling, Abgaryan writes an introspective narrative with universally experienced human feelings like love, despair, and hope. Its characters' experiences with social structures peculiar to Maran culture invite readers to think critically about their connections with cultural stories and the forever connecting power of shared narratives in preserving humanity's community identity.

Conclusion

Literature has flourished in the Caucasus region due to its diverse population with numerous languages and historical backgrounds. This mixed region, located between Europe and Asia, contains many ethnic groups with different traditions and diverse mythologies. The genre of contemporary Caucasian literature has recently established itself as a major and influential one that combines original traditional mythological touches with contemporary narration techniques. This blending enriches the literary space and offers a deep understanding of cultural identity, social problems, and the ongoing heritage preservation struggle in the globalization era.

Caucasian culture is rooted in mythology, which serves as a collective memory bank for their customs and values (Esenneva, 2013). These myths have been passed down through generations, capturing the essence of the Caucasus spiritual philosophy. In modern literature, these ancient myths are conserved, reimagined, and redirected to address present-day themes and issues. Through this interplay between mythology and modernity, there is an ability to create a rich text that resonates across time.

Fazil Iskander, one of the prominent figures of modern Caucasian literature, skillfully employs Abkhazian folklore motifs in his works. Iskander's tales are filled with mythical symbols that show how tradition intersects with contemporary life realities. His novels depict characters caught between attempts to preserve their ethnocultural legacy and today's challenges. Herein, Iskander speaks on such issues as self-identity, endurance, and alteration; hence, readers may get deeper insights into the modern Caucasian experience (Iskander, 1989: 23).

Another Armenian writer, Narine Abgaryan, also uses Armenian myths and legends to enrich her stories. Notably, Abgaryan's writing blends mythical components with the ordinary, creating a universe in which the yesteryears are always as vocal as they are today. Her people frequently obtain courage and understanding through these old fables. Therefore, they show that mythologies have never been irrelevant, even today. This storytelling technique sustains

the culture that persists over time and enables better examination of matters like migration, dislocation, and the quest for identity (Abgaryan, 2016: 45).

Several essential purposes are served by incorporating mythology into contemporary stories. One, it connects different generations, thereby preserving cultural heritage and making it accessible and relevant to their present-day audience. This is particularly important in the era of globalization, where there exists a tension between maintaining cultural distinctiveness while adapting to global trends (Smith 2010: 78). Secondly, it allows authors to delve into complex issues in a more symbolic manner that is layered with various shades of meaning by using elements from myths. Myth allows them to investigate universal human experiences like heroism, transformation, or the supernatural, enriching the thematic depth of this literary work (Jones, 2005: 34).

Additionally, blending Caucasus literature with myth and modernity emphasizes its adaptability and lasting nature for these ancient stories. It shows how mythology is not frozen but a spiritual part of cultural identity that grows and changes even in our time. Modern writers elaborate their narrative strategies through such devices as symbolism, allegory, and intertextuality, rendering multi-layered dimensions for storytelling (Turner, 2001: 92).

A critical aspect of this literary approach is that it helps link the past with the present through dialogue. By creating a thread throughout modern narratives that tie together contemporary issues with historical or cultural contexts, they become integrated within each other by incorporating mythological elements into them (Hogan, 2003: 56). This deepens the understanding of current societal challenges and emphasizes the relevance of historical and cultural heritage in addressing them. Mythological figures and motifs can be metaphors for various contemporary struggles, such as the fight to preserve cultures from globalization or the quest for identity in a multicultural society.

The meeting between mythology and modernity in Caucasian literature is an excellent ground for exploring identity issues. Questions of identity are particularly pertinent in regions characterized by ethnic and cultural diversity. For instance, mythological narratives have infinite symbolic resources that may be reinterpreted to include several aspects of contemporary identities. Using these traditional tales, writers delve into how cultures shape and define personal and group identities today (Bhabha, 1994: 110).

In addition, incorporating mythology enables one to examine societal norms and values critically. Many present-day Caucasian authors criticize conventional social structures using mythological elements. This method helps address gender roles, power relations, and social justice with more culturally resonant subtlety. Authors can challenge established assumptions about what seems right by recreating mythological stories and suggesting alternative visions for their societies rooted in their culture but open for reevaluation (Said, 1978: 85).

Cultural preservation and revitalization are essential to the intersection between mythology and modernity in contemporary Caucasian literature. Traditional arts' marginalization or oblivion is likely due to the quick social and technological changes we are experiencing. When writers integrate these aspects into their works, they participate in cultural preservation and rejuvenation. While Anderson posits that "*works by writers serve as evidence*

for the continued importance of traditional stories”, he argues that it shows how they can adapt to current situations (1983: 43).

Ultimately, it is gratifying to examine the mix of modernism and mythology in Caucasian literature nowadays because it leaves us with a rich foundation upon which we can create several cultural and literary theories. It is evident from this study that cultural identity is dynamic with time, and it turns out that mythology is not an antiquity but a living part of present-day literature. The current paper shows how traditional mythological elements are fused into modern narratives by contemporary authors, emphasizing the importance of cultural heritage in addressing current social problems while at the same time preserving cultural identity in an age of globalization.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

References

- Abgaryan, N. (2020). *Three apples fell from the sky: The international bestseller*. Simon & Schuster.
- Abkhaz World. (n.d.). Fazil Iskander (1929-2016). *Abkhaz World | History, Culture & Politics of Abkhazia*. Retrieved August 15, 2024, from <https://abkhazworld.com/aw/abkhazians/personalities/1492-fazil-iskander-1929-2016>
- Akdemir, İ. O. ve Koçyiğit Türk, M. (2023). Zihinlerdeki Kafkasya: Kafkasya'nın konumu ve sınırları üzerine jeopolitik analiz. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 132-157.
- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.
- Aylisli, A. (2013). *Stone dreams*. Dalkey Archive Press.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
- Bournoutian, G. (2002). *A concise history of the Armenian people: From ancient times to the present*. Mazda Publishers.
- Colarusso, J. (2002). *Nart sagas from the Caucasus: Myths and legends from the Circassians, Abazas, Abkhaz, and Ubykhs*. Princeton University Press.
- Esenneva, S. (2013). *Mythology and modernity in Caucasian literature*. Cambridge University Press.
- Gleason, G. (1992). *The central Asian states: Discovering independence*. Westview Press.
- Haratischwili, N. (2019). *The eighth life (for Brilka)*. Scribe UK.
- Hogan, P. C. (2003). *The mind and its stories: Narrative universals and human emotion*. Cambridge University Press.
- Iskander, F. (1983). *Sandro of Chegem*. Vintage Books.
- Iskander: Sandro of Chegem. (2021, January 19). *The Modern novel*. Retrieved August 12, 2024, from <https://www.themodernnovel.org/asia/central-asia/abkhazia/iskander/sandro/>
- Ismailov, H. (2018). *The devil's dance*. Tilted Axis Press.
- Jones, R. (2005). *The power of myth in modern literature*. Routledge.

- Koplatadze, T. (2019). Theorizing Russian postcolonial studies. *Postcolonial Studies*, 22(4), 469-489. <https://doi.org/10.1080/13688790.2019.1690762>
- Marchesini, I. (2018). Literary constellations. The case of Armenian authors writing in Russian today. *Biblioteca di Studi Slavistici*, 289-299. <https://doi.org/10.36253/978-88-6453-723-8.24>
- Morchiladze, A. (1992). *Journey to Karabakh*. Bakur Sulakauri Publishing.
- Rayfield, D. (2000). *The literature of Georgia: A history*. Routledge.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Smith, J. (2010). *Cultural identity in the age of globalization*. Polity Press.
- Suny, R. G. (1994). *The making of the Georgian nation*. Indiana University Press.
- Turner, M. (2001). *Symbolism and allegory in modern fiction*. Oxford University Press.
- Weber, H. (2017, April 25). Caucasian literature: The best contemporary fiction to add to your reading list. Retrieved August 10, 2024, from <https://www.new-east-archive.org/articles/show/8052/caucasian-literature-best-contemporary-fiction-reading-list>.
- Zolyan, S. T., & Hakobyan, K. S. (2019). Russian in Armenia. *The soft power of the Russian language*, 46-54. <https://doi.org/10.4324/9780429061110-5>

Kuzey Kafkasya Bölgesi Toplularının Mutfak Kültürleri Üzerine Bir İnceleme

Büşra Elem Yıldırım¹, Yener Oğan²

Öz

Kuzey Kafkasya Bölgesi, Karadeniz'in doğu kıyısından Hazar Denizine kadar olan geniş bir bölgeyi kaplamaktadır. Bölgede yaşayan toplumların dil ayrılıkları olmasına rağmen geçmişten gelen bir kültür birliği bulunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Kuzey Kafkasya'da yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürlerini incelemektir. Çalışmaya Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yer alan Çerkez, Abaza, Nogay, Karaçay-Malkar, Kabardey-Balkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan toplumları dâhil edilmiştir. Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde tarımsal ve hayvancılık önemli bir geçim kaynağıdır. Bu durum mutfak kültürlerine hamur işi ürünler, süt ürünleri ve et ürünleri olarak yansımıştır. Bölge toplumlarının mutfağında sofrada misafir ağırlama önem verilen bir husustur. Bölgede yer alan yemek çeşitleri birbirine benzerlik göstermesine rağmen, her etnik toplum yemekleri kendi diliyle adlandırmaktadır. Yemeklerde haşlama, kızartma ve fırında pişirme yöntemleri ile baharat kullanımı sıklıkla tercih edilmektedir. Bölge mutfağında çeşitlilik ve gösterişten ziyade sadelik hâkimdir. Komşuluk ve akrabalık ilişkilerine bağlı olarak dayanışma ve yardımlaşma kültürü gelişmiştir. Çalışma kapsamında bölge mutfak kültürlerini araştıran saha çalışmalarının yapılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mutfak Kültürü, Etnik Mutfak, Kuzey Kafkasya Bölgesi.

JEL Kodları: L66, L83, N90

A Study on the Culinary Cultures of the Societies of the North Caucasus Region

Abstract

The North Caucasus Region covers a vast region from the eastern coast of the Black Sea to the Caspian Sea. Although the communities in the region have linguistic differences, there is a cultural unity from the past. This study aims to examine the culinary cultures of ethnic communities living in the North Caucasus. Circassian, Abaza, Nogay, Karachay-Balkar, Kabardino-Balkar, Ossetian, Chechen-Ingush, and Dagestan communities in the North Caucasus Region were included in the study. Agriculture and livestock are essential sources of livelihood in the North Caucasus Region. This situation was reflected in culinary cultures such as pastries, dairy products, and meat products. Table manners and hosting guests are important in the regional communities' cuisine. Although the region's dish types are similar, each ethnic community names the dishes in its own language. Boiling, frying, baking, and using spices in meals are frequently preferred. The regional cuisine is dominated by simplicity rather than diversity and ostentation. A culture of solidarity and cooperation has developed depending on neighborhood and kinship relations. Field studies are recommended to investigate the region's culinary cultures in different studies.

Keywords: Culinary Culture, Ethnic Cuisine, North Caucasus Region.

JEL Codes: L66, L83, N90

¹ Lisans Öğrencisi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, busraelemyildirim@gmail.com, ORCID: 0009-0001-6470-4002.

² Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, ORCID: oganyener@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1523-8498.

Giriş

Bir toplumun kimliğini oluşturan temel unsurlar arasında tarihsel geçmişi ve kültürel özellikleri yer almaktadır. Gastronomik kimliğin oluşumunda ise bir toplumun mutfağına ait özellikler önemli bir rol üstlenmektedir. Bilindiği üzere kültür, içerisinde birçok alt boyutu barındıran genel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Mutfak kültürü kavramı ise gastronomi biliminin bir unsuru olarak kültürün alt boyutlardan birini oluşturmaktadır. Mutfak kültürü içerisinde önemli bir yeri olan yemekler, özellikle de birey ve toplum bazında pek çok etkileyici unsuru bulduran kapsamlı bir kavramdır (Sarışık ve Özbay, 2015: 267). Çünkü yemekler, kültürün ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır (Beşirli, 2010: 162). Bir toplumun mutfak kültürü; yiyecek ve içeceklerin hazırlanması, depolanması, saklanması ve tüketilmesinin yanı sıra toplumların mutfağında yer alan araç-gereçler, servis usulleri, pişirme teknikleri, ritüeller, tarımsal-hayvansal ürünler gibi çeşitli unsurları kapsamaktadır. Aynı zamanda toplumların sosyo-kültürel durumu, ekonomik yapısı, tarihsel gelişimi, inançları, yeme içme alışkanlıkları gibi pek çok özelliğe göre şekillenerek tarihsel ve kültürel bir süreci anlatmaktadır (Aşkın Uzel, 2018: 38). Mutfak kültürü üzerinde etkisi ve belirleyici olan önemli bir diğer unsur ise yaşanan coğrafyanın özellikleridir. Örneğin doğada kendiliğinden yetişen, temin etmesi kolay olan veya yetiştirilen ürünlerdeki çeşitlilik, mutfak kültürüne yön vermektedir. Dolayısıyla mutfak kültürleri üzerinde başta coğrafya olmak üzere tarih, ekonomi, üretim gibi pek çok husus etkili olmaktadır.

Etnik kavramı, birbirleriyle özdeşleşen benzer bir insan grubunu ifade etmektedir. Bu özdeşleşen unsurlar dil, din, tarih, kültür, gelenek-görenek, soy-sop gibi pek çok özellikten oluşmaktadır (Wikipedia, 2024a). Etnik mutfak kavramı ise yaşanan coğrafyanın kültürel mirasını ve coğrafi özelliklerini yansıtmaktadır. Etnik mutfaklar bir yöreye özgü ürünlerin hazırlanması, pişirilmesi, servis edilmesi ile pişirme tekniği, mutfak araç-gereçleri, ritüelleri olmak üzere pek çok unsuru içerisinde barındıran bir kavramdır. Kafkasya Bölgesi, farklı etnik toplulukları içerisinde bulunduran geniş bir coğrafi alanı kaplamaktadır. Kafkasya Bölgesi siyasi ve coğrafi açıdan “*Büyük (Kuzey) Kafkasya*” ve “*Küçük (Güney) Kafkasya*” olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Güney Kafkasya Bölgesi’nde Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye, İran ve Ermenistan ülkeleri yer almaktadır. Kuzey Kafkasya Bölgesi’nin büyük bir bölümü Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalmaktadır. Kuzey Kafkasya Bölgesi dil, din ve etnik köken bakımından karmaşık bir yapıya sahiptir (Yılmaz, 2017: 2). Kuzey Kafkasya Bölgesi’ni konu edinen ilgili çalışmaların daha çok bölgede yaşayan toplumlara ve bu toplumların özelliklerine yönelik olduğu görülmektedir (Eren, 2006: 163; Acar ve Karaosmanoğlu, 2019: 177; Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 51; Oboturova vd., 2022: 69; Gapurov vd., 2023: 1). Dolayısıyla Kuzey Kafkasya Bölgesi’nin mutfak kültürünü bütüncül bir bakış açısıyla kapsamlı olarak ele alan çalışmalara rastlanılmamaktadır. Bölge toplumları mutfağının bir bütün olarak ele alınması mutfak kültürlerini derinlemesine incelenme ve diğer araştırmalara yön vermesi bakımından önemlidir. Ayrıca Kuzey Kafkasya toplulukların kültür, ekonomi, siyasi, inanç gibi pek çok açıdan benzer ve farklı özelliklerinin olması çalışmanın mutfak kültüründeki zenginliği ortaya çıkarması bir diğer önemli husustur. Dolayısıyla bölgenin mutfak kültürünü bütüncül bir bakış açısıyla incelenen bu çalışmada, Kuzey Kafkasya Bölgesi’nde yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürü özelliklerini ortaya çıkarmak hedeflenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı, Kuzey Kafkasya’da yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürlerini incelemektir. Çalışmaya

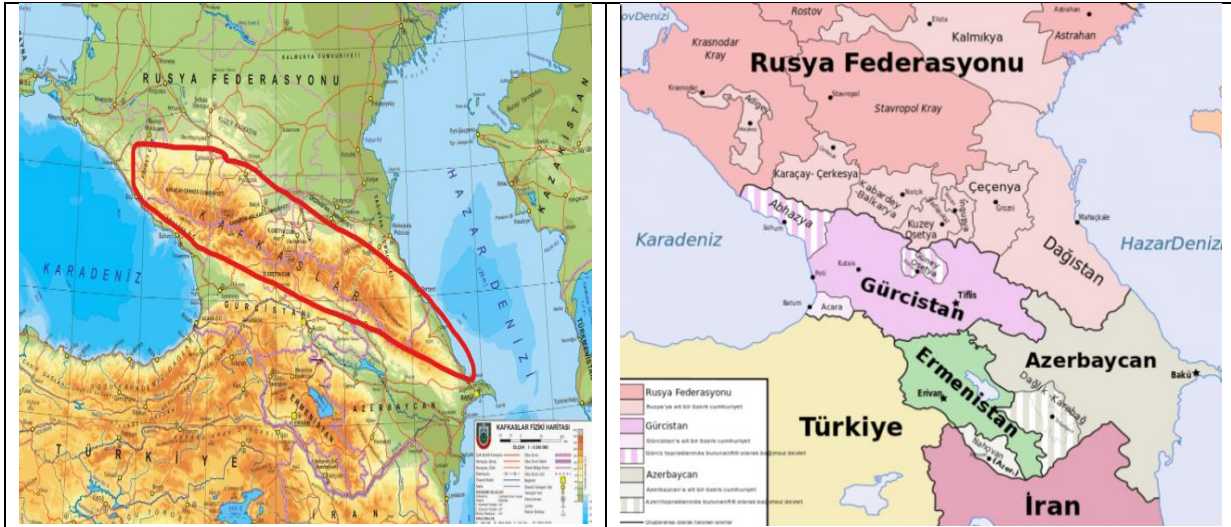
konu olan toplulukların sayısı, zaman kısıtlılığı ve veri toplamada karşılaşılabilecek güçlükler nedeniyle nitel bir araştırma süreci tercih edilmiştir. Bu nedenle çalışma kapsamında ikincil kaynaklardan elde edilen veriler derlenmiş ve konuya ilişkin geçerli ve güvenilir bilgiler toplanarak sistemli olarak düzenlenmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Kuzey Kafkasya

Kafkasya Bölgesi, jeopolitik konumuna göre kuzeyde Rusya, güneyde İran, batıda Karadeniz ve Türkiye ile doğuda Hazar Denizi'nin yer aldığı geniş coğrafyadır. Tarih boyunca bu coğrafya, farklı topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Antik çağlarda Hunlar ve İskitler, Orta Çağ'da Kıpçak, Selçuklu ve Osmanlı bölgede hüküm sürmüşlerdir. Kafkasya, farklı toplulukları içerisinde barındıran büyük ve derin bir etnik kültür çeşitliliğine sahiptir. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında geniş bir alanı kaplayan Kafkas Dağları yaklaşık 1500 km uzunluğundadır (Özey, 2016: 4). Bu dağlar Kuzey (Büyük) Kafkasya ve Güney (Küçük) Kafkasya olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. Güney Kafkasya olarak adlandırılan bölgede Türkiye, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ülkeleri bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde Rusya Federasyonuna bağlı olarak Dağıstan, Çeçenya, İnguşetya, Kabardey-Balkar, Osetya, Karaçay-Malkar, Çerkez, Abaza, Nogay olmak üzere toplam dokuz özerk cumhuriyet yer almaktadır. Ayrıca Krasnodar Kray ve Stavropol Kray olarak adlandırılan iki yöre bulunmaktadır (Tavkul, 2007: 12). Bölgenin fiziki ve siyasi görünümüne Harita 1'de yer verilmektedir.

Harita 1: Kafkasya Bölgesi Fiziki ve Siyasi Haritası

Kaynak: Kafkasya Haritası, 2024.

Kuzey Kafkasya Bölgesi kültürel özellikler ve yaşayan medeniyetler bakımından binlerce yıllık köklü geçmişe sahiptir. Özellikle bölgenin bir geçiş noktası üzerinde bulunması farklı kültür ve medeniyetlerin mücadele alanı olmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla Kuzey Kafkasya, tarihsel süreçte stratejik ve politik olarak kendini koruyabilmiş önemli coğrafi bölgelerden biridir. Kuzey Kafkasya olarak adlandırılan bölgenin büyük bir bölümü Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalmaktadır. Dağıstan, Karaçay-Malkar, Çerkez, Kabardey-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçen-İnguş, Nogay, Abaza olmak üzere farklı etnik topluluklar

yaşamaktadır (Arslan, 2013: 168). Bölgenin geniş bir alan kaplaması beşeri coğrafyasını etkilemiş ve farklı etnik topluluklar arasında ekonomik, sosyal ve kültürel farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Batı kültürü ile Doğu kültürü arasında sınırların kesiştiği bir noktadadır. Bu yönüyle bölge, etnik farklılıkların ve bağımsızlık mücadelelerinin sıkça yaşandığı bir coğrafyadır (Margaritis, 2010: 64). Özellikle bölge, 1864 yılında Rusya himayesine girmesinden bu yana merkezi yönetimin baskıcı tutumları bu coğrafyada yaşayan etnik toplumların kendi dili ve kültürüne yönelik sürekli bir anlaşmazlık yaşanmaktadır (Arslan, 2013: 179).

Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde homojen bir toplumsal bütünlüğün olmamasından kaynaklı bünyesinde onlarca farklı etnik grubu barındırmaktadır. Bölgede elliden fazla dil ve yüzden fazla da farklı lehçe kullanılmaktadır. Bu nedenle bölge, "*Diller Ülkesi*" adıyla da anılmaktadır. Bölge nüfusunun yaklaşık yarısı Rus ve Slav kökenli olup geri kalanı ise Azeri, Ermeni, Tatar, Türk, Kürt, Rum, Alman, Koreli vb. kökenli topluluklardan oluşmaktadır. Dolayısıyla Kuzey Kafkasya Bölgesi farklı dil, din, kültür özellikleriyle etnik köken bakımından zengin bir coğrafyaya sahiptir (Coene, 2009: 56). Bölge, orta ılıman iklim kuşağı içinde yer almakta olup kışları ılık, yazları sıcak ve bol yağışlı bir iklim hâkimdir. Karadeniz kıyılarına yakın olan bölgelerde subtropikal iklim tipi görülmektedir (Wikipedia, 2024b). Bölgenin nüfus dağılımını ise coğrafi şartlar şekillendirmiştir. Yüksek dağlık alanlarda yerleşim az iken verimli ovaların bulunduğu düz alanlarda yerleşim daha yoğundur. Kırsal ve kentsel yaşam bölgelere göre farklılık gösterse de kırsal yaşam daha yaygındır (Akhiyadov, 2020: 2).

1.2. Etnik Mutfak

İnsanların kendilerini ve diğer insanları tanıyabilmesi için sosyal etkileşimin gerçekleşmesi temel bir unsurdur. Sosyal etkileşimin bir sonucu olarak insanlara ait bilgiler ve toplumsal yapılar bir kimlik kazandırmaktadır (Hogg & Vaughan, 2014: 612). Örneğin bir kişi "*ben Türküm*", "*ben Trabzonluyum*", "*ben öğretmenim*" dediği zaman tüm bu tanımlamalar toplumdaki insanın kimlik yapısını ortaya koymaktadır. Toplumsal kimliği ise geçmişteki olaylar, şimdiki istekler ve gelecekteki beklentiler oluşturur (Klein & Azzi, 2001: 281). Toplumsal kimliğin oluşması durumu, süreklilik arz eden bir süreçtir. Toplumsal kimlik oluşturma sürecinde nesnel ve öznel unsular bulunmakta olup, toplumların kimlik oluşturma sürecinde ortak yaşam biçimi ve değerlerine sahip olması kaçınılmazdır. Ayrıca toplumlar bir taraftan kendi kimliklerini oluştururken aynı zamanda diğer toplumların kimliklerinin oluşmasında katkıda bulunurlar. Bu bağlamda toplumların kimliklerine ait unsurlar; dil, din, köken, tarih, toprak, simge, mit, örf, adet, gelenek olmak üzere somut ve somut olmayan öğeler olarak sıralanabilmektedir (Yayak, 2018: 779).

Yemek yapma ve yeme eylemi, insanlık tarihinin başlangıç noktası kadar geçmişe dayanmaktadır. Çünkü insanlar fizyolojik olarak hayatta kalmak için beslenmeye ihtiyaç duymaktadır. Günümüzde yemek yeme unsuru sosyalleşme, dayanışma ve bütünleşme aracıdır. Ayrıca eğlence, dostça diyalog, misafir ağırlama, düğün, nişan, bayram, dini tören ve diğer sosyal unsurlar olmak üzere kültürel etkileşimin oluşumuna katkı sağlamaktadır (Sağır, 2012: 2680). Mutfak kültürünün toplumsal tarihle iç içe olmasının temel nedeni, mutfak tarihinin insanlık tarihinin başlangıcı olmasıdır. Bir toplumun beslenme şekli ise kültür, gelenek-görenekler, tarih, coğrafya, ekolojisi ve ekonomik yapı olmak üzere pek çok unsurdan

etkilenebilmektedir. Yerleşik yaşama geçişle birlikte tarımsal ve hayvansal faaliyetler önem kazanmıştır. Bu durum insanlığın üretici bir kimlik kazanmasında etkili olmuş ve toplulukların büyümesini ve gelişmesini sağlamıştır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak topluluklar belirli kurallara göre hareket etmek, yaşamak ve iş birliği yapmak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu kurallar zamanla toplumların kendi yapılarına uygun gelenek, görenek, dinsel ve töreleriyle bütünleşerek kendi kültürlerine has bir mutfak kültürü ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Daşdemir ve Tekin, 2018: 221). Kültürün temel unsurları arasında gelenek ve miras yer almaktadır. Bu iki kavram birbirini tamamlayan tanımlardır. Gelenek, geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki sürekliliği sağlamak için bir grup veya toplum tarafından kabul edilen semboller, temsiller, kavramlar, teoriler ve uygulamalar ve tutumlar olarak sıralanabilmektedir. Geleneklerine bağlı ve bilinçli olarak nesilden nesile aktarılacak günümüze ulaştırılması durumu miras olarak ifade edilebilmektedir (Bessi re, 1998: 24). Bu bağlamda geleneklerini koruyabilmiş ve geçmişten günümüze ulaşabilen etnik mutfaklar kültürel bir miras özelliği taşımaktadır.

Etnik köken, bir grubun kendini diğer gruplardan ayıran ve ortak nitelikler temelinde birbirleriyle özdeşleşen bir grup insan olarak ifade edilebilmektedir (Wikipedia, 2024a). Bu nitelikler gelenek, soy, dil, tarih, toplum, kültür, ulus, din, fiziksel farklılık veya sosyal özellik içerebilir. Bir arada yaşayan insanların kendi öz kimliklerini bilmeleri ve sosyal ilişkiler kurmalarında etnik köken, sayesinde kolaylaşmaktadır. Etnik mutfak kültürü ise bir toplumun ait olduğu coğrafya ilişkin kültürel mirasını, yemeklerini ve mutfak uygulamalarını ifade etmektedir. Dolayısıyla belirli bir yöreye özgü mutfaklara ait gerek bir yemeğin hazırlanması gerekse de sunulması bakımından yöreselliği de içerisinde barındırmaktadır. Bir bölgenin coğrafyası, iklimi, siyasi olayları, ticari ilişkileri, dini inançları, etnik yapısı mutfak kültürünün gelişmesini etkilemektedir (Karaca ve Altun, 2017: 337). Bu bağlamda etnik mutfaklar yöresel mutfak özelliklerini taşımakta olup, bölgelerin ekonomik kalkınması, ürünlerin pazarlanması, unutulmaya yüz tutmuş lezzetlerin gastronomi turizmine kazandırılmasına ve sürdürülebilir bir mutfak yapısının oluşmasına katkı sunmaktadır (Çam ve Çılgınoğlu, 2021: 177).

2. Yöntem

Bu çalışmada, Kuzey Kafkasya'da yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürlerini incelemek amaçlanmaktadır. Çalışma nitel bir araştırma özelliği taşımaktadır. Çalışma kapsamında ikincil kaynaklardan elde edilen veriler derlenmiştir. Derleme makalelerde araştırılan konuya ilişkin belirlenen amaç doğrultusunda geçerli ve güvenilir bilgiler toplanarak sistemli olarak düzenlenmektedir (Polat, 1999: 11). Literatür türü derlemelerde ise kitap, makale, bildiri gibi bilimsel materyaller, derinlemesine incelenerek gerçekleştirilmektedir (Çavdar ve Mustafaoglu, 2023: 72). Bu özelliğiyle literatür derlemesi tekniği benimsenen çalışma, Kuzey Kafkasya'da yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürleri ile sınırlandırılmıştır.

Çalışmada ilk olarak Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan ve çalışma konusunu oluşturan etnik topluluklar belirlenmiştir. Etnik toplumların belirlenmesinde ise belirli bir mutfak kültürüne sahip olmasının yanı sıra bölgede resmi olarak bir yönetim şeklinin olması, göz önünde bulundurma kriteri olarak yer almıştır. Bu kapsamda çalışmaya Çerkez, Abaza, Nogay, Karaçay, Kabardey-Balkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan toplumları dâhil edilmiştir.

Daha sonra belirlenen bu etnik topluluklar ile ilgili göz atma ve arama aşamasına geçilmiştir. Bu aşamada veri tabanlarında anahtar kelime olarak etnik topluluk adı (ethnic community name) ile mutfak kültürü (culinary culture) ve yemekler (dishes) kelimeleri Türkçe ve İngilizce dillerinde taranmıştır. Kuzey Kafkasya toplumlarının mutfak kültürleri incelemek amacıyla yapılan tarama sonucunda “*Mutfakların karakteristik özellikleri nelerdir?, Mutfaklarda kullanılan tarımsal ve hayvansal ürünler nelerdir?, Mutfaklara ait hangi yemekler vardır?, Mutfaklara özgü pişirme tekniği, servis yöntemi, ritüeller vb. uygulamalar nelerdir?, Mutfakların öne çıkan unsurları nelerdir?*” sorularına cevap aranmıştır. Son olarak çalışma kapsamında yapılan tarama ve araştırma soruları doğrultusunda elde edilen veriler, derleme tekniklerine uygun bir şekilde sınıflandırılarak içerik analizi yapılmıştır. İçerik analizinde Kuzey Kafkasya toplumlarının mutfağına özgü karakteristik özellikler, tarımsal ve hayvansal ürünler, yemekler, pişirme tekniği, servis yöntemi, ritüeller gibi öne çıkan unsurlar derlenerek sunulmuştur.

3. Bulgular

Çalışmanın bu bölümünde Kuzey Kafkasya Bölgesi’nde yer alan toplumlardan “*Çerkez, Abhaz, Nogay, Karaçay-Malkar, Kabardey-Balkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan*” mutfak kültürüne elde edilen verilere yer verilmektedir.

3.1. Çerkez (Çerkes) Mutfak Kültürü

Karadeniz’den Hazar Denizi’ne kadar uzanan Kuzey Kafkasya topraklarında bulunan etnik bir topluluktur. Çarlık Rusya döneminde yapılan soykırımında hayatta kalanların büyük bir bölümü Türkiye, Suriye ve İsrail, Balkan ülkelerine sürgün edilmiştir. Dini inançların kaynaştırıcı bir yapıda olduğu bölgede, XVII. yüzyıldan itibaren İslamiyet hâkim olmasının yanı sıra Hristiyanlık ve Yahudilik inançları da görülmektedir (Arslan, 2013: 179). Çerkez mutfağı, Çerkezlere özgü yemek pişirme tarzını yansıtmakta olup yiyecek-içeceklerin hazırlanması ve pişirme tekniklerinin uygulanması bakımından Kafkasya Bölgesi’nin coğrafi şartlarının zorluğuna göre şekillenmiştir (Çağlar, 2021: 16).

Çerkezlerin mutfak kültürü gelişmiş ve zengin bir yapıdadır. Ünüvar ve Cesur (2023: 32-33), Çerkez mutfağında binden fazla yemek çeşidinin olduğundan bahsetmesi bu durumu desteklemektedir. Ancak bu yemeklerin büyük bir bölümü unutulmaya yüz tutmuştur. Ayrıca göçlerden sonraki kuşakların mutfak kültürü hakkında bilgilerinin önceki kuşaklara göre sınırlı olduğu veya bilmedikleri görülmektedir (Batman vd., 2022: 1242). Çerkez mutfağının yemeklerinde et, süt ve tahıl ürünleri ana malzemeler arasında yer almaktadır. Diğer bir ifadeyle Çerkez mutfağının temelleri tahıl ve hayvansal ürünlere dayanmaktadır. Bu durumun şekillenmesinde iklim şartları ve coğrafya belirleyici olmuştur. Tahıl ve et ürünlerinden hazırlanan yemeklere soğan, sarımsak, kırmızı pul biber, karabiber, maydanoz, kişniş, kekik ve dereotu gibi çok sayıda ürün baharat olarak kullanılır (Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 54). Dolayısıyla Çerkez mutfağında yemekleri lezzetlendirmek amacıyla baharat kullanımı yaygındır. Bu sayede yemeklere özgün bir kimlik kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Et ürünlerinin haşlanmış, kurutulmuş ve fırında pişirilmiş olanları Çerkez mutfağının sevilen ve sürekli tüketilen ürünleridir (Yılmaz, 2017: 2). Dolayısıyla Çerkez mutfağında haşlama, kızartma ve fırında pişirme yöntemleri sıklıkla tercih edilmektedir. Başlıca et ürünleri ise sucuk, salam, kavurma, söğüş et, et suyu şeklinde sıralanabilir. Mumbar dolmasına benzeyen “*corme*” olarak adlandırılan bağırsak kullanılarak yapılan sakatat yemeklerine rastlamak mümkündür. Ayrıca kırmızı et kadar olmasa da tavuk eti de tüketilmekte, yemeklerde mısır unu yaygın olarak kullanılmakta ve sebze yemekleri fazla tüketilmemekte, sebzelerden patates ve kabak yemeklerde en çok kullanılmaktadır (Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 54; Batman vd., 2022: 1242). Çerkez mutfak kültüründe sebze tüketimi aile içinde daha sık karşılaşılmaktayken eve gelen misafirlere ağırlıklı olarak et ürünlerinden hazırlanan yemekler sunulmaktadır. Et ürünlerinden sonra en fazla tercih edilen gıdalar hamur işi ürünlerdir (Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 54). Çerkez mutfağı yemeklerinde çeşit ve gösterişten ziyade sadelik hâkim olup, yemeklerin besin değeri ve lezzeti aranan en önemli özelliktir (İlhan ve Mesci, 2018: 300).

Haluj (mantı), ahul çapa (cevizli karalahana), geşigün (fasulye ezmesi), gınnış, agudırışış (barbunya yemeği), şıpsı-pasta (çerkez tavuk yemeği), lepsi (et yahnisi), e’guaw (agova) çorbası (sütlü hamur çorbası), nakuüt jorma (işkembe sucuğu) öne çıkan yemeklerini oluşturmaktadır. Ayrıca Çerkez mutfağına özgü mantı, börek, helva, çörek, sütlaç gibi yemeklerde önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin bilinen en önemli yemeklerden biri olan “*şıpsı paste veya pasta*” olarak adlandırılan mısır unu ve tereyağı kullanılarak elde edilen lapanın yanına genelde haşlanmış tavuk eti ile servis edilmektedir. Ayrıca Çerkez mutfağının öne çıkan ürünleri ise pırpılçıka (acıka), houben (akuska, kişniş tohumu), sarımsak, mısır unu, abısta (çerkez pastası-ekmek), şetes’ou (ekşi krema), araşı (ceviz yağı), t’hu (tereyağı) olarak sıralanabilir (Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 57-63). Özellikle süt ürünlerinin yaygın olduğu Çerkez mutfağında krema, kaymak, tereyağı, peynir, yoğurt ürünleri yapılmakta ve tüketilmektedir (Kalaycı, 2015: 96).

Çerkez adı belirtilerek ünlenecek yemekler farklı toplumlar tarafından da bilinen yemeklerdendir. Örneğin haluj, Kuzey Kafkasya'nın en çok tüketilen hamur işi olup, adına ziyafet düzenlenen özel bir yiyecektir. Kafkasya’da bal üretiminde önemli bir yere sahiptir. Bu durum Çerkez mutfağında balın sade olarak tüketilmesinin yanı sıra yemeklerde kullanımı ve şerbet, boza gibi içeceklerde tüketimi olarak yansımıştır. Kalmuk çayı, ayran, bal suyu, üzüm suyu, limonata, maden suları da başlıca tüketilen içecek türleri arasında yer almaktadır. Çerkez mutfağında kuruyemişlerden ceviz, fındık ve badem kullanımı oldukça yaygındır. Meyveler ise taze veya kurutulmuş olarak tüketilmektedir (İlhan ve Mesci, 2018: 300).

Geleneksel Çerkez evlerinde mutfak evin bağımsız bir alanında olmaktadır. Geleneksel yemekler, “*çöven*” adı verilen her iki tarafında kulpu bulunan bakır tencerede pişirilir. Bu bakır tencereler pişirme ısısına göre yukarıdan ayarlanabilecek şekilde zincirlere asılmaktadır (Seçim ve Demiryürek, 2022: 24-25). Çerkezlerde misafirperverlik çok önemli bir yere sahip olup, misafirlerin en iyi şekilde ağırlanması ve rahat ettirilmesi sağlanmaktadır (Akdeniz Ar vd., 2022). Özellikle misafirlere yemek ziyafeti vermek, misafirperverliğin konuğa lezzetli ve çeşitli yemekler hazırlanması bakımından kültürün önemli bir parçasıdır. Sofra hazır olduğunda giriş kapısını karşısındaki onur köşesi, evin konduğu için ayrılmaktadır. Evin en yaşlı kişisi sofraya oturduktan sonra sağ taraftan yaş sırasına göre sırayla masa etrafındaki yerlerine

oturmakta, evin en yaşlı kişisi kadehini kaldırıp kısa bir konuşma yaptıktan sonra yemeği başlatmaktadır. Evin en küçüğü ise servisle ilgilenmektedir (Karaca ve Güçlü Nergiz, 2020: 54).

3.2. Abhaz (Abaza) Mutfak Kültürü

Kuzey Kafkasya Bölgesi'nin yerli bir halkı olan Abhazlar, mutfak kültürünü geçmişten günümüze taşımayı başaramışlardır. Ancak pek çok farklı yemek çeşidinin bulunduğu mutfakta günümüze aktarılan bazı şeyler unutulmaya yüz tutmaktadır (Mesci ve Yavuz, 2022: 102). Yemek çeşitliliği bakımından önemli bir çeşitliliğe sahip olan Abhaz mutfağının temeli tarımsal ve hayvansal ürünlere dayanmaktadır. Özellikle hayvansal ürünlerin yanı sıra sebzelerin ve otların yoğun olarak kullanılmakta ve yemeklerin yanında sos kullanımı bulunmaktadır (Yılmaz, 2019: 20). Yine yemeklerde sarımsak, soğan, karalahana, kırmızıbiber, karabiber, kişniş ve fesleğen gibi ürünler yaygın olarak kullanılmaktadır. Çerkez mutfağıyla benzer özellikler gösteren Abhaz mutfağında kızartma, haşlama ve fırında pişirme tekniği yaygın olarak kullanılmakta olup, süt ürünleri ve mısır vazgeçilmez ürünler arasında yer almaktadır (Mesci ve Yavuz, 2022: 104-105).

Ünüvar ve Cesur (2023: 32) çalışmalarında, Abhaz mutfak kültüründe mısır, ceviz, bal, üzüm, süt ürünlerinin öne çıkan ürünler olduğunu belirtmiştir. Yine aynı çalışmada ekmek olarak mısır ekmeği yapılmakta, yemeklerde ceviz sıklıkla kullanılmakta, et olarak kırmızı et tercih edilmekte, tuz yerine sos, baharat ve acıka kullanılmakta iken, Ayçiçek yağı, sıcak içecekler ve su ürünlerine ise sınırlı düzeyde kullanımı ve tüketimi olduğundan bahsetmiştir. Abhaz mutfağında öne çıkan yemekler ise agudırşı (ezme fasulye), aktusızbal (abhaza tavuğu) (cevizli tavuk), harşıl (ısırgan otu yemeği), aphosa sızbal (ekşi erik yemeği), ahulçapa (karalahana yemeği, agost (kuru acıklı et), haluj (suda haşlama hamur), açaç (yağda kızarmış hamur), abista (mısır unu ekmeği), aktağh (acıklı çırpma yumurta), pırpılcıka-acuka (abaza salçası, abaza tuzu), ajirdzi (üzüm suyu) şeklinde sıralanabilir (Erbil, 2019; Wikipedia, 2024c).

Abhaz topluluğu, temiz ve düzenli olmalarıyla bilinmektedir. Bu durum mutfak kültürlerine yansımıştır. Mutfakta az malzeme kullanılmakta bu durum sade ve işlevsel bir mutfak kültürü yapısının ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur (Yılmaz, 2019: 20). Bölgedeki pek çok mutfak kültüründe olduğu gibi Abhaz mutfağında da sofrada adabı nezaket yeri olarak bilinir. Örneğin yemeğin yavaş yenmesi, küçük lokmalar alınması, kibar davranmak, dikkatli yemek gibi unsurlara mutlaka dikkat edilmektedir. Geleneksel olarak sofralarda yemeklerden önce dua edilir, sofralar kadın, erkek ve çocuklar için ayrı hazırlanır evin küçükleri ise sofrada hizmet eder. Ayrıca misafirin büyüğü küçüğü olmaz misafirlere değer verilmektedir. Özellikle sofralar bir ziyafet edasıyla hazırlanır ve belirli bir oturma düzenine göre düzenlenir (Berkok ve Toygar, 1994: 13-19).

Abhaz kültüründe bayram, düğün, cenaze gibi özel günlerde yemekler önemli bir yer tutmaktadır. Bu özel günlerde akrabalık ve komşuluk ilişkileri gelişmiş olup dayanışma şeklinde gerçekleştirilmektedir. Gerontoloji kısaca yaşlılık bilimi olarak bilinmektedir. Bununla ilgili dünyada ilk Gerontoloji müzesine sahip olan Abhazyada 1970 yılının kayıtlarına göre yüz yaşından büyük bireylerin sayısı nüfusun %35'ini bulmaktadır. Bu müzenin en önemli amacı uzun yaşamın sırlarını keşfetmek ve sağlıklı beslenmeye dikkat çekmektir (Gerontoloji, 2024). Dolayısıyla Abhaz mutfağının insan sağlığına olumlu katkıları olan bir yapıda olduğunu

söyleyebilmek mümkündür. Bu durum kullanılan ürünler, tüketim alışkanlığı veya bölgede yetişen ürünlerin doğallığı gibi farklı özelliklerinden kaynaklanabilmektedir.

3.3. Nogay Mutfak Kültürü

Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan etnik bir Türk topluluğu olan Nogaylar, bu bölgede yaşadıkları için Kafkasya halklarından kabul edilse de etnik ve kültürel açıdan buradaki diğer halklardan ayrılmaktadır. Çünkü Kafkas halkları iki bin yıldan fazla süredir bölgede yaşamakta iken, Nogaylar birkaç yüzyıl önce bu bölgeye yerleşmişlerdir (Ergönenç Akbaba, 2013: 234). Nogayların temel geçim kaynakları arasında tarım, hayvancılık ve ticaret bulunmaktadır. Nogay mutfak kültüründe et ve et ürünleri, hayvancılığa bağlı olarak önemli bir yere sahiptir. Koyun, kuzu gibi küçükbaş hayvancılığın yaygın olduğu Nogay mutfak kültüründe, misafire et ikram edilmesi önemli bir gelenektir (Alpargu, 2007: 206). Dolayısıyla diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Nogay mutfak kültüründe de misafire değer verilmektedir.

Nogay mutfağında yemekler incelendiğinde hamur işi ürünlerin belirgin bir şekilde daha yaygın olarak yapıldığı görülmektedir. Uslu ve Kırmacı (2021: 293) çalışmalarında, hamur işi ürünlerden çığ börek, kulak börek, kalakay, kaşık börek, uvma kalakay, maylı kalakay, lokum, bavursak, kazan börek, sac böreği, gözleme, taba börek, cantık gibi yemek çeşitliliği bu durumu desteklemektedir. Dolayısıyla Nogayların ürünlerin sıklıkla hamur işi tükettiğinden bahsetmek mümkündür. Yemeğin bir sosyalleşme aracı olarak görüldüğü Nogay mutfağında, öne çıkan ürünler bulgur, mercimek, nohut, fasulye, üzüm, elma, armut, salatalık, biber, patlıcan, patates, kimyon, karabiber, nane, kekik vb. olarak sıralanabilir (Uslu ve Kırmacı, 2021: 293). Dolayısıyla bir Türk topluluğu olan Nogayların mutfağında kullanılan ürünler hali hazırda Türk mutfak kültürü özelliklerini de yansıtmaktadır. Örneğin düğün, doğum, sünnet, asker uğurlama, bayramlar olmak üzere özel günlerde çeşitli yeme-içme ritüelleri uygulanmaktadır (Uslu vd., 2022: 598).

Nogay mutfağında kazan, sac, fırın, köy ocağı, şömüş (kepçe), şolpu (kevgir), ayak (tas), tepşek (tabak), meşrepe (su bardağı), tuygiş (havan), eleken (hamur yoğrulana tekne), şöyün taba (tunç tava), tavşanayağı (fırça) kullanılan araç gereçlerdendir. Pişirme teknikleri olarak geleneksel olarak kuyuda pişirme ve tandırda pişirmenin yanı sıra haşlama, kavurma, kızartma, fırında, sacda olmak üzere farklı teknikler uygulanmaktadır. Yiyecekleri muhafaza etmek amacıyla da kurutma, tütsüleme, tenekelerde-kuyularda saklama tekniklerinden yararlanmışlardır (Uslu ve Kırmacı, 2021: 293).

3.4. Karaçay-Malkar Mutfak Kültürü

Karaçay-Malkar, Kuzey Kafkasya Bölgesi'nin en büyük dağı olan Elbruz dağına doğu ve batısında kalan yüksek vadilerde yaşamaktadır (Adiloğlu, 2007: 32-33). Etnik bir Türk topluluğu olan Karaçay-Malkar toplumunun temel geçim kaynağı hayvancılık olup, tarımsal faaliyetlerin de önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu durum Karaçay-Malkar mutfağına da yansımıştır. Özellikle süt ve süt ürünlerinden kefir, peynir ve tereyağı sıklıkla yapılmakta ve yaygın olarak tüketilmektedir. Ayrıca diğer Türk topluluklarında olduğu gibi hamur işi ürünlerin önemli bir yeri bulunmaktadır (Seçim ve Kaya, 2020: 77).

Karaçay-Malkar evleri genellikle iki katlı olup mutfak bölümü evlerin alt katında bulunmaktadır. Türk kültüründe evlerin dışında özel bir alanda bulunan mutfak anlayışı zamanla gelişerek evlerin içerisinde yer alan ocaklara bırakmıştır. Diğer Kuzey Kafkasya topluluklarda olduğu gibi Karaçay-Malkar topluluğunda misafirperverlik önemli bir yere sahiptir. Daima temiz tutulan sofralarda, eskiyen sofraya tahtası veya örtü misafirin önüne konulduğunda ayıp olarak karşılanmaktadır. Misafirlere lezzetli ikramlarda bulunmak çok önemli sayılmakla birlikte her misafire ayrı ayrı sahanlarda yemekler servis edilmektedir (Berkok ve Toygar, 1994: 13-19). Ayrıca diğer Kuzey Kafkasya toplumlarında olduğu gibi sofraya adabı içerisinde sofraya birlikte oturma, sofradan birlikte kalma, servise büyüklerden başlama, yemekten önce dua etme şeklinde uygulamalar mevcuttur (Çalmaz ve Seçim, 2022: 81).

Karaçay-Malkar mutfağında düğün ve cenazelerde et ve patatesten yapılan börekler, salata çeşitleri, toy yemeği, urban bayramının üçüncü gününde eğlence tertip edilerek pilav ve salata ikramı yapılmaktadır. Unutulmaya yüz tutan yemekler arasında kak, lokum (şekerli pişi), basta, etli sarma ve dovga çorbası sayılabilir. Mutfakta kullanılan geleneksel araç-gereçler içerisinde kalak, çolpu, gardoşezgen ve herenkbehte yer almaktadır (Çalmaz ve Seçim, 2022: 75). Ayrıca Karaçay-Malkar toplumunda kuru üzüm, boza, sarımsak, yılan eti gibi çeşitli yiyecek ve içecekler hazımsızlık, kuduz, kan çıbanı gibi çeşitli hastalıkları tedavi amaçlı kullanılmıştır (Tavkul, 2007: 250).

3.5. Kabardey-Balkar Mutfak Kültürü

Kabardey-Balkar Türk toplumu, Kuzey Kafkasya Dağlarının kuzeyinde yer alan Terek Irmağı Havzası yaşamaktadır. Kabardino-Balkarya Cumhuriyeti olarak anılan bu coğrafyada etnik yapının yarısından fazlasını Kabardeyler, %10-15 civarında Balkarlar ve geri kalanını Rus ve diğer toplumlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla Türk ve Rus nüfus bir arada yaşamaktadır. Demografik özelliklerden kaynaklı Müslümanlık (%70) ve Hristiyanlık dinine sahip bir yapı söz konusudur (Mukojev, 2017: 319; Akhiyadov, 2020: 29).

Kabardey-Balkar topluluğunun ekonomik yapısı tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır (İnsamer, 2024). Mutfak kültürü zengin bir yapıya olup mutfağın temelleri et ve et ürünleri, süt ve süt ürünleri, tahıllar ve sebzelere dayanmaktadır. Et ürünlerinden koyun ve tavuk, süt ürünlerinden peynir ve yoğurt, hamur işi ürünlerden ekmek ve mantı, çorba çeşitlerinden mantar ve lahana çorbaları ön plana çıkmaktadır. Kabardey-Balkar mutfağında öne çıkan diğer ürünler ise şu şekilde sıralanabilir (Berkok ve Toygar: 1994: 13-19):

- Buğday unu, süt, yumurta ve hamur mayasıyla yapılan ev ekmeği,
- İç dolgusu olmadan yapılan yoğurt ve kırmızıbiberli tereyağlı hingel mantısı,
- Pirinç, bulgur ve suyla hazırlanan pirinç pastası,
- Mısır unuyla hazırlanan meramıse pastası,
- Buğday unu, yumurta ve kuru etle hazırlanan halamesırt,
- Kıymalı mantı çeşidi olan gedige halame ve kruzune,
- Patates harçlı mantı çeşidi olan psihalıve,
- Buğday unu, kuruk ve sarımsakla yapılan kelefaje,
- Kuzunun iç yağı ve mısır unuyla hazırlanan mejage,

- Kuru etli ekmek, karaciğerin bağırsağa doldurulmasıyla hazırlanan nekulh,
- Kuzu eti, kaymak ve kuru soğanla yapılan şatage gavaşinel,
- Koy japhe adında tavada peynir,
- Jemikoe, kuey japkha kümes hayvanıyla yapılan bir yemek,
- Deniz ürünüyle yapılan yiyecek tse şatege ğajave (kaymaklı balık),
- Sebze yemeği olarak madımak,
- Tatlı olarak kıaepie dağefo (kuruk yağı-bal), hasıta, gedige (yumurtalı tatlı), helva.

Kabardey-Balkar topluluğunda yemeklerin sınıflandırılması günlük, özel günler ve geleneksel olarak sunulan şekilde yapılabilir. Günlük yemek tek düze olarak ayran, kalmık çayı, peynir ve çörek gibi sade yiyeceklerden oluşmaktadır. Özel günlerde (bayram, şölen, düğün vb.) sofraya düzeni başta olmak üzere yemek çeşitliliği ön plandadır. Özellikle bu davetlerde diğer Kuzey Kafkasya toplumları gibi misafir etmeyi ve doyurmayı çok önemsemişlerdir. Dolayısıyla mutfak kültüründe misafirin önemli bir yeri bulunmaktadır. Geleneksel yemekleri ise herkes küçük yaşta öğrenmektedir. Örneğin kız çocuk yetiştirilmedeki en önemli kural milli yemekleri pişirmek ve usulüne göre sunmayı öğretmek olmuştur (Kabardey-Balkar, 2024). Bu durum mutfağın sürdürülebilirliğine ve geçmişten gelen alışkanlıkların devam ettirilmesine imkân sağlamaktadır. Ayrıca aç olduğunu dile getirmek, yemek konusunda cimrilik yapmak ya da başkasını kıskanmak hoş karşılanmamaktadır (Kabardey-Balkar, 2024).

3.6. Oset Mutfak Kültürü

Osetya Bölgesi, Kuzey Kafkasya sıradağlarının kuzey ve güney yamaçlarına yayılmış bir alandır. Bölge siyasi ve politik nedenlere bağlı olarak Kuzey Osetya ve Güney Osetya olarak iki bölüme ayrılmasına rağmen tarihsel ve kültürel açıdan bütünlük arz etmektedir. Oset topluluğunu bölgedeki diğer Kafkas topluluklarından ayıran en önemli özellik etnik köken olarak İran asıllı olmalarıdır (Akhiyadov, 2020: 24).

Oset mutfağının temeli diğer Kafkas toplumlarının pek çoğunda olduğu gibi tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dayalıdır (Çağlar, 2021). Özellikle tahıllardan mısır, buğday, arpa ürünleri, süt ve süt ürünleri, sebze ve meyve yetiştiriciliği, sığır besiciliği ve şeker kamışı önemli bir yer tutmaktadır (Alan Vakfi, 2024). Oset mutfağında öne çıkan yemekler arasında hamur işi ürünler yer almaktadır. Bu hamur işi ürünlerden bazıları kartofcın, kartofgun, saharacın, zaharagun, uelibah, ahçin, naşcın, nasgun, kadurcın, kadorgun, kabuşkacın, kabuskagun, kadıncın, fıdcın, fitgun olarak sıralanabilmektedir. Bu hamur işi ürünler börek ve çörek gibi yapılmakta olup peynir, ıspanak, kıyma, patates gibi farklı iç malzemeleriyle hazırlanmaktadır. Bunun yanı sıra sığır veya kuzu etinden yapılan kebab (kabab), ficcın, gabın, velibah, tulen, khash adı verilen çorba türleri, lobio olarak adlandırılan fasulye yemeği ve et ızgara olarak bilinen shashlik diğer yemekler arasında yer almaktadır. Yine diğer Kafkas toplumlarında olduğu gibi sofraya düzeni, misafir ağırlama, ziyafetler gibi unsurlar Oset mutfak kültüründe önemli bir yer tutmaktadır (Folts, 2022: 106; Alan Vakfi, 2024; Oset Mutfağı, 2024; Oset Yemekleri, 2024).

3.7. Çeçen-İnguş Mutfak Kültürü

Çeçenistan veya Çeçenya, Kuzey Kafkas sıradağları boyunca uzanan Kuzey Osetya ve Dağıstan arasında kalan Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir bölgede yer almaktadır. Bölgede tarih boyunca bağımsızlık, var olma mücadelesi gibi unsurlarla uğraşmıştır. Nitekim Sovyetler Birliği döneminde ilk bağımsızlık hareketi burada ortaya çıkmış ve mücadele ederek bağımsızlığını kazanan ilk toplum olmuştur (Dağı, 2002: 184). İnguşetya, doğusunda Çeçenistan, batısında Kuzey Osetya bulunmaktadır. İnguşların tarihi geçmişi oldukça eskilere dayanmaktadır. Jeopolitik konumundan kaynaklı da tarih boyunca pek çok kez istilaya uğramıştır. Yaklaşık yüz yıl önce Çeçen-İnguş olarak anılan bu bölgenin büyük bir bölümünü Müslüman nüfus oluşturmaktadır (Akhiyadov, 2020: 13,17).

Çeçen-İnguş bölge mutfağında hamur işi ürünler, süt ve süt ürünleri ile kırmızı etin bol olarak tüketildiği yemekler sıklıkla yer almaktadır (Kurban vd., 2020). Bu yönüyle diğer Kuzey Kafkas Bölgesi toplumlarının mutfağıyla benzer özellik göstermektedir. Bu bölgede yaşayan her topluluk gibi yemekler benzerlik gösterse de yemekler kendi dillerine göre ifade edilmektedir. Örneğin Çeçen-İnguş mutfağında un, su ve tuz ile hazırlanan sert bir hamurdan elde edilen ve patates harcıyla doldurularak yapılan bir mantı türü kurzunuş yemeği bulunmaktadır. Buna benzer mantı türleri bölge toplumları tarafından içek, kıbın, kurze, hınkal, psihaluj, mataz gibi farklı isimlerle de ifade edilmektedir (Çeçen Kültürü, 2024).

Çeçen-İnguş toplumu için yemeklerin hep birlikte yenilmesi oldukça önemlidir. Genel olarak kalabalık olan sofralarda, bu konu ile alakalı "*Birlikte yemek tatlıdır*" biçiminde atasözleri bulunmaktadır (Özkan ve Yetim, 2018: 355). Yer sofrası kurulmak ve evin büyüğü sofraya oturmadan kimse oturmamaktadır. Çeçenlerde herkes aynı sofrada oturup yemek yemektir. Hatta bazen aynı tepside yemektedirler. Çeçen-İnguş mutfak kültüründe misafirperverlik önemli bir konu olup, misafirle ev sahibi ilgilenmektedir. Misafire yemek yer misin diye sorulması ayıp olarak karşılanmaktadır (Çalmaz ve Seçim, 2022: 81). Bu kapsamda Çeçen-İnguş mutfağında öne çıkan özellikler ise şu şekilde sıralanabilmektedir (Yıldır, 2012; Özkan ve Yetim, 2018: 356-358):

- Bitkisel ve hayvansal ürünlere dayanmaktadır
- Hamur ve et birlikte kullanılmaktadır.
- Sofrada kalabalık olmanın yanı sıra birlikte ve aynı anda yemek önemlidir.
- Şifalı otların önemli bir yeri bulunmaktadır.
- Yemeklerin sosyal bir sınıfı olmayıp herkese hitap etmektedir.
- Coğrafi özelliklere göre kısmen yemeklerde farklılık görülebilmektedir.
- Misafire önem verilmektedir.
- Özel gün ve törenlerde yemeklerin önemli bir yeri vardır.
- Kültürel ve inançlara bağlı bir mutfak yapısı bulunmaktadır.

3.8. Dağıstan Mutfak Kültürü

Dağıstan, Kuzey Kafkasya sıradağlarının doğusunda Hazar Denizi kıyısında yer alan Rusya Federasyonuna bağlı özerk bir cumhuriyettir. Dağıstan adı etnik bir topluluğu değil, coğrafi bir anlam ifade etmektedir. Bölgede otuzdan fazla etnik topluluk yaşamakta olup, büyük bir bölümünü Müslüman nüfus oluşturmaktadır (Akhiyadov, 2020: 11). Dağıstan mutfağında

öne çıkan yemekler arasında hamur işi ürünler yer almaktadır. Örneğin çudu ve zuraced adı verilen gözlemelerin yapılışında kıyma, peynir, patates gibi çeşitli iç malzemeler kullanılarak hazırlanmaktadır (Wikipedia, 2024d). Yine bölge toplumlarında benzerlik gösteren hamur işi ürünlerinden bir mantı türü olan hinkali (tek lokmalık hamur) bulunmaktadır. Bu mantı türü hangel, khinkali, hıngel, xıngal, hıngel/hengel gibi değişik isimlerle de bilinmekte olup Kafkasya Bölgesi'nde hemen hemen her topluluğun mutfak kültüründe benzer bir mantı türleriyle karşılaşmak mümkündür (Oğan vd., 2024: 187). Pişirme yöntemi olarak ise en fazla haşlama yöntemi ile kızartma yöntemi kullanılmaktadır. Binlerce yıllık bir geçmişi olan Dağıstan mutfağı sahip olduğu etnik çeşitlilik sayesinde Kafkasya'nın dağ ve bozkır halklarının yemek pişirmeleri, Orta ve Güney Asya, Karadeniz ve Avrupa ülkelerinin halklarının gastronomik lezzetleriyle birleştirmektedir (Eldarov vd., 2017: 66). Türk mutfak kültürünü içerisinde önemli bir yeri olan Dağıstan mutfağı bünyesinde pek çok etnik topluluğu barındırmaktadır. Bu bağlamda Dağıstan toplumunun mutfak özellikleri geniş bir yelpazeye sahip olduğu söylenebilir.

Eldarov ve diğerleri (2017: 66) çalışmalarında, Dağıstan mutfağının sınırlı malzemeler ve basit bir tariflerle benzersiz ve lezzetli çok sayıda yemeği olduğundan bahsetmiştir. Yine aynı çalışmada sağlıklı ve besleyici bir mutfak özelliğine sahip olduğuna değinmiştir. Kendilerine özgü yemeklerini günümüze taşımayı başarabilen Dağıstan topluluğu, özellikle kırsal alanlarda özel günlerde, davetlerde ve kutlamalarda geleneksel yemeklerin yapımını devam ettirmektedir. (Güçlü-Nergiz ve Karaca, 2021: 725). Dolayısıyla diğer Kuzey Kafkasya toplumlarında olduğu gibi misafirlğe önem verilmesi, özel günlerde ziyafetlerin düzenlenmesi ve mutfakta üretim sürecine herkesin dâhil olması önemli etnografik özellikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Toplumların sosyo-kültürel durumu, ekonomik yapısı, tarihsel gelişimi, inançları, yeme içme alışkanlıkları gibi pek çok özellik mutfak kültürünün şekillenmesini sağlamıştır. Etnik açıdan farklılık gösteren toplumların mutfakları, birbirleriyle özdeşleşen dil, din, tarih, kültür, gelenek-görenek, soy-sop gibi unsurlara bağlı olarak değişebilmektedir. Bilindiği üzere Kuzey Kafkasya Bölgesi dil, din ve etnik köken bakımından etnik açıdan farklı bir yapıya sahiptir. Bu kapsamda çalışmada Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürü özelliklerini ortaya çıkarmak amaçlanmıştır.

Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yer alan Çerkez, Abaza, Nogay, Karaçay, Kabardey-Balkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan toplumlarının dâhil edildiği çalışmada, tarımsal ve hayvancılık faaliyetleri bölgenin önemli bir geçim kaynağını oluşturmaktadır. Bölgenin iklim ve coğrafi özelliklerine de bağlı olarak bölgede yaşayan etnik toplumların mutfak kültürlerinde hamur işi ürünlere, et ürünlerine ve süt ürünleri yaygın olarak yapılmakta ve tüketilmektedir. Çalışmada en dikkat çekici sonuçlar arasında mutfaklarda sofrada yer almaktadır. Bölgedeki etnik toplumların sofralarının özenle hazırlandığı, yemeğin bir sosyalleşme aracı olması, belirli bir düzene göre oturma düzeninin olması, evin küçüğünün hizmet etmesi, yavaş yemek yenilmesi, birlikte yemeğe başlama gibi nezaket kurallarına dikkat edilmektedir.

Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan toplumların tamamında misafire değer verildiği görülmektedir. Misafirlere yemek ikram edilmesi, yemeklerin misafirler için özenle hazırlanması gibi hususlar mutfak kültürünün önemli detayları olarak ifade edilebilmektedir. Etnik toplumların yemek çeşitleri birbirine benzerlik göstermektedir. Ancak her toplum yemek isimlerini kendi dillerinde adlandırmaktadır. Bu durum etnik toplumların mutfaklarında geleneksel özelliklerini korudukları şeklinde belirtilebilmektedir. Pişirme tekniği olarak haşlama, kızartma ve fırında pişirme yöntemleri yaygın olarak tercih edilmektedir. Bölgede komşuluk, akrabalık ilişkilerinin dayanışma kültürünün gelişmiştir. Dolayısıyla mutfak kültürlerinde üretim sürecine herkesin dâhil olması ve yardımlaşma önemli bir durum olarak ifade edilebilmektedir. Bölge toplumlarının mutfağında çeşit ve gösterişten ziyade sadelik hâkim olduğu görülmektedir. Düğün, bayram, cenaze gibi özel günlerde önem verildiği ve gelen misafirlere yemek ikramlarında bulunmaktadır.

Bu çalışma Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yer alan Çerkez, Abaza, Nogay, Karaçay, Kabardey-Balkar, Oset, Çeçen-İnguş ve Dağıstan toplumlarının mutfak kültürleri incelenmiştir. Çalışmada nitel bir araştırma süreci benimsenmiş olup ikincil kaynaklardan elde edilen veriler derlenmiştir. Bu özelliğiyle Kuzey Kafkasya'da yaşayan etnik toplulukların mutfak kültürleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada, Kuzey Kafkasya Bölgesi'nde yaşayan toplumların mutfak kültürü bütüncül bir bakış açısıyla incelenmiştir. Ancak bölgede yaşayan toplulukların niceliksel özellikleri düşünüldüğünde saha çalışmalarında farklı sonuçların çıkması beklenmektedir. Örneğin bölge mutfağında unutulmaya yüz tutmuş bir lezzetin keşfedilmesi veya yeme-içme temalı bir ritüelin tespit edilebilmesi muhtemeldir. Bu nedenle bölgede yaşayan etnik grupların sayısı ve çeşitliliği düşünüldüğünde bölge mutfak kültürlerinin tek başına ele alınması sayesinde benzer ve farklı sonuçlara ulaşılabilir. Ayrıca bölge mutfak kültürlerini incelemenin dışında bölgede yer alan mutfak kültürlerini karşılaştırmak adına çalışmaların yürütülmesi de yararlı olabilir. Bu kapsamda bölge mutfak kültürünün derinlemesine araştırılması ve bu çalışmanın konuyla ilgili saha araştırması yapacak araştırmacılara kaynak teşkil etmesi öngörülmektedir.

Extended Abstract

The essential elements that make up a society's identity include its historical past and cultural elements. The characteristics of a society's cuisine play an important role in forming gastronomic identity. Culinary culture constitutes a sub-dimension of culture as an element of gastronomy science. Culinary culture covers various elements such as tools and equipment, service methods, cooking techniques, rituals, and products in the kitchens of societies, as well as the preparation, storage, preservation, and consumption of food and beverages. Ethnicity can be defined as a group of people who identify with each other based on common characteristics that distinguish a group from other groups. Ethnic cuisines reflect the characteristics of a society's identity and cultural heritage. Ethnic cuisines have the characteristics of local cuisine and contribute to the region's economic development, the products' marketing, the introduction of forgotten flavors into gastronomy tourism, and the formation of a sustainable culinary structure.

The North Caucasus covers a vast region from the eastern coast of the Black Sea to the Caspian Sea. According to its geopolitical location, the Caucasus Region is a vast geography that includes Russia in the north, Iran in the south, the Black Sea and Turkey in the west, and the Caspian Sea in the east. Throughout history, this geography has hosted different communities. A large part of the region called the North Caucasus falls within the borders of the Russian Federation, and ethnic communities such as Dagestan, Karachay-Balkar, Circassian, Kabardino-Balkarian, North Ossetian, Chechen-Ingush, Nogay and Abaza live. Although the communities in this region have linguistic differences, there is a cultural unity from the past. The relevant studies on the North Caucasus Region mainly focus on the societies living in the region and the characteristics of these societies. There are no studies that comprehensively address the culinary culture of the North Caucasus Region from a holistic perspective. Therefore, this study, which examines the region's culinary culture from a holistic perspective, aims to reveal the culinary culture characteristics of the ethnic communities living in the North Caucasus Region. In this context, the study aims to examine the culinary cultures of the ethnic communities living in the North Caucasus.

The study has the characteristics of qualitative research. Within the scope of the study, data obtained from secondary sources were compiled. With this feature, the study adopted the literature compilation technique and was limited to the culinary cultures of the ethnic communities in the North Caucasus. Circassian, Abaza, Nogay, Karachay-Balkar, Kabardino-Balkar, Ossetian, Chechen-Ingush, and Dagestan communities in the North Caucasus Region were included in the study. The characteristic features of the cuisine of these ethnic societies, such as agricultural and animal products, dishes, cooking techniques, service methods, and rituals, are compiled and presented. In this context, data obtained from the culinary cultures of "Circassian, Abkhazian, Nogay, Karachay-Balkar, Kabardino-Balkarian, Ossetian, Chechen-Ingush, and Dagestan" societies in the North Caucasus Region were included.

As a result, agriculture and livestock are essential sources of livelihood in the North Caucasus Region. Due to this situation, pastries, meat products, and dairy products are widely made and consumed in the culinary cultures of the ethnic communities living in the region. The tables of the ethnic communities in the region are prepared carefully, and rules of courtesy, such as having a seating arrangement according to a particular order, having the youngest person serve, eating slowly, and starting to eat together, are observed. Issues such as offering dishes to guests and preparing meals carefully for guests can be expressed as essential details of culinary culture. Special occasions such as weddings, holidays, and funerals are given importance, and food is served to the guests. Although the region's dish types are similar, each ethnic community names the dishes in its own language. This can be stated as ethnic communities preserving the traditional features of their cuisine. Boiling, frying, baking, and using spices in meals are frequently preferred. A culture of solidarity, neighborliness, and kinship relations has developed in the North Caucasus Region. Therefore, everyone's involvement in the production process and cooperation are essential in culinary cultures.

Considering the number and diversity of ethnic groups living in the region within the scope of the study, it is recommended that field studies investigate the culinary cultures of the region. In this case, the study is expected to serve as a resource for researchers who will conduct field research.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. yazar, 2. yazar

Literatür: 1. yazar, 2. yazar

Metodoloji: 1. yazar, 2. yazar

Sonuç: 1. yazar 2. yazar,

1. yazarın katkı oranı: %50. 2. yazarın katkı oranı: %50.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 1. author, 2. author

Literature: 1. author, 2. author

Methodology: 1. author, 2. author

Conclusion: 1. author, 2. author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

Kaynakça

- Acar, V. ve Karaosmanoğlu, K. (2019). Çerkes mutfak kültürünü deneyimlemeye yönelik bir tur önerisi: Düzce ili örneği. *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 3(2), 177-197. <https://doi.org/10.30625/ijctr.580354>
- Adiloğlu, A. (2007). Karaçay-Malkar Türklerinin etnik oluşumunda Bulgar ve Sabir Hunlarının rolü. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* (24).
- Akdeniz Ar, A., Doğan, C. ve Bican Şen, A. (2022). Çerkez kültüründe yemek tüketim alışkanlıklarına yönelik fenomenolojik bir analiz. *Journal of gastronomy, hospitality and travel (Online)*, 5(1), 381 - 394. <https://10.33083/joghat.2022.138>
- Akhiyadov, M. (2020). *Kuzey Kafkasya Raporu: Kafkasya'da din, siyaset ve etnisite*. İstanbul: Pelikan Basım.
- Alan Vakfı, (2024). *Osetlerde Tarım ve Hayvancılık*. <https://alanvakfi.org.tr/oset-yemekleri> adresinden 26.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Alpargu, M. (2007). *Nogaylar*. Değişim Yayınları.
- Arslan, M. (2013). Kuzey Kafkasya coğrafyasında yaşanan etno-politik sorunların çözümünde Kumuk Türkçesinin önemi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 13(2), 167-184.
- Aşkın Uzel, R. (2018). Geleneksel mutfak kültürü ve tarımsal ürün çeşitliliğinin, üniversite öğrencileri beslenme durumu üzerine etkisi. *Journal of Agriculture Faculty of Ege University*, 55(1), 37-44. <https://doi.org/10.20289/zfdergi.358701>
- Batman, O., Tekdemir, A. ve Duran, C. (2022). Kuşaklara göre Çerkes mutfağındaki değişim. *Journal of gastronomy, hospitality and travel (Online)*, 5(3), 1241 - 1251. <https://10.33083/joghat.2022.198>
- Berkok, N., & Toygar, K. (1994). *Kuzey Kafkas mutfak kültürü ve yemekleri*. Ankara: Birlik Matbaacılık.
- Bessièrè, J. (1998). Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas. *Sociologia Ruralis*, 38, 21-34.
- Beşirli, H. (2010). Yemek, kültür ve kimlik. *Millî folklor*, 22(87), 159-169.
- Coene, F. 2009. *The Caucasus-an introduction*. Routledge.
- Çağlar, R.C. (2021). *Gastronomik kimlik açısından Çerkes mutfak kültürünün incelenmesi: Uzunyayla örneği* [Yüksek lisans tezi]. Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çalmaz, G. ve Seçim, Y. (2022). Kafkas Türkleri mutfak kültürü üzerine nitel bir araştırma. *1th International Conference on Culture and Civilization February*, 22-23, 2022 Mardin, Turkey.

- Çam, O. ve Çılgınoğlu, H. (2021). Yöresel mutfakların gastronomi turizmindeki önemi: Kastamonu mutfağı örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 176-192. <https://doi.org/10.37847/tdad.885081>
- Çavdar, F. A. ve Mustafaoğlu, R. (2023). Derleme ve derleme türleri. Akgül, A., Birinci, T., & Sayın, İ. (Ed.) *Nitelikli Bilimsel Araştırma Makalesi Nasıl Yazılır?* (71-76). İstanbul: IUC University Press
- Çeçen Kültürü, (2024). Kurzunuş mantısı, <https://www.ankaracecen.org/cecen-kultur/> adresinden 26.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Dağı, Z. (2002). *Kimlik, milliyetçilik ve dış politika: Rusya'nın dönüşümü*. Boyut Kitapları.
- Daşdemir, İ. ve Tekin, S. (2018). Sosyal bilgiler ders kitaplarında Türk-Kültür öğelerinin kullanımı. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 18(1), 215-228.
- Eldarov, E. M., Gadzhiev, M. D., & Vagabov, M. M. (2017). Methods of study and practical analysis of culinary tourism in Dagestan. *International Journal of Sciences and Research*, 73(4), 65- 76.
- Erbil, K. (2019). *Kültürel kimlik bağlamında Sakarya mutfağı: Abhaz mutfağı incelemesi*, [Yüksek lisans tezi]. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.
- Eren, H. (2006). Anadolu'da Kafkasya Türkleri-II. Türk Dili araştırmaları yıllığı. *Belleten*, 52(2004/1), 163-249.
- Ergönenç Akbaba, D. (2013). Nogay adı ve Nogayların kökeni üzerine. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, 2(2), 233-242.
- Folts, R. (2022). *The Ossetes modern-day Scythians of the Caucasus*. London: Bloomsbury Publishing Plc.
- Gapurov, S. A., Bugaev, A. M., & Magamadov, S. S. (2023). *The peoples of the North Caucasus in the works of Russian writers of the first half of the 19th century*. 11th International Scientific and Practical Conference "Current Issues of Linguistics and Didactics: The Interdisciplinary Approach in Humanities and Social Sciences" (CILDAH-2022)00099, <https://doi.org/10.1051/shsconf/202316400099>.
- Gerontoloji, (2024). *Kuzey Kafkas kökenli topluluklarda halk hekimliği-beslenme ilişkileri*, <https://cerkesfed.org/kultur/mutfak-kulturu/kuzey-kafkas-kokenli-topluluklarda-halk-hekimligi-beslenme-iliskileri/> adresinden 18.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Güçlü Nergiz, H. ve Karaca, E. (2021). Turizmde çekicilik unsuru olarak Dağıstan mutfağı: Güneyköy örneği. *TroyAcademy*, 6(2), 712-732. <https://doi.org/10.31454/troyacademy.946328>.
- Hogg, M. A. ve Vaughan, G. M. (2014). *Sosyal psikoloji*. İ. Yıldız ve A. Gelmez, (Çev.). Ütopya. <https://doi.org/10.24010/soid.369906>.
- İlhan, R. ve Mesci, M. (2018). Gastronomi turizmi çerçevesinde Çerkez mutfağının incelenmesi. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 293-315. <https://doi.org/10.31454/usb.476886>.
- İnsamer, (2024). *Kabardey-Balkar ekonomisi*. <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-i-kabardey-balkar/> adresinden 25.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kabardey-Balkar, (2024). *Kabardey-Balkarlarda yemek*. <https://www.turkishnews.com/tr/content/2021/10/14/kabartay-balkar-turklerinde-yemek-ve-konukgelenekleri> adresinden 25.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kafkasya Haritası, (2024). <https://www.karsmanset.com/haber/kafkasya-ve-orta-asya-ticaretinde-hopa-limaninin-onemi-29719.htm> adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kalaycı, İ. (2015). Tarih, kültür ve iktisat açısından Çerkesya (Çerkesler). *Avrasya Etüdleri*, 47(1), 71-111.
- Karaca, E., & Güçlü Nergiz, H. (2020). Yalova Çerkezlerinin mutfak kültürü. *Yalova SB Dergisi*, 10(20), 51-66.
- Karaca, E. ve Altun, İ. (2017). Toplumsal cinsiyetin geleneksel Türk mutfağına yansımaları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 10(20), 335-342.
- Klein, O., & Azzi, A. E. (2001). The strategic confirmation of meta-stereotypes: How group members attempt to tailor an out-group's representation of themselves. *British Journal of Social Psychology*, 40(2), 279-293. <https://doi.org/10.1348/014466601164759>.
- Kurban, V., Fedakar, P., Uçkun, Ö. Ü. R., Beşikçi, A. G. S. Ö., Kureş, M. N., Çümen, N. ve Gül, B. (2020). *Tarihi, sosyo-kültürel yapısı ve siyasal yönleriyle Çeçenler*. İKSAD.

- Margaritis, C. (2010). Conflict in the Caucasus. *Res Publica-Journal of Undergraduate Research*, 15, 61-76. <https://digitalcommons.iwu.edu/respublica/vol15/iss1/10>.
- Mesci, Z., & Yavuz, A. (2022). A research on the cuisine culture of the Abhazs living in Düzce. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 19(1), 99-107. <https://10.24010/soid.1071134>.
- Mukojev, A. H. (2017). Sovyet yönetimi döneminde Kabardey-Balkar'da İslamiyet, *Yeni Türkiye*, XXIII(98), 309-325.
- Oboturova, N., Evdokimov, I., Kulikova, I., Bratsikhin, A., & Bogueva, D. (2022). *Traditional foods of the North Caucasus region*. Nutritional and Health Aspects of Traditional and Ethnic Foods of Eastern Europe (69-91), Academic Press, 69-91, <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-811734-7.00001-3>.
- Oğan, Y., Keskin, M. A., & Bulut, Z. (2024). A gastronomic product specific to the Caucasus region culinary: Khinkali (ხინკალი) & Hinkal. *Journal of Multidisciplinary Academic Tourism*, 9(2), 179-189. <https://doi.org/10.31822/jomat.2024-9-2-179>.
- Oset Mutfağı, (2024). *Oset çorbaları*. <https://www.lokantalarim.net/tag/oset-yemekleri/> adresinden 26.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Oset Yemekleri, (2024). *Oset Yemekleri*. <https://mad-edu.com/guney-osetya-meshur-yemekleri/> adresinden 26.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Özey, R. (2016). *Kafkasya ve Kafkas ülkeleri coğrafyası*. Pegem Yayınları.
- Özkan, M. ve Yetim, H. (2018). Çeçen Mutfak Kültürü ve Yeme Alışkanlıkları Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(3), 352-363, <https://10.21325/jotags.2018.286>.
- Polat, C. (1999). *Başlangıcından günümüze ülkemizde derleme çalışmaları*, [Yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Sağır, A. (2012). Bir yemek sosyolojisi denemesi örneği olarak Tokat mutfağı. *Turkish Studies*, 7(4), 2675-2695. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3834>.
- Sarışık, M. ve Özbay, G. (2015). Gastronomi turizmi üzerine bir literatür incelemesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 264-278. <https://doi.org/10.17123/atad.vol26iss218417>.
- Seçim, Y. ve Demiryürek, İ. (2022). Konya Çerkez mutfak kültürü. 2. *Baskent International Conference on Multidisciplinary Studies*, 24-25 February, 2022, Ankara, Turkey.
- Seçim, Y. ve Kaya, M. (2020). Karaçay Türkleri ve yemek kültürleri. *Gastoria: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 4(1), 70-85. <https://doi.org/10.32958/gastoria.667194>.
- Tavkul, U. (2007). *Kafkasya gerçeği*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Uslu, A.N. ve Kırmacı, H.A. (2021). Gastronomi turizmi çerçevesinde Nogay yemek kültürünün ve yemeklerinin incelenmesi: Konya örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 275-295. <https://doi.org/10.37847/tdtad.996941>.
- Uslu, A. N., Kırmacı, H. A., & Yumuk, Y. (2022). Eating and drinking customs of Nogai Turks on special days. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 12(3), 597-613, <https://doi.org/10.37847/tdtad.996941>.
- Ünüvar, Ş. ve Cesur, G. (2023). Düzce mutfak kültürü üzerine bir çalışma. *Journal of Global Tourism And Technology Research*, 4(1), 29-39.
- Wikipedia, (2024). *Dağıstan mutfağı*. https://tr.wikipedia.org/wiki/Kategori:Da%C4%9F%C4%B1stan_mutf%C4%9F%C4%B1 adresinden 26.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Wikipedia, (2024a). *Etnik nedir?* https://tr.wikipedia.org/wiki/Etnik_grup adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Wikipedia, (2024b). *Kafkasya Bölgesi*. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya> adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Wikipedia, (2024c). *Abhaz mutfağı yemekleri*, https://tr.wikipedia.org/wiki/Abhaz_mutf%C4%9F%C4%B1 adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Yayak, A. (2018). Etnik kimlik algısının dört boyutu. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 778-788.
- Yıldır, E. (2012). *Yitik kule, Çeçen kültür yyllığı*. Aryan Basım.

Yılmaz, S. (2017). Kuzey Kafkasya analizi: Gölgeleyen savaşlar. *Iğdir University Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences*, (2), 1-20.

Yılmaz, A. (2019). *Sakarya'daki etnik çeşitliliğin mutfak kültürü fotoğraflarıyla temsili* [Doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Kuban Bölgesi'nde Osmanlı-Rus Mücadelesi: Kaleler, Yerel Taraftar Arayışları ve Ticarî Muafiyetler

Murat Polat¹

Öz

Bu makale, Kuban Bölgesi'nin Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki stratejik önemini ve etnik grupların bu güçler tarafından nasıl kullanıldığını ve bölgesel çatışmalara olan etkilerini incelemektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Kuban üzerinde kontrol sağlamak için askeri operasyonlar düzenlemiş, kaleleri güçlendirmiş ve vergi muafiyetleri gibi mali ayrıcalıklar vererek yerel halkların sadakatini kazanmaya çalışmıştır, örneğin Ağnad Kazakları gibi gruplara vergi muafiyeti sağlamıştır. Ancak Rusya'nın bölgedeki etkisi ve yerel halkların zaman zaman Osmanlı yönetimine karşı ayaklanmaları, Osmanlı istikrarını sürekli tehdit etmiştir. Bu çalışma, Kuban üzerine Osmanlı mali politikalarına odaklanarak yeni bir bakış açısı sunmaktadır. Amacı, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki güç mücadelesi bağlamında etnik ve mali dinamikleri daha derinlemesine anlamaktır. Araştırma, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'na ait Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerden yararlanmaktadır. Çalışmanın katkısı, Osmanlı vergi politikalarının bölgesel istikrar ve sadakat üzerindeki uzun vadeli etkilerini vurgulamaktadır, tarihsel sonuçları anlamak için önemli bir içgörü sağlamaktadır. Osmanlı bölgesel yönetimi ve vergi sistemlerinin uygulanması konularına ilgi duyan akademisyenler, Kuban Bölgesi'ndeki imparatorluk kontrolü ve direnişin genel temalarını anlamak için bu çalışmayı özellikle değerli bulacaklardır.

Anahtar Kelimeler: Kuban, Osmanlı İmparatorluğu, Vergi Muafiyeti, Etnik Dinamikler, Rus-Osmanlı İlişkileri

JEL Kodları: D74, H73, N45, P24

Ottoman-Russian Struggle in the Kuban Region: Fortresses, the Search for Local Allies, and Tax Exemptions

Abstract

This article examines the historical significance of the Kuban region as a battleground between the Ottoman Empire and Russia, focusing on how ethnic groups were strategically utilized by both powers and the resultant impact on regional conflicts. The Ottoman Empire employed military operations, fortified fortresses, and fiscal privileges, such as tax exemptions for groups like the Ağnad Cossacks, to secure loyalty and maintain control over Kuban. However, Russian influence in the region and periodic uprisings by local populations posed continual threats to Ottoman stability. This study offers a novel perspective on Kuban by delving into Ottoman fiscal policies and their effects on ethnic groups. It aims to deepen understanding of the ethnic and fiscal dynamics within the context of power struggles between the Ottoman Empire and Russia. The research draws from archival documents housed in the Ottoman Archive at the Türkiye Presidency's Directorate of State Archives. Its contribution lies in highlighting how Ottoman tax policies impacted regional stability and loyalty over time, providing insights into historical consequences. Scholars interested in Ottoman regional governance and the application of tax systems will find this study particularly valuable for understanding broader themes of imperial control and resistance in the Kuban region.

Keywords: Kuban, Ottoman Empire, Tax Exemption, Ethnic Dynamics, Rus-Ottoman Relations

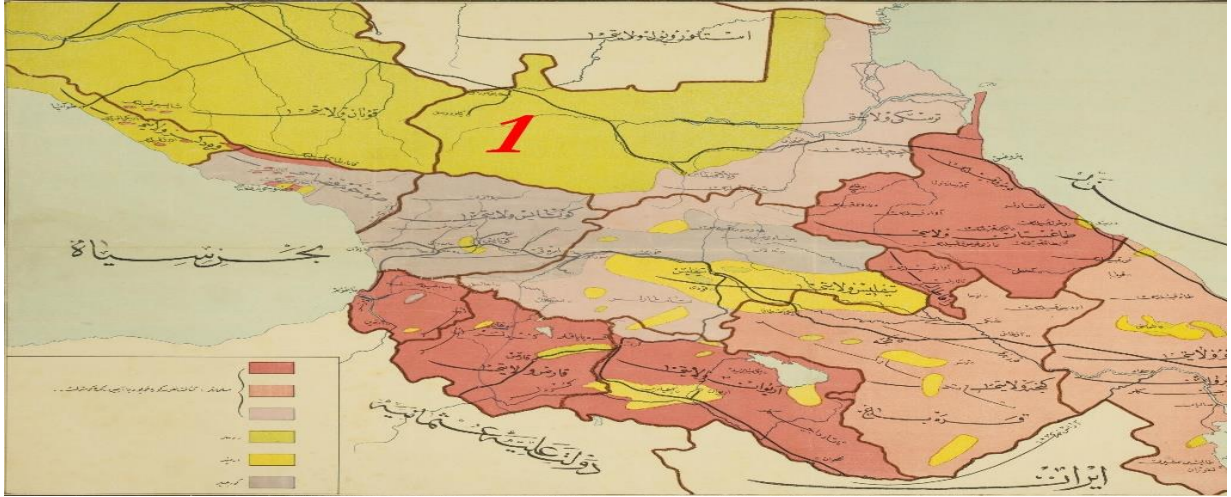
JEL Codes: D74, H73, N45, P24

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, osmaniyeimurapolat@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8089-5876.

Giriş

Büyük Kafkas Dağları Kafkasya'yı ikiye bölmüştür (Valiyev ve Yörük, 2016: 17). Kuzey Kafkasya denilen yerde bu makaleye konu olan Kuban Bölgesi bulunmaktadır. Kuban, Kuzey Kafkasya'nın batısında yer alan (Bülbül, 2017: 12, 22) Kırım havalisinde,² Kuban Nehri kenarında, Ruslarla sınır olan³ stratejik açıdan önemli bir konumda bulunuyordu (Bülbül, 2017: 73). Kuban Nehri birçok akarsu ile güçlenerek Kerç Boğazı'na yakın bir yerden Azak Denizi'ne dökülür (Altunoluk, 2021: 11). Kuban ve çevresini gösterir harita incelendiğinde Kuban Bölgesi'nin geniş bir yer tuttuğu görülür. Bu haritada ayrıca bölgede bulunan çeşitli millet ve kabilelere de yer verilmiştir. Kuban'ın doğu ve güneydoğusunda Dağıstan'ın bulunduğu görülür.⁴ Kuban, XV. yüzyıl sonlarında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Ruslar XVI. yüzyılda bu bölgeyi ele geçirmeye yönelik politikalar geliştirmeye çalışmıştır (Bülbül, 2017: 74). Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyini dolayısıyla da Kuban Bölgesi'ni elinde tutma siyaseti stratejik bölgelere inşa edilen kalelerle de yakından ilgilidir (Fedakar, 2014: XI; Işık, 2015: 3; Türkyılmaz, 2020: 3,4). Karadeniz'in doğusunda Kuban Nehri ve Azak Denizi boyunca birçok kalenin inşa edilmesi önemli bir konuma sahip bölgeyi korumaya matuf hareketlerdir (Işık, 2015: 3; Türkyılmaz, 2020: 3-4).

Harita 1: Kuban Bölgesi

Kaynak: BOA. HRT. h. 80. 4.

Karadeniz'e yakın Kuban havzası tarıma elverişli toprakların olduğu yerler olması sebebiyle nüfusun Terek ve Kuban'da yoğunlaştığı görülür (Bülbül, 2011: 12). Bu çalışmada adları sık sık geçen Kuban ve Terek Nehirleri Kafkasya'nın önemli nehirleri arasındadır ve bu nehirlerin birçok kolu vardır (Nusel, 2015: 2-3). Kuban Nehri civarında etnisite açısından birçok millet bulunuyordu. Kuban havalisinde yaşayan ulusların bir kısmı dil, din ve kültür açısından Rusya'ya, bir kısmı Osmanlı Devleti'nde yakın bulunuyorlardı. Bu iki büyük devlet, kendilerine yakın olan Kafkasya halklarını kullanmaya çalışmışlardır. Kuban'da Abaza,⁵

² BOA. AE. SOSM. III. 29. 2037.

³ BOA. AE. SOSM. III. 29. 2037.

⁴ Bkz. Harita 1. Kuban Bölgesi. Haritada Kuban Bölgesi 1 rakamı ile gösterilmiştir.

⁵ BOA. C. HR. 18. 852.

Çerkes,⁶ Gürcü,⁷ Kazak,⁸ Ağnad,⁹ ve Poltakalı Kazağı,¹⁰ Nogay,¹¹ Yedisian Nogayı,¹² Nogaylı Baki taifeleri,¹³ Oğul Tatarları,¹⁴ bazı Tatar kabileleri,¹⁵ Kalmuklar (Kumuklar),¹⁶ Kasay, Kasbolad, Besteni ve Şayeke,¹⁷ Yedikçi ve Yediksan oğulları kabileleri¹⁸ yaşıyorlardı. Kuban’da bu kadar farklı cemaat ve milletin yaşaması bölgede karışıklıklar ve istikrarsızlıklar çıkmasının önemli nedenlerinden biridir.

Kuban havalisinin etnik çeşitliliği, Rusya ve Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’da nüfuz mücadelesine girişmesi, bölgenin güvenlik ve asayişinin her iki devlet açısından özenle ele alınmasını gerekli kılmıştır. XVI ve XVII. yüzyıllarda Kafkasya Bölgesi’nde Nogay ve Tatar baskınlarına karşılık Rusya’nın bu bölgede hakimiyet sağlamak istemesi (Kravets ve Victor, 2021: 255). Osmanlı Devleti’nin bölgeyi tahkim etmek için önlem almasını gerekli kılmıştır. Osmanlı Devleti Kuban Nehri kenarında sahip olduğu kalelerin sağlamlaştırılmasına yönelik ciddi çalışmalarda bulunmuştur. Arşiv vesikalarına yansıyan Kuban Nehri civarında kale yapımı, tamirâtı ve Kuban Bölgesi’nde yaşayan bazı halkların siyasî hareketleri, Kuban Hanı Baht Giray’ın Cantimur ile Osmanlı Devleti’ne karşı kalkışma girişimi, Kuban’da iskân edilen kabileler ve vergisel ayrıcalıklar bu makalenin konusu kapsamındadır. Makale ile Kuban Bölgesi’ndeki kale tamirâtı, yaşayan milletler ve siyasî faaliyetler ortaya konularak literatüre katkı sağlanmış olacaktır.

Makalede ağırlıklı olarak arşiv vesikaları kullanılmıştır. Kullanılan arşiv vesikaları arasında Osmanlı Devleti’nin önemli işlerinin görüşüldüğü Divan-ı Hümayun’da tutulan mühimme hükümleri, Muallim Cevdet Tasnifi’nde Maliye fonunda bulunan Kuban Bölgesi’nde bulunan bazı kabilelere vergi muafiyetleri sağlayan vesikalar, Muallim Cevdet Tasnifi’nde Kuban Bölgesi’ndeki asayişsizlik ve bölgede yapılan bazı görevlendirmeleri içeren ve Askerî fonda bulunan tevcihat ve hüküm belgeleri, yine Muallim Cevdet Tasnifi’nde bulunan ve Hariciye fonunda yer alan Kuban taraflarındaki karışıklıkları önlemek için ilgili yerlere yazılan tahrirat ve bu bölgelere yapılan askerî görevlendirmeleri içeren tevcihat ve hükümler, sultanların iradelerini yansıtan Hatt-ı Hümayunlardan yararlanılmıştır. Arşiv vesikalarının dışında Ufuk Tavkul’un “*Kafkasya Gerçeği*” adlı eserden yararlanılmıştır. Cengiz Fedakar’ın “*Kafkasya’da İmparatorluklar Savaşı*” ve Fedakar’ın danışmanlığında Kuban Bölgesi’nin anlatıldığı birçok yüksek lisans ve doktora çalışmasından da faydalanılmıştır. Akdes Nimet Kuran’ın “*Türkiye ve İdil Boyu*”, Mustafa Budak’ın “*Rusya’nın*

⁶ BOA. C. AS. 56. 2625.

⁷ (Öztürk, 2007: 75).

⁸ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁹ BOA. C. DH. 278. 13852.

¹⁰ BOA. A. DVNS MHM. d. 132.1405; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1254; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1255; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1256; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1257; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1258; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1259; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1260; BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1261, BOA. A. DVNS MHM. d. 133. 1262.

¹¹ BOA. A. DVNS MHM. d. 133.179; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.183; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.184; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.185; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.186; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.1250; Kurat, 2011: 126.

¹² BOA. C. HR. 102. 5073.

¹³ BOA. C. MTZ. 15. 749.

¹⁴ BOA. C. AS. 1043.45797.

¹⁵ BOA. C. ML. 573. 23465; C. ML. 573. 23465/2; BOA. C. ML. 573. 23465/3.

¹⁶ BOA. A. DVNS MHM. d. 133.179; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.183; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.184; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.185; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.186; BOA. A. DVNS MHM. d. 133.1250.

¹⁷ BOA. TS. MA.e. 655. 21.

¹⁸ BOA. YB. 04. 4.94.

Kafkasya'da Yayılması”, Berje Adolf’un “*Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri*”, İsmail Bülbül’ün “*Başlangıcından Rus Hakimiyetine Kadar Kumuk Türkleri ve Tarku Şahmallığı*”, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında *Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat, Yedisian Bucak Nogaylarının 1756 ve 1758 İsyamları*”, H. Mustafa Eravcı’nın “*Selim Giray*” eserleri de çalışmada kullanılmıştır.

1. Kuban Nehri Kenarında Kale Yapım ve onarımı

Kaleler XIX. yüzyıla kadar savunma amaçlı kullanılmışlardır. Kuban Nehri üzerinde güvenlik amaçlı kale yapım çalışmaları bu bölgelerin Osmanlı Devleti’ne geçişinden itibaren görülen bir durumdur (Fedakar, 2014: XI). XVI. Yüzyılın ikinci yarısında Kuban Nehri civarında kale inşa çalışmaları ile ilgili arşiv belgelerine rastlamak mümkündür.

Kuban Nehri büyük bir nehirdir ve bu nehre Abın, Afıps, Psekups, Pşış, Şhaguşe, Laba, Urup, Zelençuk, Teberdi Irmağı gibi bir çok ırmak dökülür (Tavkul, 2015: 34). XVIII. Yüzyılın sonunda Ruslar Kuban Nehri üzerinde kale büyüklüğünde 12 adet palanka yapmıştır. Ruslar bu dönemde Kuban Nehri’ni geçerek Kusay, Kaspolad ve Nevruzoğulları kabilelerine saldırmışlardır. Bölgenin ileri gelenleri İstanbul’a durumu bildirerek yardım istemişler ve başarılı savunma ile bölgedeki Rus taarruzu bertaraf edilmiştir (Fedakar, 2014: 158-162). Kefe’den Demirkapı’ya giderken yol üzerinde bulunan Kuban ve Kazbek’ten doğarak Hazar Gölü’ne dökülen Terek Nehri (Altunoluk, 2021: 11-12) üzerine birer tane kale yapılması ve bu kalenin sancak olarak Behram’a verilmesini Vezir Osman Paşa, Divan’a mektup göndererek rica etmiştir. Bu rica karşısında inşa edilecek kalelere beş yüz hisar erinin konulması kararı alınarak bu hususta Kefe beyi ve kadısına hüküm yazılmıştır. Bu kale ve civarlarının kalabalıklaştırılma ve şenlendirilmesi, buradan gelip geçenlerin yol güvenliklerinin alınması 27 Haziran 1580 tarihinde Kırım Hanı’na emredilmiştir.¹⁹ Daha sonra yazılan bir hükümden bu kalelerin maliyetinin Behram Paşa’nın kendi parasından karşılandığı anlaşılmaktadır. Kalelerin yapımında Behram Paşa’ya yardımcı olmaları için Çerkes vilayetlerinden de yardım edilmesi gerekli görülmüştür. Behram Paşa yapılan kalelerde sancak beyi olarak görev yapması karşılığında 200.000 akçe has verilmiştir.²⁰

Osmanlı Devleti Kuban Bölgesi’ndeki kale askerlerinin sayısını onların maaşlarını vermek için tespit ettirmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti’nin bölgeye bir anlamda verdiği önemi göstermektedir. Kerç, Azak Denizi’nin Karadeniz’e döküldüğü boğazların karşısında bulunan Taman, (Finkel & Ostapchuk, 2005: 150) Yarta, Or (Ur) ve Kuban Kalelerinde görevlendirilmiş askerlerin çoğu görev yerlerini terk etmiş ve kalelerde ancak 1/3 oranında asker kalmıştı. Hükümet merkezi, kalelerde ne kadar asker kaldığının yoklama yapılarak tespit edilmesini Kırım Yeniçerileri Zabiti Hasan’dan 14 Kasım 1697 tarihinde istenmiştir. Yoklama yapılması²¹ kalelerde görev yapan askerlere ne kadar maaş verildiğinin bilinmesi için gerekliydi.²² Osmanlı Devleti’nin kale askerlerinin maaşları konusunda hassas davranması bölgeye verdiği önemin bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

¹⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d. 43. 193.

²⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 43. 206.

²¹ BOA. MAD. d. 18503.

²² BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 698.

Azak Kalesi 1700 yılında imzalanan İstanbul Anlaşması ile Ruslara verilmiş Prut Savaşı sonunda kale geri alınmıştır (Bilge, 2020: 287; Sertoğlu, 2011: 84; Uzunçarşılı, 2021: 84). 1737 yılının yaz mevsimi başında Rusya'nın Rusya'nın Boğdan'ı işgal etmesi süreci 3 Ekim 1739 tarihinde Ruslarla yapılan anlaşmayla Azak Kalesi'nin yıkılması ve tarafsız bir bölge olması sonucunu doğurmuştur (Kahya, 2023: 59-60). Azak Kalesi'nin tamiri işi için Ahmet Paşa görevlendirilmişti. Azak Kalesi'ne Sinop'tan gönderilecek kerestelerin Azak Kalesi'ne nakli için Kuban, Kerş ve Taman kadılarına birer hüküm yazılmıştır. Buradan Kuban'ın Azak Kalesi'ne yakın bir yerde olduğu açıkça görülmektedir.²³ Rusya Kırım'ı aldıktan sonra gözünü haklarının çoğunluğu Müslüman olan Kafkasya'ya dikmiştir (Temizkan, 2006: 447). Leh ve Rusya ile sınır tespit çalışmaları yapılıyordu. Azak tarafının Kuban tarafı farklı bir bölge olması hasebiyle burada sınırın tespiti önemliydi. Rusya topraklarının sınırı Kırım taraflarına uzanıyordu.²⁴

Rusya'nın Kuban Bölgesi'nde askerî amaçlı kale yapımına Osmanlı Devleti sıcak bakmayarak sert tepki göstermiştir. Kuban Hanına 26 Şubat 1703 tarihinde yazılan bir yazıda Rus çarının Derbent Kalesi'ni zapt ederek içinde asker koyduğu Erzurum valisi ve 29 Aralık 1716 tarihinde Kırım Hanı Saadet Giray (Uzunçarşılı, 2021: 130) tarafından hükümet merkezine haber verilmiştir. Rus çarı ayrıca Üç nam denilen yere kaleler bina ettirerek bu kalelerin içerisine askerler yerleştirmiştir. Rusya'nın bölgeye ilgisinin bitmediği anlaşılmaktadır. Rus çarının Kuban tarafında yaptığı işlerin dostluk ve barışa zarar verdiği, niyetinin Demirkapı'yı almak ise bundan vaz geçmesi İstanbul'da bulunan Rus çarının kethüdasına bildirilmiştir. Rus çarına üzerlerine gelmezse dostluğun devam edeceği, üzerlerine gidilirse karadan ve denizden Rusya'ya saldırılacağı bildirilmiştir.²⁵ Kafkasya'da yaşanan hareketlilik Prut barışı ile noktalanmış ve Azak Kalesi Osmanlılara iade edilmiştir (Sertoğlu, 2011: 2402).

Kuban Nehri sahilinde Açu Kalesi ve Temrek Kalesi tamir edilmesi gerekiyordu. Kalelerin tamir işi için bir bina emini tayin edilmişti. Kalenin şaranpol, varoş ve diğer yerlerinin tamirinde ne kadar fiyata yapılacağını bir keşif heyetince belirlenmesi gerekiyordu. Temrek Kalesi için ihtiyaç duyulan taş ve kerestelerin yakın yerlerden Çerkeslerce tedarik edilmesi planlanıyordu. Kalenin tamiri ve müştemilatının inşa edilmesi otuz bin kuruşu buluyordu. Kalenin tamirinde Kumburnu'nda Çaçay taraflarında top konulacak tabyalar gerekiyordu. Temrek'in ileri gelenleri kale için gerekli malzemeleri deruhde etmeyi taahhüt etmişlerdi.²⁶ Rusların Kuban Bölgesi'ndeki kalelere saldırma olasılığı nedeniyle kalelerin tamiri Osmanlı Devleti'nce elzem görülüyordu.

Osmanlı Devleti, Kuban Bölgesi'nin güvenliğini önemsiyordu. Bu bölgedeki kalelerin sağlam bir şekilde tutulması olası bir düşman taarruzu açısından önemli görülüyordu. Bu sebeple; Karadeniz'de bulunan Kuban Kalesi'nin tamiri için birçok malzeme gönderilmiştir.

²³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 106. 1285.

²⁴ BOA. A. DVNS. MHM. d. 114. 925.

²⁵ BOA. C. HR. 184. 9187.

²⁶ BOA. C. MZT. 5.245.

Gönderilen malzemeler şunlardır: 40 kantar zift, 10 kantar don yağı, 200 adet yularlı keser, 200 adet el keseri, 100 adet testere, 300 adet çeşitli burgu, 30 adet keski 30 kantar ham demir, 500 çuval demir kömürüdür. Bu malzemelerle birlikte 100 kalfa ve usta gönderilmiştir.²⁷ Taman, Açu adaları ve Temrük Kalesi Kuban Nehri kenarında bulunuyordu. Ace Kalesi, Azak Kalesi ile Taman arasında Helali Kazaklarının yaşadıkları yerde Kuban Nehri'nin denize döküldüğü yerde konumlandırılmıştı.²⁸ Bu kale Kafkas sahilleri ve Kuban boylarını kontrol altında tutmak için önemli bir üs ve ticaret merkezi konumundaydı (Mertayak, 2005: 40). Ace Kalesi tahtadan yapıldığı, dört tarafı sazlık ve su ile kaplı olduğu ve çoğu zaman nehrin coştugu zamanlarda tahtalar yıpranarak kale harap olmaktaydı. Ace Kalesi'nin içinde bulunan cephaneye su içinde kaldığından barut saklayacak yer sıkıntısı yaşanıyordu. Bu nedenle bir mimar tayin edilerek kalenin nasıl tamir edilmesi gerektiğinin keşfedilmesi gerekiyordu. Kalenin tamire muhtaç yerlerinin tespiti ve ne kadar masraf çıkacağına Azak Kalesi muhafızı Vezir Mustafa Paşa ve mutasarrıf Murat tarafından tespit edilerek hükümet merkezine gönderilmesi 18 Temmuz 1726 tarihinde istenmiştir.²⁹

1736 yılında başlayan Rus Savaşı'nda Azak Kalesi kaybedilmişti. Kaybedilen Azak Kalesi'ne rağmen Osmanlı Devleti savaşta bazı avantajlar elde etmişti. Savaşın gidişatı ile ilgili görüşlerine baş vurulan yeni Kırım Hanı Mengli Giray Han Azak Kalesi'nin Ruslarca istenmesi durumunda Rusya'ya bu kalenin mesafe olarak yakın olması da göz önünde bulundurularak Azak'ın Ruslara verilmesinin bir sorun yaratmayacağı buna karşılık Kuban civarında bulunan Açu, Taman ve Yenikale'nin güçlendirilmesini uygun gördüğünü belirtmiştir (Sertoğlu, 2011: 2510). Görüldüğü gibi Kırım Hanı Mengli Giray Han, Kuban Bölgesi (Açu, Taman, Yenikale) ve güvenliğinin kendileri için önemini vurgulamıştır.

Osmanlı Devleti konu Kuban Bölgesi'ndeki kale tamiratı olduğunda hiçbir fedakarlıktan çekinmemiştir. Ahmet Ağa Taman Kalesi'nin tamiri için bina emini olarak atanmıştı. Ağa, kale çok yıpranmış olduğundan fazla paraya ihtiyaç duymuştur. Bu kalenin bulunduğu yere din düşmanlarının gelmesi durumunda kalenin Müslümanlara faydası olmayacağı düşünülmüştür. Kalenin korumak ve sığınma fonksiyonunu yerine getiremediği anlaşılmaktadır. Bu düşünceler kalenin mutlak surette tamiri gerekiyordu. Tamir için nerelerin onarımının yapılmasının gerektiğinin keşfi yapılarak keşif defteri İstanbul'a gönderilmiştir.³⁰

Rusya da Osmanlı Devleti de Kuban Bölgesi'nde kale yaparak bölgenin kontrolünü ve psikolojik üstünlüğünü elde etmeye çalışmışlardır. Rusya, Kuban Nehri'nin ayrıldığı yerde Ace adında bir adada Mentana denilen mevkide pazar yerinde Kapı denilen yerde Kırım Hanı Selim Giray Han'ın emriyle Selim Giray'ın bina emini Süleyman Ağa, kale yapılmasına nezaret ediyordu. Kale yapımı için İstanbul'dan inşaat malzemeleri gönderilmişti. Kırım Hanı, kalede görev almaları için daha önce Azak Kalesi'nde bulunan piyade, süvari ve yerli halk Temrük Kalesi'ne gönderilmişti. Kırım Hanı, bina edilen Ace Kalesi'nin asker ve insan ihtiyacı karşılayabilmek için Temrük'e gönderilen piyade, süvari ve yerli halkın Ace'ye nakledilmesini emretmiştir. Ace Kalesi'ne nakledilen kişilerin on bir bin dokuz yüz akçelik yevmiyeleri sekiz yüz otuz bir nefer için tahsis edilmişti. Bu neferlerin maaşları toplamı yirmi dokuz bin dört yüz

²⁷ BOA. C. AS. 94. 4302.

²⁸ BOA. C. AS. 573. 24120.

²⁹ BOA. C. AS. 573. 24120.

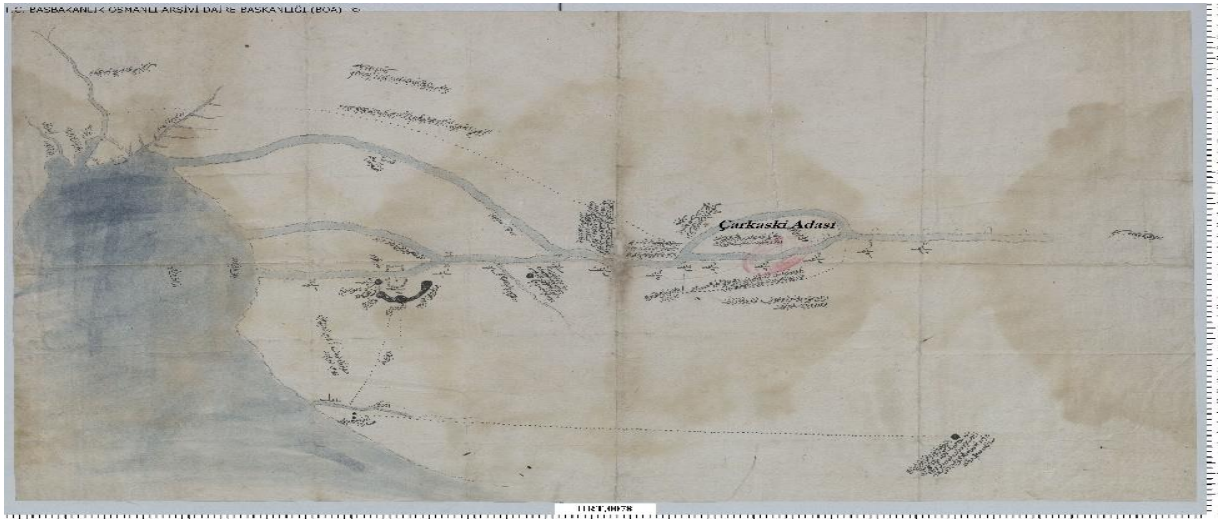
³⁰ BOA. C. AS. 557. 23378.

doksan dört kuruş yapıyordu. Ace Kalesi'ne söz konusu neferlerin gitmeleri için Temrük Kalesi kadısı, Bina Emini Süleyman, Azak Kalesi'nden ihraç olunarak Temrük Kalesi'ne gönderilen piyade, süvari ve yerli halkın ağa ve zabıtlarına 17 Eylül 1747 tarihinde bir emirname gönderilmiştir.³¹

Kuban Bölgesi'nde Ruslarla olan mücadele nedeniyle Osmanlı Devleti yetkilileri ve Kırım'ın yöneticileri Açu Kalesi'nin tamirini önemli görüyorlardı. Açu Kalesi'nin konumu nedeniyle zaman zaman bu kalenin onarımı yapılmıştır. Kalenin onarımı için mahallî yetkililerden olan Açu muhafızı, Açu naibi, Dersaadet'ten ise mübaşir ve hassa mimarlarından bir halife 6 Mart 1759 tarihinde bir hüküm ile gönderilmiştir.³²

Rusya, Kuban Nehri üzerine iki kale inşa etmeyi planlıyordu. Bu kalelerden biri Kuban üzerinde diğeri Çarkaski Adası'nda inşa edilmesi planlanıyordu.³³ Rusya'nın inşa etmeyi planladığı kaleler konusunda Nemçe elçisi Osmanlı Devleti'ne bir mektup yazarak kale yapılmasının Osmanlı Devleti açısından bir olumsuzluk doğurmaması durumunda kendileri açısından da bir olumsuzluk olmadığını belirtilmiştir. Nemçe elçisinin Osmanlı Devleti'ne yazdığı bu mektup 26 Haziran 1754 tarihinde Türkçe'ye tercüme edilmiştir.³⁴

Harita 2: Çarkaski Adası ve Azak Kalesi

Kaynak: BOA. HRT. h. 78. 1.

Kuban Nehri tarafında bulunan Açu Kalesi zaman zaman tamire muhtaç hale geliyordu. Kuban Nehri'nden çıkan ve lezzetli bir suyun eski mecrasına akıtılması bina emini Hüseyin Ağa'ya görev olarak verilmiştir.³⁵ Kale tamiri ve içimi güzel suyun mecrasının değiştirilmesi için İstanbul'dan önce üç bin sonra sekiz bin kuruş gönderilmesine rağmen bina emini Hüseyin Ağa gönderilen meblağa bir ek daha yapılırsa Açu Kalesi'nin tamirinin ve içme suyunun mecrasının değiştirilmesine yeteceğini İstanbul'a bildirmiştir.³⁶ Söz konusu kalenin tamiri ve lezzetli suyun mecrasının değiştirilmesi için toplamda on dokuz bin kuruş gerekiyordu. Lezzetli su coşkun aktığı için kaleye zarar veriyordu. Suyun kaleye zarar vermesini önlemek için akarsu

³¹ BOA. C. HR. 98. 4880; BOA. C. HR. 98. 4880/2.

³² BOA. C. AS. 423.17542.

³³ Çarkaski Adası için bkz. Harita 2: Çarkaski Adası ve Azak Kalesi.

³⁴ BOA. AE. SMHD. I. 257. 20912.

³⁵ BOA. C. AS. 423. 17541.

³⁶ BOA. C. AS. 423. 17541; BOA. C. AS. 423. 17541/2; BOA. C. AS. 423. 17541/4.

yatağının değiştirilmesi gerekiyordu. Suyun yatağının değiştirilmesi ve kale tamiri için Ace Kalesi'nde bulunanlar bir dilekçe düzenleyerek İstanbul'a göndermişlerdir.³⁷ Açu Kalesi'nin tamirinde barut-ı siyah mahzeni ve su iskelelerinin tamiri de yapılmıştır.³⁸ Açu Kalesi tamir edildikten sonra 11 Şubat 1759 tarihli bir yazıyla Açu Kalesi'nin muhafızlığı Kırım ümerasından Akmirza Bey'e tevcih edilmiştir.³⁹

Kuban Nehri, Açu denilen yerde iki kola ayrılıyordu. İkiye ayrılan kollardan birisi Kumözük denilen yerde kesildiği için Açu Kalesi'ne beş, altı saat uzak yerden kayık ile su getiriliyordu. Getirilen su, ahalinin ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Ace Kalesi'nde yaşayanların su ihtiyacının giderilmesi için otuz iki bin seksen beş akçeye gereksinim duyuluyordu.⁴⁰ Ace Kalesi'ndeki ahalinin su ihtiyacını karşılayabilmek için Kumözük denilen yerden çıkan suyun Açu tarafına yönlendirilmesi gerekiyordu ve bu durum hükümet tarafından planlanmıştı. Suyun mecrasının değiştirilerek Açu tarafına akıtılması bina emini Hüseyin'in çalışma ve gayretine bırakılmıştı. 18 Temmuz 1759 tarihindeki bir hükme göre Bina Emini Hüseyin suyun mecrasını değiştirebilmek için masrafları kendisi karşılamış, bölgede yaşayan Çerkeslerden de malzeme desteği almıştır.⁴¹ Kalenin tamiri için Çerkesler tarafından yeterli miktarda amele ve alet tedarik edilmesi için bilirkişi mesabesinde olan hassa mimarı, halife mimar, mübaşir, ehl-i vukuf tarafından bir rapor hazırlanması için hükümet merkezi tarafından 6 Mart 1759 tarihinde ilgililere hüküm gönderilmiştir.⁴²

Kuban Nehri coşkulu aktığı zamanlar sel baskınları oluşturabilecek durumlar arz edebildiği Osmanlı Arşivi'nde dijitalle aktarılmamış belge özetinde görülmektedir.⁴³ Kuban Nehri'nin ikiye ayrıldığı yerde yukarıda da belirtildiği gibi Ace Kalesi bulunuyordu. Bu kalenin tamire ihtiyacı bulunduğundan dolayı yukarıda da belirtildiği gibi Hüseyin Ağa bina emini tayin edilmişti.⁴⁴ Kuban Nehri kenarında bir kalenin bina edilmesi gerekli görülüyordu.⁴⁵ Kuban Nehri üzerine bina edilmesi planlanan kale için muhafaza işlerinden anlayan bir ağanın tayin edilmesi Yeniçeri Ağası Vezir Mahmut Paşa tarafından istenilmiştir.⁴⁶ Eskiden sekban olan ve Kırım tarafına Ağa vekili olarak tayin edilmiş olan Mehmet'e gönderilen hükme göre Kuban Nehri'nin kenarında bulunan kaleye gönderilen dört yüz on beş yeniçerinin dışında iki adet oda çorbacısı, odabaşları, ortaları ve bunların neferlerinin kale güvenliğinin sağlanması için gerekli görülüyordu. Bu orta ve çorbacılarından birinin de kalenin ağalığına tayini uygun bulunarak kalede görev yapan askerlerin maaşlarının ödenmesi için bu askerlerin isimlerinin bir deftere yazılarak hükümet gönderilmesi istenmişti.⁴⁷

Temrek Kalesi Kuban Nehri sahilinde bulunuyordu.⁴⁸ 20 Nisan 1762 tarihli bir arşiv belgesine göre Kuban Nehri sahilindeki Temrek Kalesi de tamire muhtaç bulunuyordu. Bu tamir işi için bir bina emini tayin edilmişti. Kale tamirinin ne kadar fiyata yapılacağına bir

³⁷ BOA. C. AS. 423. 17541/5; BOA. C. AS. 423. 17541/6.

³⁸ BOA. C. AS. 423. 17541/7.

³⁹ BOA. AE. SMST. III. 333. 26924.

⁴⁰ BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴¹ BOA. C. AS. 56. 2625.

⁴² BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴³ BOA. C. AS. 772. 32677.

⁴⁴ BOA. C. AS. 423. 17542.

⁴⁵ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 270.

⁴⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 270.

⁴⁷ BOA. A. DVNS. MHM. d. 110. 437.

⁴⁸ BOA. C. MTZ. 5. 245.

keşif heyetince belirlenmesi gerekiyordu. Temrek Kalesi için ihtiyaç duyulan taş ve kerestelerin Temrek'e yakın yerlerden Çerkeslerce tedarik edilmesi planlanıyordu. Kalenin onarımı ve müştemilatının bina edilmesi otuz bin kuruşu buluyordu. Kalenin tamirinde Kumburnu'nda Çaçay taraflarında top konulacak tabyalar gerekiyordu. Temrek'in ileri gelenleri kale için gerekli malzemeleri deruhde etmeyi taahhüt etmişlerdi.⁴⁹

Azak Kalesi ve karşısında bulunan topraktan inşa edilmiş kale tamire muhtaç bir halde bulunuyordu. Bu kalelerin yerlerine üç tabyalı taş kaleler bina edilmesi planlanıyordu. Kalelerin yapımı için deftere kaydedilen bir keşif yapılmış ve keşif sonucunda hükümet merkezinden bata kereste olmak üzere çeşitli inşaat malzemelerinin gönderilmesi emredilmiştir. Malzemelerin yanı sıra kalede çalışacak marangoz, duvarcı, taş yontucu, kireç yakıcı, lağımçı istihdam edilmiştir. İşlerin kolaylaşması için bir gemi bu iş için görevlendirilmiştir. Kuban'da yaşayan beş yüz kadar Oğul Tatarları bu kalelerin tamir işlemlerinde görevlendirilmeleri için Azak muhafızı, Azak defterdarı ve aynı zamanda kale emini olan kişilere 16 Mart 1736 tarihinde bir hüküm gönderilmiştir. Bu hüküm ile kalelerde yaşayan ustaların, tüccarların da kalelerde bilfiil bedenen çalışmaları istenmiştir.⁵⁰

1774 tarihindeki Küçük Kaynarca Anlaşmasıyla Azak Kalesi ve Küçük Kabartay bölgesi tamamen Rus kontrolüne bırakılmıştır (Sertoğlu, 2011: 2608). Büyük Kabartay Malka ve Terek Nehri arasında, Küçük Kabartay'ın ise Terek Nehri'nin Mozdok'tan güneye doğru oluşturduğu düzlüğü kapsadığını belirtmek gerekir (Adolf, 1999: 41). Kırım, Taman, Kuban, Kabartay'ın ilhakı, Kalmukların sürülmesi, Nogayların ortadan kaldırılması Kafkasya'da Rusların elini güçlendirmiştir (Temizkan, 2006: 450). Osmanlı Devleti, Kuban'da Rusya'nın kontrolü ve hâkimiyeti almasını hissetmesiyle birlikte bölgede güvenliği tesis etmede önemli bir araç olan kaleleri güçlendirme işini önemsemiştir. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Kuban Nehri boyunca kale inşa etmesine karşı Rusların inşa ettikleri kalelerin karşısına kale ve tabyalar inşa etmiştir (Engin, 2013: 72). 1792 tarihinde Rusya ile imzalanan Yaş Anlaşması ile Kuban Nehri Osmanlı Devleti ile Rusya arasında sınır olarak kabul edilmiştir.

5 Aralık 1793 tarihine gelindiğinde Temrük Kalesi zamanla yıpranarak yeniden tamire muhtaç hale gelmişti. Temrük Kalesi'nin tamiri için daha önce Ace Kalesi'nin de bina emini olarak atanmış ancak Temrek'e döndüğünde Karakulak Ahmet bina emini olarak görevlendirilmişti. Esîri Ali Ağa Bina Emini olarak neler yaptığını Karakulak Ahmet'e bir rapor olarak sunmuştur. Söz konusu rapor detaylı bir şekilde Temrek ve civarında yapılan tamirat işlerini göstermektedir. Bu rapora göre Kuban Nehri kenarında birçok yer tamir edilmiştir. Ali Ağa'nın raporuna göre Kuban Nehri'nde zeminine çakılan kazıklar, Kuban Sahili'nde Taşaola denilen yerde yollar, köprüler, kalede bulunan cami duvarı, nöbet tutulan yerlerde bulunan tahta, kalenin üstündeki karakol, stratejik yerlere top dökümü, yıkılan duvarlar ve daha birçok yer tamir edilmiş ya da yeniden yapılmıştır. Kale tamiri işi için on beş adet marangoz, yetmiş dört duvar ustası, 34 adet taş kırıcı, 5 adet hızar ustası getirilmişti. Temrek Kalesi'ne Taman Kalesi'nden on beş kantar barut, çok sayıda çivi, keser, kazma gibi aletler tedarik edildiği

⁴⁹ BOA. C. MZT. 5.245.

⁵⁰ BOA. C. AS. 1043.45797.

rapordan anlaşılmaktadır.⁵¹

2. Kuban'daki Millet ve Kabilelerin Kullanılması

Kuban Bölgesi'nde farklı etnik yapıların yaşaması bölgede istikrarsızlık ve çatışmaların olmasının başlıca sebebidir. İki büyük devlet bu etnik yapıları kendi lehlerine kullanmaya çalışmışlardır. Devletler bölgedeki etnik yapıları; din paydaşlığı, ırk paydaşlığı, kültürel paydaşlık ya da vergisel istisnalar tanıyarak kullanmışlardır.

Kuban Bölgesi'nde birçok Kazak kabilesi yaşıyordu. Terek Nehri civarında Rus Kazağı diye adlandırılan Don Kazakları bulunuyordu (Kravets ve Victor, 2021: 264). Osmanlı Devleti bölgede etkinliğini arttırarak kalelere silah ve mühimmat girmesini engellemeye çalışmıştır. Azak'a Kertmelü Suyu, Temrek'ten ya da Karakuban denilen yerlerden giriş mümkün oluyordu. Üç Kazak bir yük dolu araba, kırk elli kadar keman ve bir tüfeği Azak'a girdirmeyi başarmışlardır.⁵² Kazaklar, Kuban Bölgesi'nden Azak Kalesi'ne yasak olmasına rağmen savaş aleti, silah ve mühimmat sokmaya çalışmıştır. Kazakların silah tarzı eşyaları girdirdikleri bu geçit civarında yaşayan halktan haber alınmıştır. Bu geçitler Açu beyine yakın bulunması sebebiyle buradan geçerek Azak'a yasaklı malzeme girdirilmesinin sorumluluğu Açu beyine yüklenmiştir. Ancak Açu beyi bu iki geçidin kontrolünü sağlayamadığından Azak'a yasaklı malzemeler geçirilmişti. Hükümet merkezinden gönderilen hükümle Açu beyinin gözünü açması ve uyanık olması emredilmiştir. Divan'dan 14 Ocak 1708 tarihinde gönderilen hükümde Açu beyinin Azak'a yasaklı madde girdirmemesi için geçitlerin kontrolünü sağlanması istenmiştir. Açu beyinin geçitlerin kontrolünü sağlayamaması durumunda idam edileceği hükümde belirtilmiştir.⁵³

Osmanlı Devleti'ne Kafkasya'da sorun oluşturan topluluklardan biri Kalmuklardı. Kalmukların yaşadığı yer Dağıstan'ın kuzeydoğusunda Terek Nehri'nin denize döküldüğü civardadır (İzzet, 2008: 302). Kalmuk eşkıyası Ruslarla birlikte hareket ediyordu. Kuban seraskeri Selim Giray'ın oğlu, Azak muhacirlerinden yeniçeriler, binden fazla Çerkes ve Tatar askerleriyle birlikte toplamı on bin kişiyi bulan bir güç ile Rus askerleri ve Kalmuk eşkıyasının üzerine yürümüş ve yüklü miktarda ganimet elde edilmiştir.⁵⁴

Kuban'da yaşayan aşiretler eşkıyalık yapıyorlardı. Kuban civarında bulunan eşkıyadan kabileleri korumak için Kuban Suyu'nun ayrıştığı yerde Türkçe Ada, Çağatayca'da Ace denilen yere bir kale yapılması planlanmıştı. Söz konusu kalenin yapımından Rusya, kendi kapı kethüdası marifetiyle haberdar edilerek kalenin maliyetinin ve yerinin belirlenmesi için Kırım Hanı Selim Giray Han tarafından işi bilen bir kişinin keşif ile görevlendirilmesi İstanbul'dan emredilmiştir. Bu kalenin masraflarını belirten bir defter ve yerini gösteren bir haritanın hazırlanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁵⁵ Kuban'da bulunan kabileler ve halk zaman zaman karışıklıklar çıkartabiliyordu. Kuban ahalisinin zapt ve rabt altında tutulması gerekiyordu. Kuban'ın asayişinin sağlanması için özellikle vurgu yapılan hüküm Nurettin Halim Giray'ın yeniden Kırım Hanı olarak atanması münasebetiyle 16 Ekim 1755 tarihinde

⁵¹ BOA. C. MTZ. 2. 88.

⁵² BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁵³ BOA. A. DVNS. MHM. d. 115. 2059.

⁵⁴ BOA. AE. SMHD. I. 94. 6461.

⁵⁵ BOA. C. AS. 797.33769, BOA. C. AS. 797.33769/2.

yazılmıştır.⁵⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi Kuban Bölgesi'nde farklı etnik grup ve kabileler arasında sorunlar yaşanıyordu. 27 Şubat 1759 tarihli bir kayda göre Kırım ve Kuban havalisi ahalişi, Bucak ve Nogaylı Baki taifeleri aralarında geçmiş senelerden kalma düşmanlıklar olması sebebiyle bölgede emniyet ve asayiş ortadan kalmıştır. Bölgedeki asayişsizliğin Rusya topraklarına sıçramaması için Kırım Hanına hükümet merkezinden bir uyarı yazılmıştır.⁵⁷

Kuban havalisinde farklı etnik yapılanmalar bulunuyordu. Bu yapılanmaların başında Çerkesler ve Nogaylar geliyordu.⁵⁸ Kuzey Kafkasya'da Kuban Nehri civarında Çerkesler Aphazy, Ace ve Kabartay gibi bölgelerde yaşıyorlardı (Namıtok, 2009: 2,3) ki Kabartaylar da Çerkeslerin bir koludur (Betrozov, 2009: 9). Kuban'da bulunan Nogaylar konar göçer bir şekilde yaşıyorlardı. Bucak'a Nogaylar iskân edildiği gibi bulunan Kuban tarafında üç bin hanelik Nogay kabilesi Özü Nehri ile Turla Nehri arasına yerleştirilmek için dilekçe vermişler ve bu istekleri kabul edilerek buraya yerleştirilmişlerdi. Özü, Akkırman, Bende Kalesi Yanık palanga ve Bali Karesi ahalişlerinin yaylak ve kışlaklarının olduğu arazilere zararları olmamak kaydıyla yerleştirilmişlerdi. Bu yerleştirilmede şart Nogayların vergilerini vermeleriydi. Böylelikle sınırları belirlenen Nogaylar belirli vergilerden muaf olmak kaydıyla Özü Nehri ile Turla nehirleri arasına yerleştirilmişlerdir. Nogayların okullar açmaları ve ziraatla uğraşmalarına izin verilmekle birlikte kendilerine tayin edilen sınırların dışında kışlak yapmaları yasaklanmış ve içlerinde bulunan gayrimüslümlerin cizyelerinin memurlar tarafından toplanmasına hükmedilmişti.⁵⁹

Rusya kapı kethüdası bir takrir yazarak Kuban Tatarlarının Rusya Devleti'ne karşı vermiş olduğu zararı Osmanlı Devleti'nin yetkililerine bildirmiş ve bu bildiri 10 Ekim 1765 tarihinde Rusça'dan tercüme edilmiştir. Bu tercümeğe göre Kuban Tatarları Rusya ve Osmanlı Devleti arasındaki barış ve istikrara aykırı hareketlerde bulunarak Rusya topraklarına saldırmışlardır. Kuban Tatarları Ajorhan'dan Kızılka'ye giden bir tüccar kervanını denk gelerek bu kervanı soymuşlardır. Soygundan sonra Kızlar kumandanı yapılan kervan soygununu Kuban seraskerine şikâyet etmiştir. Rusya'nın Kırım konsolosu da Rusya topraklarında yapılan kervan soygununu eski Kırım Hanı Kırım Giray ve mevcut Kırım Hanına şikâyet etmişlerdir. Rusya, Kuban Tatarlarının vermiş olduğu zararların Osmanlı Devleti'nce karşılanmasını isteyerek sorumluların cezalandırılmasını talep etmesine rağmen bu işte sorumluluğu olanlar yakalanmamıştır. Bir yıl sonra Kuban Tatarları bu kez Terek adlı nehirden gelerek Rusların üç yüz hergelesini gasp etmişlerdir. Kuban Tatarlarının yaptıklarının cezalandırılmaması onları cesaretlendirmiştir. Kuban Tatarlarından dört bin kadarı Arslan Bey, Çongun Hacı adlı Mirza'nın başına toplanarak Rusya'ya bağlı Kızlarkalesi'ne akın etmişlerdir. Kale civarında bir karakola saldırarak birçok kişi öldürmüşler ve birçok kişiyi de yaralamışlardır. Oysa bu civarda yaşayan Ruslar Osmanlı Devleti ile bir barış olması nedeniyle kendilerini korumak için önlemler de almamışlardır. Osmanlı Devleti Kuban'ın kendilerinden fazlaca uzak olması sebebiyle Kuban Tatarlarının Rusya topraklarına yaptıkları zararların önlenmesi için ilk önce Kazak ve Kalmuk askerlerinden oluşan birkaç bin kişilik bir kuvvetin bölgeye gönderilmesini

⁵⁶ BOA. A. DVNS. MHM. d. 2. 58.

⁵⁷ BOA. C. MTZ. 15. 749.

⁵⁸ BOA. C. HR. 16. 768.

⁵⁹ BOA. A. DVNS. MHM. d.133.550.

uygun bulmuştur.⁶⁰ Osmanlı Devleti yetkilileri Rus kapu kethüdasının kendilerine verdiği bilgilerin doğruluğunu sorgulamak için Kırım Hanı'na⁶¹ ve Rusya Kapı kethüdasına⁶² bir yazı göndererek bu bilgilerin doğruluğunu sorgulamıştır.

Osmanlı Devleti 31 Ağustos 1769 tarihinde Kabartay beylerinden Canpolad, Hamza, Gazi ve Mesus beylere bir yazı göndererek Kabartay kabilelerinin Müslüman olduğunu, Kırım Hanlarına bağlı yaşadıklarını, Nogay ve Çerkeslerle ve Kuban seraskeriyle birlikte hareket ettiklerini belirtmiştir. Yazıda Rusya'ya karşı savaş açıldığı, Kırım Hanlarının Kabartay beylerinin de Rusya'ya karşı savaşmasını istediği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti yetkilileri de Rusya'ya açılan savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları konusunda emir göndermiştir.⁶³ 10 Mayıs 1770 tarihindeki belgeye göre Osmanlı devleti yetkilileri Kuban ve Kabartay tarafında olan beylerin sadakatlarını ve motivasyonlarını arttırmak için Darphane'de basılan mahbub-ı zer cinsinden on bin altının bu taraftaki beylere dağıtılmasına karar verilmiştir.⁶⁴ Kuban Hanı Fetih Ali Han'a Rusya ile savaşması için 30 Aralık 1770 tarihinde bir name-i Hümayun gönderilmiştir.⁶⁵ Osmanlı Devleti, Kuban tarafında bulunan Çerkes ve Abaza beyleri ve Kuban'da bulunan Nogayların Ruslara karşı mücadeleye katıldıklarını 5 Mayıs 1771 tarihli belgede belirterek bölgedeki Müslüman milletleri, Ruslarla olan savaşa teşvik etmiştir.⁶⁶ Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti bölgede bulunan Müslüman beylere yazılar göndererek ortak paydaları olan dindaşlıklarını noktasını ortaya koyarak Rusya ile savaşılmasını istemiştir.

Ruslar üç general ile yaklaşık doksan bin asker ile bölgede bulunuyordu. Bu askerlerin doksan otuz bini Taman'da geriye kalanları Kuban Nehri kenarında konuşlanmışlardı. Çerkes ve Abazalar Osmanlı Devleti'ne destek veriyorlardı. Ancak bölgede topraktan kaleler yapılması, top imal edecek adamlar gönderilmesi ve askerlik için eğitilmeleri gerektiği 27 Eylül 1783 tarihinde kayıtlara geçmiştir.⁶⁷ Kırım'ı ilhak eden Rusya bölgede katliamlar yapmıştır. Bu katliamlardan biri 25 Kasım 1783 tarihli bir belgeye konu olmuştur. Rus askerleri Kuban Nehri'ni geçerek gece yarısı Horozoğulları, Karamirzaoğulları ve Yedicikioğullarına baskın düzenleyerek bazı kişileri öldürmüştür.⁶⁸

Yukarıda da görüldüğü gibi Osmanlı Devleti ve Rusya, bölgede sahip oldukları kaleleri güçlendirerek çıkması muhtemel savaşlara hazırlanmaya çalışıyorlardı. Bu çerçevede Rusya kendisine yakın milletleri bölgede organize etmeye çalışırken Osmanlı Devleti de kendisine yakın bulduğu milletleri ve kabileleri kendisine destek olması için cesaretlendiriyordu.

Rusya, Kuban ve civarını yalnızca toprak ve güç mücadelesi noktasında ele almamıştır. Bölgede bulunan bazı değerli madenleri ele geçirmek amacıyla da Rusya bölgede aktif rol oynamıştır. Kuban'da Kasay, Kasbolad, Besteni ve Şayeke kabileleri yaşıyordu. Bu kabilelerin bulunduğu yerde gümüş ve altın madeni keşfedildiğinde kabile şefleri bu durumu Kırım hanına bildirmişlerdir. Kırım Hanı da gümüş ve altınların kalitesini tespit etmek amacıyla Osmanlı

⁶⁰ BOA. AE. SMST. III. 77. 5706.

⁶¹ BOA. AE. SMST. III. 77. 5706/2.

⁶² BOA. AE. SMST. III. 77. 5706/4.

⁶³ BOA. AE. SMST. III. 371.29400.

⁶⁴ BOA. AE. SMST. III.7. 477.

⁶⁵ BOA. TS. MA. E. 275. 27.

⁶⁶ BOA. C. HR. 18. 852.

⁶⁷ BOA. HAT. 27. 1299.

⁶⁸ BOA. HAT. 27. 1282.

Devleti'nden gümüş ve altın madeni konusunda uzmanlar talep etmiştir. Rusya söz konusu madeni ele geçirmek için Kuban'ı zapt etmeye çalışmıştır.⁶⁹

3. Kuban'da Vergi Muafiyeti ve Balık Avı

Osmanlı Devleti kendi tâbi farklı milletlere, kabilelere durumlarına göre vergisel ayrıcalıklar tanımıştır. Bu çerçevede özellikle Kuban'dan farklı bölgelere iskân edilen bazı milletlere vergisel noktada ayrıcalıklar tanındığı görülmektedir.

Kuban Nehri'nde balık avlanması kimsenin tasarrufunda değildi. Fakat Kuban Nehri kenarında bulunan Ace Kalesi yeniden yapıldıktan sonra bu kalenin etrafında balık avı yapılıyordu. Avlanan balıklardan a'şar vergisi ve kalenin gümrüğü Açu Livası'nı tasarruf eden beye veriliyordu. Ancak balık avlayan ve gümrük vergisi verenlerin bazıları vermeleri gereken ücretleri vermemeye başlamışlardı. Oysa Osmanlı Devleti'nde avlanan balıklardan vergi alındığı baş mukataa defterlerinde yazılıydı. Hükümet merkezi Ace Kalesi'nde görevli yeniçeri zabıtine bir hüküm göndererek Açu'ya tasarruf edenlerin balık avından kaynaklı öşürleri ve gümrük vergilerinin almalarının gerektiğine 5 Haziran 1703 tarihinde hükmetmiştir.⁷⁰

Kafkasya'da bulunan Kazaklar genelde Rusya'yı destekliyorlar ve Osmanlı topraklarına saldırıyorlardı. Rusya Kazakları mühimmat ve lojistik açıdan destekliyordu (Mertayak, 2005). Ancak Ağnad Kazakları Kili, Sene Boğazı, Hızırilyas denilen yerlerde Kırım Hanı Kaplan Giray'a tabi olarak Osmanlı Devleti'ne itaat üzere yaşıyorlardı.⁷¹ Ağnad Kazakları, Kızıлтаş Boğazı'nda Kuban ve Soğucak ve Faş havalisinde yaşıyorlardı. Bu kazak gruptan bazı haneler zaman zaman farklı yerlere iskân olunmuşlardır. Ağnad kazaklarının bazıları Kili, Tulca, İsmail'de Taştepe ve Sarıyar denilen yerlere iskân olunmuşlardı. Ağnad kazakları hükümet merkezine dilekçe göndererek Osmanlı Devleti'ne yapmış oldukları hizmetleri sebebiyle mukataat, evkaf vergileri, cizye, ispençe ve avarızı saliyane, kazgan akçesi ve diğer vergilerden muaf olarak yaşıyorlardı. Ağnad Kazakları ayrıca Kuban Nehri'nden avladıkları balıkların öşründen de muaftılar. Ancak Baba Dağlı Aliş isminde bir kişi Ağnad Kazaklarının muafiyetini tanımamış ve nerede yakalasa tutuklayarak para ve hapis cezası almıştır. Oysa Ağnad Kazakları savaşlarda çok fazla yararlılık ve sadakat göstermişlerdir. Baba Dağlı Aliş Ağnad Kazaklarının kiliselerini yıktırmakla tehdit ederek çokça cerime parası almıştır. Ağnad Kazakları bu durumu şikâyet ederek Baba Dağlı Aliş'in çıkarttığı huzursuzlukların önlenmesini talep etmişlerdir. Ağnad Kazakların talepleri hükümet merkezince uygun görülerek kabul edilmiştir. Ancak balık avlamaktan kaynaklı öşrün Kili mukataasına ait olması nedeniyle bu konu muafiyet kapsamından çıkartılmıştır.⁷² Ağnad Kazakları balık avından kaynaklı öşrü vermeleri durumunda eski yerleri olan Kızıлтаş Boğazı'nda Kuban ve Soğucak ve Faş'a geri döneceklerini belirtmişlerdir. Bu durum karşısında İsmail Bina Eminî Raşit Efendi görevlendirilerek bu durumun gereği gibi araştırılarak araştırma sonuncunun hükümet merkezine gönderilmesini istemiştir.⁷³

⁶⁹ BOA. TS. MA.e. 655. 21.

⁷⁰ BOA. A. DVNS. MHM. d. 114. 696.

⁷¹ BOA. C. DH. 278. 13852.

⁷² BO. A. C. ML. 76. 3490.

⁷³ BOA. C. ML. 76. 3490.

Özü valisi vezir Seyyit Mehmet Paşa İstanbul'a bir yazı göndererek Kuban'da Ağnad Kazaklarının gelip geçişlerinde cizye ve çeşitli vergiler alınmaması için kendilerine emr-i şerif verildiği bildirmiştir. Ağnad Kazakları aslında cizye, avarız, ispençe vergilerinden muaftılar. Ağnad Kazaklarının Tuna sahilinde Başlaya denilen yerde yerleşen üç yüz Ağnad Kazağı, Tulca, Beştepe ve çeşitli göllerde balık avlıyorlardı. Avlanan bu balıkların vergisini Nezaret-i Külli denilen bir mukataaya veriyorlardı. Ancak Ağnad Kazakları son birkaç yıldır Hızırilyas denilen yerde göllerde dalyanda avladıkları balığın vergisini vermemişlerdir. Ağnad Kazakları ayrıca Bürünce, Hızırilyas ve Malkova boğazlarını ağlarıyla kapatıyorlardı. Ağnad Kazaklarının vergi vermemesi mukataayı zarara uğratmıştır. Özü valisi vezir Seyyit Mehmet Paşa Ağnad Kazaklarının bu tutumları nedeniyle başka bir yere iskânlarını hükümet merkezine önermiştir.⁷⁴ Ağnad Kazakları yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'ne itaat üzere yaşamışlar ve devlete karşı bir isyan girişimine katılmamışlardı. Kırım'da meydana gelen karışıklıkta Ağnadlar Kuban'dan kalkarak Tuna sahillerine yakın Tonoviç ve Beştepe'ye yerleşmişlerdir. Ancak Tulca zabiti Osman ve oğlu Ağnadlara musallat olarak on beş Ağnad'ı hapis ve birini katl ederek Ağnadlardan Kazgan akçesi, cizye, öşür gibi vergiler almıştır. Bu durum üzerine 16 Aralık 1781 tarihinde Özi valisi, Baba Dağı ve Tulca kadıları ve hükümet merkezinden tayin olunan mübaşire Osman ve oğlunun yakalanarak mahkeme edilmesi ve Ağnad Kazaklarının Beştepe, Tulca ve Babadağı'na yerleştirilmesi emrini vermiştir.⁷⁵

Kuban'da birçok konargöçer kabile yaşıyordu. Bu kabilelerden olan Yedikçi ve Yedixsan oğulları konargöçerlikten vazgeçerek Özi sahrasına, Bender, Akkırman, palanga ve yalı köyleri sınırlarında bulunan boş arazilere iskân olunmuşlardır. Yedikçi ve Yedixsan oğulları, a'şar-ı şer'iyeye, adet-i ağnam, seveyim zekâtlarını devlete vermek şartıyla buralara iskân olunmuşlardır. Bu kabilelerin buralara yerleştirilmeleri Bender Muhafızı Şehsuvarzade Es-Seyyit Osman Paşa, Özi Muhafızı Ali Paşa nezaretinde, bölgenin ileri gelenlerinin mahkemeye gelerek sınırlarının tespit edilmesi suretiyle yapılmıştır.⁷⁶

Açu Kalesi'ne yakın bir yerde yaşayan Ağnad Kazaklarından üç yüz kişilik bir grup Kuban'da cizye, resm-i gümrük, öşür vergilerinden muaf olarak yaşıyorlardı. Ağnad Kazaklarından olan bu grup daha sonra Beştepe ve Dutayahne denilen yere gelerek yerleştirilmişlerdir. Kuban'dan farklı bir yere gelmeleri sebebiyle belirli bir geçim standardına ulaşmaya kadar Kuban'da alınmayan vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁷⁷

Kuban'dan gemilerle bir miktar Tatar kabilesinin Hocabey'de ikamet ettirilmesine kararlaştırılmıştı. Ancak Hocabey hayvan yetiştirmeye elverişli bir yer olmadığından Kuban'dan getirilen bu Tatar kabileleri iskân edildikleri yerde yaşayan Abaza ve Çerkes kabilelerinin taciz, hayvan gasbı gibi eşkıyalık eylemlerine maruz kalmaları sebebiyle buradan firar ederek Bender ve bucak tarafına yerleşmişlerdir.⁷⁸

⁷⁴ BOA. C. ML. 656. 26838.

⁷⁵ BOA. C. HR. 78. 3855.

⁷⁶ BO. YB. 04. 4.94.

⁷⁷ BOA. C. DH. 278. 13852.

⁷⁸ BOA. C. ML. 573. 23465; C. ML. 573. 23465/2; BOA. C. ML. 573. 23465/3.

27 Aralık 1715 tarihli belgeye göre Kırım, Kuban, Bucak'ta karışıklıklar vardı. Özellikle Özi yakınlarında yaşayan Yedisian Nogayları (BOA. C. AS. 911. 39312; Bülbül, 2011) çevrede taşkınlıklarda bulunuyorlardı. Yedisian Nogayları'nın taşkınlıklarının ortadan kaldırılması için Sait Giray serasker tayin edilmiştir. Ancak Yedisian Nogayları işlerinin görülmesi için Bucak seraskeri Saadet Giray'ın tayin edilmesini istemiştir. Saadet Giray göreve başladığında Sait Giray Akkirman'a gitmek için planlama yapmıştır.⁷⁹

Sonuç

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuban Bölgesi'ndeki politikalarının, Rusya ile olan sınır gerilimleri bağlamında nasıl şekillendiğini derinlemesine incelemiştir. Osmanlı arşiv belgeleri ışığında, Osmanlı yönetiminin bölgedeki yerel halkları Rus etkisinden koruma çabalarının, zaman zaman bu halklar üzerinde baskı oluşturduğu ve onların Osmanlı yönetimine karşı bir tür direniş geliştirmelerine neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu bulgu, Osmanlı'nın bölgesel yönetim stratejilerinin sadece dış tehditlere değil, aynı zamanda iç dinamiklere de dayandığını göstermektedir. Çalışmayla Kuban Bölgesi'nde Osmanlı-Rus ilişkilerinin bölgesel dinamiklere nasıl etki ettiğini ortaya koymaktadır. Osmanlı'nın sınır bölgelerinde uyguladığı mikro düzeydeki politikaların, büyük güçlerin etkisi altında nasıl şekillendiğini göstermesidir. Kuban'da uygulanan vergi politikaları, yerel halkların sadakatini kazanmak ve bölgesel istikrarı sağlamak amacıyla tasarlanmıştır.

Osmanlı-Rus gerilimlerinin yerel yönetim politikaları üzerindeki etkilerini, daha önce gözden kaçan belgeler ve verilerle ortaya koyarak, literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Çalışmanın bulguları, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır bölgelerindeki yönetim stratejilerinin daha geniş bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuban Bölgesi'ndeki politikalarının, bölgedeki etnik gruplar üzerindeki etkilerini incelemiştir. Osmanlı yönetiminin vergi politikaları ve askeri önlemler, yerel halkların sadakatini kazanmak amacıyla tasarlanmış olsa da bu politikaların uzun vadede bu gruplar arasında etnik gerilimleri körüklediği ortaya konulmuştur. Bu bulgu, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgesel istikrar sağlama çabalarının, bazı durumlarda ters etki yapabildiğini göstermektedir.

Çalışmanın literatüre katkısı, Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden, bu tür politikaların etnik gruplar arasındaki ilişkileri nasıl şekillendirdiğini göstererek, Osmanlı yönetim stratejilerinin daha derinlemesine bir analizini sunmasıdır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun etnik çeşitlilik içeren bölgelerde uyguladığı politikaların, geniş bir perspektifte değerlendirilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Extended Abstract

The Kuban region, situated at the crossroads of Ottoman and Russian imperial ambitions, has long been a focal point of strategic maneuvering and ethnic diversity. This article delves into Ottoman policies in Kuban, specifically examining military fortifications, taxation

---

⁷⁹ BOA. C. HR. 102. 5073.

strategies, and ethnic group dynamics. **Military Fortifications and Strategic Imperatives:** During the Ottoman Empire's tenure in Kuban, military fortifications played a pivotal role in asserting control and countering Russian encroachments. Temruk Castle, strategically located along the Kuban River, serves as a prime example. Originally constructed and subsequently reconstructed under Ottoman auspices, Temruk Castle not only bolstered military presence but also regulated economic activities, such as fishing, along the riverbanks. Tax revenues from these activities contributed to local governance and fortified Ottoman control over the region: **Ethnic Groups and Tax Exemptions:** Ethnic diversity characterized Kuban's population under Ottoman rule, with various groups granted specific tax exemptions as a means to secure loyalty and cooperation. The Ağnad Kazakhs, for instance, were exempted from taxes such as *cizye*, *avarız*, and *öşür*, provided they fulfilled certain conditions of service or residence. These exemptions were part of Ottoman efforts to maintain stability and consolidate authority amidst diverse ethnic and religious communities. However, challenges arose when local administrators abused these privileges, complicating governance and necessitating periodic interventions from central authorities to enforce compliance. **Russian Influence and Geopolitical Challenges:** The Ottoman presence in Kuban was constantly challenged by Russian expansionism, which sought to undermine Ottoman control and influence in the region. Russian-supported Kazakh raids into Ottoman territories posed direct threats, prompting Ottoman defensive measures and diplomatic maneuvers to counteract these incursions. The Ottoman strategy often involved cultivating alliances with local Muslim communities, encouraging resistance against Russian advances, and leveraging ethnic dynamics to maintain a balance of power in the region. **Impact of Ottoman Policies on Local Dynamics:** Ottoman policies in Kuban had profound implications for local ethnic dynamics and economic activities.

The granting of tax exemptions to certain groups not only aimed at securing loyalty but also influenced settlement patterns and economic behavior. For instance, the resettlement of Ağnad Kazakhs in various locations within Kuban, accompanied by tax exemptions, shaped their socio-economic integration and political allegiance. These policies underscored the Ottoman strategy of using economic incentives to foster stability and loyalty among diverse ethnic groups. **Challenges and Administrative Responses:** Despite efforts to maintain control and enforce policies, Ottoman administrators faced persistent challenges in Kuban. Local power struggles, administrative corruption, and resistance from ethnic groups occasionally undermined imperial directives. The case of Baba Dağlı Aliş and his interactions with Ağnad Kazakhs exemplifies local disputes over tax exemptions and the enforcement of imperial authority. Such challenges necessitated a delicate balance between central control and local autonomy, often requiring diplomatic finesse and occasional punitive measures to uphold imperial authority. **Conclusion:** In conclusion, the Kuban region exemplifies the complexities of Ottoman imperial strategies in a frontier context.

Military fortifications and economic incentives were pivotal in asserting Ottoman authority and mitigating Russian influence. The strategic allocation of tax exemptions to ethnic groups aimed to foster loyalty and cooperation, yet their effective implementation varied due to local interpretations and administrative challenges. Russian geopolitical ambitions posed continual challenges, necessitating adaptive Ottoman responses to safeguard territorial integrity and regional stability. This study enhances our understanding of Ottoman policies in frontier

regions, shedding light on their multifaceted approaches to governance, military strategy, and ethnic relations. By analyzing Kuban as a microcosm of Ottoman-Russian rivalry, this research underscores the enduring legacy of imperial strategies in shaping modern geopolitical landscapes. This article demonstrates that the Kuban Region in the Caucasus was significant for both the Ottoman and Russian Empires. Due to its strategic importance, the region became an arena of power struggle between these two major powers, involving local tribes and ethnic groups. Security concerns were paramount, evident in the continuous efforts to repair fortifications along the Kuban River. The Ottoman Empire sought to gain loyalty by granting fiscal privileges to ethnic groups in the region. The Ottoman Empire prioritized the repair of fortresses in the Kuban Region due to its strategic significance. Surveys were conducted, funds allocated, and local Circassian expertise utilized for fortress construction, given their proximity. While tribes aligned with Russia in the region showed reluctance towards the Ottomans, certain Kazakh groups allied with the Ottoman Empire despite their proximity to the Russians. These pro-Ottoman Kazakh groups were rewarded with tax exemptions as a form of recognition. The study was conducted using archival documents from the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkey. Documents were translated and utilized within paragraphs to provide a comprehensive perspective.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethical Approval: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Kaynakça

- BOA. *Ali Emirî Sultan Sultan Mahmud I.* (AE. SMHD. I). 94/6461, 257/20912.
- BOA.. *Ali Emirî Sultan Mustafa III* (AE. SMST. III). 7/477, 77/5706, 77/5706-2, 77/5706-4, 333/26924, 371/29400.
- BOA. *Ali Emirî Sultan Osman III.* (AE. SOSM. III). 29/2037.
- BOA. *Haritalar Tasnifi* (HRT. h). 78.1, 80. 4.
- BOA. *Hattı Hümayun* (HAT). 27/1282, 27/1299.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye* (C. AS). 56/2625, 94/4302, 423/17541, 423/17541-2, 423/17541-4, 423/17541-5, 423/17541-6, 423/17541-7, 423/1742, 423/17543, 557/23378, 573/24120, 772/32677, 797/33769, 797/33769-2, 911/39312, 1043/45797, 1043/45797-2.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi dahiliye* (C. DH). 278/13852.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi hariciye* (C. HR). 18/852, 78/3855, 98/4880, 98/4880-2, 184/ 9187, 102/5073.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi eyâlet-i mümtâze* (C. MTZ). 2/88, 5/245, 15/749, 16/768.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi maliye* (C. ML). 76/3490, 573/23465, 573/23465-2, 573/23465-3, 656/26838.
- BOA. *Bab-ı Asafî Divan-ı hümayun defterleri* (A. DVNS. MHM. d). 2/58, 43/ 193, 43/206, 106/1285, 110/270, 110/437, 110/698, 114/925, 114/696, 115/2059, 132/1405, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/550, 133/1250, 133/1254, 133/1255, 133/1256, 133/1257, 133/1258, 133/1259, 133/1260, 133/1261, 133/1262, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/1250.
- BOA. *Maliyeden müdevver defterler* (MAD. d). 18503.
- BOA. *Topkapı sarayı müzesi evrakı* (TS.MA. e). 275/27, 655/21.
- BOA. *Yabancı arşivler Bulagaristan arşivi* (YB. 04). 4/94.

- Altunoluk, Y. A. (2021). *Kabartay'ın Osmanlı Devleti ve Rusya ile bağıllık ilişkileri (1475-1774)* [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berje, A. (1999). *Kafkasyalı dağlı kavimlerin kısa tasviri* (M. Papşu, Çev.). Kafkas Derneği.
- Betrozov, R. (2009). *Çerkeslerin etnik tarihi* (O. Uravelli, Çev.). Kafdav Yayınları.
- Bilge, S. M. (2020). *Çerkezler. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: C. Ek 1* (2. bs, ss. 287-290) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.
- BOA. *Ali Emiri Sultan Sultan Mahmud I.* (AE. SMHD. I). 94/6461, 257/20912.
- BOA.. *Ali Emiri Sultan Mustafa III* (AE. SMST. III). 7/477, 77/5706, 77/5706-2, 77/5706-4, 333/26924, 371/29400.
- BOA. *Ali Emiri Sultan Osman III.* (AE. SOSM. III). 29/2037.
- BOA. *Haritalar tasnifi (HRT. h).* 78.1, 80. 4.
- BOA. Hattı Hümayun (HAT). 27/1282, 27/1299.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Askeriye* (C. AS). 56/2625, 94/4302, 423/17541, 423/17541-2, 423/17541-4, 423/17541-5, 423/17541-6, 423/17541-7, 423/1742, 423/17543, 557/23378, 573/24120, 772/32677, 797/33769, 797/33769-2, 911/39312, 1043/45797, 1043/45797-2.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi dahiliye* (C. DH). 278/13852.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi hariciye* (C. HR). 18/852, 78/3855, 98/4880, 98/4880-2, 184/ 9187, 102/5073.
- BOA. *Muallim Cevdet tasnifi eyâlet-i mümtâze* (C. MTZ). 2/88, 5/245, 15/749, 16/768.
- BOA. *Muallim Cevdet Tasnifi Maliye* (C. ML). 76/3490, 573/23465, 573/23465-2, 573/23465-3, 656/26838.
- BOA. *Bab-1 Asafi Divan-1 Hümayun Defterleri* (A. DVNS. MHM. d). 2/58, 43/ 193, 43/206, 106/1285, 110/270, 110/437, 110/698, 114/925, 114/696, 115/2059, 132/1405, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/550, 133/1250, 133/1254, 133/1255, 133/1256, 133/1257, 133/1258, 133/1259, 133/1260, 133/1261, 133/1262, 133/179, 133/183, 133/184, 133/185, 133/186, 133/1250.
- BOA. *Maliyeden müdevver defterler* (MAD. d). 18503.
- BOA. *Topkapı sarayı müzesi evrakı* (TS.MA. e). 275/27, 655/21.
- BOA. *Yabancı Arşivler Bulagaristan Arşivi* (YB. 04). 4/94.
- Bülbül, İ. (2011). *Başlangıcından Rus hakimiyetine kadar kumuk Türkleri ve tarku şahmallığı* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bülbül, İ. (2017). XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kuban Boyunda Siyaset, Etnik Yapı ve İktisat. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 73-114. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.356266>
- Engin, H. (2013). *1787-1792 Osmanlı Rus, Avusturya harpleri sırasında ibrail kalesi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fedakar, C. (2014). *Kafkasya'da imparatorluklar savaşı* (E. Yener, Ed.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Finkel, C., & Ostapchuk, V. (2005). *Outpost of Empire: An appraisal of ottoman building registers as sources for the archeology and construction history of the black sea fortress of özi (150-188)* içinde. Brill.
- İşık, E. (2015). *Kili kalesi (1767-1792)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İzzet, M. Ç. Y. (2008). *Kafkas tarihi* (F. Huvaj, Çev.; C. 1). Kafkas Bilimsel Araştırma Merkezi ve Yayıncılık.
- Kahya, O. (2023). *Özi kalesi (1768-1792)* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kravets, M., & Ostapchuk, V. (2021). Cossacks as Captive-Takers in the Ottoman Black Sea Region and Unfreedom in the Northern Countries. İçinde F. Roşu (Ed.), *Studies in Global Slavery Slavery in The Black Sea Region, c. 900-1900 Forms of Unfreedom at The Intersection Between Christianity and Islam* (ss. 250-335). Brill.
- Kurat, A. N. (2011). *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*. Türk Tarih Kurumu.

- Mertayak, A. (2005). *Nişli Mehmet Ağa'nın Rusya sefâreti ve sefâretnâmesi (1722-1723)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gaziosman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Namıtok, A. (2009). *Çerkeslerin Kökeni 1. Kitap Origines des Circassiens* (A. Çeviker, Çev.). Kafdav Yayınları.
- Nusel, E. (2015). *1787-1792 Osmanlı Rus Savaşı'nda Kafkas hanlıklarının faaliyetleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk, Y. (2007). Osmanlı Karadeniz'i hakkında bir risale. *Karadeniz Araştırmaları*, 13(13), 65-92.
- Sertoğlu, M. (2011). *Mufassal Osmanlı tarihi V* (C. 5). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tavkul, U. (2015). *Kafkasya gerçeği*. Selenge Yayınları.
- Temizkan, A. (2006). Rusya ve Osmanlı Devleti'nin Kafkas ötesinde nüfuz mücadelesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 447-462.
- Türkyılmaz, U. (2020). *Hocabey/Odessa kalesi ve limanı (1768-1774)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2021). *Osmanlı tarihi Karlofça anlaşmasından XVIII. yüzyılın sonlarına kadar* (7.Baskı). 4(1), Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Valiyev, E. ve Yörük, D. (2016). Güney Kafkasya'da Osmanlı hâkimiyeti (1723-1735). *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 40, 15-28. <https://doi.org/10.21563/sutad.268718>

Azerbaijan's Relations with Central Asian Turkic States and Energy Diplomacy

Bahar Özsoy¹

Abstract

After the dissolution of the Soviet Union, Turkic states in the Caucasus and Central Asia encountered significant political, economic, and social crises, which profoundly shaped their foreign policies. By 1993, Azerbaijan, having achieved political stability, began capitalizing on its energy resources to engage in global projects and incorporated Russia into its strategy. Through effective use of both hard and soft power in its energy diplomacy, Azerbaijan strengthened its ties with Western countries. This strategy not only cemented Azerbaijan's independence on a solid political and economic basis but also established its energy export model as a crucial component in the integration of Turkic states. The ongoing Russia-Ukraine War has revived opportunities for enhanced cooperation among these nations. This study investigates the evolution of Azerbaijan's energy diplomacy with Turkic states since independence and posits that the Russia-Ukraine conflict will further promote energy cooperation. Initially, the study outlines the framework of Azerbaijan's energy diplomacy. It then examines the legal foundations of its energy relations with Central Asian Turkic states. Finally, the study explores practical collaborations and potential opportunities in energy diplomacy both before and after the onset of the war.

Key words: Energy Diplomacy, Central Asia, Azerbaijan

JEL Codes: F5, F53, S48

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Devletleri ile İlişkileri ve Enerji Diplomasisi

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Kafkasya ve Orta Asya'daki Türkî devletler önemli siyasi, ekonomik ve sosyal krizlerle karşılaştı; bu krizler dış politikalarını derinden etkiledi. 1993 yılında siyasi istikrarı sağladıktan sonra Azerbaycan, enerji kaynaklarını küresel projelerde kullanmaya başladı ve stratejisine Rusya'yı dahil etti. Hem sert hem de yumuşak güç kullanarak enerji diplomasisini etkin bir şekilde yöneten Azerbaycan, Batı ile ilişkilerini güçlendirdi. Bu strateji, Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlam bir siyasi ve ekonomik temele oturtmanın yanı sıra, enerji ihracat modelini Türkî devletlerin entegrasyonunda kritik bir unsur haline getirdi. Devam eden Rusya-Ukrayna Savaşı, bu ülkeler arasında iş birliği fırsatlarını yeniden gündeme getirdi. Bu çalışma, Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki Türkî devletlerle enerji diplomasisinin nasıl geliştiğini incelemekte ve Rusya-Ukrayna çatışmasının enerji işbirliğini daha da artıracaklarını ileri sürmektedir. Çalışma, öncelikle Azerbaycan'ın enerji diplomasisinin çerçevesini çizer, ardından Orta Asya Türkî devletleriyle enerji ilişkilerinin hukuki temellerini değerlendirmektedir. Son olarak savaş öncesi ve sonrası dönemde enerji diplomasisindeki somut işbirlikleri ve potansiyelleri keşfetmektedir.

Anahtar kelimeler: Enerji Diplomasisi, Orta Asya, Azerbaycan

Jel Kodları: F5, F53, S48

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations, b.ozsoy@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6667-6789.

Introduction

Azerbaijan, involved in conflicts with Armenia that evolved into war in 1991 when it gained its independence, has also experienced political instability due to ongoing power struggles. The impact of the war, political crises, and high inflation and unemployment led the country to a profound economic collapse. The efforts taken after Heydar Aliyev, the country's third president, came to power have enabled Azerbaijan to become the most powerful state in the Caucasus. In this context, a ceasefire was signed with Armenia, foreign policy was based on a balanced strategy, and the Contract of the Century, the beginning of Azerbaijan's energy diplomacy, was signed in 1994 with the participation of the USA and Western states. Azerbaijan established economic and political relations with the West without destroying relations with Moscow. It liberated its occupied territories in the Second Karabakh War in 2020 by improving its military capabilities and opportunities.

Energy diplomacy, carried out successfully for three decades, has also contributed to developing Azerbaijan's relations with the Turkic states. In the 1990s, there was support for transporting Caspian energy resources to the West via Türkiye through agreements involving Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan. In this regard, the Turkmenistan-Türkiye-Europe Natural Gas Pipeline Project (Trans-Caspian Pipeline/TCP), which envisages the export of 30 billion cubic meters of Turkmen natural gas to Türkiye and Europe, was particularly emphasized during that period. However, because Russia prioritized its energy resources with the Blue Stream and Azerbaijan's discovery of the Shah Deniz natural gas field, the cooperation options with Turkmenistan have been pushed to the background. Nevertheless, its strategic position allows Azerbaijan to stand out as an alternative bridge to Russia for the Central Asian Turkic states to reach the West and as a critical factor in ensuring Europe's energy security. In this context, settling disputes with Turkmenistan on some deposits for decades following the signing of the Aktau Agreement in 2018, which resolved the Caspian status issue, represents a new era in three respects. Firstly, since 2019, the cooperation, especially in the energy field, has allowed the relations between Turkmenistan and Azerbaijan to reach the highest level in their history. The development of cooperation between the two countries has contributed to strengthening Turkic states. Turkmenistan becoming an observer member of the Organisation of Turkic States in 2021 is a concrete indicator of this integration. Finally, this integration also means that the EU will put the Turkic states at the forefront in its search for alternative countries instead of Moscow, with which energy cooperation has ended mainly due to Russia's attack on Ukraine in 2022.

The main limitation of this study is the exclusion of the role of regional and global actors in Azerbaijan's energy diplomacy, which may be the subject of a different study. On the other hand, it is also worth noting that there is only a limited relationship with Uzbekistan, whose energy reserves are at least not sufficiently favorable to be transported over Azerbaijan, and Kyrgyzstan, which is itself an energy importer and essentially supplies it from Russia and Central Asia. This study focuses on Azerbaijan's energy cooperation with Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan after the independence. The political and diplomatic relations between these states should be noted for their contribution to energy cooperation, which constitutes a significant aspect of their economic relations. In this context, after the initial section addressing energy security within Azerbaijan's energy diplomacy framework, the legal

framework for developing Azerbaijan's relations with these three countries is examined. The final section evaluates the energy relations with Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan in light of recent developments.

1. Energy Security and Azerbaijan Energy Diplomacy

In the 19th century, advancing technological capabilities increased the use and diversity of energy sources; in industrial societies, petroleum and natural gas began to replace coal. With their growing significance in production and life, petroleum gained economic and strategic value, forming multinational corporations and their dominant role in international trade. Today, these corporations control over 50% of production and more than 60% of reserves in oil fields (Yüce, 2013: 66). Natural gas, referred to as the "*sacred fire*" in ancient Greece and Egypt, first started being used in the production sector in the 19th century. The construction of pipelines in the 1920s expanded its usage significantly after World War II (Bayraç, 2018: 16). With the development of production capabilities, petroleum and natural gas gained importance first as economic assets and later as political ones.

In 1803, the world's first offshore oil production occurred in Azerbaijan, where the Baku petroleum industry developed significantly. By the early 20th century, Baku accounted for 51.5% of global oil production, prompting increased investments. Under Soviet rule, Azerbaijan alone contributed 76% of the Union's oil production, substantially supporting the Allies during World War II (www.socar.-com.tr, 2024.). By the third quarter of the century, global energy security had gained prominence due to developments in the Middle East. In this context, the instrumentalization of oil and natural gas in foreign policy by countries with rich energy reserves has led to regional and global crises, and at best, energy prices have moved away from the optimal option. This situation has led countries to alternative export routes.

Following the dissolution of the Soviet Union in 1991, Azerbaijan gained independence and became a significant energy player with its reserves. Following the ceasefire agreement that ended the war with Armenia, the Baku government 1994 built its foreign policy on its energy potential by signing the "*Contract of the Century*." This agreement, which envisioned the development of the Azeri-Chirag-Gunashli (ACG) deposits, marked the beginning of Azerbaijan's energy diplomacy. In the project, which planned to invest approximately 11.5 billion dollars for production, 80% of the revenue would belong to Azerbaijan and 20% to the Consortium. Even though there have been some changes during the period, the share distribution in the Consortium is as follows: Azerbaijan-SOCAR 10 per cent; USA-Amoco 17.01 percent, Unocal 10.0495 percent, Exxon 8.00 per cent, Penzoil 4.8175 per cent; UK-BP 17.1267%, Ramco 2.0825%; Russia-LUKOIL 10%; Norway-Statoil 8.5633%; Türkiye-TPAO 6,75%; Japan-Itochu 3.9205%; Saudi Arabia-Delta 1.68% (Aslanlı, 2023: 106-108). The agreement, signed for 30 years, covered an investment of 33 billion dollars, and Azerbaijan received an income of 125 billion dollars in the first 23 years. In 2017, the Contract of the Century was extended until 2050. According to the updated agreement, BP holds 30.37%; AzACG (SOCAR) 25.00%; Chevron 9.57%; INPEX 9.31%; Statoil 7.27%; ExxonMobil 6.79%; TP 5.73%; ITOCHU 3.65%; ONGC Videsh Limited (OVL) 2.31% (Muradov, 2017).

Initially exporting energy through Russia, Azerbaijan quickly diversified its export routes. In 1997, the Baku-Grozni-Novorossiysk (Northern line) pipeline was launched and was the first line to bring Azerbaijani oil to the global market. Its daily transmission capacity is 15750 tonnes (Abdulhasanli, 2005: 2). Additionally, Baku-Tbilisi-Supsa (Western line), with an annual capacity of 5 million tonnes, was put into operation on April 17, 1999 (Suleymanov, 2016: 236-237). The oil extracted from the Azerbaijani part of the Caspian Sea is transported to the world markets via the Western route. Yet, with the opening of the Baku-Tbilisi Ceyhan oil pipeline in 2006, the amount of oil exported through both lines has decreased to a minimum level.

For the EU, which imports 82 percent of oil and 57 percent of natural gas, Azerbaijan is a significant player as an energy exporting and transit country (Baxışov, 2015: 44-47). In 1998, a Declaration on the Energy Resources of the Caspian Sea was adopted, requiring European Union countries to invest in the Caspian region. The European Commission has paid particular attention to the European Union's energy strategy in 2000 and 2020 regarding additional measures to ensure its members have sufficient energy reserves. The EU's new energy policy, implemented in 2006, was continued with the signing of the Memorandum on strategic partnership in energy between the EU and Azerbaijan in November (Mikhail, 2001). The Memorandum has created new opportunities to expand the energy dialogue between the Republic of Azerbaijan and the EU. The EU's main priority at this point was to ensure energy security by reducing dependence on Russia.

Since the 2000s, Azerbaijan has emerged as a key player in the natural gas market, thanks to the discovery of the Shah Deniz deposit 1999. This significant find, which revealed approximately 1 trillion cubic meters of natural gas and 2 billion barrels of condensate, bolstered Azerbaijan's position in the energy market. The completion of the first line to transport Azerbaijani gas to Türkiye at the end of 2006 was a major milestone. Today, through the South Caucasus Pipeline (SCP), a segment of the Southern Gas Corridor, a substantial portion of gas extracted from Azerbaijan's Shah Deniz field Phase-I (approximately 7.7 billion cubic meters per year) is transported from Baku to the city of Erzurum in Türkiye (Hemidova, 2016: 44).

As well as the Shah Deniz Field, Absheron is one of the deposits that expand Azerbaijan's export potential. On February 27, 2009, an agreement was signed with France's TOTAL company on the Absheron deposit (e-qanun.az/framework, 2009). Following these achievements, efforts intensified to transport Azerbaijani gas to Western markets. Notably, the Southern Gas Corridor has played a crucial role. On January 13, 2011, in Baku, the Joint Declaration on establishing the Southern Gas Corridor and the intention protocol to create a working group was signed between Azerbaijan and the EU on the Southern Gas Corridor. It is a project to transport gas from the Shah Deniz-2 field in Azerbaijan's Caspian Sea sector to Europe via Türkiye. Shah Deniz participating interests: BP-29.99; LUKOIL-% 19.99; TPAO–19; SOCAR-% 14.35; NICO-% 10; SGC %-6.67. The existing Shah Deniz facilities' production capacity is about 79.5 million standard cubic meters of gas per day or approximately 29 billion standard cubic meters per year (BP, n.d.). The Southern Gas Corridor creates a new Silk Road that will enable an energy and transport link between Europe and the Caspian region (Bakhishov, 2015, 46). The first section of the 3500 km long pipeline is the South Caucasus Pipeline (SCP). In 2011 and 2012, Azerbaijan and Türkiye signed agreements on the Trans

Anatolian Gas Pipeline (TANAP) project. TANAP, the second section of the Southern Gas Corridor, connecting the Azerbaijan and Turkmenistan shores to the Caspian Sea, allows the transport of natural gas to Europe. This project, which will strengthen Azerbaijan and Turkmenistan's cooperation in the Caspian basin, has further enhanced Baku's role as a transit country. The TANAP natural gas pipeline, which opened on June 12, 2018, was operational on June 30. The annual transmission capacity of the line is 16 billion cubic meters (Erkul Kaya, 2019). The Trans Adriatic Pipeline (TAP), which forms part of the Southern gas corridor to Europe, transfers Azerbaijani gas to EU countries (Erdoğan, 2017: 17). The TAP pipeline, which extends to the south of Italy via Greece, Albania, and the Adriatic Sea, began gas flow in 2020. While TANAP has the potential to expand its capacity to between 24 and 31 billion cubic meters per year, TAP's initial capacity is 10 billion cubic meters annually (www.iea.org, 2023).

Azerbaijan's second export pipeline is the Hajigabul-Mozdok pipeline, which carried natural gas from Russia to Azerbaijan until 2007. An agreement between SOCAR and Gazprom has allowed the pipeline flow to be reversed, and gas exports to Russia started in 2010. The pipeline's annual capacity is ten bcm, and 200 km of its total 680 km are in Azerbaijan. The pipeline is operated by SOCAR and Gazprom (Russia) (www.iea.org, 2023).

To summarize, Azerbaijan's energy diplomacy started with agreements for exporting oil resources in the 1990s and expanded to include the transportation of natural gas resources in the 2000s. As an essential export market in the region, Azerbaijan's energy security is based on the sustainability of pipelines and long-term agreements with consumer countries. Turkic states are especially significant among the countries that have Azerbaijan's energy cooperation. As is known, following the collapse of the Soviet Union, three of the five Caspian littoral states are Turkic countries. Azerbaijan is in contact with these countries to share and export Caspian resources. Azerbaijan is also unique in that, along with Türkiye, it is located on an alternative route to Russia for the energy resources of Kazakhstan and Turkmenistan. In addition, their strategic location is significant for the energy relations between Uzbekistan and Azerbaijan. Thus, while Azerbaijan is the gateway of the corridor connecting Central Asia to Europe, Uzbekistan is an essential region of Turkestan, the eastern gateway of the corridor connecting Europe to China (Yüce, 2022). This indicates that energy relations between the two countries will deepen when considered in the context of transportation corridors that have regained importance in the last decade. In this respect, it should not be overlooked that the improvement of Azerbaijan's political-diplomatic relations with Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan following the independence was the main factor contributing to the deepening of energy cooperation.

2. Development of Azerbaijan's Relations with Central Asian Turkic States

The Turkic states that received independence from the Soviet Union immediately began recognizing each other and establishing diplomatic relations. The agreements reflecting cooperation in different fields were signed, and high-level mutual visits were carried out (Garibov, 2017: 277). Yet, during this period, each state struggled with its domestic challenges, and the countries prioritized the solution to these challenges, so the relations could not turn into a partnership. Thus, even about the occupation of Azerbaijani territories by Armenia, some of

the Turkic states acted contradictorily and sometimes sided with it (Ahmadov, 2009: 149). Nevertheless, since the mid-2000s, these states have been more intensely integrated, and relations have developed in a generally positive atmosphere.

The establishment of direct bilateral relations between Azerbaijan and Kazakhstan dates to the USSR period. On 30 September-2 October 1991, the delegation of the Azerbaijan SSR visited Kazakhstan, the aim of which was to maintain and develop cooperation and good neighborliness between the two states. So, following the negotiations held on 1 October, the 'Agreement on Friendship, Cooperation and Good Neighbourliness between Azerbaijan and Kazakhstan' and the 'Agreement on the Principles of Trade and Economic Cooperation between the Two States' were signed (Xalq qəzeti, 2019). Although the National Council of Azerbaijan ratified the first agreement on December 16, 1991, it was annulled by Kazakhstan, and the second agreement remained the only document regulating the relationship between the two countries until 1996 (Ahmadov, 2009: 91). Kazakhstan recognized the independence of Azerbaijan on 21 December 1991. Diplomatic relations were established between the two countries on 27 August 1992.

In the years following independence, Kazakhstan's economy remained heavily reliant on Russia both financially and industrially. At that time, 43 percent of Kazakhstan's industry was controlled by Russia. However, gradually, the Kazakh government has also succeeded in improving its relations with different countries. Despite Kazakhstan's close relations with Russia based on geographical, demographic, and economic grounds, its ability to integrate into Western markets contributes to the positive growth of Azerbaijan-Kazakhstan relations. Several visits by the presidents of the two countries express their mutual interest in each other. But, until 2000, the relations were mainly aimed at establishing a legal framework in certain areas.

The first official visit of the President of Kazakhstan, N. Nazarbayev, to Azerbaijan was realized on 16 September 1996. During the visit, cooperation was at the forefront of the development. In this framework, the *"Agreement on the Foundations of Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan"* and a number of documents covering political and economic issues were concluded (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010). In June 1997, during the official visit of the President of Azerbaijan, H. Aliyev, to the Republic of Kazakhstan, the *"Interstate Free Trade Agreement"* was signed. The Agreement, entering into force on 20 July 1999, has played an important role in expanding economic relations between the two countries (Ahmadov, 2009: 197). In 1999, the inter-governmental Commission on Economic Cooperation was created to develop economic cooperation between the two countries. So far, it has held 15 meetings (Nuriyev, 2008: 16). Kazakhstan, endowed with rich energy resources, has implemented the legal measures for transition to a market economy to encourage foreign capital after its independence.

The common interest in the relations that have improved as of the 2000s is the sharing and export of energy. On 29 November 2001, both countries signed an agreement in Moscow concerning dividing the Caspian Sea's seabed (Garibov, 2017: 283). Acting from similar perspectives regarding the Caspian Sea's status, Azerbaijan and Kazakhstan swiftly reached an agreement with Russia. This agreement concluded on 14 May 2003, resolved the sharing of the northern part of the Caspian Sea among the littoral states, and determined the coordinates of

the maritime borders (Garibov, 2017: 283). Thus, Russia's share in the Caspian Sea is 19 percent, Kazakhstan's 29 percent, and Azerbaijan's 18-19 percent (Hasanov, 2016: 61).

The relations established and developed under Azerbaijani President Haydar Aliyev have been maintained even after İlham Aliyev came to power. Aliyev made his first official visit to Kazakhstan in 2004 and held talks with N. Nazarbayev on transporting Caspian Sea energy resources to the international arena. In this context, he emphasized the importance of Kazakhstan's participation in the Baku-Tbilisi-Ceyhan project. During the visit, a declaration of friendship and strategic cooperation between the two countries was signed (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010). On 24 May 2005, President of Kazakhstan N. Nazarbayev visited Azerbaijan. During his visit, six documents were signed, including the "Agreement on Strategic Partnership and Alliance Relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan" (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010; Garibov, 2017: 284). This agreement aimed to introduce a new dimension to bilateral cooperation in political, economic, scientific-technical, environmental, informational, humanitarian, cultural, and other fields and strengthen its legal basis.

During President Nursultan Nazarbayev's official visit to Azerbaijan on 2 October 2009, energy issues prominently featured on the agenda. In this context, the parties signed the Memorandum on joint use of oil and gas infrastructure facilities of the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan during the development of hydrocarbon deposits of Kazakhstan and the Agreement on joint activities related to the development of technical and economic justification of the Trans-Caspian project as well as the Agreement between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan on mutual visa-free movement of citizens (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010).

The summit of the heads of the Caspian states was an effective factor in the strengthening of interstate relations between the two countries. These summits contributed to the development of multilateral cooperation between the Caspian littoral states, resolving mutual accusations and disputes, which led to a consensus on the sharing of the Caspian Sea. In October 2011, the "*Joint Declaration of the President of the Republic of Azerbaijan and the President of the Republic of Kazakhstan*" and several documents covering diplomatic and economic areas were signed (president.az/articles/23241, 2017). Eventually, bilateral relations between the two countries have reached a strategic level. It is noteworthy that the disputes with other states in Central Asia do not occur in relations with Kazakhstan, as the two countries have signed more than 100 documents that form the legal basis for negotiations (Isabayev, 2016: 162).

Azerbaijan is a bridge for Kazakhstan's access to the Western markets, and Kazakhstan holds a geostrategic and geo-economic importance for Azerbaijan. The Baku-Tbilisi-Kars railway line provides new opportunities for integrating international passenger and cargo transport. As known, the "*One Belt, One Road*" project to connect Asia and Europe has been developed on China's initiative in recent years. The "*Silk Road Economic Belt*" built based on this project is expected to become the largest crossroads between East and West. This line has enabled the relations between the two countries to gain a new dimension (Habibbeyli, 2017).

In 1995, Turkmenistan adopted permanent neutrality status by a resolution at the UN General Assembly and formulated its foreign policy within this framework. The main factors limiting its engagement with the global arena are the autocratic rule of the country's first president, Saparmurat Niyazov, and Turkmenistan's geographical location. Besides, Azerbaijan's bilateral relations with the Republic of Turkmenistan are characterized by paradoxes and complexities. During the first years of independence, the issue of the "*legal status of the Caspian Sea*" was the main cause of the dispute between the two countries, and therefore, no document was signed between Azerbaijan and Turkmenistan between 1991 and 1996 that would determine the legal basis of bilateral cooperation. Despite these disputes, the heads of state and government of the two countries have met several times within the framework of international and regional organizations. The Azerbaijani government invited President Saparmurat Niyazov to Baku to strengthen relations with Turkmenistan. The first official visit of Niyazov to Azerbaijan on 18-19 March 1996 led to the clarification of a number of issues. During this visit, the development of political-diplomatic relations, friendship, and brotherhood, mutually beneficial cooperation between the two states, trade, production cooperation, pension security, and the exchange of legal information were extensively considered. Additionally, several cooperative agreements were signed covering international airlines, commercial shipping, education, health, science, technology, information, culture, and sports (Ahmadov, 2009: 106-107).

Diplomatic relations between the Republic of Azerbaijan and Turkmenistan were established in 1997, with Turkmenistan opening its embassy in Azerbaijan in 1999. Yet, the relations between the two countries began to turn negative again as Turkmenistan started to raise some claims against Azerbaijan on the legal status of the Caspian region and expressed the possibility of using military force to resolve the dispute at times. This led bilateral relations to remain strained throughout the Niyazov era. Following the election of Gurbanguly Berdimuhamedov as the new president of Turkmenistan in 2006, the political relations between the two Caspian states began to improve. Berdimuhamedov visited Azerbaijan in May 2008. The two countries established an intergovernmental commission on economic cooperation and a working group on the Caspian issue (Musayev, 2011: 143). In November, Ilham Aliyev paid an official visit to Turkmenistan, during which several agreements were signed in the fields of cargo transport, education, and economic cooperation (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010). As a result, a political and legal basis was created for the expansion of cooperation between the two countries. Despite these positive developments, in 2009, Azerbaijan and Turkmenistan had a dispute over the development of hydrocarbon fields in the Caspian Sea, and the Turkmen President accused Azerbaijan of unilaterally exploiting the disputed fields. The tensions were resolved at a summit of the heads of state of the littoral states of the Caspian Sea on 18 November 2010 (president.az/articles/1122, 2010).

Türkiye has played a significant role in improving relations between Azerbaijan and Turkmenistan. On 26 May 2014, a trilateral meeting between the Foreign Ministers of Azerbaijan, Türkiye, and Turkmenistan was held for the first time in Baku. In this meeting, the projects for the development of cooperation in the fields of energy and economy were discussed, and the Baku Declaration was adopted. In the Declaration, the parties emphasized the importance of enhancing partnerships in political, security, economic, trade, energy, transport, and humanitarian fields,

including culture, science, health, education, tourism, and sports, based on respect for sovereignty, territorial integrity and independence of each other (www.azerbaijan-news.az, 2014).

The Strategic Cooperation Agreement signed in 1996 was renewed on 3 August 2017. The two countries signed agreements and protocols on cooperation in energy, protection of the environment and culture, transit, intergovernmental cooperation, transport, tourism, and tax protection to prevent emergencies and interventions and cooperation in the Caspian Sea. Adopting the Declaration on strategic partnership between Azerbaijan and Turkmenistan is very significant in raising the relations to the level of strategic partnership after many years (Azərbaycan qəzeti, 2017). According to the Declaration, both parties have expressed willingness to actively develop political dialogue at various levels on international and regional issues of mutual interest in all areas of their strategic relations. The most significant step taken following this agreement was the signing of the "*Convention on the Legal Status of the Caspian Sea*" by the Caspian heads of state on 12 August 2018. Following the agreement, President Ilham Aliyev made an official visit to Turkmenistan on 21-22 November, and the sides discussed political, economic, trade, energy, and opportunities for further development of cooperation. In this context, the heads of state adopted a joint statement in the transport-logistics and cultural-humanitarian fields. They signed 20 agreements on enhancing cooperation between the two countries in various fields with the participation of the heads of state. The relations between the two countries - as explained in the third chapter - reached the highest level in their history and enabled the efforts to enhance energy cooperation among the Turkic states. Furthermore, it should also be noted that Turkmenistan became an observer member of the Organization of Turkic States during this period when Turkmenistan-Azerbaijan relations peaked. When considering the increased integration attempts among the Turkic states, transportation corridors and energy cooperation possibilities in the new balance that emerged after the Russia-Ukraine War brought new opportunities for the Turkic states.

The establishment of bilateral relations between Uzbekistan and Azerbaijan dates back to the early years of their independence. During the first official visit of the Azerbaijani delegation to Tashkent in October 1990, an inter-governmental agreement on economic, scientific, technical, and cultural cooperation between the Azerbaijan SSR and the Uzbekistan SSR was signed for the period 1991-1995 (Ruinten, 2010: 129). After the adoption of the Constitution of Independence on 18 October 1991, the officials of the Republic of Azerbaijan conducted another visit to Uzbekistan on 19 October (Ahmadov, 2009: 77). Bilateral relations between the two states include visits of state and government representatives, meetings within the framework of various international and local organizations, relations at the embassy and consular level, etc. (Qasımlı, 2015: 351-352). Diplomatic relations were founded in October 1995, and in 1996, President of Uzbekistan Islam Karimov made his first official visit to Azerbaijan. During his visit, the "*Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan*" was signed, as well as 19 basic agreements on cooperation in political, economic, cultural and humanitarian fields (Aliyev, 2017: 174). Similarly, Azerbaijani President Heydar Aliyev officially visited Uzbekistan on June 18-19, 1997. The two Presidents discussed the future of relations and signed 19 documents to regulate cooperation across various fields (Garibov, 2017: 286).

Following Ilham Aliyev's assumption of power, bilateral relations have been raised to the strategic partnership level. Aliyev visited Uzbekistan on March 23-24, 2004. During his visit, the two heads of state discussed various regional and international issues, including security issues in the South Caucasus and Central Asia. Additionally, they emphasized various aspects of cooperation, such as economic ties, the expansion of humanitarian and cultural relations, and prospects for further bilateral development (Beynəlxalq Elektron Kitabxana, 2010). During the visit, the Declaration “*On further strengthening the strategic partnership between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan*” was adopted (Garibov, 2017: 287). The two countries also have a developing transport-transit relationship and signed agreements in a variety of fields, such as the regulation of railway and air transport, international vehicle transport, and transit freight transport. In the global financial and economic crisis, it is very important to determine the joint action program, strengthen and deepen cooperation between enterprises and companies of the two countries, and maintain and improve the bilateral trade cycle. In this regard, the activity of the Intergovernmental Commission on Joint Cooperation between two countries plays a pivotal role in regulating trade and economic cooperation (Fayziyev, n.d.). On the other hand, it should be noted that the trade volume between the two countries, which remains below the potential, is mostly related to the economic structure. In the economic system created in the Soviet era, the lack of sufficient product diversity and the underdevelopment of the high-tech product manufacturing industry have limited the economic relations between the two countries (www.setav.org, 2022).

Despite occasional tensions, Uzbekistan has been one of the countries that have given the greatest support to Azerbaijan on the Nagorno-Karabakh issue and has not established diplomatic relations with Armenia. During Aliyev's visit to Uzbekistan on September 27-28, 2010, Karimov demonstrated that Uzbekistan's position on the Nagorno-Karabakh conflict is unchanging and permanent. He emphasized the necessity of peaceful and political settlement of the conflict, the principle of inviolability of borders, and the territorial integrity and sovereignty of Azerbaijan (president.az/articles/776/print, 2010). During Karimov's visit to Baku on October 11-12, 2012, the issue of possible regional transport corridors was discussed (Garibov, 2017: 289). This was an important step towards further developing bilateral and multilateral cooperation, strengthening the strategic partnership, and establishing a broad cooperation program in major spheres. On October 14-15, 2019, Shavkat Mirziyoyev attended the 7th Summit of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (CCTS) in Baku.

The Russian-Ukrainian war led to a strengthening of cooperation among the Turkic states. Accordingly, in 2022, Ilham Aliyev paid three visits to Uzbekistan. In August 2022, Uzbekistan and Azerbaijan signed an agreement to create new energy routes to bypass Russia. Uzbekistan also began to ship copper to Europe for the first time via the Central Corridor, a route through Azerbaijan that bypasses Russia (Fanger, www.caspianpolicy.org, 2023). In March 2023, Mirziyoyev traveled to Baku for the Non-Aligned Movement meeting and paid another working visit in August. During the talks, where 20 documents were signed in several fields, the two countries concluded a strategic road map covering the years 2023-2024 aimed at strengthening the comprehensive and strategic partnership (Toghrol, www.caspianpolicy.org, 2023).

3. Energy Relations of Azerbaijan with Central Asian Turkic States

Since gaining independence, Turkic states have grappled with a range of issues, with energy disputes taking center stage. Notably, the protracted disagreements between Azerbaijan and Turkmenistan over offshore deposits in the Caspian Sea have been exacerbated by the unresolved status of the Caspian Sea. However, the substantial reserves of Kazakhstan and Turkmenistan, coupled with Azerbaijan's pivotal role in the energy transit route from these countries to Türkiye and Europe, underscore the imperative for cooperation among Turkic states.

3.1. Before the Russian-Ukrainian War

Azerbaijan's energy diplomacy is based on the 1994 Contract of the Century. The Turkic states of Central Asia, which have rich reserves, have an important position in the energy strategy of the Baku administration, which has carried out global projects to enhance Azerbaijan-Türkiye cooperation. The table below shows the oil and natural gas reserves of Turkic states:

Table 1: Reserves of Oil and Natural Gas in Turkic States

Countries	Oil Reserves (billion barrels)		Natural Gas Reserves (trillion cubic meters)	
	2000	2020 (%)	2000	2020 (%)
Azerbaijan	1.2	7.0 (0.4)	1.0	2.5 (1.3)
Kazakhstan	5.4	30.0 (1.7)	1.7	2.3 (1.2)
Turkmenistan	0.5	0.6 *	1.8	13.6 (7.2)
Uzbekistan	0.6	0.6 *	0.9	0.8 (0.4)
Kyrgyzstan	*	**	*	**

Source: BP (2021). Statistical Review of World Energy, 70th edition.

According to the table, Azerbaijan, Kazakhstan, and Turkmenistan are the leading countries with rich reserves. In particular, the possibility of transferring Turkmenistan's natural gas, which accounts for 7.2 percent of global reserves, to Western markets has been on the agenda for decades. While Kazakh oil is exported via Russia, Azerbaijan has diversified its energy routes and deepened its energy cooperation with the West through Türkiye. On October 29, 1998, Azerbaijani President Heydər Əliyev, Georgian President Eduard Shevardnadze, Kazakhstan President Nursultan Nazarbayev, Uzbekistan President Islam Karimov, Turkish Prime Minister Mesud Yılmaz, the secretary of the U.S. Department of Energy Bill Richardson signed the Ankara Agreement consisting of 6 articles in order to transform the BTC pipeline project into a main export line. This Agreement emphasized the importance of all efforts to protect the Black Sea, the Mediterranean coastline, and the Turkic Straits (Qasımlı, 2015: 331-332). Thus, Azerbaijan has taken the first step of energy diplomacy to enable other Turkic states to adopt transit corridors centered on Türkiye. This will contribute to the weakening of Russia's influence in the region and enable the integration of the Turkic states with Türkiye and the West.

Indeed, Turkmenistan is facing challenges in exporting natural gas to the European

market. In the 1990s, the Trans-Caspian Pipeline planned to pass over Türkiye, leading to gas exports to Europe. However, prioritizing Russian and Azerbaijani gas has caused Turkmenistan to encounter several problems in its energy exports. In addition to the disputes with Russia, payment disruptions have negatively influenced Turkmenistan's energy security. At the current point, similar to Kazakhstan's dependence on Russia, China ranks first in Turkmenistan's exports (Aminjonov, 2019: 61). China is also interested in the Galkini field, the second-largest gas field in the world (en.trend.az; Jalilov, 2022). However, both countries are looking for alternative ways to reduce their dependence. Thus, Kazakhstan, which transports its oil from the territory of Azerbaijan via the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline as well as by rail to the Georgian port of Batumi, tries not to miss any opportunity for cooperation with Azerbaijan

As stated before, Ashgabat, focussing on alternative pipeline projects, is also keen on cooperation with Baku. In fact, on October 29, 1998, the presidents of Türkiye and Turkmenistan signed an agreement on implementing the Trans-Caspian project. The line would connect the Azerbaijani and Turkmenistan coasts of the Caspian Sea, starting from Kazakhstan and passing through Uzbekistan, Turkmenistan, Azerbaijan, Georgia, Türkiye, and Bulgaria. According to this Agreement, Turkmenistan was supposed to export 30 billion cubic meters of natural gas, 16 billion cubic meters to Türkiye, and 14 billion cubic meters to Europe (Dikbaş, 2001). Yet, with the discovery of the Shah Deniz field in Azerbaijan, the desire of Azerbaijan to export its natural gas to the world market via Türkiye and the unresolved issue of the status of the Caspian Sea hindered the implementation of this project. In addition, prioritizing the Blue Stream pipeline Russia instead of the Trans-Caspian project led Turkmenistan to change its energy policy. However, the work within the scope of BTC has continued, and the Trans-Caspian project has been on the agenda again after decades of the Russian-Ukrainian War.

On November 18, 1999, during the OSCE Summit in Istanbul, an agreement was signed between the presidents of Azerbaijan, Türkiye, and Georgia on oil transportation through Turkic territory via the BTC pipeline. During this period, with the support of the United States, the participation of Kazakhstan and Turkmenistan in the Baku-Tbilisi-Ceyhan project was raised, and the Istanbul Declaration was signed between Azerbaijan, Türkiye, Georgia, Kazakhstan, and Turkmenistan (Maliki, 2001: 112). At present, Turkmenistan and Kazakhstan oil is exported to world markets via the BTC pipeline.

In addition to oil, these countries also focused on cooperation in developing transport routes. On November 29, 2012, Azerbaijan, Türkiye, Georgia, Kazakhstan, and Türkiye signed the Agreement on the Transport Corridor Europe, Caucasus, and Central Asia. During the meeting, within the framework of the TRASEKA program, Türkiye, Azerbaijan, and Georgia signed a cooperation agreement by the Baku-Batum-Trabzon Protocol and the standards of road vehicle restriction. The transport ministers of the Organisation of the Black Sea Economic Cooperation (COEC) countries also discussed the perspectives of transport projects implemented within the framework of the organization, the state of the art of cargo transport, and new projects in the field of communications (Bayramov, 2012).

On the other hand, the final negotiations on the status of the Caspian Sea were held on August 12, 2018, in Aktau, Kazakhstan. At the Aktau Summit, the uncertainty that had lasted for more than 20 years was resolved, and the Agreement determining the legal status of the Caspian Sea was signed between the littoral states. In the Agreement's text, it was decided that the 1982 UNFCCC would apply to the open waters outside the sectoral areas of the Caspian Sea, which is defined as "*sea*." According to the Agreement, the parties will use the surface part of the Caspian Sea. At the same time, the bottom and hydrocarbon resources will be shared among the neighboring states by international law (www.sde.org.tr, 2018).

The most significant achievement of the Aktau Agreement was undoubtedly the conclusion of the dispute between Azerbaijan and Turkmenistan and the raising of relations between the two countries to the highest level in their history. Accordingly, the field with 1.4 billion barrels of proven reserves, which Azerbaijan called Kepez and Turkmenistan called Serdar for many years, was named Dostluk and was agreed on the common use of this field (www.rferl.org, 2021). The Memorandum of Understanding signed between the two countries on January 21, 2021, has brought the Trans-Caspian natural gas project back to the agenda. According to Turkmenistan's State News Agency, in October, a Turkmen delegation led by Vice-President Myratgeldi Meredov visited Brussels for a series of negotiations with the Energy Department of the European Commission, headed by Deputy Minister of the European Energy Commission Maros Shefchovich, and other relevant organizations. During the talks, the development of the legal framework for environmental reasons, but Moscow does not want Turkmenistan to cut off Russia's share of the European gas market, and Tehran is opposed to the project for the motive of blocking a competitor in case international sanctions are lifted in the future (www.fpri.org, 2022). Indeed, even though the talks between Turkmenistan and Azerbaijan have become more intensive since 2018, no concrete step has been taken to improve energy cooperation.

Lastly, it should be noted that even though not as much as Kazakhstan and Turkmenistan, Uzbekistan also plays an important role in Azerbaijan's energy diplomacy. As the most crowded country in Central Asia, Uzbekistan's strategic location and influence in the region are among the main factors determining relations. The energy companies of both countries are interested in investments in Uzbekistan. In this context, in 2019, roadmaps were signed for projects to conduct geological exploration (geological survey) in Uzbekistan's investment blocks and to increase production in the fields in the Kashkadarya region. Furthermore, it was also decided to cooperate on oil production projects in the Azerbaijani sector of the Caspian Sea (neftegaz.ru, 2019).

4. After the Russian-Ukrainian War

In February 2022, Russia invaded Ukraine on mainly security-based grounds, motivated by concerns over Ukraine's improving relations with NATO and the EU. The war has impacted critical security, energy, and food sectors. These effects are more pronounced for countries with developed ties with Russia and Ukraine. For instance, Russia is not only a key actor in the foreign policies of the Caucasus and Central Asian countries but also an essential economic partner. In this context, there are various opportunities and threats for these countries in the ongoing conflict. The Turkic states, which defend the territorial integrity of Ukraine, have

avoided steps to confront Russia due to their close relations with Russia. However, Moscow's response to the embargo and sanctions imposed on Russia with the energy weapon has revealed once again the importance of the Turkic states with rich reserves for the West.

The Russia-Ukraine War has reshaped Azerbaijan-EU energy relations. Azerbaijan, which exports natural gas to countries including Italy, Greece, Bulgaria, Romania, Romania, and Hungary, signed a Memorandum of Understanding on a Strategic Partnership in the Field of Energy (MoU) with the EU on 18 July 2022. The MoU includes a commitment to double the capacity of the Southern Gas Corridor to deliver at least 20 billion cubic meters of gas per year to the EU by 2027. It also includes establishing a partnership to develop generation and transmission capacity in renewable energy as part of the EU's clean energy transformation (European Commission, 2022). EU leaders describe Azerbaijan, which exports 50 percent of its natural gas to Europe, as a "reliable partner" and "pan-European gas supplier." Azerbaijan's natural gas exports to Europe increased gradually between 2021 and 2023, with 19 billion cubic meters in 2021, 22.6 billion cubic meters in 2022, and 23.8 billion cubic meters in 2023 (Energy Terminal, 2024).

Furthermore, the war has opened several opportunities for Turkmenistan and Kazakhstan, in particular, to deepen their relations by integrating into Western markets through routes bypassing Russia in the medium and long term. Russia's shift towards Eastern markets after the sanctions and increased export volumes to India and China have led to a competitive environment for Russian and Turkmen gas. In 2023, Turkmenistan exported 30.5 billion cubic meters of gas to China out of 39.5 billion cubic meters via pipeline. The slight decrease in exports to China compared to the previous year (about 2.5 billion cubic meters) prompted Ashgabat to consider alternative customers and routes essential for long-term energy security (Energy Institute, 2024). In addition, in 2021, Kazakhstan, which exports more than 90% of its crude oil (68 million barrels) over Russia (CABAR, 2022), is looking for alternative routes due to the disruptions in Russian routes and the fragility of these lines with the war. In this context, 2022, a five-year agreement was signed between KazMunayGas and SOCAR for transporting 1.5 million tonnes of oil per year through the BTC line. Within the scope of the agreement between Kazakhstan and Azerbaijan, it is planned to increase the volume of 1.5 million tonnes of oil supplied through BTC from 2023 to 6.5 million tonnes (Aslanlı, 2022). In 2023, oil exports from Aktau Port to the pipeline increased by 1 million 108 thousand tonnes compared to the previous year and reached 1 million 392 thousand tonnes (Kaz Trans Oil, 2024). Moreover, in December 2022, the First Summit of the Heads of State of Türkiye, Azerbaijan, and Turkmenistan signed a Memorandum of Understanding on the Development of Cooperation in the Field of Energy. Thus, the possibility of exporting Turkmen gas to Europe through Türkiye by integrating it into the Southern Gas Corridor via the Trans-Caspian Pipeline has once again become an option (Özsoy, 2023: 57-58).

The partnership, which was underlined once again by the Southern Gas Corridor Consultative Council (SGC) and the 2nd Green Energy Consultative Council held in Baku, Azerbaijan, on 1-2 March 2024, is based on concrete achievements and shared objectives, especially in the field of energy cooperation. The EU's long-term strategic engagement in Azerbaijan's energy cooperation is reflected in the EU's efforts to expand the Southern Gas Corridor and increase gas export to 20 billion cubic meters (bcm) by 2027. Ukraine and

Moldova, two countries in dire need of diversifying their energy suppliers and ending imports from Russia, are among the European countries interested in joining the list of buyers of Azerbaijani gas. Bulgaria currently receives 1-1.5 billion cubic meters of Azerbaijani gas per year, which covers about 40% of the country's gas needs (www.commonspace.eu, 2024).

Finally, it is also worth noting that the Russian-Ukrainian war has accelerated the development of energy cooperation among the Turkic states, not only in terms of fossil resources but also in terms of renewable energy resources. In particular, the cooperation mechanisms with the Turkic States are being expanded to reduce dependence on fossil fuels under the REPowerEU Plan, which was prepared in the framework of the EU's updated energy strategy following the Russia-Ukraine War. In this context, in May 2024, Kazakhstan, Azerbaijan, and Uzbekistan agreed to lay an energy cable on the bottom of the Caspian Sea to facilitate the sale of electricity to Europe through their renewable energy potential (www.enerjigunlugu.net, 2024). In the aftermath of the war, Azerbaijan-Uzbekistan relations are being deepened. As such, at the Uzbekistan-Azerbaijan Business Forum held in Tashkent in August 2024, strategic cooperation agreements were signed, and the importance of green energy exports to Europe through Azerbaijan was once again emphasized (www.qha.com, 2024).

Conclusion

This study analyses Azerbaijan's relations with the Central Asian Turkic states within the energy cooperation framework. The Turkic states established diplomatic relations after independence in 1991. However, several factors, such as Azerbaijan's conflict with Armenia, territorial problems among the Central Asian Turkic states, the uncertain status of the Caspian Sea, and disputes between Turkmenistan and Azerbaijan over several deposits, Russia's growing influence in the region since 1993 and the economic dependence of most Central Asian countries on Moscow have limited the opportunities for cooperation. However, the consistent and successful implementation of the energy diplomacy designed by the Azerbaijani government has created a new way for the Turkic states.

The energy resources of Kazakhstan, Turkmenistan, and Uzbekistan serve as significant alternatives for importing countries. However, the majority of Kazakhstan's oil is funneled to Western markets via Russia, leading to increased dependence and a fragile energy security. Turkmenistan faces a similar challenge, with China's expanding influence in the energy market. This is particularly evident in Turkmenistan's struggle to diversify its energy export routes, with China emerging as the top importer of natural gas.

1994 following the Contract of the Century signing, Azerbaijan supplied oil to Western markets via BTC. Through the Southern Gas Corridor in the 2000s, it began to supply natural gas to Türkiye and Europe. Although a small amount of Kazakhstan and Turkmenistan oil is transported via BTC, the cooperation opportunities have not been sufficiently utilized. But after 2018, there has been a significant acceleration in efforts to expand cooperation among Turkic states. The rapprochement between Turkmenistan and Azerbaijan has gathered more excellent European support after the Russia-Ukraine War. Because of Russia's aggression against

Ukraine, the energy resources of the Turkic states have become more critical for the EU. Turkmenistan, one of the countries with the largest natural gas reserves in the world, is trying to integrate into the Southern Gas Corridor project, and efforts to implement the Trans-Caspian Project are accelerating. At this point, Azerbaijan is evolving into a vital actor both as an energy exporter and transit country. In addition, energy cooperation launched by Baku has brought the Turkic states closer and strengthened the Turkic world.

Ethical Approval: The author declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Çoruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's author.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

References

- Abdülhasanlı, T. (2005). İqtisadi inkişafa və tərəqqiyə xidmət edən boru kəməri. Respublika.
- Ahmadov, Ə. (2009). Dağlıq Qarabağ problemi Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə siyasi əlaqələri fonunda. *Tarix və Onun Problemləri*, 1-2, 147-151.
- Ahmadov, Ə. (2009). *Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr XX əsrin 90-cı illəri)*. Elm və Təhsil.
- Aliyev, G. (2017). Uzbekistan — soyuznik Azerbaydzhana. *Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə*, Oktyabr - noyabr – dekabr, 4(60), 169-180.
- Aminjonov, F. (2019). Central Asian regional economic cooperation program as driver of regional energy projects to promote energy security in the post Soviet Central Asia. *Post-Soviet Issues*, 6(1), 53-64.
- Aslanlı, A. (2023). *Azərbaycan dış politikasında ekonomi-güvenlik ilişkisi* [Yayımlanmamış doktora tezi]. AHBV Üniversitesi.
- Aslanlı, K. (2022). *İran-Azərbaycan geriliminde Kazakistan formülü*. Retrieved September 2, 2023 from <https://iramcenter.org/iran-azerbaycan-geriliminde-kazakistan-formulu-841>.
- Azərbaycan qəzeti (2014, March 16). *Azərbaycan, Türkiyə və Türkmənistan xarici işlər nazirlərinin birinci üçtərəfli görüşündə Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmişdir*. Retrieved July 2, 2019 from <https://www.azerbaijan-news.az/>.
- Azərbaycan qəzeti (2017, August 8). *Azərbaycan-Türkmənistan sənədləri imzalanıb*. Retrieved July 12, 2024 from <https://president.az/az/articles/view/24918/images/132>
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (2017). *Azərbaycan-Qazaxıstan sənədləri imzalanıb*. Retrieved June 14, 2014 from <https://president.az/az/articles/view/23241>
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (2010, September 27). *İlham Əliyev və İslam Kərimov mətbuat üçün bəyanatlarla çıxış etmişlər*. Retrieved June 14, 2024 from [URL:https://president.az/articles/776/print](https://president.az/articles/776/print).
- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev (2010). *İlham Əliyevin və Türkmənistan Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun görüşü olmuşdur*. Retrieved from <https://president.az/az/articles/view/1122>
- Azernews (2013). *China to provide new loan to Turkmenistan for Galkinish gas field*. Retrieved July 12, 2019 from <https://www.azernews.az/region/59047.html>.
- Baxışov, N.Ç. (2015). *Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın transregional qaz layihələrinin rolu*. *Maliyyə və Uçot Jurnalı*, 1, 44-51.
- Bayraç, H. N. (2018). *Uluslararası doğalgaz piyasaının ekonomik yapısı ve uygulanan politikalar*. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 13(3), 13-36.
- Bayramov, O. (2012). *Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstan arasında «Avropa, Qafqaz və Orta Asiya nəqliyyat dəhlizi sazişi» imzalanmışdır*. *Azərbaycan qəzeti*, 29 noyabr.
- Bekdeş, H.(2018). *5. Hazar zirvesi: yeni düzenlemeler*. *SD Analiz*, Retrieved July 12, 2019 from <http://www.sde.org.tr/genel/sd-analiz-5-hazar-zirvesi-yeniduzenlemeler-analizi-6591>.

- Beynəlxalq Elektron Kitabxana (2010). Azərbaycan-Türkmənistan münasibətləri. “Heydər Əliyev irsi” Beynəlxalq Elektron Kitabxana. Retrieved December 28, 2018 from <https://lib.aliyevheritage.org/az/3639411.html>.
- BP (2021). Statistical Review of World Energy, 70th edition.
- BP (n.d). Shah Deniz 25th anniversary in facts. Retrieved May 20, 2024 from https://www.bp.com/en_az-azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/shahdeniz/Shah-Deniz-25th-anniversary-in-facts.html.
- CABAR (2022). *The War in Ukraine: What impact on Central Asia?*. Retrieved August 25, 2024 from <https://cabar.asia/en/war-in-ukraine-what-impact-on-central-asia>.
- Dikbaş, K. (2001). Türkmən gazının bağımsızlıq mücadelesi. *Avrasya Dosyası, Türkmənistan Özel sayısı*, 7(2), 74-96.
- Energy Institute (2024). Statistical Review of World Energy 2024. 73rd edition.
- Energy Terminal (2024). Azerbaijan emerges as key player in European energy security. Retrieved June 20, 2024 from <https://www.aa.com.tr/en/energy/natural-gas/azerbaijan-emerges-as-key-player-in-european-energy-security/40765>.
- Enerji Günlüğü (2024). *Azərbaycan, Kazakistan və Özbəkistan elektrik sistemlərini birləşdiriyor*. Retrieved August 25, 2024 from <https://www.enerjigunlugu.net>.
- Erdoğan, N. (2017). Tanap projesinin Türkiye ve Azerbaycan enerji politikalarındaki yeri ve önemi. *Niğde: Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 10-26.
- Erkul K. N. (2019). TANAP'tan bir yılda 1,8 milyar metreküp gaz geldi. Retrieved December 20, 2018 from <https://www.aa.com.tr/-ekonomi/tanaptan-bir-yilda-1-8-milyar-metrekup-gaz-geldi/1500970>.
- European Commission (2022). EU and Azerbaijan Enhance Bilateral Relations, Including Energy Cooperation, Retrieved May 20, 2024 from https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_22_4550.
- Faiziev, S. (n.d.). In recent years, relations between Uzbekistan and Azerbaijan gained significant momentum of development by upping to the level of strategic partnership. Retrieved May 20, 2019 from <http://newtimes.az/en/politics/5001/>.
- Fanger, S. (2023). President of Uzbekistan's visit to Baku signals strengthening of existing Turkic ties. Retrieved May 20, 2024 from <https://www.caspianpolicy.org/research/regional-south-caucasus/-president-of-uzbekistans-visit-to-baku-signals-strengthening-of-existing-turkic-ties>.
- Garibov, A. (2017). Azərbaycan–Mərkəzi Asiya münasibətləri. *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016)* məqalələr toplusu. Poliart MMC.
- Gövdəli, T. & Başkonuş Direkçi, T. (2018). Petrol tükətimi və böyümə: OECD ölkələrinə ilişkin panel veri analizi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(4), 1574-1585.
- Hasanov, Ə. (2016). *Xəzər–Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın geoiqtisadiyyatı: Azərbaycanın enerji siyasəti*. Zərdabi LTD MMC.
- Hemidova, M. (2016). *Azərbaycanın Xəzər və Mərkəzi Asiya region dövlətləri ilə əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişafı* [Magistr dissertasiyası], Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti.
- Huseynov, V. (2024). *Opinion: Azerbaijan is now a major contributor to Europe's energy security*. Retrieved July 3, 2024 from <https://www.commonspace.eu/opinion/opinion-azerbaijan-now-major-contributor-europes-energy-security>.
- IEA (2023). *Azerbaijan energy profile*. Retrieved May 20, 2024 from <https://www.iea.org/reports/azerbaijan-energy-profile/energy-security>.
- İsabayev, B. (2016). Qazaxıstan Respublikası. *Müstəqil Azərbaycanın 25 ili səfirlərin gözü ilə*, məqalələr toplusu. BEST-TMS MMC.
- Jalilov, O. (2022, February 2). *China plans to make additional investment in Turkmen gas fields*. Retrieved June 20, 2024 from <https://caspiannews.com/news-detail/china-plans-to-make-additional-investment-in-turkmen-gas-fields-2022-2-1-0/>
- Kaz Trans Oil (2024). В 2023 Году ао «Казтрансойл» Увеличило Объем Экспорта Нефти в Направлении Нефтепровода «Баку-Тбилиси-Джейхан» До 1 Млн 392 Тыс. Тонн. Retrieved June 20, 2024 from <https://kaztransoil.kz/ru/press-centre/novosti/4217-v-2023-godu-ao-kaztransoyl-uvelichilo-obem-eksporta-nefti-v-napravlenii-nefteprovoda-baku-tbilisi-dzheyhan-do-1-mln-392-tys-tonn>.
- Maliki, A. (2001). Iran and Turan: On the Issue of Iran's Relations with the States of Central Asia and Transcaucasia. *Tsentrāl'naya Aziya i Kavkaz*, 5, 109-119.

- Mikhail, G. (2001). Transit of Caspian Energy Resources to the World Market: Ukraine's View. *Tsentral'naya Aziya i Kavkaz*, 3. Retrieved May 20, 2024 from https://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-03/01.goncrus.shtml.
- Muradov, Ə. (2017). *Yeni əsrin müqaviləsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təminatıdır*. Retrieved May 20, 2019 from <https://unec.edu.az/yeni-esrin-muqavilesi-dayaniqli-iqtisadi-inkisafin-teminatidir/>
- Musayev, M. (2011). Azərbaycan-Türkmənistan arasında diplomatik əlaqələrin yeni mərhələdə inkişafı. *Tarix və Onun Problemləri*, 2, 140-145.
- Neftegaz.Ru (2019). *Узбекнефтегаз и SOCAR обсудили проекты по геологоразведке и добыче в Узбекистане и Азербайджане*. Retrieved August 25, 2024 from <https://neftegaz.ru/news/Geological-exploration/500593>.
- Nuriyev, E. (2008). Kazakhstan and Azerbaijan: Prospects for Cooperation and Interaction, Proceedings of the International Round Table (Almaty, November 25, 2008), Ed. B.K. Sultanov. Almaty: KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 9-19.
- Özsoy, B. (2023). Rusya-Ukrayna savaşı gölgesinde AB enerji politikaları ve Türk devletleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(Özel), 43-66.
- Pannier, B. (2021). *Analysis: Turkmenistan, Azerbaijan resolve a 30-year dispute over Caspian field*. Retrieved June 20, 2024 from <https://www.rferl.org/a/analysis-turkmenistan-azerbaijan-resolve-a-30-year-dispute-over-caspian-field-/31063736.html>
- Pannier, B. (2022). *Europe's wait for Turkmen natural gas continues*. Retrieved June 20, 2024 from <https://www.fpri.org/article/2022/09/europes-wait-for-turkmen-natural-gas-continues/>
- Qasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003)*. Mütərcim.
- QHA (2018). Türkmən qazını Türkiyə'ye taşıyacaq Trans Hazar Boru Hattı yolunda önəmli gelişme, Retrieved May 20, 2019 from <https://qha.com.tr/>.
- QHA (2024). *Özbekistan ve Azərbaycan arasında kardeşlik bağı güçleniyor*. Retrieved August 25, 2024 from <https://www.qha.com.tr/turk-dunyasi/ozbekistan-ve-azerbaycan-arasinda-kardeslik-bagi-gucleniyor-493627>.
- Ruintən, S. (2010). Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikası ilə Özbəkistan arasında münasibətlər. *Tarix və Onun Problemləri*, 4, 129-133.
- SOCAR (n.d.). *Azərbaycan petrol və qaz tarixçəsi*. Retrieved June 20, 2024 from <https://www.socar-com.tr/tarihce-1800>.
- Süleymanov, E. (2016). *Azərbaycan İqtisadiyyatı*. FAB.
- Toghrul, A. (2023, Aug 30). Uzbekistan and Azerbaijan deepen bilateral ties. Retrieved June 20, 2024 from <https://www.caspianpolicy.org/research/south-caucasus/uzbekistan-and-azerbaijan-deepen-bilateral-ties>.
- Xalq qəzeti (2010). *BTC kəməri ilə 417 milyon tondan çox neft nəql olunub*. Retrieved May 20, 2019 from <http://xalqqazeti.com/az/news/15639>.
- Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Abşeron Dəniz Blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Total E&P Abşeron Bi.Vi.və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu". Retrieved June 20, 2024 from <https://e-qanun.az/framework/17777>.
- Yüce, Ç. K. (2013). 21.yüzyıl enerji savaşlarında Türk cumhuriyetleri'nin yeri ve önemi. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 5(17), 61-75.
- Yüce, M. (2022). *Azərbaycan-Özbəkistan ilişkilerinde yeni dönem*. Retrieved August 06, 2024 from <https://www.setav.org/yorum/azerbaycan-ozbekistan-iliskilerinde-yeni-donem>.

Türk – Ermeni İlişkilerinin Normalleşmesine Dair Bir Güncel Durum Analizi: Şartlar, Fırsatlar ve Engeller

Yasin Yıldırım¹, Perihan Gözüm²

Öz

Yüzyıllar boyunca Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde beraberce yaşamış, aralarında derin tarihsel ve kültürel bağların olduğu iki millet, Türkler ve Ermeniler, 1. Dünya Savaşı'nın başlamasını izleyen süreçte birbirlerinden kopmuşlardır. Muhtelif siyasi odakların manipülasyonlarıyla ortaya çıkan sözde Ermeni Soykırımı iddiası ve Dağlık Karabağ sorunu iki ülke arasında aşılmaz engeller oluşturmuştur. Ancak 2020'de Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanan 2. Dağlık Karabağ Savaşı, Ermenistan'a acı bir şekilde de olsa, gerçek dışı hayallerden ve hukuksuz iddialardan vazgeçmeleri gerektiğini öğretmiştir. Nihayetinde 2021 yılından sonraki süreçte barış yolunda 30 yılı aşkın bir sürede atılmayan somut ve ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Öyle ki Paşinyan hükümeti Dağlık Karabağ Bölgesi'nin hukuksal ve tarihsel olarak Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmiş, sözde soykırım travmasından kurtulması gerektiğini ileri sürmüştür. Bu tür müspet gelişmeler yıllar sonra barışın ve normalleşmenin önünü açmıştır. Bu umutların sürdürülebilir olması için hukuki, diplomatik ve sosyo-ekonomik bir dizi adımların atılması ve özellikle Ermenistan'daki barış karşıtı marjinal gruplara karşı dirayetli olunması elzemdir. Bu şartların sağlanması halinde bir dizi jeopolitik ve jeoekonomik kazanım elde edilebilecektir. İşbu çalışma, konuyla ilgili akademik eserlerin, resmî kaynakların ve güvenilir düşünce kuruluşlarının çalışmalarının nitel analizi ile hazırlanacak, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin beraberinde getireceği fırsatları, sürecin önündeki engelleri ve sürecin başarıya ulaşması için gerekli şartların ne olduğunu ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Türk-Ermeni İlişkileri, Jeopolitika, Jeoekonomi, Hukuk

JEL Kodları: A10, F51, F59

A Current Situation Analysis regarding the Normalization of Turkish - Armenian Relations: Conditions, Opportunities and Obstacles

Abstract

Turks and Armenians, who lived together within the borders of the Ottoman Empire for centuries and had deep historical ties, broke away from each other following the outbreak of the World War I. The so-called Armenian Genocide allegation, and the Nagorno-Karabakh issue have created undefeatable obstacles between the two countries-however, the 2. Nagorno-Karabakh War, which resulted in the Azerbaijani victory, painfully taught Armenia that it must abandon unrealistic and unlawful claims. Finally, in the short period after 2021, severe and concrete steps for the normalization process that could not be taken in more than 30 years have started to be taken in just a few years. The Armenian government's recognition that the Nagorno-Karabakh region is legally and historically Azerbaijani territory, to the Pashinyan's statements that the trauma of the alleged genocide should be overcome have raised hopes for normalization after years. For these hopes to be sustained, it is essential to conclude that specific legal, diplomatic and socio-economic steps must be taken to be resilient, especially against anti-peace groups in Armenia. If these conditions are met, geopolitical and geoeconomic gains can be achieved.

Keywords: Caucasia, Turkish-Armenian Relations, Geopolitics, Geoeconomics, Law

JEL Codes: A10, F51, F59

¹ Doktora Öğrencisi, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları Doktora Programı, yasin.yildirim@student.asbu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8926-3517.

² Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, Kurşunlu Meslek Yüksekokulu, Adalet Programı, gozumperihan@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1174-8500.

Giriş

Kafkasya, gerek sahip olduğu muazzam yeraltı ve yerüstü zenginlikleri ve gerekse Avrupa ve Asya'yı bağlayan eşsiz coğrafi konumu hasebiyle uluslararası jeopolitiğin ve jeoekonominin en hayati noktalarından birinde bulunmaktadır. Coğrafi özellikleri itibarıyla Büyük Ortadoğu'nun da bir parçası olarak kabul edilen bu bölge tarih boyunca bir dizi politik, dini, etnik ve mezhepsel çatışmaya da sahne olmuştur. Bölgeni asli sakinleri Türkiye Cumhuriyeti (Türkiye), Rusya Federasyonu (Rusya), Azerbaycan Cumhuriyeti (Azerbaycan), Ermenistan Cumhuriyeti (Ermenistan), Gürcistan ve de kısmen İran İslam Cumhuriyeti (İran) olup 6 ülke de tarih boyunca birbirleriyle müspet ya da menfi yönde etkileşime girmiş, zaman zaman ittifakların, zaman zaman ise çatışmaların, krizlerin tarafı olmuşlardır. Tüm bu çatışmalar içerisinde Türkiye ve Ermenistan arasındaki kriz birtakım özellikleri hasebiyle ayrı bir noktada bulunmaktadır. Aralarında derin tarihsel bağlar olan bu iki millet, yaklaşık 100 yıldır kara propaganda malzemesi yapılan bir sözde soykırım iddiası nedeniyle birbirlerinden politik / diplomatik, ekonomik ve sosyal olarak kopmuşlardır. Ancak 2021 sonrası dönemde iki ülke arasında ilişkilerin normalleşmesi için atılan bazı somut ve müspet adımlar, yıllar yılı devam eden kriz halini sona erdirmeye noktasında büyük bir potansiyeli açığa çıkarmıştır. İki devletin üst düzey yetkililerinin inisiyatifleriyle başlatılan bu sürecin başarıya ulaşma şansı ise hayli yüksek olarak değerlendirilmekte olup ilişkilerin normalleşmesinin bir dizi jeopolitik ve jeoekonomik kazanımı da beraberinde getireceğine inanılmaktadır. Tüm bu pozitif tabloya karşın, normalleşme sürecinin önünde birtakım engeller de mevcut olup bu engellerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ve etkisiz hâle getirilmesi gerekmektedir. Engellerin bertaraf edilmesi ve sürecin başarıya ulaşması için ise birtakım hukuki, diplomatik, ekonomik ve sosyal şartların yerine getirilmesi elzemdir. Bu gerekliliklerin yerine getirilmesi ile ise yeni ve güçlü bir bölgesel kalkınma, gelişme, istikrar döneminin ortaya çıkması beklenmektedir. Başarıya ulaşması halinde ise bu barış sürecinin Kafkasya'nın da doğal bir parçası olduğu büyük Ortadoğu coğrafyasındaki diğer uzatmalı krizlerin çözümü için de bir emsal teşkil edeceğine inanılmaktadır.

İşbu çalışmada normalleşme sürecinin şartlarının, getirdiği fırsatların ve yine beraberinde taşıdığı engellerin neler olduğu tarihsel ve güncel veriler ışığında ortaya konulacak, fırsatların ve engellerin hangilerinin daha ağır bastığı problematik bir perspektifle ele alınacak ve çeşitli argümanlar ileri sürülecektir. Çalışma boyunca sosyal bilimlerdeki eserlerde sıklıkla ve esas olarak kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden, yerli ve yabancı akademik ve resmî kaynaklardan, muhtelif yerli ve yabancı düşünce kuruluşlarının raporlarından ayrıca saygın ve güvenilir haber kuruluşlarının kaynaklarından istifade edilecektir.

1. Geçmişten Günümüze Türk – Ermeni İlişkileri

Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin başlangıcı 4'üncü yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Ulu (2005: 11) tarafından da ifade edildiği üzere Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya giriş yapan Doğu Hunları ilk kez 390'larda bölgedeki Ermenilerle temas etmiş, izleyen yüzyıllarda Sibiryaya Türkü olarak anılan Sabirler³ de Anadolu'ya akınlar düzenlerken bölgedeki Ermeni ahali ile karşılaşmıştır. 11'inci yüzyılda, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'ya gelmesiyle birlikte Türkler ve Ermeniler arasındaki ilişkiler daha yoğun bir hal

³ Sabar ya da Suvarlar olarak bilinirler.

almıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun 1048'de Pasinler Muharebesinde ve 1071 Malazgirt Meydan Muharebesinde Bizans İmparatorluğu'nu ağır yenilgilere uğratmasının ardından Doğu Anadolu'da bulunan Ermeniler, resmî olarak Türklerin hakimiyetine girmişlerdir (Ulu, 2005: 7).

Büyük Selçukluların yıkılıp Osmanlıların kuruluş, hatta Fatih Sultan Mehmet dönemindeki yükseliş dönemine kadar ise Ermeniler farklı zaman dilimlerinde Anadolu'da kurulan Türk beyliklerinin himayesinde kalmıştır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonraki süreçte ise Anadolu'da dağınık halde bulunan Ermeniler sistemli iskân politikalarına konu olmuşlardır. Öncelikle Fatih'in bizzat hazırladığı bir fermanla İstanbul'da yeni bir Ermeni patrikhanesi ihdas edilmiş, daha sonra birçok Ermeni aile gruplar hâlinde İstanbul'a yerleştirilmişlerdir (Ayverdi, 1958: 259; Ercan, 1988: 17; Ulu, 2005: 14-16).

Ermeniler yüzlerce yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında sakin, güvenli ve huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. İmparatorluğun himayesine girmeden önce Bizanslıların, Safevilerin ya da Trabzon Rum İmparatorluğu yönetimi altında olan Ermeni ahali zaman zaman sürgünlerle, baskılarla karşılaşmıştır. Ancak Osmanlı yönetiminde böylesi sorunlarla karşılaşmayan Ermeniler bir yandan dini özgürlüklere sahip olmuş diğer yandan da serbestçe ticaretle, zanaatla ve ilimle uğraşmışlardır. Hristiyan olmalarından dolayı "*Ehl-i Kitap*" olarak değerlendirilen Ermeniler, Osmanlı egemenliği altında özgür ve huzurlu bir hayat sürmüşlerdir. Hatta Ulu (2005: 18) yazmış olduğu doktora tezinde, bugün bir Ermeni milletinden bahsedilebiliyor ise bunda Fatih Sultan Mehmet'in ihdas ettiği ve belirli dini, hukuki yetkiler tanıdığı Ermeni Patrikhanesinin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik genel politikalarının büyük bir rolü olduğunu savunmuştur.

Osmanlı-Ermeni ilişkilerine dair bu argümanların diğer bir somut kanıtı ise Ermeni kökenli birçok devlet adamının yüzlerce yıl boyunca Osmanlı imparatorluk kademelerinde çok üst düzey görevler üstlenebilmesidir. Öyle ki; Sultan IV. Mehmet zamanında Sadrazamlık yapan Ermeni Süleyman Paşa, Sultan II. Abdülhamit zamanında Maliye Nazırlığı yapan Agop Kazazyan Paşa, Sultan Abdülaziz'in Umûr-ı Nafia Nazırı Krikor Ağaton Efendi, Cebel-i Lübnan Sancağı mutasarrıfı Garabet Artin Paşa ve de 1909-1911 yılları arasında Ticaret ve Ziraat Nazırlığı yapan Bedros Hallaçyan Efendi, Osmanlı İmparatorluğunda üst kademe görevlerde bulunmuş yüzlerce Ermeni'den sadece birkaçıdır (Yalçın, 2019: 129; www.turksandarmenians.marmara.edu.tr, 2017; Bayraktar, 2021: 59).

Yüzlerce yıl boyunca Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermenileri 1789 ihtilali sonrasında Balkanlarda ve Ortadoğu'da patlak veren milliyetçi karakterdeki bağımsızlık isyanlarından da pek fazla etkilenmemiştir. Öyle ki Yunanların, Sırpların, Bulgarların ve diğer birçok etnik grubun teker teker isyan ettiği 19'uncu yüzyıl boyunca Ermeniler herhangi bir isyan ya da ayaklanmanın parçası olmamış, bilakis Osmanlı egemenliğinde sakin bir hayat sürmeye ve hatta Osmanlı imparatorluk kademelerinde yine üst düzey görevler üstlenmeye devam etmişlerdir. Tüm bu nedenlerle Ermeniler tarihte "*Sadık Millet*" anlamında gelen "*Millet-i Sadıka*" sıfatı ile nitelenmişlerdir (Selvi, 2011: 11; Özel, 2005: 8; Çulun, 2020: 91).

Ancak Türkler ve Ermeniler arasındaki bu güçlü ve müspet bağlar, 1860 yılında ilk Ermeni siyasi oluşumu olan Adana merkezli Hayırsever Cemiyeti'nin kurulması ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı -ki 93 Harbi olarak da bilinmektedir-, sonrasında büyük ölçüde ve menfi

Bu sayı, küçük farklılıklar arz etmekle birlikte, dönemin Amerikalı diplomatlarının resmî yazışmalarında da geçmekte, aynı yazışmalarda bu kişilere gerekli maddi ve aynı yardımların da yapıldığı yazmaktadır (Altunsoy, 2019: 147).

Tehcir sürecinde birtakım istenmeyen olayların, menfi nitelikte münferit hadiselerin yaşandığı bir gerçektir. Ne yazık ki 1. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında kalabalık grupların başka şehirlere, bölgelere sevk edilmeleri esnasında ya da iskanların gerçekleştiği diğer şehirlerde bazı olumsuzluklar yaşanmıştır. Ancak vuku bulan bu olumsuzlukların sözde Ermeni soykırımı olarak nitelendirilmesi teknik olarak da hukuki olarak da mümkün görünmemektedir. Öncelikle belirtilmelidir ki Ermeni tehciri teknik olarak bir soykırım olarak kabul edilemez. Zira soykırım alanında çalışan uzmanların da ortaya koyduğu üzere bir sürecin soykırım olarak kabul edilebilmesi için belirli faktörlerin bir araya getirilmesi / belli aşamaların kat edilmesi gerekmektedir ki bu faktörler / aşamalar; toplumsal ayrıştırma, sembolizasyon, ayrımcılık, dehümanizasyon, planlama ve programlama, kutuplaştırma, nefret gruplarının inşası, hazırlık süreci, insan haklarının toplu şekilde ihlali ve nihayetinde öldürme ile inkâr etmedir (Kuper, 1982: 58; Harff, 2003: 60). Ancak Ermeni Tehciri süreci için bu aşamaların herhangi birinin sistematik ya da programlı şekilde gerçekleştiğini ifade edebilmek imkân dahilinde değildir. Bilakis, Halaçoğlu (2021: 59-60) tarafından da belirtildiği üzere 1. Dünya Savaşı sonrasında tehcir edilen Ermenilerden isteyenlerin evlerine geri dönmelerine izin verilmesi, Ermenilere belli bir süre için vergi muafiyeti getirilmesi, resmi dairelerde muhafaza edilen eşyaların sahiplerine teslim edilmesi, yetim ve öksüz Ermeni çocuklar için komisyonlar kurulması ve daha birçok tedbir Ermenilere yönelik bir soykırım amacı güdülmeyeceğini açıkça gözler önüne sermektedir.

Bununla birlikte, tehcir sürecinin hukuki veriler ışığında da soykırım olarak kabul edilmesi mümkün değildir. İlki, Yalçınkaya (2018: 29) tarafından da ifade edildiği üzere 2. Dünya Savaşı sonrasında ihdas edilen Nürnberg Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesinin temel normu olan Nürnberg Mahkemesi Statüsünde yer alan soykırım suçunu düzenleyen 6/c maddesindeki hiçbir eylem (toplu ve sistematik şekilde, ayrıştırma, temel haklardan men, öldürme vd.) Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmemiştir (Pazarcı, 2007: 650). İkincisi Avrupa Birliği'nin resmi yargı organı olan Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 17 Aralık 2003 tarihinde "*Krikorian ve Diğerleri*" davası kapsamında verdiği kararda da herhangi bir ulusal parlamentonun ya da Avrupa Parlamentosunun sözde Ermeni soykırımı iddialarını destekler nitelikteki bir kararının hukuki ve bağlayıcı olamayacağını, bilakis siyasi bir karakterde olduğunu hükme bağlaması da sözde soykırım iddialarını çürütmüştür (www.avim.org.tr, 2023). Üçüncüsü, yine "*Krikorian ve Diğerleri*" davasına ilişkin olarak Avrupa Parlamentosuna sunulan bir yazılı soruda AB Adalet Divanı'nın bağlayıcı bir kararı ile soykırım iddiaları hakkındaki kararı sorulmuş, bu soruya Avrupa Komisyonu adına cevap veren Çekyalı Komisyon üyesi Věra Jourová, Divanın bu yönde bir karar verme yetkisi olmadığını ve Divana bu yönde bir talepte bulunulamayacağı yönünde net bir yanıt vermiştir (www.europarl.europa.eu, 2019).

Kısacası tüm bu tarihsel ve hukuksal verilerin de ortaya koyduğu üzere Osmanlı İmparatorluğu tarafından gerçekleştirilmiş bir soykırımdan bahsedebilmek mümkün değildir. Her ne kadar münferit birtakım olumsuz ve istenmeyen olaylar yaşanmışsa da bunların soykırım olarak nitelendirilmesi yerinde bir karar olmayacaktır. Ancak tüm bu somut gerekçelere karşın 2024 Temmuz ayı itibarıyla tüm dünyada 33 ülke sözde soykırımın varlığını tanımış olup bu iddiaları tarihte Osmanlı'ya yönelik olduğu gibi günümüzde de Türkiye'ye yönelik siyasi emeller kapsamında enstrümantalize etmektedir. Dahası sözde soykırım iddialarının Kuzey Amerika ve Avrupa'da yaşayan zengin ve güçlü Ermeni diasporası mensuplarınca da ısrarlı bir biçimde kara propaganda malzemesi olarak kullanılması da Türkiye'ye yönelik haksız ithamların üretilmesine sebebiyet vermiştir.

Sözde soykırım iddiaları özellikle 1991'de; Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) yıkılıp modern Ermenistan'ın kurulması ile daha fazla dile getirilmeye başlanmıştır. Zaman zaman Ermenistan devlet kademeleri zaman zamansa Avrupa ve Kuzey Amerika'da yerleşik Ermeni diasporası tarafından sözde soykırım iddiaları Türkiye'ye karşı bir koz, bir silah olarak kullanılmış ve hem Türkiye hem de Osmanlı İmparatorluğu haksız bir şekilde soykırım yapmakla itham edilmiştir. Bu noktada bir ayırım yapmak gerekirse, Ermeni diasporasının Ermenistan devletinden irrasyonel ve daha sert bir tavır takındığı ifade edilebilir. Bilhassa Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Kaliforniya eyaletinde ve Fransa Cumhuriyeti'nin Paris şehrinde mukim olan Ermeni diasporası mensubu dernek, vakıf, düşünce kuruluşları, dini gruplar, lobi grupları ve medya kuruluşları Türkiye aleyhinde çok sert bir şekilde ve uç noktalarda lobi çalışmaları yapmakta, kara propaganda çalışmaları yürütmektedir. Ermeni diasporasının 2. Dünya Savaşı'nda yaşanan Yahudi Soykırımı ve sonrasındaki tüm süreçlerden etkilendiği de aşikardır (An, 2013: 180). Ermenistan'ı geliştirmek ya da kendi topraklarına yatırım yapmak yerine sözde soykırımı kanıtlamak ve başka ülkelerin tanınmasını sağlamak için olağanüstü bir çaba harcayan, ülkenin zaten sınırlı olan kaynaklarını israf eden diaspora adeta varlık amacını sözde soykırım iddialarına bağlamıştır.

1991'den günümüze Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinde her normalleşme ya da yumuşama ihtimali baş gösterdiğinde ise yine diaspora tarafından sözde soykırım iddiaları yeniden gündeme getirilmiştir. Özellikle 2009-2010 arası dönemde iki ülke tarafından normalleşme için somut ve güçlü adımlar atılırken ve Zürih Protokolleri akdedilirken, diasporanın yaptığı kara propaganda çalışmaları bir kez daha normalleşme çabalarının önüne geçmiştir (www.bbc.com, 2009). Bir yandan dünya genelindeki Ermenilerin yaptıkları protestolar ve menfi yöndeki lobi çalışmaları, bir yandan Ermeni Anayasa Mahkemesi'nin Zürih Protokollerini kendi hukuklarına aykırı bularak sürecin önüne bir set çekmesi öte yandan Dağlık Karabağ Sorunu barış çabalarını etkisiz hâle getirmiştir (Mikhelidze, 2010: 3).

Bu noktada Dağlık Karabağ sorununa da kısaca değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir. Zira 1991'de Ermenistan'ın bağımsız olmasından sadece kısa bir süre sonra bu ülkeyi ilk tanıyanlardan biri Türkiye olduğu halde, 1988 ile 1994 yılları arasında yaşanan ve Ermenistan'ın Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmesi ile sonuçlanan 1. Dağlık Karabağ Savaşı esnasında 1993 yılında Türkiye, Ermenistan sınırını kapatmış, diplomatik ilişkilerini kesmiş ve uçuş koridorlarını da kapatarak Ermenistan'a ambargo uygulamaya başlamıştır (Yeşilot ve Özdemir, 2016: 61). Aradan geçen 30 yıllık süre zarfında da başta 2009-2010 yıllarındaki normalleşme süreci ve Zürih Protokollerinin akdedilmesi olmak üzere, iki ülke arasındaki

normalleşme çabalarının önündeki en büyük iki engelden biri de Dağlık Karabağ sorunu olmuştur (Welt, 2013: 209). Her ne kadar Zürih Protokollerinde açıkça bu konu hakkında bir madde yer almamışsa da Türkiye sürecin ilerleyebilmesi için bu sorunun çözülmesini her zaman için gündemde tutmuş ve Karabağ sorununun çözülmesini asli öncelik olarak belirlemiştir (Yeşilot ve Özdemir, 2012: 177). Ancak Türkiye'nin tüm çabalarına rağmen özellikle diasporanın etkisinde kalan Ermeni devlet kademeleri Dağlık-Karabağ sorunu hakkında yıllar yılı somut bir adım atmamış, hukuksuz işgalini sürdürmüştür.

İki millet arasındaki ilişkilerin odak noktalarından biri olan bu sorun uzun yıllar çözümsüz kaldığı halde 2020 yılında Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan 44 Günlük Savaş ve sonrasında yaşanan süreç sonunda nihayete ermiştir. Azerbaycan'ın zaferini ve uluslararası hukuka göre Azerbaycan toprağı olan bölgelerin yıllar süren işgalden kurtulmasını izleyen süreç, 1 Ocak 2024 yılı itibarıyla da uluslararası toplumlarca tanınmayan bir ülke olan Dağlık Karabağ Cumhuriyetinin feshedilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu minvalde yaklaşık 30 yıldır ilişkilerin normalleşmesinin ve Ermenistan'ın rasyonel adımlar atmasının önünde çok büyük bir engel teşkil eden bu sorunun ve 44 Günlük Savaş'ın kısaca analiz edilmesinde fayda mülahaza edilmektedir.

2. 44 Günlük Savaş (2. Dağlık Karabağ Savaşı) ve Ermenistan'ın Değişen Tavrı

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin seyri ve genel olarak Kafkasya'daki politik konjonktür 2020 yılında yaşanan 2. Dağlık Karabağ Savaşı ile değişmeye başlamıştır. 27 Eylül 2020 - 10 Kasım 2020 tarihleri arasında Ermenistan ile Azerbaycan arasında yaşanan ve 44 gün süren savaş terminolojide 44 Günlük Savaş olarak anılmaktadır. Azerbaycan ordusu bu savaşta önemli bir askeri başarı elde etmiştir. İlk savaşta aldığı mağlubiyetin ardından 30 yıl boyunca ordusunu çağdaşlaştıran, güçlü bir ekonomiye sahip olmak için çabalayan Azerbaycan bu çalışmalarının karşılığını almış, güçlü ve modern ordusu sayesinde Ermenistan'ı oldukça kısa bir sürede çok ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Ermenistan bu savaşta yaklaşık 4000 askeri personelini kaybetmiş, 5 milyar Amerikan doları değerinde askeri ekipman ve silahlarını yitirmiş, önemli enerji tesislerini ve 90.000 hektarlık ekilebilir tarım arazilerini kaybetmiştir (Nesirova, 2022: 258). Dahası 30 yıldır işgal altında tuttıkları toprakları kaybeden Ermeniler ağır bir psikolojik darbe almıştır.

Savaş sonucunda imzalanan antlaşma kapsamında ise Ermenistan'ın Dağlık Karabağ Bölgesi'nden aşamalı olarak geri çekilmesi, Rus Barış Gücü askerlerinin 5 yıl için bölgeye konuşlanması, bir Azerbaycan toprağı olan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne doğrudan kara erişiminin garanti edilmesi karara bağlanmıştır (www.caucasusedition.net, 2022). Böylece 1988-1994 yılları arasında vuku bulan 1. Dağlık Karabağ Savaşı sonrası Ermeni işgaline giren ancak hukuken Azerbaycan toprağı olan Karabağ büyük oranda yeniden Azerbaycan toprağı hâline gelmiştir. 2020-2023 arası dönemde ise de facto Dağlık Karabağ Cumhuriyeti ile Azerbaycan arasında zaman zaman sınır ihlalleri ve küçük ölçekli çatışmalar yaşanmış, ancak Eylül 2023'e kadar büyük bir askeri operasyon görülmemiştir. Bu tarihte ise Dağlık Karabağ sorununun nihayete ermesinde çok önemli bir adım daha atılmıştır.

44 Günlük Savaş sonrası Erivan hükûmetinden artık aradığı desteği bulamayan ve herhangi bir hukuki zeminde de varlığı söz konusu olmayan de facto cumhuriyet sözde bir cumhurbaşkanlığı seçimi düzenlemek istemiştir. Bu gelişme bir anda bölgedeki tansiyonu yükseltmiş ve Azerbaycan ordusu teyakkuza geçmiştir. Nihayetinde, sadece 2 gün süren kısa bir antiterör operasyonu ile Azerbaycan ordusu 100'e yakın Dağlık Karabağ askeri mevziisini ele geçirmiş ve bu de facto devletin tüm silahlı unsurlarını lağvetmesini, belli bir takvimde de kendisini feshetmesini talep etmiştir (www.aa.com.tr, 2023). Herhangi bir dış destek bulamayan de facto cumhuriyet 1 Ocak 2024 tarihi itibarıyla kendisini feshetmiş ve zaten hukuken Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ Bölgesi tümüyle Azerbaycan ile birleşmiştir. Ermenilerin, bu bölgenin tarihi olarak da hukuki olarak da Azerbaycan toprağı olduğunu kabul etmesi Kafkasya'nın geleceğı için tarihi bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir (Yeşilot, 2022: 314).

Yaşadığı bütün bu ağır ekonomik, askeri, politik ve sosyopsikolojik kayıplardan sonra ise Ermenistan artık daha rasyonel, mantıklı ve tutarlı bir dış politika yürütmeye başlamıştır. Zira 44 Günlük Savaş'a kadar irrasyonel ve gerçekdışı hayaller peşindeki hükûmetlerce idare edilen ülke aslında uzun yıllardır, tabir-i caizse, kendisini kandırdığını sonunda idrak etmiştir. Zaman zaman Türkiye'den toprak taleplerinde dahi bulunan, sözde Büyük Ermenistan'ı kurmak isteyen Ermenistan yıllar yılı ekonomisini düzenleyememiş, mali disiplini sağlamamış, ordusunu modernize edememiş, kendi kendisini yolsuzluklarla tüketmiştir. Baltık ülkeleri, Gürcistan ya da Kazakistan Cumhuriyeti gibi eski SSCB devletleri Rusya ile olan ilişkilerini normal düzeyde yürütüp dünyaya entegre olmaya, hukukun üstünlüğünü sağlamaya ve gelişmeye çalışırken Ermenistan ise kendi içine kapanmış, neredeyse tüm diplomatik ilişkilerini Rusya'ya endekslemiş, devlet kademelerinin her aşamasında yolsuzluğa teslim olmuştur.

Ülkede yıllar boyunca devam eden bu sisteme karşın ilk değışim rüzgarları ise 2018'de başlamıştır. O tarihlerde gazetecilik ve milletvekilliğı yapan Paşinyan'ın önderliğindeki geniş çaplı protestolar büyük bir yankı uyandırmış, ülkede büyük bir değışim havası ortaya çıkmış, nitekim yaklaşık 1 aylık protestolar sonucunda daha muhafazakâr karakterdeki Başbakan Serj Sarkisyan istifa etmiş ve Nikol Paşinyan Başbakan olmuştur. Paşinyan'ın göreve gelmesinden sonraki süreçte ise yolsuzluklarla ve hukuksuzluklar mücadele edilmeye başlanmış, ülke yüzünü Avrupa'ya dönmeye ve birtakım hukuki reformla yapmaya başlamıştır. Yapılan reformlar ise büyük oranda karşılık bulmuş, 2018-2020 arası dönemde Ermenistan yolsuzluk endeksinde 105'inci sıradan 60'inci sıraya kadar yükselmiştir (www.transparency.org, 2021).

2018'de geniş çaplı protestolar ile başlayan liberalizasyon ve reform süreci, 44 Günlük Savaş sonrasında, biraz da mecburiyet sebebiyle, hız kazanmıştır. Zira, bu savaşta yaşanan ağır yenilgi ve Rusya'nın Ermenistan'a yeteri kadar destek vermemesi, halkın ve devlet kademelerinin tamamında olmasa da çoğunluğunda bir politik tavır değışikliği meydana getirmiş, belli alanlarda reform yapılması ve diplomatik ilişkilerin revize edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Haziran 2021'de yapılan ilk genel seçimlerde Paşinyan'ın savaşta alınan ağır hezimetle rağmen %53 civarında oy alması da ülke genelindeki bu tavır değışikliğinin kanıtı olarak anlaşılabilir (www.bbc.com, 2021). Dahası Paşinyan'ın en yüksek oy oranına ulaştığı şehirlerin genellikle savaşta en fazla asker kaybı yaşayan şehirler olduğı görülmektedir ki bu da halkın intikam peşinde olmadığını, bilakis barış istediğı şeklinde anlaşılabilir (www.carnegieendowment.org, 2021).

Batı dünyası ile ilişkilerini bir yandan güçlendiren, diğer yandan da Rusya'yı kızdırmamaya çalışan, ancak gün geçtikçe daha açık, daha akil bir toplum olma yolunda adımlar atan Ermenistan için bu tavır değişikliği en makul seçenek olarak görülmektedir. Zira 44 Günlük Savaş'ta alınan ağır yenilgi Ermeni devletine de Ermeni halkına da açıkça ütopyik hayallerden kurtulmaları, uluslararası hukuka ve teamüllere uygun bir dış politika izlemeleri ve hem Türkiye hem de Azerbaycan ile barışçıl ilişkiler kurmaları gerektiğini acı bir şekilde öğretmiştir. Yıllar yılı yolsuzluklar ve hukuksuzluklarla karşı karşıya kalan ve ütopyik derecedeki hayallerle yönetilen Ermeni halkı nihayetinde tekrar aynı sorunları yaşamamak, hukuki ve sosyal haklarının kısıtlanmasını önlemek maksadıyla bir kez daha Paşinyan lehine oy kullanmıştır (www.aljazeera.com, 2021).

Ermenistan'ın bu tavır değişikliğinin tek sebebi ise 44 Günlük Savaş'taki ağır yenilgi değildir. Ülkenin uzun yıllardır yaşadığı ekonomik ve sosyal zorluklar da bu tavır değişikliğinde önem arz etmektedir. Oldukça kapalı bir ekonomiye sahip olan, genç nüfusu az, denize kıyısı ve dolayısıyla deniz yollarına ulaşımı olmayan Ermenistan, şu anda bölgenin en az gelişmiş ülkesidir. Dünya Bankasının 2024 yılında hazırladığı resmi raporda da ülkenin endüstriyel üretiminin düşüklüğü, Dağlık Karabağ Bölgesi'nden gelen göçmenlerin oluşturduğu ekonomik yük, uzun yıllardır devam eden yapısal zorluklar, ekonomik diversifikasyonun düşüklüğü, doğrudan yabancı yatırımların ve yabancı portföy yatırımlarının sınırlılığı, yetişmiş insan gücü eksikliği başlıca ekonomik sorunlar olarak belirtilmektedir (Friedrich-Ebert-Stiftung, 2017: 20). Buna karşın İsviçre Konfederasyonu Erivan Büyükelçiliğinin (2023: 16) hazırladığı resmi raporda ise ülkenin özellikle 2021'den sonraki süreçte kayda değer bir ekonomik gelişme gösterdiği, bilişim gibi niş sektörlerle ağırlık verdiği, karayolu ticaretini etkin ve yoğun bir şekilde kullandığı, Ukrayna-Rusya savaşı sonrasında ülkeye gelen göçmenler hasebiyle ülkeye yoğun bir sıcak para girişi yaşandığı, Ermeni dramının da Amerikan doları ve Euro'ya karşı istikrarını koruduğu ifade edilmiştir. Ülkenin bu ekonomik atılım döneminin yine Dağlık-Karabağ savaşı sonrası döneme denk gelmesi de Ermenistan'ın içinde bulunduğu jeopolitik/jeoekonomik tavır değişikliğini açıklamaktadır. Ülke yıllardır tekrarladıkları hatalardan ders çıkarmaya başladıktan sonra doğal bir şekilde toparlanma ve restorasyon sürecine girmiştir.

Son olarak Ermenistan'ın tavır değişikliğindeki bir diğer etmenin ise Rusya ile olan ilişkilerinde yattığı düşünülebilir. Her ne kadar Rusya hala Ermenistan'ın en önemli dış politika ve ticaret ortaklarından biri olsa da; hatta Türkiye sınırındaki bazı bölgelerde Ermeni askerler ile Rus askerler de konuşlanmışsa da Erivan ve Moskova arasındaki ilişkilerin soğuduğu açıktır. 2023 yılı içerisinde Paşinyan'ın güvenlik konusunda sadece Rusya'ya bağlı kalmanın stratejik bir hata olduğunu ifade etmesi, Rusya liderliğindeki Kolektif Güvenlik Antlaşma Örgütü'ne ("CSTO") yeni bir daimi temsilci atamaması, Eylül ayında ABD ile birlikte geniş kapsamlı askeri tatbikatlar düzenlemesi, Paşinyan'ın eşinin Kiev'e gitmesi ve insani yardım malzemesi götürmesi ve en önemlisi Ermenistan'ın Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Roma Statüsünü akdetmesi Erivan'ın açıkça politik tavır değişikliği içerisinde olduğunu gözler önüne sermektedir (www.osw.waw.pl, 2023). Ermenistan'ın Rusya'ya yönelik bu tavır değişikliğinin altında ise 44 Günlük Savaş'ta Rusya'nın Ermenistan'a yeteri kadar destek vermediği, CSTO üyeliğinin gereklerini yerine getirmeyerek doğrudan bir askeri destekte bulunmadığı ifade edilebilir.

Sonuç olarak 44 Günlük Savaş, Dağlık Karabağ Bölgesi'nin özgürleşmesi ve sonrasında cereyan eden sürecin, Kafkasya coğrafyasının genel bir istikrar ve düzene kavuşması için önemli bir viraj olduğu ifade edilebilir. Dağlık Karabağ Cumhuriyeti isimli de facto ülkenin feshedilmesi ile birlikte bölgede daha olumlu, yapıcı ve sağlıklı bir sürecin başladığı ortadadır. Savaş sürecinde Azerbaycan'a destek olan ve özellikle askeri havacılık teknolojilerinde Bakü'nün yanında yer alan Türkiye'nin savaş sonrası süreçte ise Ermenistan ile ilişkilerini rayına oturtması ise Ankara'nın dış politikadaki gücü ve etkinliğinin anlaşılması için uygun bir veri teşkil etmektedir.

Savaş sonrası dönemde Türkiye ve Ermenistan arasında vuku bulan müspet gelişmelerin analiz edilmesi ise bu minvalde hem sağlıklı bir konjonktür değerlendirmesi yapılmasına hem de geleceğe yönelik uygun bir projeksiyon çizilmesine imkân verecektir.

3. Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Normalleşme Süreci

Dağlık Karabağ Bölgesi'nin özgürleşmesi ile başlayan süreç, Ermeni devlet kademelerini sadece Azerbaycan'la değil bölgenin en güçlü aktörü olan Türkiye ile de yakınlaşmaya yöneltmiştir. Türkiye'nin iyi ilişkiler içerisinde olduğu Azerbaycan ve Gürcistan gibi diğer bölge ülkelerinin özellikle 2000'den sonra hızlı bir şekilde zenginleşmesi, refaha ve düzene kavuşması geç de olsa Ermenistan tarafından da örnek alınmaya başlamıştır. Bu nedenle daha önceki yıllarda emsali olmayacak şekilde Ermeni devleti tarafından yapıcı ve müspet adımlar atılmıştır ki bu adımların başlıcaları şunlardır.

İlk olarak, 2021 yılı sonunda Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Parlamentosu üyesi Ruben Rubinyan karşılıklı olarak normalleşme sürecine dair ikili görüşmeleri yürütmek amacıyla özel temsilci sıfatıyla atanmışlardır. Adı geçen diplomatların başkanlığında bugüne kadar Moskova ve Viyana'da bir dizi görüşmeler gerçekleştirilmiş, bir sonraki görüşmenin de Ankara ya da Erivan'da yapılması kararlaştırılmıştır. 2022 yılı içerisinde hem Dışişleri Bakanları düzeyinde buluşmalar gerçekleşmiş, her yıl yapılan Antalya Diploması Forumunda da bir kez daha bakanlar arası görüşme gerçekleşmiş, dahası Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sn. Recep Tayyip Erdoğan da Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ile doğrudan telefon görüşmesi yapmıştır. Resmi kaynaklardan yapılan açıklamalarda da görüşmelerin oldukça sıcak bir atmosferde ve yapıcı şekilde gerçekleştiği vurgulanmıştır. Ekim 2022'de Prag'da yapılan Avrupa Siyasi Topluluğu zirvesinde de Sn. Erdoğan ve Paşinyan uzun zaman sonra ilk kez bir araya gelmişlerdir (www.aa.com.tr, 2022 Ekim 6). Şubat 2022 tarihinde İstanbul ve Erivan arasında doğrudan uçak seferleri başlamıştır. İstanbul Yeni Havalimanı ve Sabiha Gökçen Havalimanı'ndan Erivan'daki Zvartnots Havalimanına haftada 3 gün doğrudan seferlerin başlaması ile iki ülke arasında hava ulaşımındaki sınırlar kaldırılmıştır (www.aa.com.tr, 2022 Şubat 2).

Şubat 2023'te Kahramanmaraş ve 10 ilde gerçekleşen 7.7 ve 7.6'lık büyük deprem felaketleri sonrasında tüm dünyadan Türkiye'ye arama-kurtarma ekipleri geldiği gibi Ermenistan'dan da gelmiştir. Uzun yıllardır kapalı olan Alican-Margara sınır kapısından geçen Ermeni arama-kurtarma ekipleri deprem bölgesine giderek diğer yabancı ve Türk ekiplerle birlikte çalışmaya başlamıştır. 3 Haziran 2023 tarihinde ise, Sn. Recep Tayyip Erdoğan'ın 28 Mayıs seçimlerine müteakip tekrar Cumhurbaşkanı seçilmesiyle gerçekleştirilen göreve başlama törenine Paşinyan da iştirak etmiştir. İki lider bu vesileyle Ankara'da bir araya gelme

fırsatı bulmuşlardır. Bir Ermeni devlet adamının, Türkiye'ye bu maksatla gelmesi ve Sn. Erdoğan'ın göreve başlama törenine katılması ikili ilişkilerin rayına girmesi yolunda devasa bir adım olarak kabul edilmektedir (www.tr.euronews.com, 2023).

Tüm bu ikili temasların yanı sıra Ermenistan lideri Paşinyan'ın yine son 3 yılda sarf ettiği bazı sözler ve söylemler de; Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi ve gelişmesi yolunda umut verici görünmektedir. Öyle ki; Paşinyan 24 Nisan 2024 tarihindeki sözde soykırımın anma gününde ülke içindeki muhalif gruplardan ve yurtdışındaki Ermeni diasporasından çok tepki alan şu sözleri sarf etmiştir (www.agos.com.tr, 2024):

Ermeni halkı, jeopolitik entrikaların ve yalan vaatlerin kurbanı olmuştur...Bugün bile dünyayı, çevremizi, kendimizi Mets Yeğern'in psikolojik travmasının etkisi altında algılıyoruz ve o psikolojik travmayı aşmış değiliz. Bu, uluslararası alanda tanınan bir devlet olarak, çoğu zaman diğer ülkelerle ve uluslararası toplumla psikolojik travmalı bir durumda ilişki kurup rekabet ettiğimiz ve bu nedenle bazen gerçekleri ve etkenleri, tarihsel süreçleri ve öngörülen ufukları doğru bir şekilde ayırt edemediğimiz anlamına geliyor. Belki de Ermeni Soykırımı psikolojik travmasını bir miras, bir gelenek olarak yeniden yaşayarak yeni travmalar yaşamamızın nedeni de budur... Vatan arayışını bırakmalıyız, çünkü o vatani, sütün ve balın aktığı Vaat Edilmiş Topraklarımızı bulduk...

Sözde soykırım travmasından artık kurtulunması ve Büyük Ermenistan hayallerinden vazgeçilmesi gerektiğini ifade eden Paşinyan'ın bu realist ve akılcı söylemleri ülke içerisinde ve diasporada büyük tepkiler yarattığı gibi birtakım uluslararası düşünce kuruluşları tarafından da tepki ile karşılanmıştır. Öyle ki ABD merkezli Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü 10 Mayıs 2024 tarihli açıklamasında Paşinyan'ı kınamış ve sözde soykırımın varlığını inkâr etmekle itham etmiştir (www.lemkininstitute.com, 2024).

Ancak Paşinyan'ın şu ana kadar bu tür eleştirilere karşı dirayetli bir duruş sergilediği ve geri adım atmadığı, muhtemelen de atmayacağı ifade edilebilir. Öyle ki, Paşinyan Mayıs 2024'te Ermenistan Parlamentosundaki bir konuşmasında "*İzlediğimiz yol bizi belli sınırları olan belli bir duruma götürdü. Bu bir yenilgi değil, bilincimizin duygularımıza karşı kazandığı büyük bir zaferdir.*" şeklinde bir demeç vermiş ve tarihi Ermenistan'ın uygulamalarına, sınırlarına ve yönetimine dönmenin imkânsız olduğunu ifade ederek gerçek Ermenistan'ın çıkarlarına ve sorunlarına odaklanılması gerektiğini belirtmiştir (www.aa.com.tr, 2024).

Tüm bu veriler ışığında, Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi yolunda geleceğe dair umutla bakabilmek mümkün hâle gelmektedir. Yıllardır sürdürdüğü irrasyonel tavrı bırakan Ermenistan devlet kademeleri ve Paşinyan'a tekrar görev veren Ermeni halkı, zor yollardan da olsa, geç de olsa doğru ve mantıklı adımlar atmıştır. Bütün bunlarda Ermenistan'ın yapıcı rolünün yanı sıra Türkiye'nin de rolü olduğu muhakkaktır. Balkanlardan Ortadoğu'ya, Kafkaslardan Afrika'ya kadar aktif bir şekilde dış politika yürüten ve faal olduğu her bölgede barış için çabalayan Türkiye'nin Ermenistan'a karşı gösterdiği hoşgörü de bu yeni normalleşme sürecinin temel yapıtaşlarından.

Bu yeni normalleşme sürecine daha fazla ihtiyacı olan tarafın Ermenistan olduğu aşikardır. Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini düzeltmese de yapıcı adımlar atmasa da çok büyük bir kayıp yaşamayacağı, Kafkasya'daki diğer 4 ülke ile ilişkilerini olumlu yönde devam ettirdikçe zaten jeopolitik ve jeoekonomik çıkarlarını koruyacağı tartışmasızdır. Hal böyleyken Türkiye'nin bu yolda gösterdiği müspet tavrın çok daha değerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Zira bu şekilde Türkiye'nin sadece kendi menfaatleri için değil bilakis tüm

Kafkasya için çabaladığı sonucuna ulaşılmaktadır. Kafkasya'nın Büyük Ortadoğu coğrafyasının da bir parçası olduğu dikkate alındığında, Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinde gösterdiği tavrın Ortadoğu'nun genelinde gösterdiği barış çabaları ile de örtüştüğü anlaşılmaktadır.

Normalleşme sürecinin başarıya ulaşmasının önündeki şartların, bu sürecin beraberinde getireceği fırsatların ve süreci baltalayabilecek engellerin neler olduğunu bilmek ise sürecin geleceği hakkında daha sağlıklı bir projeksiyon çizebilmek için elzemdir. Bu şekilde Ankara ve Erivan hükûmetlerinin neden böyle bir süreç içerisine girdiği ve neden yukarıda izah edilen adımları attığı da anlaşılabilir.

4. Normalleşme Sürecinin Şartları, Usulleri, Fırsatları ve Engelleri

4.1. Sürecin Başarıya Ulaşmasının Şartları ve İzlenecek Yöntemler

Ankara ve Erivan arasındaki ilişkilerin normal seyrine dönmesinin belli bir takım hukuki, politik ve sosyo-kültürel ön şartları ve izlenmesi gereken yöntemleri vardır. Bu şartlar gerçekleşmeksizin mutlak anlamıyla bir barıştan ya da normalleşmeden bahsedilemeyecektir.

Bu minvalde, gerçekleştirilmesi gereken ilk şart sözde soykırım ile ilgili herhangi bir ön şart ileri sürmemektir. Ermenistan'ın son 3 yıldır göstermekte olduğu yapıcı tavrı sürdürmesi, tarihi Ermenistan ya da Büyük Ermenistan'ı canlandırmak gibi gerçekdışı emelleri terk etmesi ve en önemlisi sözde soykırım iddialarını bir daha geriye dönmek üzere bırakması elzemdir. Bu yönde herhangi bir ön şartın ileri sürülmesi, bu iddiaların desteklenmesi ya da Türkiye'nin sözde soykırımı kabul etmeye zorlanması atılan tüm adımları etkisiz hâle getirecektir. Ermenistan'ın sözde soykırım iddialarını terk etmesi ve diasporanın baskılarından kurtulması normalleşme sürecinin ilk ve belki de en önemli aşaması olarak görülmektedir.

Sürecin başarıya ulaşmasında sağlıklı ve güçlü bir hukuki altyapının hazırlanması da büyük bir önem arz etmektedir. 2009 yılında akdedilen Zürih Protokolleri son derece olumlu bir havada akdedilmesine rağmen sonrasında Ermeni Anayasa Mahkemesi siyasi bir tavırla protokolleri onaylamaktan imtina etmiş, yıllar yılı sürüncemede bıraktığı incelemeyi ise 2018 yılında bitirip protokollerin hukuken geçerli olmadığına hükmetmiştir. Mahkemenin uzun yıllar boyunca incelemesini sürüncemede bırakıp sonra da böyle bir hüküm vermesi olumlu bir atmosfer oluşmasını da önlemiştir. Dolayısıyla bu noktada yapılması gereken şey, uluslararası teamüllere ve hukukun evrensel ilkelerine uygun yeni bir protokol, yeni bir mutabakat zaptı imzalamaktır. Türkiye her ne kadar 22 Mayıs 1969 tarihli Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'ne imza atmamışsa da bu sözleşmenin arz ettiği temel değer ve prensiplere uygun yeni bir yazılı belgenin akdedilmesi elzemdir. Bu şekilde her iki ülkenin de neler yapması gerektiği açıkça ortaya konulacak, net ve sarıh bir yol haritası çizilebilecektir. İlâveten, özellikle Ermenistan tarafında birtakım iç hukuki düzenlemelerin de yapılmasının gerekli olduğu ifade edilebilir zira Ermenistan Anayasa Mahkemesi 2009 yılındaki protokolleri bu protokollerin Ermeni Anayasasına uygun olmadığı gerekçesiyle geçersiz kılmıştır. Bu nedenle Ermenistan'da külli ya da kısmi bir anayasa değişikliği olması normalleşme sürecinin önündeki engelleri ortadan kaldıracaktır (www.balcanicaucaso.org, 2024).

İlişkilerin normalleşmesinin bir diğer şartı ise resmi diplomatik temasların tekrar kurulması ve karşılıklı diplomatik temsilciliklerin açılmasıdır. 18 Nisan 1961 tarihli Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi uyarınca resmi temsilciliklerin ve kara sınırlarının açılması, hatta vize konusunda da birtakım kolaylıkların sağlanması halinde iki devlet de iki millet de hızlı bir etkileşim sürecinin parçası olacaklardır. Bununla birlikte, bu denli büyük adımların atılmasından önce, sadece turistik vizeler ya da öğrenci vizeleri konusunda da birtakım basit ancak etkili süreçlerin başlatılması, yapıcı adımlar atılması da mantıklı bir hamle olarak düşünülmektedir. Yine vizeler ve sınır geçişleri konusunda, ticari mal / kargo taşıyan tır ve sair ticari araçlara destek olunması, belli kolaylıklar sağlanması da hem normalleşme sürecini kolaylaştıracak hem de iki ülke insanlarını birbirine yakınlaştıracaktır.

Normalleşme sürecini hızlandırmak için sosyo-kültürel mecralarda da birtakım adımların atılması gerekli görülmektedir. Öyle ki, iki ülke arasında spordan sanata, akademik ve bilimsel çalışmalardan gastronomiye kadar geniş bir yelpazede ortak çalışmalar yürütülmesi hem iki ülke halkını birbirine yakınlaştıracak hem diplomatik kanallarda yürütülmeye devam eden görüşmelere ivme kazandıracaktır.

4.2. Normalleşmenin Getireceği Jeopolitik ve Jeoekonomik Fırsatlar

İşbu çalışmanın önceki kısımlarında da ifade edildiği üzere normalleşme sürecine daha çok ihtiyacı olan taraf Ermenistan'dır. Zira yıllar içerisinde Gürcistan ve Azerbaycan gibi diğer Kafkas ülkeleri Türkiye ile sağlıklı, sürdürülebilir ve düzeyli ilişkiler yürütüp büyük bir ekonomik atılım ve gelişim sürecine girdiği halde Ermenistan yürüttüğü irrasyonel ve gerçekdışı politikalar sebebiyle kendi kendisini yoksul bırakmış, gün geçtikçe daha fazla içine kapanmıştır. Haliyle normalleşme süreci ile birlikte Ermenistan'ın yıllardır kaçırdığı jeopolitik ve jeoekonomik fırsatları aşama aşama elde etmeye başlayacağı düşünülebilir.

Normalleşme ile Ermenistan'ın elde etmesi mümkün olan ilk jeopolitik kazanım bölgede güvenlik ve asayişin tesis edilmesidir. Ermenistan'ın Türkiye'ye ve Azerbaycan'a yönelik düşmanca tavırlarının sona ermesi ile birlikte Dağlık Karabağ savaşları gibi topyekûn bir savaşın ya da zaman zaman görülen küçük çaplı sınır çatışmalarının ortaya çıkma ihtimali minimize edilecektir. Bu şekilde bölgede yeni bir krizin ya da kaosun doğmasına karşın en etkili önlem alınmış olacak, rekabet ve düşmanlığın yerini iş birliği alacaktır.

İlişkilerin normalleşmesi sayesinde Rusya ya da ABD'nin bölgede başlatmaya çalıştığı manipülatif hareketlerin ve yeni krizlerin doğması da engellenebilecektir. Öyle ki zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip olan ve son derece kritik bir konumda bulunan Kafkasya, adı geçen küresel güçlerin hakimiyet kurmak istediği coğrafyaların başında gelmektedir. Bu güçler, özellikle de Rusya, bölgesel ilişkilere müdahil olmak istemekte ve kendisini bölgenin "büyük ağabey"i olarak görmektedir (Kakışım, 2019: 100). Eski Sovyet ülkelerini nüfuzu altına almak isteyen ve bu maksatla 2008 yılında Gürcistan'ı, 2022 yılında da Ukrayna'yı işgale kalkan, Orta Asya ve Balkanlarda da nüfuzunu her daim sıcak tutmaya çalışan Rusya için Kafkasya'da politik ve askeri varlığını sürdürebilmek Moskova'nın başlıca bölgesel stratejileri arasındadır. Haliyle bu bölgedeki varlığını korumak ve bölge ülkelerini kendine bağımlı hâle getirmek isteyen Rusya için bölgede genel bir düzen ortamı yerine kaos ortamının bulunması daha evladr. Zaten bu amaçla da Ukrayna savaşının hâlen devam ettiği bu süreçte Rusya, Gürcistan'da birtakım karışıklık çıkartıcı politik manevralarda bulunmaya başlamıştır

(www.theguardian.com, 2024). Bu tür manevraların bölgenin diğer ülkelerine de sıçraması ihtimal dahilinde olup kaosun ve krizin hâkim olması ise ulusal ekonomilere ve güvenliğe zarar verecek mahiyettedir. Hal böyleyken, bölgenin en güçlü aktörü olan Türkiye'nin ve Ermenistan'ın ilişkilerinin normalleşmesi ile bölgede tesis edilecek genel güvenlik ve düzenin, bu tür kışkırtıcı faaliyetlere karşı bir set olacağı ifade edilebilir.

İki ülke ilişkilerinin normalleşmesinin Kafkasya'nın da parçası olduğu Büyük Ortadoğu coğrafyası için de avantajları olduğu muhakkaktır. Ortadoğu'nun bu en eski ihtilaflarından birinin barış yoluyla çözüme kavuşturulması bölgedeki diğer uzatmalı ihtilafların da son bulması adına somut bir örnek teşkil edecektir. Binlerce yıldır savaşların ve krizlerin hüküm sürdüğü Ortadoğu'da en azından bir ihtilafın ve yüzyılı aşkın süredir sürdürülen bir asılsız bir iddianın sonlanması gelecekte başka ihtilafların da barışçıl yollarla son bulması adına emsal teşkil edebilecektir. Bu somut örnek, yıllardır çözüm bekleyen Batı Sahra sorunu, Suriye İç Savaşı, Lübnan İç Savaşı, Etiyopya-Somali sınır problemleri ve de en önemlisi İsrail-Filistin sorunu gibi sorunların bazılarının, tamamen olmasa da belli oranlarda çözüme kavuşturulmasına vesile olabilir.

Normalleşme sürecinin jeopolitik avantajları yanında birtakım jeoekonomik ve ticari avantajları da söz konusu olabilir. Öncelikle bölgede barışın tesis edilmesi ile birlikte, Türkiye'den Azerbaycan'a doğrudan uzanan yeni bir ticaret ve lojistik hattının açılması mümkün olacaktır. Başta olası Zengezur Koridoru olmak üzere Azerbaycan'ın Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti ile, Türkiye'nin de Azerbaycan ile doğrudan temasına izin veren ticaret koridorlarının açılması bütün ülkelere ticari ve mali kazanımlar sağlayabilecektir (Gasımova & Erçin Yurcu, 2023: 6). Hâlihazırda herhangi bir deniz sınırı olmayan ve uluslararası taşımacılık süreçleri için de Gürcistan ve İran'a bağımlı olan Ermenistan da bu yeni ticaret koridorlarının açılmasından büyük bir fayda sağlayacaktır.

Barış sürecinin bir diğer muhtemel etkisi de Ermenistan'daki belli başlı sektörlerin gelişimine ilişkindir. Madencilik, tarım, inşaat, enerji, dijital ekonomi, turizm ve bankacılık gibi alanlar Ermenistan ekonomisinin temel lokomotifleri konumundadır. Ermenistan bahsi geçen sektörlerde yoğun bir şekilde faaliyet göstermekteyse de ve 2023 yılında yaklaşık 9 milyar Amerikan doları tutarında ihracat rakamlarına ulaşmışsa da henüz optimum seviyelere gelebilmiş değildir. Özellikle madencilik alanında önemli bir potansiyeli bulunan ülke molibden, bakır, çinko ve bazalt gibi kaynaklara sahipse de bu potansiyeli tam olarak açığa çıkarabilmiş değildir (www.german-economic-team.com, 2023). Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ile birlikte Türkiye'nin sahip olduğu derin endüstriyel, teknik ve ticari tecrübe, bilgi birikimi ve kültür ile bir yandan Ermenistan'a yardımcı olabileceğine diğer yandan da kendi dış ticaretini maksimize edebileceğine, Türk şirketleri için yeni yatırım sahaları elde edebileceğine inanılmaktadır. Sonuç olarak normalleşme süreci ile birlikte Kafkasya'da açılacak olan yeni ticaret hatlarının / rotalarının ve yeni endüstriyel atılımların iki ülkeye de jeoekonomik kazanımlar getireceği, özellikle de bölgenin en az gelişmiş ülkesi olan Ermenistan'a ekonomik olarak nefes aldıracağı tasavvur edilmektedir.

Normalleşme sürecinin Türkiye'ye de bariz kazanımlar sağlayacağına inanılmaktadır. Yukarıda bahsedilen temel jeopolitik, jeoekonomik ve endüstriyel kazanımların yanında bu barış sürecinin Türkiye'nin Kafkasya'da, Balkanlarda ve de Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yürüttüğü proaktif ve etkili dış politika stratejilerine de yardımcı olabileceği düşünülmektedir. Faaliyet gösterdiği her coğrafyada adil, insafli ve hakkaniyetli bir dış politika yürüten, barış ve işbirliğini esas alan Türkiye bugüne dek birçok bölgesel krizin sonlanmasında aktif rol oynamıştır. Türkiye'nin kendi taraf olduğu bu ihtilafı da hukuk ve diplomasi ile barışa ulaştırması Ankara hükümetinin yıllardır yürüttüğü insani dış politika anlayışına katkı sağlayacak, Türkiye'nin barış yanlısı imajını perçinleyecektir.

İlişkilerin normalleşmesinin Türkiye'nin enerji politikalarına da olumlu şekilde sirayet edeceği düşünülmektedir. Bölgesel ve küresel ölçekte, yeni petrol ve doğal gaz hatlarının oluşumunda ve mevcut olanların da iyileşmesinde öncü rol oynayan Türkiye bu şekilde ulusal arz güvenliğini sağlama ve bölgesel arz istikrarına yardımcı olmaya çalışmaktadır (Sarıkaya ve Coşkun, 2018: 106). Eşsiz coğrafi konumu hasebiyle uluslararası enerji nakil hatlarının önemli bir kısmına zaten ev sahipliği yapan Türkiye, normalleşme sürecinin başarıya ulaşmasından sonraki mevcut enerji nakil hatlarını optimize edebileceği gibi Ortadoğu – Kafkasya – Avrupa üçgeninde yeni nakil hatları da yaratabilecektir. Bu imkânların Türkiye'nin bölgesel ve küresel aktör olma yolundaki genel politikalarına da katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Son olarak Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerini normalleştirilmesi, Ankara'nın Avrupa Birliği'ne tam üye müzakere süreçlerinde de elini güçlendirecektir. Bu şekilde Avrupa'dan ve diasporadan zaman zaman haksız eleştiriler alan Türkiye, Birliğe tam üye olma yolunda önemli bir virajı daha atlatmış olacaktır.

4.3. Sürecin Önündeki Engeller

İşbu çalışmada şu ana dek oldukça müspet bir tablo çizilmiştir. Kaldı ki, mantıklı ve doğru adımların atılması halinde gerçekten de ilişkilerin kısa sürede normalleşebileceği ve iki ülkeye de somut kazanımlar sağlayacağı düşünülmektedir. Ancak bu sürecin başarıya ulaşmasının önünde son derece güçlü bariyerlerin bulunduğu da unutulmamalıdır. Bu minvalde dikkat edilmesi gereken ilk nokta Ermenistan içerisindeki barış karşıtı muhalif grupların varlığıdır.

Ülke içerisindeki barış karşıtı gruplar, 2021'den beri attığı her adımda Paşinyan hükümetini vatana ve Büyük Ermenistan ideasına ihanet etmekle itham etmektedir. Bu barış karşıtı grupların bazıları siyasi partiler ya da marjinal cemiyetler iken bazıları da aşırı dini gruplardır. Öyle ki, bugün hâlen daha varlığını sürdürmekte olan bir siyasi parti statüsündeki Taşnaklar ve Ermeni Apostolik Kilisesi Tavuş Piskoposluğu Başpiskoposu Bagrat Galstanyan en öne çıkan barış karşıtı aktörlerdir (www.turksam.org, 2024). Her iki grup da Paşinyan'a yönelik çok sert eleştiriler dile getirmekte ve sivil itaatsizlik çağrısı yapmaktadır (www.nationalinterest.org, 2022). Düzenli aralıklarla protestolar tertip eden, yürüyüşler yapan ve Paşinyan'a sık sık istifaya çağrısında bulunan bu grupların şu an için etkisi sınırlı olsa da gelecekte iktidarı değiştirecek bir güce ulaşıp ulaşmayacakları da muallaktır. Bu nedenle Ermenistan'daki bu marjinal grupların etkisiz kalması ve normalleşme yanlısı meşru Paşinyan hükümetinin varlığını devam ettirmesi sürecin başarıya ulaşması için gereklidir.

Normalleşme sürecinin önündeki bir diğer engel ise Ermeni diasporasıdır. Genellikle Avrupa ve Kuzey Amerika’da yaşayan, zengin ve güçlü diaspora için varlık amaçlarının Türkiye karşıtlığı olduğunu söylemek mübalağa olmayacaktır. Soğuk Savaş yıllarından beri şiddetli bir Türkiye aleyhtarlığı yapan, sinema filmlerinden ünlü televizyon dizilerine kadar çok farklı mecralarda sözde soykırım iddialarını işleyen, sahip olduğu zengin kaynaklarla da Amerikan Senatosu ve Avrupa’daki ulusal parlamentolarda Türkiye karşıtı kampanyaları destekleyen diaspora açık bir şekilde normalleşmenin karşısında yer almaktadır (Veliev, 2022: 16). Barış sürecine destek vermeyen, bilakis bu süreci baltalamak ve ilişkileri tekrar yıllar boyunca kaldığı gibi âtıl halde bırakmak isteyen diaspora 2021 sonrası süreçte müzakereleri baltalamak için yoğun ve güçlü bir kampanya yürütmektedir (www.avim.org.tr, 2024). Ermenistan’da yaşamayan, Ermenistan’ın mevcut sorunları hakkında pek de fazla bilgisi olmayan, sahip olduğu muazzam zenginliğe rağmen ülkeye yatırım yapmayan, hatta Ermenistan ile organik bağları dahi kalmayan diasporanın bu tutumunun gelecekte daha da şiddetleneceği düşünülmektedir. Ancak bu tür tepkilere ve karalama kampanyalarına karşın dirayetli olunması, diasporanın üretebileceği iftira ya da manipülasyonlara karşı sert bir tavır takınılması gerekmektedir ki bu şekilde sürecin olması gerektiği gibi ilerleyebilmesi sağlanabilecektir. Diasporaya karşı hem meşru Ermeni hükûmetinin hem de Türk hükûmetinin ortak bir strateji geliştirmesi de sürecin başarıya ulaşması adına uygun bir yöntem olarak tasavvur edilebilir.

Sürecin önündeki bir diğer tartışılması gereken engel ise yabancı siyasi odaklardır. İşbu çalışmanın önceki sayfalarında da izah edildiği üzere Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü gibi birtakım düşünce kuruluşları ve sivil toplum örgütleri farklı siyasi ve ekonomik gerekçelerle normalleşme sürecini baltalayacak açıklamalar yapmakta, yine diaspora gibi Paşinyan hükûmetini tenkit etmektedir. Özellikle diaspora tarafından bağışlar alan ve finansal olarak desteklenen Zoryan Enstitüsü ya da Auschwhitz Soykırımı ve Kitleli Saldırıları Önleme Enstitüsü gibi bu kuruluşlar düzenli aralıklarla yaptıkları yayınlar ve kampanyalarla barış sürecinin önünde durmaktadır. İlaveten her ne kadar resmî açıklamaları ile normalleşme sürecine destek verse de Kafkasya’daki etkisinin ve gücünün azalacağı endişesiyle Rusya’nın da sürece en azından politik olarak karşı manevralarda bulunması mümkün olabilir (www.al-monitor.com, 2024). Zira, Sarıkaya (2014: 424) tarafından da belirtildiği üzere Rusya, Ermenistan’ı en ileri, en güneydeki karakol noktası olarak görmekte olup bu bölgeye çok büyük bir önem atfetmektedir. Hal böyleyken, Moskova hükûmetinin kendi jeopolitik ve/veya jeoekonomik menfaatleri doğrultusunda, zamanla bölgesel politikalarını revize edebilmesi ya da 1990’ların başında olduğu gibi Ermenistan’ı Azerbaycan’a ve hatta Türkiye’ye karşı kışkırtması da ihtimal dahilindedir.

Sonuç

Türkiye ve Ermenistan arasındaki sorunlar uzun yıllardır iki ülke gündemini meşgul etmektedir. Yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış olsalar da birbirlerinden ayrı düşen bu iki millet arasında zaman içerisinde aşılması güç politik, hukuki ve sosyo-kültürel engeller girmiştir. 19’uncu yüzyılın sonlarında Avrupalı devletlerin, Rusya’nın ve ABD’nin kışkırtmasıyla başlayan düzensiz Ermeni isyanları, 1. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın da Ermenilere

destekleriyle adeta asimetrik bir savaş halini almıştır. Bu sürecin devamında Osmanlı İmparatorluğu'nun almak zorunda kaldığı tehcir kararı ve çıkartmak zorunda olduğu Sevk ve İskân Kanunu ise yıllar içerisinde çeşitli Ermeni ve yabancı odaklarca bir soykırım yalanı haline getirilmiş ve Türkiye'ye karşı bir koz olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sözde soykırım iddialarını ve Büyük Ermenistan hayalini her daim canlı tutan ve adeta varlık amacı haline getiren Ermenistan devlet kademeleri, Ermeni diasporası ve Ermeni halkı onlarca yıl boyunca adeta bir hayal dünyasında yaşamışlardır. Büyük Ermenistan hayali uğrunda hukuken Azerbaycan toprağı olan Dağlık Karabağ Bölgesi'ni işgal eden ve yaklaşık 30 yıl boyunca elinde tutan Ermenileri ise içerisinde bulunduğu irrasyonel ve gerçekdışı dünyadan çıkartan şey ise yine Dağlık Karabağ Bölgesi olmuştur. 2020 yılında vuku bulan 44 Günlük Savaş'ta Azerbaycan karşısında aldığı ağır yenilgi sonunda işgal altında tuttuğu Dağlık Karabağ'dan çekilmek zorunda kalan Ermenistan bu savaşın sonrasında mecburen de olsa artık gerçekdışı idealardan kurtulmaya başlamıştır.

Başbakan Paşinyan, 2021 yılından itibaren hem Azerbaycan hem de Kafkasya'nın en güçlü ülkesi olan Türkiye'ye yönelik oldukça yapıcı ve müspet adımlar atmaya başlamıştır. Her ne kadar ülke içinden ve dışından çok yoğun tepkiler olsa da izlediği doğru ve mantıklı yoldan şu ana kadar sapmayan Paşinyan hükûmeti, Türkiye'nin dostluğunun değerinin farkına varmıştır ve bu minvalde politikalar izlemektedir. Türkiye ile yakınlaşan, ilişkilerin normalleşmesi için özel temsilciler atayan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan toprağı olduğunu kabul eden ama en önemlisi yıllardır sürdürdükleri sözde soykırım iddialarından ve Büyük Ermenistan idealarından tamamen olmasa da belli oranda vazgeçen Paşinyan hükûmetinin bu tavrı sürdürmesi bölgesel barışın sağlanması için büyük bir önem arz etmektedir.

3 yıldır aralıklar devam eden, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Sn. Erdoğan ve Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın kişisel çabalarıyla da desteklenen bu sürecin hem Türkiye hem de Ermenistan için birçok jeopolitik ve jeoekonomik kazanımı beraberinde getireceği tahmin edilmektedir. Ermenistan, ilişkilerin normalleşmesi ile birlikte dünyaya daha kolay ve hızlı biçimde entegre olacak, ekonomik ve endüstriyel gelişimini destekleyecek iken Türkiye de bu sürecin sayesinde barışa ve istikrara değer veren bölgesel bir lider imajını güçlendirecek, Avrupa Birliği'ne tam üye olma yolunda elini güçlendirecek, çeşitli ticaret koridorları ve Ermenistan'da yapacağı yatırımlar ile ise önemli ekonomik, finansal ve ticari kazanımlar elde edecektir.

Tüm bu olumlu tabloya karşın sürecin başarıya ulaşmasının önünde birtakım engeller vardır ki bunlar barışı istemeyen Ermeni diasporasının Türkiye ve Paşinyan hükûmeti aleyhindeki kara propaganda çalışmaları yürütmesi ve Ermenistan içerisindeki çeşitli marjinal siyasi ve dini grupların Paşinyan'ı ihanetle suçlamasıdır. Bununla birlikte, bölgeyi kendi arka bahçesi olarak gören ve tıpkı SSCB dönemi ya da Çarlık Rusya'sı dönemlerinde olduğu gibi emperyal bir ajanda takip eden Rusya'nın gelecekte nasıl davranacağı da meçhuldür. Moskova hükûmeti her ne kadar barış ve normalleşme çabalarına destek mesajları vermekte ise de gelecekte nasıl bir tavır takınacağı net olarak öngörülememektedir.

Tüm bu kazanımların gerçekleşmesi ve sürecin önündeki engellerin ortadan kaldırılması için ise birtakım şartlar ve izlenmesi gereken yöntemler vardır ki bunlar; barışın önünde özellikle sözde soykırım iddiası ile ilgili herhangi bir ön şart koymamak, sürecin sağlıklı bir

şekilde yürüyebilmesi için kapsamlı ve detaylı bir hukuki çerçeve ortaya koymak, sınırların açılmasında diplomatik misyonların tesisine kadar gerekli diplomatik adımları atmak ve en önemlisi bu sürece gerek Ermenistan içerisinden gerek Avrupa'dan gerekse diasporadan gelebilecek her türlü tepkiye, karalamaya yönelik dirayetli olmaktır.

Normalleşme sürecine giden yol, zorlu ve meşakkatlidir. İki ülke coğrafi olarak birbirlerine ne kadar yakın olsa da diplomatik olarak da sosyo-kültürel olarak da birbirlerine o kadar uzaktadır. Ancak değişen küresel ve bölgesel dengeler, iki devletin, bilhassa da Ermenistan'ın, tavır değiştirmesine ve normalleşme yolunda adımlar atmasına vesile olmuştur. Türkiye'nin uzun yıllardır gösterdiği barış yanlısı tavrın yıllar sonra Ermenistan'da da hâkim olması, ilişkilerin her zamankinden daha fazla ve daha kapsamlı bir şekilde tekrar ele alınmasını sağlamıştır. Her ne kadar iki milletin, iki halkın barışması ve birbirlerine yakınlaşması biraz daha zaman alacaksa da iki devletin yakın zaman içerisinde sulh olmaları ve ilişkilerini bir düzene oturtmaları kuvvetle muhtemeldir. Devletler arası barışın sağlanmasından sonra ise milletlerin, halkların da barışması mümkün olacaktır. Bu barış ve normalleşme sürecinin, sadece iki ülkeye, iki millete değil aynı zamanda tüm Kafkasya'ya ekonomik, politik ve sosyo-kültürel açıdan fayda sağlayacağı, uzun vadede ise Kafkasya'nın da bir parçası olduğu Büyük Ortadoğu coğrafyasındaki diğer ihtilafların çözümü için de bir emsal, bir umut teşkil edeceğine inanılmaktadır.

Osmanlı kaynaklarında "Millet-i Sadıka" olarak nitelenen bir ulusun, yakın gelecekte Türkiye için yeniden bir dost ulus haline gelmesi, iki milletin tekrar yakınlaşması imkân ve ihtimal dahilinde olup samimi ve somut adımların atılması zaruridir. Ermenistan'ın yapması gereken ise Türkiye'nin yıllardır tüm bölgede sürdürdüğü insancıl, akil ve adil bir dış politikayı sürdürmektir.

Extended Abstract

There are a series of conflicts and crises in the Caucasus region that have not been settled for decades. Among all these conflicts, the Turkish-Armenian one fills a special place compared to other conflicts and crises. Turks and Armenians, two neighboring nations with deep historical ties, who lived together within the borders of the Ottoman Empire for ages, were separated following the collapse of the Empire and the outbreak of the World War I. The irregular Armenian rebellions eventually turned into an asymmetrical war with the support of Russia to the Armenians in World War I. In the aftermath of this process, the Ottoman Empire had to take the decision of general deportation and the Law on Relocation and Resettlement was turned into a so-called genocide allegation by various Armenian and foreign centers over the years and started to be used as a card against Türkiye. The black propaganda efforts by the affluent and powerful diaspora basically living in North America and Europe, which has almost no organ. Nagorno-Karabakh War with Azerbaijan and the occupation of the Nagorno-Karabakh region by Armenia, the diplomatic relations between countries were interrupted and the two countries turned their backs on each other.

Despite all these disapprovals, steps to normalization have been taken from time to time and efforts have been made to restore relations. However, relations were never fully back on

track and an absolute peace process could not develop. On the other hand, this negative picture has undergone a major transformation, especially in the period after 2021, and concrete and serious steps have started to be taken in just a few years. The process that started with Azerbaijan's liberation of the Nagorno-Karabakh region at the end of the 44-Day War in 2020, also known as the 2nd Nagorno-Karabakh War, and the end of the years-long occupation in the region, which is legally recognized as Azerbaijani territory, has also given a great stimulus to Turkish-Armenian relations. Following the heavy defeat in this war, the Armenian state abandoned the unlawful, baseless and contrary to the customs of international relations that it had been maintaining for years, reshaped its relations with both Ankara and Baku, and started to follow a constructive and rational path. Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan's statements on the so-called genocide allegations, despite the intense reactions within the country, that "it is necessary to get rid of the trauma and focus on the future, not on the past" have been instrumental in breaking the shells that could not be broken for years. In addition, Mr. Pashinyan's participation in Turkish President Recep Tayyip Erdoğan's presidential inauguration ceremony in 2023, the start of direct flights between Istanbul and Yerevan, and many other positive incidents and discourses contributed greatly to this normalization process. With similar developments and other positive steps in the coming period, it will be possible for this normalization process to accelerate and become more concrete.

The normalization of Turkish-Armenian relations and the start of a new, healthy and sustainable peace process between Ankara and Yerevan could have a positive geopolitical and geoeconomic impact not only on the two countries, but also on the entire Caucasus and even the Greater Middle East. In fact, the normalization of relations could lead to economic gains such as the activation of trade networks in the Caucasus, the development of many industries ranging from tourism to mining, finance to energy on a regional scale, an increase in the general level of welfare and wealth, and an increase in the interest of international investors in the region. Moreover, the peace process will increase regional political stability, strengthen dialogue and interaction between Caucasian peoples, and bring peace and order to a region that has lost time, money and power through years of war and crisis. Ultimately, the new peace process will strengthen the image of both countries in the international arena and, in the long run.

The most important conditions for all these gains are the initiation of a more serious, concrete, official and, most importantly, legalized recognition process between Ankara and Yerevan, the conclusion of relevant protocols and the establishment of diplomatic relations. It is essential that comprehensive protocols and/or memorandums of understanding be prepared to put this peace process on a strong legal basis and supported by the state levels. In addition, it is of utmost importance, especially for Armenia, to be vigilant against the anti-peace, diaspora-influenced opposition groups within the country and to avoid steps to undermine the process.

In this study, all the processes are explained by making use of Turkish and foreign academic sources in the existing literature and the articles of reputable and reliable news organizations. After analyzing and examining the available sources, personal views and opinions on the subject have been put forward. The conditions and methods necessary for the success of the process, the possible geopolitical and geoeconomic gains that the process will

bring, and the obstacles that may undermine the process have been put forward to examine the main subject of the study from different aspects.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. Yazar ve 2. Yazar

Literatür: 1. Yazar ve 2. Yazar

Metodoloji: 1. Yazar ve 2. Yazar

Sonuç: 1. Yazar ve 2. Yazar

1. yazarın katkı oranı: %50. 2. yazarın katkı oranı: %50.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests. (To be filled if there is more than one author)

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below; (To be filled if there is more than one author)

Introduction: 1. Author and 2. Author

Literature: 1. Author and 2. Author

Methodology: 1. Author and 2. Author

Conclusion: 1. Author and 2. Author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

Kaynakça

- AGOS. (2024). Ermenistan Başbakanı Paşinyan'dan 24 Nisan açıklaması. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/30164/ermenistan-basbakani-pasinyan-dan-24-nisan-aciklamasi> adresinden 27.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Akgümüş, D. (2013). Birinci dünya savaşı sırasında Ermeni ayaklanmaları. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 12(23), 23-47.
- Akpınar, M. (2017, Ekim 9). *Devlet-i Aliyye'nin ilk gayrimüslim nazırı: Krikor Ağaton Efendi (1823-1868)*. T.C. Marmara Üniversitesi: Türkler ve Ermeniler: <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/devlet-i-aliyyenin-ilk-gayrimuslim-naziri-krikor-agaton-efendi-1823-1868/> adresinden 29.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Altunsoy, Y. (2019). Yusuf Halaçoğlu'nun "sürgünden soykırımı Ermeni iddiaları" ve "tarih gelecektir" isimli eserleri bağlamında Ermeni tehciri meselesi. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 767 - 790.
- An, Ö. F. (2013). Türkiye'nin dış politikasına etkisi bakımından 2015'e doğru Ermeni lobisi. *Ermeni Araştırmaları*, 12(45), 177-244.
- Arslan, A., Bal, H. ve Demirhan, H. (2012). *Tarihî ve stratejik boyutlarıyla Ermeni meselesi*. İdil Yayıncılık.
- Avrupa Parlamentosu. (2019, Kasım 26). *Answer given by Ms Jourová on behalf of the European Commission*. European Parliament: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/E-9-2019-002841-ASW_EN.html adresinden 07.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Ayverdi, E. H. (1958). Fatih devrinde İstanbul mahalleleri. *Vakıflar Dergisi*, 4.
- Bayraktar, K. (2021). Osmanlı devleti'nde Ermeni kökenli bir bürokrat: Agop Kazazyan. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 58, 59-87.
- BBC. (2009, Ekim 10). *Armenia to sign historic accord*. BBC: <https://web.archive.org/web/20091010100727/http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8299712.stm> adresinden 13.06.2024 tarihinde alınmıştır.

- BBC. (2021, Haziran 21). *Armenia election: PM Nikol Pashinyan wins post-war poll*. BBC: <https://www.bbc.com/news/world-europe-57549208> adresinden 17.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Bilek, P., & Saparova, D. (2023). *Armenia's mining sector: state of play and recent developments*. German Economic Team: <https://www.german-economic-team.com/en/newsletter/armenias-mining-sector-state-of-play-and-recent-developments/> adresinden 07.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Boffey, D. (2024). *'Georgia is now governed by Russia': how the dream of freedom unravelled?* The Guardian: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/may/17/georgia-russia-how-dream-of-freedom-unravelled-foreign-agents-law> adresinden 22.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Cookman, L. (2021, Haziran 22). *What does Pashinyan's election victory mean for Armenia?* Al Jazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2021/6/22/what-does-pashinyans-election-victory-mean-for-armenia> adresinden 25.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Çebi, T. (2024). *Ermenistan'da barış'a karşı protesto: sivil itaatsizlik devam ediyor*. TÜRKSAM: <https://www.turksam.org/detay-ermenistan-da-baris-a-karsi-protesto-sivil-itaatsizlik-devam-ediyor> adresinden 05.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Çolak, N. (2011). Millet-i sadıkada isyan. *Ermeni Araştırmaları*, 10(39), 237-240.
- Çulun, Z. (2020). Millet-i sadıka Ermeniler. *Akademik MATBUAT*, 4(1), 91-94.
- Dinçer, S. (2011). *Alman belgelerinde Alman-Türk silah arkadaşlığı ve Ermeniler*. İletişim Yayınları.
- Ercan, Y. (1988). *Kudüs Ermeni patrikhanesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EURONEWS (2023, Haziran 2). *Ermenistan başbakanı Paşinyan, Erdoğan'ın yemin törenine katılacak*. EURONEWS: <https://tr.euronews.com/2023/06/02/ermenistan-basbakani-pasinyan-erdoganin-yemin-torene-katilacak> adresinden 17.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Friedrich-Ebert-Stiftung. (2017). *The economic situation in Armenia: opportunities and challenges in 2017*. Friedrich-Ebert-Stiftung: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/13248.pdf> adresinden 01.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Gasımova, T., ve Erçin Yurcu, M. (2023). Zengezur koridoru'nun Azerbaycan'ın dış ticaret ve lojistik faaliyetlerine olası etkilerinin swot analizi. *Dumlupınar Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(12), 1-15.
- Gauin, M. (2024). *Armenian extremists are blocking peace in Nagorno-Karabakh*. The National Interest: <https://nationalinterest.org/feature/armenian-extremists-are-blocking-peace-nagorno-karabakh-205421> adresinden 19.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Górecki, W. (2023). *A serious crisis in Armenian-Russian relations*. Centre for Eastern Studies : <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2023-09-11/a-serious-crisis-armenian-russian-relations> adresinden 09.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Güllü, R. E. (2018). II. Abdülhamit döneminde meydana gelen Ermeni isyanları karşısında Süryaniler ve Süryani patrikhanesi. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (2008). *Sürgünden soykırma Ermeni iddiaları*. Babıali Kültür Yayıncılık.
- Halaçoğlu, Y. (2021). *Osmanlı devleti neden tehcir uyguladı? tehcirle ilgili gerçekler*. TBMM Yayınları.
- Harff, B. (2003). No lessons learned from the holocaust? assessing risks of genocide and political mass murder since 1955. *The American Political Science Review*, 97(1), 57-73.
- İsviçre Konfederasyonu Büyükelçiliği. (2023). *Economic report 2022*. İsviçre Konfederasyonu Büyükelçiliği: <https://www.eda.admin.ch/content/dam/countries/countries-content/armenia/en/export-and-investment-promotion/economic-report-2022.pdf> adresinden 13.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kachkachishvili, D. (2022, Şubat 2) *FlyOne'in uçağı Ermenistan'dan İstanbul'a ilk uçuş için Erivan'dan havalandı*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/flyonein-ucagi-ermenistandan-istanbula-ilk-ucus-icin-erivandan-havalandi/2492140> adresinden 16.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kakışım, C. (2019). Racism in Russia and its effects on the Caucasian region and peoples. *Tesam Akademi Dergisi*, 6(1), 97-121.
- Kayaoğlu, B. (2024). *As Russia's footprint slumps, can Turkey anchor Armenia, Azerbaijan to west?* Al Monitor: <https://www.al-monitor.com/originals/2024/04/russias-footprint-slumps-can-turkey-anchor-armenia-azerbaijan-west> adresinden 11.07.2024 tarihinde alınmıştır.

- Krikorian, O. J. (2024). *Armenia, Pashinyan pushes for new constitution, opposition screams foul*. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Armenia/Armenia-Pashinyan-pushes-for-new-constitution-opposition-screams-foul-229926> adresinden 14.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Krivosheev, K. (2021, Haziran 24). *What does Pashinyan's victory bode for Armenia and the region?* Carnegie Endowment: <https://carnegieendowment.org/posts/2021/06/what-does-pashinyans-victory-bode-for-armenia-and-the-region?lang=en> adresinden 11.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Kuper, L. (1982). *Genocide*. Yale University Press.
- Küçük, A. (1991). *İslam ve günümüz meseleleri*. Yeni Düşünce.
- Lemkin Soykırımı Önleme Enstitüsü. (2024). *Statement condemning prime minister Nikol Pashinyan's cryptic engagement with genocide denial*. <https://www.lemkininstitute.com/statements-new-page/statement-condemning-prime-minister-nikol-pashinyan's-cryptic-engagement-with-genocide-denial> adresinden 18.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Mikhelidze, N. (2010). *The Turkish-Armenian rapprochement at the deadlock*. Istituto Affari Internazionali, 10(05), 1-9
- Nesirova, A. (2022). Economic results of the Karabakh war: plundering in the territories of Azerbaijan during the occupation period. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(2), 257-266.
- Özel, S. (2005). *Millet-i sadıka Ermeniler*. TASAM Yayınları.
- Pazarıcı, H. (2007). *Uluslararası hukuk*. Turhan Kitabevi.
- Rehimov, R., Temizer, S. ve Biogradlija, L. (2023, Eylül 20). *Azerbaycan: Karabağ'daki Ermeni gruplar silah bıraktı, antiterör operasyonu durduruldu*. AA: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-karabagdaki-ermeni-gruplar-silah-birakti-antiteror-operasyonu-durduruldu/2996659> adresinden 08.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Sarıkaya, Y. (2014). 21 Yüzyıl başında Türkiye'nin yakın çevresinde durum ve riskler. *Yeni Türkiye*, 10(56), 421-429
- Sarıkaya, Y. ve Coşkun, H. (2017) Kritik enerji altyapısı güvenliği bakımından Türkiye: kavramlar, kurumlar, analiz. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 8(45), 101-120
- Selvi, H. (2011). *Millet-i sadıkada isyan ve Ermeni komitacıların gizli mektupları (1878-1923)*. Timaş Yayınları.
- Sezer, C. (2015). Birinci dünya savaşı sırasında Ermeni hınçak ve taşnaksutyun komitelerinin Romanya'daki faaliyetleri. *OTAM*, 38, 157-175.
- Smbatyan, H., & Isayev, H. (2022, Ağustos 26). *An analysis of the november 9 ceasefire agreement and its implementation*. Journal of Conflict Transformation: <https://caucasusedition.net/an-analysis-of-the-november-9-ceasefire-agreement-and-its-implementation/> adresinden 03.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Teslova, E. (2024). *Armenian premier urges people to stop seeking restoration of 'historic Armenia'*. <https://www.aa.com.tr/en/politics/armenian-premier-urges-people-to-stop-seeking-restoration-of-historic-armenia/3227626> adresinden 13.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Transparency International. (2021). *Corruption perceptions index*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2020/index/arm> adresinden 18.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Tosun, M. (2022, Ekim, 6) *Cumhurbaşkanı Erdoğan, Prag'da Ermenistan başbakanı Paşinyan'ı kabul etti*. Anadolu Ajansı: <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-pragda-ermenistan-basbakani-pasinyani-kabul-etti/2704585#> adresinden 17.08.2024 tarihinde alınmıştır.
- Tulun, M. O. (2024). *Ermenistan hükümetinin ve diasporanın farklı gündemleri*. AVİM: <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-HUKUMETI-VE-DIASPORANIN-FARKLI-GUNDEMLERI> adresinden 30.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Ulu, C. (2005). Cumhuriyet döneminde sosyo-kültürel açıdan Türk - Ermeni ilişkileri [Yayımlanmamış doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Veliev, C. (2022). Güney Kafkasya'da barışı sabote etmek isteyenler: Ermeni diasporası, radikal muhalefet ve ayrılıkçılar. *Kriter*, 7(68), 1-19.
- Welt, C. (2013). Turkish-Armenian normalisation and the Karabakh conflict. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 18(1), 207-221.

- Yalçın, H. C. (2019). Hallaçyan Efendi. Yılmaz, ve T. Oğuzhan içinde, *Tanıdıklarım*. Ötüken.
- Yalçınkaya, A. (2018). Ermeni soykırım iddialarının eski Yugoslavya ceza mahkemesi kararları açısından tahlili. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, 19-31, Marmara Üniversitesi .
- Yaşın, G. K. (2023). *Ermeni iddiaları, hukuk ve siyasi lobcilik*. https://avim.org.tr/tr/Analiz/ERMENI-IDDIALARI-HUKUK-VE-SIYASI-LOBICILIK#_edn2 adresinden 05.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Yeşilot, O. ve Özdemir, B. (2012) Türkiye ile Ermenistan arasında imzalanan 10 Ekim 2009 protokolleriyle ilgili bir değerlendirme. Yeşilot, O. (Ed.) *Bağımsızlıklarının 20. yılında Türk cumhuriyetleri ve Türkiye* (171-194) içinde, Ümraniye Belediyesi
- Yeşilot, O. ve Özdemir, B. (2016) Türk—Rus ilişkilerinin geleceği: rekabet mi? işbirliği mi?. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, III (2), 55-73
- Yeşilot, O. (2022). İkinci Karabağ savaşı'nın sonuçları: bölgesel ve küresel açıdan beklentiler. Al, A. ve Kaya, H. (Ed.), *Uluslararası politik ekonomide Avrasya* (313-318) içinde, Nobel Akademik Yayıncılık
- Zekiyan, B. L. (2000). *Ermeniler ve modernite-gelenek ve yenileşme özgüllük ve evrensellik arasında Ermeni kimliği*. Aras Yayınları.

Examining the Characteristics of Outgoing Package Tours from Türkiye to Azerbaijan

Nihat Çeşmeci¹, Tolga Özdemir², Tamerlan Askarov³, Naoki Sabrina Habiba⁴

Abstract

Over the past two decades, Azerbaijan's tourism has achieved significant growth and development. The country is promoting its rich history, cultural heritage, natural beauty, and modern infrastructure to attract tourists worldwide. During this process, the impact of Turkish tourists on Azerbaijani tourism is quite evident. Due to the historical and cultural ties between Azerbaijan and Türkiye, Azerbaijan is a desirable travel destination for Turkish tourists. Package tours organized from Türkiye not only contribute to the revival and economic stability of Azerbaijani tourism but also allow Turkish tourists to have different experiences without language barriers. This study aimed to ascertain the general characteristics of package tours originating from Türkiye. First, a web search was conducted to locate package tour programs. This search identified 47 tour programs which were then subjected to content analysis. The analysis results reveal that most of the identified tours to Azerbaijan are single-destination, non-strictly structured, cultural-oriented hybrid city tours. Furthermore, it was determined that most tours depart with transit air transport to Baku from major cities in Türkiye, where touristic demand is intense. Alley of Martyrs, Ateshgah, Gobustan, Walled City (Icherisheher), and the Flame Towers were found to be the most frequently included cultural attractions.

Keywords: Package Tour, Group Travel, Tour Program, Cultural Tours, Azerbaijan

JEL Codes: L83, L93, Z32, Z33

Türkiye'den Azerbaycan'a Yönelik Düzenlenen Paket Tur Özelliklerinin İncelenmesi

Öz

Son 20 yılda Azerbaycan turizmi önemli bir büyüme ve gelişme kaydetmiştir. Ülke, dünyanın her köşesinden turist çekmek için zengin tarihini, kültürel mirasını, doğal güzelliklerini ve oluşturulan modern altyapısını tanıtmaya çalışmaktadır. Bu süreçte Türk turistlerin Azerbaycan turizmi üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. Tarihi ve kültürel bağları nedeniyle, Azerbaycan, Türk turistler için oldukça cazip bir seyahat destinasyonudur. Türkiye'den düzenlenen paket turlar ise Azerbaycan turizminin canlanmasına ve ekonomik istikrarına katkı sağladığı gibi, turistlerin dil bariyeri olmadan farklı deneyimler elde etmelerine olanak sunmaktadır. Bu araştırmada, Türkiye'den Azerbaycan'a düzenlenen paket turların incelenmesi ve genel özelliklerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için yapılan web taraması ile Türkiye'den Azerbaycan'a yönelik 47 paket tur programı tespit edilmiş ve içerik analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonuçlarına göre, belirlenen turların büyük bir bölümünün tek destinasyona yönelik, sıkı yapılandırılmamış, kültürel ağırlıklı hibrit şehir turları olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, çoğunun Bakü destinasyonuna yönelik bir transit hava ulaşımı ile, turistik talebin yoğun olduğu Türkiye'deki büyük şehirlerden başladığı belirlenmiştir. Paket tur programlarında en sık yer alan çekiciliklerin Bakü'deki Şehitler Hiyabını, Ateshgah, Gobustan, İçeri Şehir ve Alev Kuleleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Paket tur, Grup seyahati, Tur programı, Kültür turları, Azerbaycan

JEL Kodları: L83, L93, Z32, Z33

¹ Assoc. Prof. Dr., Erciyes University, Tourism Faculty, Tour Guiding Department, ncesmeci@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0736-4133.

² Master's Student, Erciyes University, Graduate School of Social Sciences, Tourism Management Department, tozdemir1999@gmail.com, ORCID: 0009-0001-4020-525X.

³ Master's Student, Erciyes University, Graduate School of Social Sciences, Tourism Management Department, tamikask@gmail.com, ORCID: 0009-0003-0288-3409.

⁴ Master's Student, Erciyes University, Graduate School of Social Sciences, Tourism Management Department, naokisabrinahabiba@gmail.com, ORCID: 0009-0005-6709-7542.

Introduction

The relationship between Azerbaijan and Türkiye has been developing and intensifying over a considerable period, largely due to their geographical proximity and common cultural background. A substantial body of research has been undertaken on these relations, particularly within the domains of social sciences such as history, sociology, international relations, political sciences and economics. While the number of studies examining the tourism relations between the two countries has begun to increase in recent years, it is evident that this is not yet at the desired level. Azerbaijan, which is a bridge between Europe and Asia in the South Caucasus region, is located on the historical Silk Road, similar to Türkiye. Schuhbert et al. (2020) state that this geographical location of Azerbaijan can be seen as an important opportunity and that the development and revitalization of cultural tour routes within the scope of the "*One Belt One Road Project*" called the "*New Silk Road Project*" can trigger regional economic diversification. Similarly, Çeşmeci (2022) posited that the development of cultural tourism in the region has the potential to contribute to the economic growth of the region and to serve as a conduit for increased cooperation between the countries in the South Caucasus, thereby promoting peace and stability. Kaya et al. (2024) analyzed the tourism relations between Azerbaijan and Türkiye and examined the role of the opening of the Zengezur Corridor in the development of tourism potential between the two countries. The establishment of this corridor is expected to enhance the accessibility of tourist flows originating from Türkiye, particularly those utilizing road-based travel options. Furthermore, it will bolster visitation patterns of Azerbaijani nationals to the eastern regions of Türkiye.

Today it can be stated that cultural tourism is the most prominent tourism type in Azerbaijan and has the fastest development potential. For example, Huseynli and Toksöz (2024), conducted research to determine the current situation and potential of cultural tourism in Baku, and identified lack of promotion, inadequate diversification of touristic products, and lack of qualified personnel as obstacles to the development of cultural tourism in the city. In a similar vein, Aliyev and Kızıllırmak, (2023) addressed the present status and prospective possibilities of cultural tourism in the region of Karabakh, proposing recommendations for future action. Package tours are one of the tools that can be used to promote the development of cultural tourism and attract more foreign tourists to the destination (Liao & Chuang, 2019: 231). They can also play an important role in accelerating tourism in general, because the package tour industry functions as an intermediary that integrates both the supply and demand sides (Ren, 2022: 331). Package tours represent the optimal solution for most types of travelers, but especially for those who want to participate in cultural tourism activities. Today package tours continue to be an important component of international tourism movements (Gül Yılmaz, 2023: 2381) because compared with individual travel they are cheaper, offer guarantee, comfort and personal confidence, and provide the opportunity to meet different people and make new friendships (İçöz, 2003: 236; Wong & Kwong, 2004: 586; Çeşmeci, 2004: 12-14).

In Türkiye, hundreds of thousands of tourists embark on international travel or holiday trips each year, with package tours representing a significant proportion of these journeys. While the number of citizens traveling abroad was around 500 thousand in the 1970s, it exceeded 10 million in 2019. Furthermore, the number of people traveling for sightseeing, entertainment, sporting, and cultural activities has also risen in comparison to previous years.

Nevertheless, kinship and spatial proximity have been shown to exert a more significant influence on destination country preferences (Kervankıran ve Bağmancı, 2020: 686). Despite this, there is a limited number of studies in the literature, especially on tourists who purchase package tours abroad (Ceylan ve Güven, 2017: 517) or on the characteristics of the package tours they purchase. To better understand Turkish tourism as a whole, it is necessary to look at the mobility of outbound tourism from the opposite direction (Kervankıran ve Bağmancı, 2020: 690). The main purpose of this study, which also aims to fill this gap in the literature, is to analyze package tours from Türkiye to Azerbaijan and to determine their general characteristics. To achieve this goal, a literature review on the subject was carried out first, then the package tours from Türkiye to Azerbaijan were identified through a web search and their tour programs were subjected to content analysis. The findings obtained after the analyses were systematized, tabulated, and written down.

By analyzing and identifying package tour characteristics, the destination country can obtain some clues to increase its competitiveness compared to its competitors and better predict its position in destination marketing. In addition, as Oppermann (1995) points out, through route analysis of package tours, market segmentation can be made according to the travel routes of tourists arriving at the destination. In addition to all these, the results obtained from this research are expected to contribute to travel companies organizing tours from Türkiye to Azerbaijan to develop marketing and tour operation strategies that increase product diversification and tourist satisfaction.

In the first part of the study, the literature on tourism in Azerbaijan and tourism relations between Türkiye and Azerbaijan is presented, and information on the concept of package tours and types of package tours is provided. In addition, similar research on this subject and their main findings are briefly mentioned. In the second part of the study, information on the research methodology is given and the results are evaluated.

1. Azerbaijan Tourism and Tourism Relations Between Türkiye and Azerbaijan

When considered as a tourist destination, Azerbaijan can be seen as a destination that is still developing, as stated by Demiroğlu and Müller (2021). A review of the academic literature on Azerbaijan tourism reveals that the country is still in the early stages of development as a destination. Evidence for this is that there is a substantial body of research examining the role of tourism in the national economy and the economic impact of tourism (Seferov & Hesenov, 2006; Salihova & Akbulaev, 2016; Musayeva & Silinevica, 2016; Bayramli & Aliyev, 2020; Gaziyev & Boyacıoğlu, 2021; Azizov, 2021; Huseynli, 2023b; Muradov, 2023). In particular, Rzayev and Əsgərov (2023) focused on the role of incoming tourist movements in the socioeconomic development of the country. However, there have also been studies on the creation of tourism regions and recreation areas (Valiyeva, 2019) and tourism competitiveness analyses, either national (Ahmadov et al., 2021) or regional (Halis et al., 2016). In recent years, there has been increasing research on destination marketing issues such as destination management (Demiroğlu & Müller, 2021), competitiveness (Ibragimov, 2023), and branding (Huseynli, 2023a). İslamlı and Polat Üzümcü (2022) undertook an analysis of the websites of several organizations in Azerbaijan, including the State Tourism Agency, the Tourism Bureau, the Hoteliers' Union and the Tourist Guides' Union. They put forward recommendations aimed

at enhancing the comprehensiveness of the information provided about Azerbaijan and its various sub-destinations, as well as increasing the linguistic diversity on the websites of these associations, which play a pivotal role in destination marketing. Ardiç Yetiş (2020), on the other hand, employed the semiotic method to analyze the Azerbaijan tourism promotion film, concluding that it is effective in showcasing the country's touristic potential, particularly its cultural heritage.

Some studies have also been conducted on different types of tourism in Azerbaijan. Heikkilä et al. (2014) researched developing service design for sustainable rural tourism; Seferov and Kurbanova (2018) on winter tourism potential and opportunities; Hasanzadeh (2023) on agricultural tourism opportunities; Imrani et al. (2022) on development of speleotourism; Hasanov (2024) on the impact of event tourism development on tourism enterprises; Aliyev (2021) on the popularization of halal tourism concept in the country and determining the gastronomy tourism potential of Ganja (Aliyev 2022). In addition, Huseynli and Toksöz (2024) conducted a study on the current situation of cultural tourism in Baku, including suggestions for the development of potential resources.

Today Türkiye is not only an important tourism partner for Azerbaijan but a country that serves as a role model in many respects concerning the development of tourism. Since 1990, when Azerbaijan declared its independence, Türkiye has started to establish close relations with Azerbaijan in every field and was the first state to recognize its independence (Məmmədov, 2015: 177; Önen, 2021: 930). The development of relations between these two countries, which share a common history and cultural identity, in the field of tourism can be traced back to that period. One of the first agreements between the two countries was the cooperation agreement in the field of tourism (Məmmədov, 2015: 177; Çokişler, 2021: 126). For a considerable period, Türkiye was among the top 5 countries in terms of the number of tourists it sent to Azerbaijan. In the last few years, however, due to the instability in the Caucasus and the Middle East and the Russia-Ukraine war, Türkiye has started to be among the top three countries sending the most tourists to Azerbaijan (Table 1). This is a good indication of how important Türkiye is as a market country for Azerbaijan tourism.

Table 1: Top 10 Tourist-generating Markets to Azerbaijan from 2017 to 2023

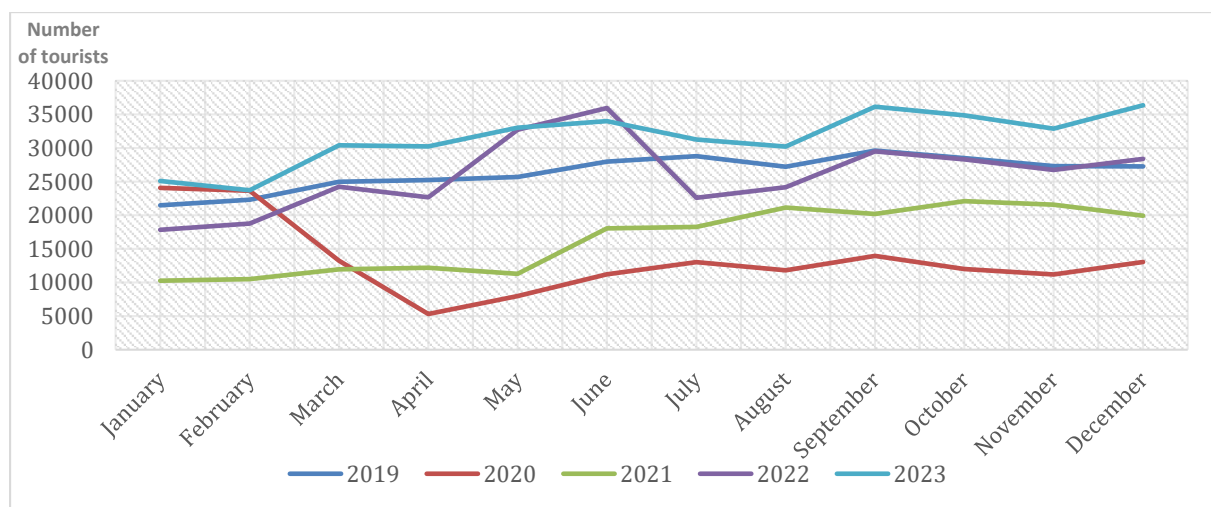
Country	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Russian Federation	853082	878391	932198	225214	257959	446831	625106
Georgia	537710	610124	725174	184253	62512	82225	104473
Türkiye	301553	291259	316404	160513	197472	311880	378204
Iran	362597	240483	255571	72796	124877	170533	165346
Saudi Arabia	33273	72935	106994	11945	8826	96231	80677
United Arab Emirates	102360	93835	68289	7951	17275	41085	45759
India	14173	39013	65058	12769	5695	60731	117302
Ukraine	57756	57640	59003	16954	17403	27746	31277
Kazakhstan	36115	37679	47495	8497	6916	3035	58072
Pakistan	17558	41268	46586	7774	2940	51700	55161
Other Countries	375791	482235	545097	87016	88107	310591	425066
Total Tourists	2 691 968	2 844 862	3 167869	795 682	789 982	1 602 588	2 086443

Source: Prepared by the authors based on Azerbaijan Tourism Board, 2024a.

As evidenced in Table 1, in addition to Türkiye, Azerbaijan's principal source markets for international tourism are its neighboring countries, namely the Russian Federation, Georgia and Iran. Following the global pandemic of 2020 and 2021, the number of international tourists visiting Azerbaijan declined significantly. However, there was a subsequent recovery in 2022 and 2023.

Considering the distribution of the number of tourists arriving to Azerbaijan by months (Figure 1), it can be stated that there is no major seasonal fluctuation, but there are significant increases in the number of tourists in late spring and early summer (May-June period), in the fall (September-October period) and before the New Year (December). This trend gives rise to the hypothesis that most tourists visiting the country do so with the intention of engaging in cultural tourism.

Figure 1: Distribution of the Number of Tourists Visiting Azerbaijan in the Last Five Years by Months

Source: Prepared by the authors based on Azerbaijan Tourism Board, 2024c data.

Today, economic, cultural and political relations between Türkiye and Azerbaijan are gradually strengthening and developing. Following the Karabakh War in 2020, it can be asserted that the bilateral relations between the two countries have become considerably more robust, a development that is also discernible in the sphere of tourism mobility. Before 2020, Georgia, the Russian Federation and Iran were the most traveled countries by Azerbaijani citizens, while after 2020, Türkiye has become the most traveled country (Azerbaijan Tourism Board, 2024b). The most important contribution to this issue was the agreement that entered into force on April 1, 2021, allowing citizens of the two countries to travel without passports, only with new types of identity cards. There is a consensus among researchers that in the future, especially with the establishment of the Zangezur Corridor, the flow of tourists will be facilitated by land and even by rail, and the mutual tourist flow between Türkiye and Azerbaijan can be strengthened much more (Bağırov, 2023: 313-314; Gençoğlu, 2023; Memmedov & Hasanoğlu 2023: 339; Kaya vd., 2024: 20).

2. The Concept and Classification of Package Tours

Sheldon and Mak (1987: 13) define a package tour as “a combination of the many components of a vacation such as transportation, accommodation, sightseeing, and meals which are sold to customers at a single price.” The most important reasons for the preference for

package tours are that they are cheaper than individual trips, tour expenses are known in advance, they are guaranteed arrangements, and they offer time-saving, assurance, experience, and learning opportunities for tourists (İçöz, 2003: 236-237; Çeşmeci, 2004: 11-14). The reason for the rapid growth in package tour sales in the world since the 1970s is airline transportation, which has become widespread since these years (İçöz, 2003: 228-229) and has become increasingly diversified and cheaper since the 2000s (Bieger & Wittmer, 2006: 41). Today, in addition to airlines, which offer fast, comfortable, and cheap transport, tour operators are also keeping pace with changing tourism trends in the design of the package tours they produce. Travel companies follow and consider the needs and wishes of tourists as much as possible and produce package tours with different contents and features.

There are quite different approaches and criteria in the literature on the classification of package tours (Gül Yılmaz, 2023: 2383) and often, tours may fall into multiple categories simultaneously. Among the most frequently used criteria in the classifications are (a) tour attributes (b) purpose of travel and (c) geographical scope or number and type of destinations visited (İçöz, 2003: 238-246; Çeşmeci, 2004: 17-27). In terms of their attributes, package tours can be divided into four categories: independent tours, hosted tours, conducted (escorted), and special tours (İçöz, 2003: 238-243; Çeşmeci, 2004: 17-22). Independent tours are tours designed for individuals, families, or groups of friends who prefer to travel independently and have the flexibility to customize their itinerary. In these tours, the tour operator or travel agency bundles essential tour components (such as accommodation and transportation or transportation and rental car) and offers them as a package to the tourist (İçöz, 2003: 239). Hosted tours are tours that are primarily recreational or entertainment-oriented holidays, involving vacationing in a single accommodation establishment in a single destination. These tours are distinguished from independent tours by two key features: firstly, tourists are offered optional daily tours of the region in the destination for an additional fee; and secondly, tourists have access to a tour operator representative who can provide guidance and assistance throughout their holiday (İçöz, 2003: 240; Çeşmeci, 2004: 18-19; Ahipaşaoğlu, 2006: 78). Conducted (escorted) tours adhere to a fixed schedule and itinerary, and typically offer a comprehensive cultural experience. Led by a tour leader and/or a tour guide throughout the tour, these tours aim to facilitate the visitation of numerous tourist attractions in destinations while immersing tourists in the local way of life and providing insights into local culture and history (İçöz, 2003: 241; Ahipaşaoğlu, 2006: 79). Special package tours represent a subset of package tours that do not appeal to the broadest cross-section of potential visitors. These tours are typically organized as incentives for the employees of major companies, or as a follow-up to events such as congresses and conferences, for the participants in those gatherings.

According to the purpose of travel, package tours can be classified as leisure and relaxation-oriented tours; learning and culture-oriented; religious or ethnic-oriented; sports and adventure-oriented; ecological and nature-based tours. In addition to these types, special interest tours, which are geared towards each specific interest, can be also included in this category. For example, gastronomy tours or bird-watching tours are organized for the purpose of special interest travel (İçöz, 2003: 244-246; Çeşmeci, 2004: 24-27).

According to their geographical scope or the number of destinations to be visited, package tours can be categorized into two main groups. Package tours to a single destination and package tours to multiple destinations (Çeşmeci, 2004: 23-24). This distinction is in accordance with the distinction made by Oppermann (1995: 59) between "single destination patterns" and "multiple destination patterns," which encompass individual or group tourist travel. The terminology used to describe package tours to a single destination can vary depending on the duration of the tour, the characteristics of the destination, and the purpose of the travel. For instance, cultural tours with a relatively short duration of two to four days, which focus on historical cities (capitals) or cities where specific events are held, are often referred to as "short-break" or "city-break" package tours (Çeşmeci, 2004: 23; Dunne, 2009: 30). Leisure tours of longer duration and to resorts are called "holiday package tours" (Jacobsen et al., 2014: 189).

A multi-destination tour is one that encompasses at least one additional destination of significant importance, the purpose of which is not solely to provide an opportunity to spend a night, complete transportation transfers, or facilitate passenger drop-offs or pick-ups (Hwang & Fesenmaier, 2003: 167). Package tours to multiple destinations (multi-destination package tours) may include more than one destination within the same country or may include visits to more than one destination in more than one country (Çeşmeci, 2004: 24).

3. Studies Examining the Characteristics of Package Tours in Türkiye

In Türkiye, several studies have been conducted examining domestic package tours and their programs. Additionally, several studies have been undertaken analyzing package tours from abroad to Türkiye and from Türkiye to abroad. To illustrate, Kızılırmak (2011) analyzed the Eastern Black Sea tour programs designed for domestic highland tourism. The findings revealed that the tours deviated significantly from the core characteristics of highland tourism, lacking an environmentally conscious approach and prioritizing commercial interests. In another study, Akbulut and Doğancılı (2018) employed content analysis to examine package tours organized by travel agencies in Ankara to the provinces of the "Eastern Black Sea Project". According to the results of the research, it was determined that Rize province was the most prominent for accommodation in package tours, Rize and Trabzon provinces for cultural visit points, and Rize province was the most prominent in terms of recreational activities in tour programs. Kızılırmak et al. (2015) conducted a content analysis of the programs of Anzac tours to Çanakkale from Australia and New Zealand and found that the tours mostly cover historical and archaeological sites and include experience-oriented activities. Öztürk et al. (2017) investigated the motivations of Iranian tourists travelling to Türkiye and their satisfaction levels with package tours. Among the main findings of the study, factors such as predetermined tour program and tour price, high service quality and reduction of extra expenses were identified among the reasons why tourists prefer package tours when travelling to Türkiye. In addition, another important finding was that there was a high level of satisfaction with package tours. Kızılırmak et al. (2016) examined package tours from Türkiye to the Balkan Peninsula, with Bosnia and Herzegovina as a case study. They employed content analysis to analyze the tours and identified 133 different tours in total. Of these, 25 were for Bosnia and Herzegovina. The authors noted deficiencies in the tour programs, including a lack of information on price, transportation, and route. Ceylan and Güven (2017) conducted research on how domestic tourists evaluate the outgoing package tours they purchased and determined that tourists are

most satisfied with the guidance services and least satisfied with the food and beverage services in these tours. In another study, Güven (2018) investigated the effect of package tour service quality on behavioral intention in a sample of domestic tourists purchasing package tours abroad. According to the results of the study, it was concluded that the quality of accommodation and guide services had a significant effect on behavioral intention, while food and beverage services had a very low effect and transportation services did not have a significant effect on behavioral intention. Çeşmeci (2022) examined cultural tours from Türkiye to Azerbaijan and Georgia through content analysis and found that most of the tours organized to Azerbaijan are oriented towards Baku, while Ganja and Sheki destinations are included in cultural tour programs to much lesser extent. It was also found that longer cultural tours to Azerbaijan were mostly part of tours passing through Georgia or tour programs including Iran and/or Armenia.

As evidenced by the literature review, the number of studies examining the characteristics of package tours originating from Türkiye and destined for international destinations is relatively limited. As observed by Ceylan and Güven (2017: 517), despite the prevalence of package tours sold annually from Türkiye, there is a paucity of research in the existing literature examining the tourists who purchase these tours, particularly regarding the attributes of the purchased package tours.

4. Package Tours from Türkiye to Azerbaijan and Their Characteristics

4.1. Research Methodology

Given the exploratory nature of this research, a qualitative research approach was deemed appropriate. In qualitative research, the document analysis method is frequently used in cases where observation and interviewing are not possible or to provide data in addition to them. This method involves the examination of written materials containing information about the phenomenon or phenomena to be researched (Yıldırım & Şimşek, 2021: 190). Documents that can be used in document analysis and subjected to a systematic evaluation include meeting minutes, manuals, brochures, diaries, event programs, letters and memoranda, maps and charts, press releases, application forms, and various public records (Bowen, 2009: 28). The data obtained from the documents are subjected to content analysis according to the purpose of the research and the results of the analysis are interpreted (Sak et al., 2021: 236). In this context, and following the purpose of this study, the population is constituted by all online tour programs that include travel from Türkiye to Azerbaijan. The sampling method employed was criterion sampling. The criterion sampling method is based on the inclusion of all situations (objects/individuals) that meet certain criteria predetermined by the researcher (Yıldırım & Şimşek, 2021: 120). The criterion sought in the package tours included in the sample in this study is that the tour program should start in Türkiye, continue within the borders of Azerbaijan and return to Türkiye. Tours incorporating additional countries beyond Azerbaijan in their tour itinerary (such as Georgia and/or Iran) were excluded from the scope. In this context, a web search was conducted independently by the researchers between 10 December 2023 and 20 January 2024 to identify package tour programs organized from Türkiye to Azerbaijan. The keywords “*Azerbaijan tour*” and “*Azerbaijan tours*” in Turkish were used in the search. The programs and itinerary information of the tours identified by each researcher were recorded in

the data collection form and then compared and duplicate records were removed from the data set. It should be noted that tours offered by the same travel agency/tour operator and comprising the same program (in terms of both the point of departure and the attractions visited) were recorded as a single tour, even in cases where the tours were offered for sale on different dates and at different prices. A content analysis was conducted for each distinct tour program to ascertain the defining characteristics of the identified package tours. Initially, the content analysis was undertaken separately by each researcher. Subsequently, the researchers convened to conduct the analysis anew, resulting in a consensus regarding the findings. This approach was employed to enhance the validity and reliability of the research through the integration of both data-driven triangulation and researcher triangulation (Başkale, 2016: 25).

4.2. Research Findings

After the document review, 47 different package tours organized and offered for sale by 32 different tour operators or travel agencies throughout Türkiye were identified. The findings obtained after the analysis of these tours and the general characteristics of the tours are given in the following section.

4.2.1. Starting Points of Tours and Transportation Means to the Destination

It was found that all the identified package tours are started with a transit air transportation to Baku airport and their starting points were airports located in major cities of Türkiye such as İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, and Trabzon (in Table 2). Only one tour (2.1%) was found to include road transportation from Erzurum to Nakhchivan and a flight from the airport there to Baku. The number of tours departing from İstanbul was 27, accounting for more than half (57.5%) of the total number of tours identified from Türkiye. The number of tours starting from Sabiha Gökçen airport on the Asian side of İstanbul was 6 (12.8%), while the number of tours starting from İstanbul airport on the European side was 21 (44.7%). It was determined that 8 (14.9%) of the tours started from İzmir, 7 (14.9%) from Ankara, 2 (4.2%) from Antalya and the other 2 (4.2%) from Trabzon airports. Although there are flights from some airports in Türkiye to Ganja airport, no tour was found targeting this destination (airport).

Table 2: Distribution of Identified Tours According to Starting Airports

Departure and Arrival Airports of Tours	Frequency (n)	Percentage %
İstanbul (IST) → Baku (GYD)	21	44,7
İstanbul (SAW) → Baku (GYD)	6	12,8
İzmir (ADB) → Baku (GYD)	8	17,1
Ankara (ESB) → Baku (GYD)	7	14,9
Antalya (AYT) → Baku (GYD)	2	4,2
Trabzon (TZX) → Baku (GYD)	2	4,2
By road from Erzurum to Nakhchivan, then Nakhchivan (NAJ) → Baku (GYD)	1	2,1
Total	47	100

4.2.2. Duration and Prices of Tours

When the durations of the identified package tours were analyzed, it was determined that 3 nights 4 days tours were in the majority (Table 3). Forty of the tours (85.1%) were in this duration range. Four of the tours (8.5%) were 5 nights and 6 days and all four were ski-oriented tours to Shahdag ski resort. However, it was determined that the programs of these tours

included also a one-day Baku city tour as standard (last day before departure back to Türkiye) and a one-day "Red Town" cultural tour with an extra fee as an optional daily tour. A total of two tours of 2 nights and 3 days (4.3%) and one tour of 4 nights and 5 days (2.1%) were documented. However, these tours represent a negligible proportion of the overall number of tours. Summarizing the findings related to the duration of tours, it can be stated that out of a total of 47 tours analyzed, 43 (%91,5) can be classified as "short-break" or "city-break" package tours based on their duration.

Table 3: Distribution of Tours by Duration

Duration of Tours	Frequency (n)	Percentage %
2 Nights 3 Days	2	4,3
3 Nights 4 Days	40	85,1
4 Nights 5 Days	1	2,1
5 Nights 6 Days (Shahdag Ski Tours)	4	8,5
Total	47	100

A comprehensive price analysis was not conducted, as most identified tours offer different accommodation options with varying quality and comfort (3/4/5-star hotels) and prices were presented in different currencies. But it can be stated that among the tours scheduled to depart in January, February, or March 2024, the lowest-priced tour was identified as \$250 per person, while the average price per person was approximately \$600. The average price of tours to Shahdag ski resort with five nights' accommodation was determined to be \$1,000 per person. It was observed that prices gradually increase in April, May, and June tours. Another result based mostly on general observation of tour programs is that some large tour operators carry out back-to-back operations to Azerbaijan. In these consecutive tour operations where the same tour program is applied (Ahipaşaoğlu, 2001), there may be a difference only in tour prices depending on the seasonal intensity, but everything else related to the tour remains the same.

4.2.3. Touristic Attractions and Activities Included in Tour Programs

The content analysis of the 47 package tour programs identified which attractions and activities are most frequently included in the tours. In addition, it was determined which attractions or activities are included in the package tour price (free of charge) and which ones are visited on optional day tours for extra fee (Table 4).

According to the analysis, it was found out that the most frequently mentioned tourist attraction in the tour programs to Azerbaijan is the Alley of the Martyrs with Turkish martyrdom. This attraction is included in almost 90% of the tour programs studied. Although it may not be as important to tourists of other nationalities, it is important for Turkish tourists because it is seen as a symbol of the common culture and history. Ateshgah of Baku is another tourist attraction included in 66% of tour programs, but perhaps because of its distance from the city center, it is included in the programs of optional paid tours. Similarly, Gobustan Rock Art Cultural Landscape, which is included in 63.8% of tour programs, is not included in the package tour price. In addition to Gobustan, which is on UNESCO's world heritage list, Azerbaijan's other world heritage site, "Icherisheher" or "Walled City of Baku", is among the most frequently included (61,7%) attractions in tour programs. The Flame Towers (61,7%) have become a symbol of the modern city of Baku and are therefore another attraction often included in tour programs. Shirvanshah's Palace (57,4%) and Maiden Tower (57,4%) are inside the

Walled City of Baku, and in UNESCO's world heritage list. That's why they are must-see attractions in the city.

It has been determined that some activities are also included in package tour programs, although not in large numbers and variety. For instance, including such activities as the Azerbaijan night (17%) and the Caspian Sea boat tour (8,5%) in the tour programs, even for a fee, will help to improve the tourist experience.

Table 4: Distribution of Inclusion of Touristic Attractions and Activities in Tours

Tourist Attraction or Activity	Included in Tour Package (Free)	Optional Daily Tours (Paid)	Number of Tour Programs Included (n)	Percentage of Tour Programs Included (%)
Alley of Martyrs	✓		42	89,4
Ateshgah of Baku		✓	31	66
Gobustan		✓	30	63,8
Walled City of Baku (Icherisheher)	✓		29	61,7
Flame Towers	✓		29	61,7
Palace of the Shirvanshahs	✓		27	57,4
Maiden Tower	✓		27	57,4
Absheron Peninsula		✓	25	53,2
Yanar Dag		✓	19	40,4
National Assembly Square	✓		16	34
Mini Venice	✓		16	34
Mud Volcanoes		✓	15	31,9
Museum of Miniature Books	✓		15	31,9
Heydar Aliyev Cultural Center		✓	14	29,8
Nizami Street (Tarqovi)	✓		13	27,7
National Flag Square	✓		11	23,4
Green Market		✓	9	19,2
Azerbaijan Night		✓	8	17
Baku Eye Ferris Wheel	✓		8	17
Baku Crystal Hall	✓		5	10,6
Shahdag	✓		4	8,5
Red Town		✓	4	8,5
Caspian Sea Boat Trip		✓	4	8,5
Fountain Square	✓		4	8,5
Bukhara and Multani Caravanserais	✓		4	8,5
Baku Boulevard	✓		3	6,4
Bibi-Heybat Mosque	✓		3	6,4
The Alley of Honor (Fəxri Xiyaban)	✓		2	4,3
Military Trophies Park	✓		1	2,1
Nizâmî-i Ganjavi Literature Museum	✓		1	2,1
Heydar Aliyev Museum (Nahchivan)	✓		1	2,1
Carpet Museum (Nahchivan)	✓		1	2,1
Hussein Javid Museum House (Nahchivan)	✓		1	2,1
Mumine Hatun Mausoleum (Nahchivan)	✓		1	2,1
Palace of Nakhchivan Khans (Nahchivan)	✓		1	2,1
Ashab-ı Kəhf Caves (Nahchivan)	✓		1	2,1
Clock Square (Nahchivan)	✓		1	2,1

Conclusion and Recommendations

Based on the research findings, the following can be said about the main characteristics of package tours organized from Türkiye to Azerbaijan:

- In terms of their attributes, package tours to Azerbaijan have the characteristics of conducted (escorted) tours, as they have a structured tour program and mostly include visits to cultural attractions. However, they can also be classified as hosted tours because they involve mostly a visit to a single destination, including accommodation in a single hotel, and on the second and/or third day of the tour program they often include optional tours at an additional cost. Therefore, it can be stated that most of the tours are package tours with hybrid characteristics.
- In terms of the purpose of travel, most of tours fall into the cultural or heritage tours category. Although limited in number, it can be stated that there are also tours for sports, adventure, and recreation-type tours (ski tours to Shahdag ski resort).
- According to their geographical scope or the number of destinations visited, it can be stated that most of the package tours organized in Azerbaijan are short-break or city-break package tours since most of them have limited duration, include single-destination visits, and are mostly culture-oriented tours. Besides that, the destination visited is a historical city and capital. Only 5 out of 47 tours were multi-destination tours with a visit to a destination other than Baku. Four ski tours to Shahdag and one with a one-day visit to Nakhchivan.

Based on the basic three-criteria classification we mentioned in the conceptual part, it can be concluded that most package tours from Türkiye to Azerbaijan are single-destination, non-strictly structured, cultural-oriented, hybrid, short-break, or city-break package tours. This finding is supported by the distribution of the number of tourists arriving in Azerbaijan by months (Figure 1), considering that the peak demand for city package tours is during some official or religious holidays (Çeşmeci, 2004: 23) when there are three to four days of vacation. Especially in December, there is an increase in the number of tourists coming to Azerbaijan, probably due to the New Year holidays.

We characterized package tours as non-strictly structured because at least one or two days of the tour programs are usually devoted to optional tours, which are available for an additional fee. Such a hybrid tour configuration (a mix of conducted and hosted tours) can be a big plus for young, high purchasing power, freedom-loving tourists who know the destination or want to explore it themselves. However, this may cause low-income, middle-aged, or elderly tourists to spend too much or get bored if they cannot afford the additional tours. Especially in cultural tours, too many free time slots (gaps) in the tour program other than sightseeing and activities can be considered as additional non-monetary costs, because tourists get bored and feel they are wasting their time (Koçak et al., 2004: 111). This may harm the perceived value of the tour and tourist satisfaction (Duman, 2003: 51). Therefore, it is important to inform tourists about this issue during the sales phase of the tours.

It was found that the most frequently included tourist attractions in the programs of package tours organized from Türkiye to Azerbaijan are located mainly in the Absheron region including the capital Baku. The Absheron region, home to a substantial portion of Azerbaijan's tourism resources, is the most developed in terms of transportation infrastructure, the availability of qualified personnel, and the utilization of tourism resources (Bayramli & Aliyev, 2020: 252). The most popular attractions in tour programs were found to be, the Alley of Martyrs, Ateshgah of Baku, Gobustan Rock Art Cultural Landscape, Walled City of Baku (Icherisheher), and the Flame Towers. This finding is largely consistent with results of the research made by Huseynli and Toksöz (2024: 8) on Baku's cultural tourism potential. The most significant difference between that study and our results is that the Alley of Martyrs was not mentioned in their study. Since this is an attraction that mainly appeals to Turkish tourists, it is a natural result that it was identified as the most frequently included attraction in the tour programs examined in our study. The low number of activities in the package tour programs studied is also notable. Except for the “Azerbaijan Night” and the “Caspian Boat Tour”, no other activities that could enrich the tourist experience have been identified. As McKercher (2002: 33) points out, even though cultural tourists' main motivation is the culture and heritage of a destination, most tourists are pleasure-seekers and look not only for in-depth learning experiences but also for fun and entertainment. Therefore, it may be recommended to add activities and events in addition to natural and cultural attraction visits to enrich the tourist experience on tours.

Another important result of the research is that most package tours from Türkiye to Azerbaijan start with a transit air transportation to Baku destination and their starting points are airports located in major cities of Türkiye (İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, and Trabzon). There are no coach tours with multi-destination visits and probably the most important reason is the lack of a direct road connection between Azerbaijan and Türkiye. Coach tours are much cheaper than tours that use air transportation enabling tourists to see many attractions along the route. It can be stated that the number of multi-destination coach tours from Türkiye to Azerbaijan may suddenly increase very quickly with the opening of the Zengezur Corridor.

Factors such as the time spent for transportation to the destination and the comfort of the journey are of great importance for package tours. Since tourists may perceive the negativities in these factors as an additional non-monetary cost (Koçak et al., 2004: 111), they may not prefer package tours that offer a long transportation time and uncomfortable transportation to the destination. In the preparation process of tour programs, in addition to considering the demands, expectations, and preferences of tourists, the characteristics of the touristic supply in the destination should also be kept in mind (Karamustafa & Çeşmeci, 2006: 76). In this regard, for diversification of touristic products and to obtain high-quality standards it may be suggested to cooperate with local travel agencies and tourist guides in the destination by utilizing their knowledge and experience. Continuous innovation in the content of package tours can create benefits for the whole destination. As Liao and Chuang (2019: 241) assert, suitable tour planning and design can lead to innovation, which is efficacious strategy for destination development. This is because it can facilitate the introduction of distinctive products and services, ideas, processes, and systems that overcome consumer indifference and provide value to multiple stakeholders.

The number, diversity, and richness of the content of package tours can lead to an increase in the number of tourists and a multifaceted increase in relations between Türkiye and Azerbaijan. The development of tourism relations between these two countries will greatly contribute to the economic development and stability not only for these two countries but also for the Caucasus region. Furthermore, enhanced collaboration in the tourism sector between the two countries, coupled with the adoption of sustainable practices, can facilitate the growth of tourism benefits in both countries while simultaneously safeguarding cultural heritage for future generations.

The results of this research focus on the analysis of package tour programs identified through a web search covering a relatively short period of one month. In addition to this limitation, the fact that the data was collected during the winter months is also a very important limitation. Since the content of travel agency websites is very dynamic and the intensity of marketing activities may increase during the summer months, there may be an increase in the variety of tours. Although efforts were made to access tour programs on all travel agency and tour operator websites, some of them may have low visibility in search engines and therefore could not be accessed. Another important limitation of the study is the exclusion of tours covering countries such as Georgia and Iran in addition to Azerbaijan. It would be beneficial to incorporate multi-country tours into future research endeavors. Furthermore, conducting longitudinal studies spanning multiple years and examining the shifts in tour types, tour durations, and itineraries across different periods could offer valuable insights. Investigating outbound tours from Türkiye to various regions and countries could also elucidate tourist preferences and facilitate the provision of superior data not only to tourism academics but also for sector representatives.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. yazar

Literatür: 1., 2., 3., ve 4. yazar.

Metodoloji: 1. Yazar

Verilerin Toplanması ve Analizi: 1., 2., 3., ve 4. yazar.

Sonuç: 1. yazar.

1. yazarın katkı oranı: %50; 2. yazarın katkı oranı: %20; 3. yazarın katkı oranı: %15; 4. yazarın katkı oranı: %15

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 1. author

Literature: 1., 2., 3., and 4. author.

Methodology: 1. author

Data Collection and Analysis: 1., 2., 3., and 4. author.

Conclusion: 1. author

1st author's contribution rate: %50; 2nd author's contribution rate: %20; 3rd author's contribution rate: %15; 4th author's contribution rate: %15

References

- Ahipaşaoğlu, S. H. (2001). *Seyahat işletmelerinde tur planlaması ve yönetimi*. Detay Yayıncılık.
- Ahipaşaoğlu, S. H. (2006). *Turizmde rehberlik* (2. Baskı). Gazi Kitapevi.

- Ahmadov, F., Mirzayeva, G., & Mammadov, I. (2021). Competitiveness analysis of the tourism sector in Azerbaijan and the clustering problem. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 12(8), 2240-2250. [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.4\(68\).09](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.4(68).09)
- Akbulut, B. A. ve Doğancılı, O. S. (2018). Ankara'da bulunan seyahat acentalarının DOKAP (Doğu Karadeniz Projesi) illerine düzenlediği turlar ve web sitelerinde yer alan tur programlarının içerik analizi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(18), 349-375.
- Aliyev, J. ve Kızılırmak, İ. (2023). Azerbaycan'ın Karabağ Bölgesinin kültür turizmi açısından incelenmesi. *Uluslararası Global Turizm Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 84-103.
- Aliyev, V. (2021). Halal tourism - the type of tourism required in Azerbaijan. *Journal of Environmental Management and Tourism (JEMT)*, 12(06), 1576-1585. [https://doi.org/10.14505/jemt.12.6\(54\).14](https://doi.org/10.14505/jemt.12.6(54).14)
- Aliyev, V. (2022). Assessment of gastronomic tourism potential in the Ganja-Gazakh economic region of Azerbaijan. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 13(4), 1142-1150. [https://doi.org/10.14505/jemt.v13.4\(60\).20](https://doi.org/10.14505/jemt.v13.4(60).20)
- Ardıç Yetiş, ř. (2020). Azerbaycan turizm tanıtım filminin göstergebilimsel analiz yöntemiyle incelenmesi. O. İçöz, M. Uysal, M. Tuna ve A. Başoda (Ed.), *MTCON'20 Kıtalararası Turizm Yönetimi Konferansı Bildiriler Kitabı*. İçinde (ss. 1878-1891). Detay Yayıncılık.
- Azerbaijan Tourism Board (2024a). Interactive arrivals dashboard. Retrieved April 7, 2024, from <https://www.tourismboard.az/page/872-tourism-database>
- Azerbaijan Tourism Board (2024b). Interactive database dashboard. Retrieved April 7, 2024, from <https://www.tourismboard.az/page/872-tourism-database>
- Azerbaijan Tourism Board (2024c). Open Data Warehouse. Retrieved April 14, 2024, from <https://www.tourismboard.az/page/872-tourism-database>
- Azizov, A. (2021). Innovation development and entrepreneurship management in tourism of Azerbaijan: Current trends and priorities. *Marketing and Management of Innovations*, 4, 104-120. <http://doi.org/10.21272/mmi.2021.4-09>
- Bağirov, M. (2023). Azerbaycan ulaşım ve lojistik sistemi uluslararası düzey: Tarihsel yaklaşım, mevcut gerçekler ve perspektifler. *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33), 312-326. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1251413>
- Başkale, H. (2016). Nitel araştırmalarda geçerlik, güvenilirlik ve örneklem büyüklüğünün belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 9(1), 23-28.
- Bayramlı, G. & Aliyev, V. (2020). Econometric analysis of tourist demand in the Absheron Peninsula (Baku-Azerbaijan). *Research in World Economy*, 11(3), 251-260. <https://doi.org/10.5430/rwe.v11n3p251>
- Bieger, T. & Wittmer, A. (2006). Air transport and tourism - perspectives and challenges for destinations, airlines and governments. *Journal of Air Transport Management*, 12(1), 40-46. <https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2005.09.007>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27-40. <https://doi.org/10.3316/qri0902027>
- Ceylan, U. ve Güven, Ö. Z. (2017). Yerli turistlerin satın aldıkları yurtdışı (outgoing) paket turları değerlendirmeleri üzerine bir araştırma. *Bilecik şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 515-532.
- Çeşmeci, N. (2004). *Türkiye'de paket turların yönetiminde turist rehberlerinin fonksiyonu: Yönetmel rollerin tespiti, sorunlar ve çözüm önerileri*. [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Erciyes Üniversitesi.
- Çeşmeci, N. (2022). An analysis of cultural tours from Türkiye to Georgia and Azerbaijan. In A. Chico, N. Abdullazada & M. S. Bhatti (Eds.), *3rd International Azerbaijan Congress on Humanities and Social Sciences Proceedings Book* (pp.39-40). BZT Academy.
- Çokişler, N. (2021). Türk dünyasının turizm alanında işbirliği girişimleri: Bir doküman incelemesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(Özel Sayı), 125-136. <https://doi.org/10.33206/mjss.997517>
- Demiroğlu, O., & Müller, D. (2021). Managing emerging destinations: The case of Azerbaijan. *Journal of Tourismology*, 7(1), 1-27. <http://dx.doi.org/10.26650/jot.2021.7.1.0001>
- Duman, T. (2003). Paket tur değerleri: Teori ve öneriler. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 14(1), 45-55.

- Dunne, G. (2009). *Motivation and decision making in city break travel: The case of Dublin*. VDM Publishing.
- Gaziyev, E. ve Boyacıoğlu, E. Z. (2021). Azerbaycan ekonomisinin gelişiminde turizmin yeri: Tırkiye tecrubesinin uygulanabilirliği. *Uluslararası Tırk Dnyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 275-295. <https://doi.org/10.37847/tdad.977689>
- Gençoğlu, F. (2023, Nisan, 15). *Tırkiye, Azerbaycan'a en çok turist gonderen ilk 5 ulkeden biri*. Anadolu Ajansı. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/turkiye-azerbaycana-en-cok-turist-gonderen-ilk-5-ulkeden-biri/2872768> adresinden 2 şubat 2024 tarihinde alınmıştır.
- Gul Yılmaz, E. (2023). Paket tur konusunda yapılan araştırmaların bibliyometrik analizi: Web of Science orneği (Bibliometric analysis of research on package tour: A Web of Science example). *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 11(3), 2380-2400. <https://doi.org/10.21325/jotags.2023.1298>
- Güven, Ö. (2018). Paket tur kapsamında sunulan hizmetlerin kalitesinin davranışsal niyet üzerine etkileri: Yurt dışı paket tur satın alan yerli turistler üzerinde bir araştırma. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(2), 657-674.
- Halis, M., Ehadov, R. ve Halis, M. (2016). Azerbaycan / Gence Bölgesi turizm sektörünün rekabet analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 560-571.
- Hasanov, H. (2024). The impact of event tourism on tourism facilities operating in Azerbaijan. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*, 1(27), 44-52. <https://doi.org/10.26661/2522-1566/2024-1/27-04>
- Hasanzadeh, M. (2023). The development of agrotourism in Azerbaijan: Based on the Italian experience. *Agora International Journal of Economical Sciences*, 17(2), 68-77. <https://doi.org/10.15837/aijes.v17i2.6443>
- Heikkilä, J., Poladova, A. & Käärä, J. (2014). Need for service design development for sustainable rural tourism in Azerbaijan. *Baltic Journal of European Studies*, 4(2), 83-98. <https://doi.org/10.2478/bjes-2014-0017>
- Huseynli, B. (2023a). Identification of features for the city branding: The case of Shusha city, Azerbaijan as tourism destination. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 14(4): 1972-1983. [https://doi.org/10.14505/jemt.v14.4\(68\).09](https://doi.org/10.14505/jemt.v14.4(68).09)
- Huseynli, N. (2023b). A study on the causality relationship between total capital increase, foreign investments, and tourism sector revenues in Azerbaijan. *Journal of Environmental Management & Tourism*, 14(2), 469-476. [https://doi.org/10.14505/jemt.14.2\(66\).16](https://doi.org/10.14505/jemt.14.2(66).16)
- Huseynli, N. ve Toksöz, D. (2024). Bakü'deki kültür turizminin mevcut durumu ve potansiyelinin belirlenmesi. *Journal of Applied Tourism Research*, 5(1), 1-13.
- Hwang, Y. & Fesenmaier, D. R. (2003). Multidestination pleasure travel patterns: Empirical evidence from the American travel survey. *Journal of Travel Research*, 42(2), 166-171. <https://doi.org/10.1177/0047287503253936>
- Ibragimov, N. (2023). Scientific basis for achievement of sustainable competitiveness of a tourist destination. *Economic Series of the Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU*, (4), 87-110. <https://doi.org/10.32523/2789-4320-2023-4-87-110>
- Imrani, Z., Zeynal, Z. K., Mammadova, G. S., & Vysotskiy, O. (2022). Opportunities and prospects for the development of speleotourism in Azerbaijan. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*, 31(2), 293-301. <https://doi.org/10.15421/112227>
- İçöz, O. (2003). *Seyahat acentaları ve tur operatörlüğü yönetimi*, Turhan Kitabevi.
- İslamlı, N. & Polat Üzümcü, T. (2022). Azerbaycan turizm sektörü resmi birlikleri web sayfalarının analizi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 2(1), 89-103. <https://doi.org/10.14514/BYK.m.26515393.2022.sp/89-103>
- Jacobsen, J. K. S., Skogheim, R. & Dann, G. M. S. (2014). Sun, sea, sociability, and sightseeing: Mediterranean summer holidaymaking revisited. *Anatolia*, 26(2), 186-199. <https://doi.org/10.1080/13032917.2014.931288>
- Karamustafa, K., & Çeşmeci, N. (2006). Paket tur operasyonunda turist rehberlerinin karşılaştıkları yönetsel sorunlar üzerine bir araştırma. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 70-86.
- Kaya, E., Karakuş, Y. & Onat, G. (2024). Azerbaijan and Tırkiye's tourism ties: The role of Zangezur Corridor. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 6(1), 16-27. <https://doi.org/10.51525/johti.1406400>

- Kervankıran, İ. ve Bağmancı, M. (2020). Turizm hareketliliğine karşı istikametten bakmak: Türkiye'den yurt dışına olan seyahatlerin görünümü. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 19(3), 686-712. <https://doi.org/10.21547/jss.744618>
- Kızılırmak, İ. (2011). Examination of Eastern Black Sea Region tour programmes organized by travel agencies for plateau tourism. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011(2), 84-90.
- Kızılırmak, İ., Alrawadieh, Z., Küçükali, S. ve Atsız, O., (2015). Çanakkale'de düzenlenen Anzak tur programlarına yönelik bir içerik analizi. A. Kelkit (Ed). 16. Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı (ss. 1200-1208). Detay Yayıncılık.
- Kızılırmak, İ., Oğuzbalaban, G., Ofluoğlu, M. & Kın, G. (2016). Türkiye'den Balkan Yarımadası'na düzenlenen paket turların incelenmesi (Bosna Hersek örneği). *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(9), 184-202.
- Koçak, G., Yağcı, M. İ. ve Duman, T. (2004). Seyahat edenlerin katıldıkları tur süresince algıladıkları parasal olmayan bedellere ilişkin bir ölçek geliştirme çalışması. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 15(2), 105-112.
- Liao, C., & Chuang, H. (2019). Tourist preferences for package tour attributes in tourism destination design and development. *Journal of Vacation Marketing*, 26(2), 230-246. <https://doi.org/10.1177/1356766719880250>
- McKercher, B. (2002). Towards a classification of cultural tourists. *International Journal of Tourism Research*, 4(1), 29-38. <https://doi.org/10.1002/jtr.346>
- Memmedov, A. ve Hasanoğlu, M. (2023). Hazar Denizi'nden Akdeniz'e Zengezur Koridoru. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 6(2), 334-344. <https://doi.org/10.33712/mana.1305013>
- Məmmədov, Z. (2015). Azərbaycan Cumhuriyeti ilə Türkiyə Cumhuriyeti arasında turizm alanında işbirliyi hüquqi temelleri (2002-2010). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 2(5), 177-188.
- Muradov, İ. (2023). Analysis of methodological approaches in the economic assessment of the organization of tourism in the regions (in the context of Azerbaijan's tourism industry). *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 41-48.
- Musayeva, N., & Silinevica, I. (2016). Tourism development impact on the economy of Azerbaijan. *Latgale National Economy Research*, 1(8), 61-68. <https://doi.org/10.17770/lnr2016vol1.8.1849>
- Oppermann, M. (1995). A model of travel itineraries. *Journal of Travel Research*, 33(4), 57-61. <https://doi.org/10.1177/004728759503300409>
- Önen, L. (2021). 1990 sonrası Türkiye ile Azerbaycan arasındaki sosyo kültürel ilişkiler. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(61), 923-932. <https://doi.org/10.7816/ulakbilge-09-61-10>
- Öztürk, Y., San, R. A., Okumuş, F., & Rahimi, R. (2017). Travel motivations of Iranian tourists to Türkiye and their satisfaction level with all-inclusive package tours. *Journal of Vacation Marketing*, 25(1), 25-36. <https://doi.org/10.1177/1356766717725562>
- Ren, L. (2022). Chinese tourists' changing behavior in package tours: The suppliers' account. *Tourist Studies*, 22(4), 328-347. <https://doi.org/10.1177/14687976221129644>
- Rzayev, N., & Əsgərov, R. (2023). The role of incoming tourism in social economic development. *Labor and Social Relations*, 19(1), 100-110. <https://doi.org/10.61764/lasr.1.2023.111-121>
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç. ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256. <https://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Salihova, D., & Akbulaev, D. (2016). Analysis between the tourism sector and economic growth in Azerbaijan. *International Journal of Advanced Research*, 4(6), 698-704. <https://doi.org/10.21474/ijar01/869>
- Schuhbert, A., Thees, H., Herbold, V., Weinreiter, J., & Kantsperger, M. (2020). Cultural tourism routes as incubators for innovation and economic diversification: A potential analysis in the framework of the New Silk Road Initiative in Azerbaijan. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 64(4), 211-232. <https://doi.org/10.1515/zfw-2019-0021>
- Seferov, R., & Hesenov, T. (2006). Azerbaycan'ın turizm potansiyeli ve turizm etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (20), 255-272.
- Seferov, R. ve Kurbanova, S. (2018). Azerbaycan'da kış turizm potansiyeli ve gelişim olanakları. *Future Visions Journal*, 2(5), 13-19. <https://doi.org/10.29345/futvis.55>

- Sheldon, P. J., & Mak, J. (1987). The demand for package tours: A mode choice model. *Journal of Travel Research*, 25(3), 13-17. <https://doi.org/10.1177/004728758702500304>
- Valiyeva, G. (2019). Basics of creating tourist and recreational zones. *Geography and Tourism*, (52), 24-32. <https://doi.org/10.17721/2308-135x.2019.52.24-32>
- Wong, C. S., & Kwong, W. Y. (2004). Outbound tourists' selection criteria for choosing all-inclusive package tours. *Tourism Management*, 25(5), 581-592. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.06.002>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

Neorealist Teori Açısından ABD ve Avrupalı Ülkelerinin Türkiye-Ermenistan Sınırına Bakışının Dönüşümünü Yorumlamak

Keisuke Wakizaka¹

Öz

1991 yılında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan bağımsızlığa kavuştuktan sonra Güney Kafkasya’da gündeme gelen önemli sorunlardan biri Türkiye-Ermenistan sınırıyla ilgili meseledir. Birçok bölgesel ve küresel güçler konuya ilgilerken mesele genellikle sadece Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan ilişkileri bağlamında tartışılmış ve diğer ülkelerin bakışı göz ardı edilmiştir. Bu çalışma Avrupalı ülkelerin Türkiye-Ermenistan sınırına bakışı ve onun değişim sürecini Neorealizm açısından ele almakta ve ağırlıklı olarak ikinci el kaynaklar ve internet haber ajanslarına dayalı içerik analizinden faydalanmıştır. Özellikle Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusu 2008 yılındaki Gürcistan Krizi’nden sonra Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridorunun alternatifi olarak Batı ülkeler tarafından önerilmiş ve ona yönelik süreç başlatılmıştır. Fakat Türkiye’deki ve Ermenistan’daki kamuoyu ve Azerbaycan’ın tepkisinden dolayı süreç iptal edilmiş ve 2012’den sonra Batı Gürcistan’a tekrar odaklanmaya başlamıştır. Böylece bu sınır “unutulmuş sınır” hâline gelmiştir. Diğer yandan, Rusya-Batı gerginliği tırmandıkça hem enerji güvenliğini sağlamak için hem de Kafkasya üzerindeki Rus nüfuzunu azaltmak için Batı ülkeler Türkiye-Ermenistan arasındaki müzakere sürecini aktif şekilde desteklemeye başlamış ve Ermenistan’ın Batıya entegrasyonu için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını desteklemiştir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Avrupa Ülkeleri, Türkiye-Ermenistan Sınırı, Güney Kafkasya, Neorealizm

JEL Kodları: F50, F59, N94

Interpreting the View of the United States and Europe towards Turkish-Armenian Border from Neorealist Perspective

Abstract

Since Georgia, Armenia and Azerbaijan became independent in 1991, The issue related to Turkish-Armenian border has been one of the important issues in South Caucasus and various regional and global actors are interested in it. However, the issue had been discussed in the context of only Turkish-Armenian-Azerbaijani relations and other states’ perspectives were ignored. This article focuses on the perspective of Western states towards the Turkish-Armenian border and its transformation process from neorealist perspective and benefitted from content analysis mainly based on secondary resources and internet news agencies. Western states suggested the opening of Turkish-Armenian border after the Georgian Crisis in 2008 as an alternative of Turkish-Georgian-Azerbaijani corridor and encouraged the process. However, Turkish and Armenian public and Azerbaijan forced the cancellation of the process and the West began to focus on Georgia again after 2012. Thus, this border became “forgotten border”. On the other hand, due to the rise of Russian-Western tension, the West started to support Turkish-Armenian negotiation process actively for energy security and lessening Russian influence over the Caucasus and supports the opening of the Turkish-Armenian border for Armenia’s integration into the Western block.

Keywords: The United States, Europe, Turkish-Armenian Border, South Caucasus, Neorealism

JEL Codes: F50, F59, N94

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, kwakizaka@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-038-5687.

Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ABD ve Avrupa ülkeleri Kafkasya'da yeni aktörler olarak yer almaya başlamış ve bu süreçte Güney Kafkasya'daki her 3 ülkeyle ilişkileri güçlendirmeye yönelmiştir. Batı ülkeler de bölge üzerindeki Rusya ve İran'ın nüfuzunun artmasını engellemek amacıyla ve bölgedeki kaynaklara ulaşmak için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ilişkileri geliştirmeye başlamış ve böylece Güney Kafkasya Rusya ve Batı ülkeler arasındaki yoğun rekabet sahasına dönüşmüştür.

ABD ve Avrupa ülkelerinin Güney Kafkasya politikası için önemli konulardan biri Türkiye-Ermenistan sınırının durumudur. Ermenistan'ın Rus nüfuzundan kurtulup Batı bloğuna entegre olmak için bu sınırın açılması elzemdir ve yine Rusya'ya karşı bölgede avantajlı olmak için Ermenistan'ı Türkiye üzerinden Batı'ya ulaştırmak son derece önemlidir. Özellikle 2022 yılındaki Rusya-Ukrayna Savaşı'ndan sonra bu sınırın önemi son derece artmıştır. Bu durum altında Batı ülkeleri Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin gelişimi ve Türkiye-Ermenistan sınırının durumunu yakından takip etmektedir.

Türkiye-Ermenistan sınırıyla ilgili araştırmalara bakıldığında genel olarak bu devlet sınırı sadece Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan üçgen ilişkileri kapsamında ele alınmakta ve Rusya, İran, Gürcistan ve Batı ülkeleri gibi başka ülkelerin yaklaşımı ise göz ardı edilmektedir. Bu durumu göz önünde bulundurarak, Bu çalışma ABD ve Avrupa ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına bakışının 1991 yılından itibaren nasıl değişim süreci izlediğine ve onun nedenlerine dair sorulara odaklanacaktır. Bu çalışmada, Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının özellikle ABD ve Avrupa ülkeleri tarafından Gürcistan Koridorunun alternatifi olarak gündeme getirilirken daha sonra onların Gürcistan'a tekrar döndüğünden dolayı Türkiye-Ermenistan sınırının unutulmuş hâle geldiği ve İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra ortaya konulan yeni projeler bağlamında ABD ve Avrupa ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırıyla tekrar ilgilenmeye başladığı ileri sürülecektir. Bu bağlamda, Bu çalışma boyunca neorealist teori uygulanacak ve Bu çalışma genel olarak ikinci el kaynaklara ve internet haber ajanslarına dayalı içerik analiz yönteminden faydalanacaktır. Bu çalışmada Batı ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına bakışını anlamak için Batı ülkelerin Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan arası müzakere sürecindeki faaliyetlerinin arka planını analiz edip olguları birbirleriyle ilişkilendirmek gerekir. Toplanan veriler hem ampirik kaynak olarak hem de analiz için kullanılacaktır.

Bu çalışmanın içeriği bağlamında, birinci bölümde bu çalışmanın teorik çerçevesi belirlenecek ve neorealizm hakkında kısa bilgi verilerek neorealist teorinin bu çalışmada neden uygulanacağına dair soruya cevap verilecektir. İkinci bölümde 1991 yılından sonra ABD ve Avrupa ülkelerinin Kafkasya politikası hakkında kısa bilgi verilecektir. Üçüncü bölüm, 2008 yılındaki Gürcistan Krizi'nden sonra Batı ülkelerin Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusuna nasıl yaklaştığı ve daha sonra tutumun niçin değiştiğini tartışacaktır. Dördüncü bölüm, Türkiye-Ermenistan sınırının Batı'da tekrar gündeme getirilmesi ve onun sebebi hakkında cevap vermeye çalışılacaktır. Sonuç bölümünde ise bu dört bölüm özetlenecek ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılması konusunun 2008 yılındaki Gürcistan Krizi'nden dolayı Batı'nın gündemine getirilirken Gürcistan'da istikrarın sağlanmasıyla birlikte unutulduğunu ve İkinci Karabağ Savaşı ve Rusya-Ukrayna Krizi'nden sonra Rusya'ya karşı konunun tekrar gündeme gelip sınırın açılmasının Batı tarafından desteklendiği vurgulanacaktır.

1. Teorik Çerçeve: Klasik Realizme Karşı Neorealizm

Uluslararası siyasetindeki savaşın nedenleri, süreci ve etkileri ve devletlerin davranışını anlamak için çeşitli teoriler önerilmiştir. Uluslararası ilişkiler teorileri üzerindeki tartışmalar arasında en uzun süre devam eden tartışma liberalizm ve realizm arasındaki tartışmadır. Liberalizm dünyanın doğasının anarşik olduğunu kabul ederken dünyada belli kurallar ve ahlaki normların mevcut olduğunu ve devletlerin barış içinde birlikte yaşayabildiğini ileri sürmektedir. Bu teoriye göre, uluslararası örgütler gibi devlet dışı unsurlar da dünya siyasetinin önemli aktörü olabilir ve bu tür aktörler vasıtasıyla ülkeler arasında çeşitli alanlarda iş birliği gerçekleştirilebilir (Shirayev & Zubok, 2014: 78). Ayrıca Liberalist teori dünya barışının devletin çıkarından daha önemli olduğunu vurgulamakta ve barışın iş birliği ve karşılıklı bağımlılık vasıtasıyla elde edilen mutlak ortak değere dayanarak gerçekleştirilebildiğini ileri sürmektedir (Takeuchi, 2008: 96-97).

Klasik realizm de dünyanın anarşik yapıya sahip olduğunu savunurken dünyanın doğası hakkında tamamen farklı görüşü benimsemektedir. Realizm ise anarşik dünyada devletler arasında hayatı sürdürmek üzerinde çatışmaların devam ettiğini ve dünya siyasetinde sadece devletlerin aktör olabildiğini vurgulamaktadır. Realistlere göre, anarşik dünyada devletin en önemli derdi hayatta kalmak olduğundan dolayı “güvenlik” ve “çıkar” kavramlarını ön plana çıkarır. Realist teori devletin güvenliği ve çıkarlarını korumak için gücün kullanıldığını ve ülkeler arasındaki güç dengesinden dolayı çeşitli olguların meydana geldiğini vurgulamaktadır (Wohlforth, 2010: 131-149). Mesela Hans Morgenthau uluslararası siyaseti iktidar çatışması olarak nitelendirmiş ve diplomasideki davranışı belirleyen norm olarak “güç tarafından belirlenen çıkar” olarak milli çıkarı öne çıkarmıştır. Böylece Morgenthau dünya siyasetinde devletlerin çıkarlarına göre davrandığını ileri sürmüştür (Morgenthau, 1948). Henry Kissinger da dış politikada realizmi benimsemiştir. O, ideoloji yerine ABD’nin çıkarlarını ön plana çıkarmış ve dünyadaki güç dengesine özen göstererek dünya düzenini ABD’nin lehine olmak şekilde istikrara yönlendirmeyi hedeflemiştir (Kissinger, 1994).

Liberalizm ve realizm arasında tartışma devam ederken, realist teoriye bakıldığında klasik realizme karşı bazı realistler eleştirileri dile getirmiştir. Neorealistler klasik realistlerin sadece devletin iç doğasına odaklandığını eleştirerek devletlerin davranışlarını açıklamak için uluslararası sisteme de bakılması gerektiğini vurgulamıştır. Mesela neorealistler arasında en önemli kişilerden biri Kenneth Waltz 1959 yılında yayınlanan “*Man, the State and War: A Theoretical Analysis*” (İnsan, Devlet ve Savaş: Bir Teorik Analiz) kitabında savaşın insanların doğası, devletin iç yapısı ve uluslararası sistemden kaynaklandığını ileri sürmüş ve özellikle en önemli sebep olarak anarşik uluslararası sistemden söz etmiştir. Bu bağlamda Waltz dünya siyasetindeki neden-sonuç ilişkisini anlamak için uluslararası sistemin devletlerin davranışına etkilerini analiz etmek gerektiğini vurgulamıştır (Waltz, 1959: 23-24). Yani Waltz’a göre devletin çıkarları uluslararası sistem tarafından belirlenir ve bu sistemin dönüşümü devletin çıkarlarını da değiştirir.

Bu çalışmaya bakıldığında araştırma sorusu Batı ülkelerin Ermenistan-Türkiye sınırına bakışının nasıl ve neden değiştiğidir. Bu soruya cevap vermek için sadece Batı ülkelerin iç doğasına odaklanmak yetersiz kalmakta ve özellikle Kafkasya ve eski SSCB coğrafyasındaki siyasal gelişmelerin bu bakışının dönüşümünü incelemek son derece önemlidir. Bu bağlamda

konuyu incelemek için liberalizm ve klasik realizm uygun görülmemekte ve meseleyi neorealizm açısından analiz etmek daha makul görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışma neorealizm bağlamında olguya yaklaşacak ve uluslararası sistemin dönüşümünün Batı ülkelerin Türk-Ermeni sınırına bakışını nasıl değiştirdiğine odaklanacaktır.

2. 1991 Yılından Sonra ABD ve Avrupa Ülkelerinin Kafkasya Politikası: Genel Açıklama

2.1. ABD ve Kafkasya

Günümüzde ABD stratejik açıdan Kafkasya'ya büyük önem vermekteyken, 1990'lı yılların başında bölgeye fazla önem vermemiş ve Kafkasya'yı Rusya'nın etkisi altında bırakmıştır. 1990'lı yılların başında ABD'nin Kafkasya politikası özellikle Ermeni diasporası tarafından belirlenmiş ve İslamiyet-Hıristiyanlık çatışması bağlamında ABD kendi "*dındaşı*" olan Ermenistan'a yakın tavır göstermiştir (Gürbüz, 2012: 410-411). ABD'nin başlangıçtaki bu tutumu Rusya'nın Kafkasya'da kendi nüfuzunu tekrar artırmaya yol açmış ve bölgedeki güç dengesini ABD'nin aleyhine çevirmiştir.

Daha sonra ABD Kafkasya'yla daha ciddi şekilde ilgilenmeye başlamış ve bu süreçte bölge devletleriyle ilişkileri güçlendirmeye yönelmiştir. 1990'lı yılların ikinci yarısında ABD Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarını Batı ülkelerine güvenli bir şekilde ulaştırmayı, bölge devletlerini yeni uluslararası sisteme entegre etmeyi (Kasım, 2009: 163) ve İran'ın Kafkasya üzerindeki etkisini sınırlandırmaya ağırlık vermiş ve bu bağlamda bölge ülkeleri, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkileri pekiştirmeye başlamıştır (Forsyth, 2013: 852). Bu durum altında ABD Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi gibi çeşitli çalışmalara destek vermiş ve ABD-Gürcistan-Azerbaycan ilişkileri önemli derecede pekiştirilmiştir (Oktay ve Cerrah, 2018: 58).

11 Eylül 2001 Saldırısı ABD'nin Kafkasya politikasında önemli dönüm noktası olmuştur. ABD Kafkasya ve Orta Asya'daki siyasi istikrarsızlığın uluslararası güvenlik ve ABD'nin kendi güvenliğini tehlikeye sokacağını öngörerek terörle mücadele bağlamında Güney Kafkasya ülkeleri, özellikle Azerbaycan ve Gürcistan'a yönelik askeri desteğini artırmıştır (Kasım, 2009: 173-174). Ayrıca ABD Güney Kafkasya'daki demokratikleşme sürecini destekleyerek Rusya'ya karşı bölgedeki sivil toplum kuruluşlarını da güçlendirmeye yönelmiştir (Kasım, 2009: 179).

Türkiye-Ermenistan sınırının kapatılması konusunda Türkiye onun sebebini Dağlık Karabağ sorunu ile ilişkilendirmiş ve bölge Azerbaycan'a geri verilene kadar sınırın açılmayacağını ifade etmiştir (Gökçe, 2011: 1148). O dönemde Dağlık Karabağ Sorunu Rusya'nın müdahalesi ve Ermenistan ve Azerbaycan'daki milliyetçiliğin yükselmesi gibi sebeplerden dolayı sorunun çözülmesi daha zor hâle gelmiş ve Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunun gerçekleşmesi neredeyse imkânsız olmuştur. Ayrıca Gürcistan'da 1992 yılında Eduard Şevardnadze iktidara geldikten sonra ülkedeki etnik savaşlarda ateşkes sağlanmış ve Gürcistan uluslararası sisteme entegre olmaya başlamıştır (De Waal, 2010: 191-192). ABD bu durumu göz önünde bulundurarak Türkiye-Ermenistan sınırını açtırmak yerine Gürcistan üzerinden doğu-batı koridorunu gerçekleştirmeye yönelmiştir.

Bu durumda ABD'nin Kafkasya politikasında genellikle Gürcistan ve Azerbaycan'a daha fazla ağırlık verilirken Ermenistan ise bölgede ABD'nin inisiyatifleriyle devam eden entegrasyon sürecinden dışlanmış ve Rusya'ya bağımlılık devam etmiştir. Böylece Kafkasya'da devam eden siyasal süreçte ABD Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridoruna büyük önem verirken Türkiye-Ermenistan devlet sınırı ise ABD'nin kendi güncel siyasi gündeminden düşmüştür. Böylece ABD için Türkiye-Ermenistan sınırı 2008 yılına kadar “*unutulmuş sınır*” hâline gelmiştir. Yani genel itibarıyla 1993 yılında Türkiye-Ermenistan sınırı kapatıldıktan sonra ABD Gürcistan ve Azerbaycan'a odaklanmış ve Türkiye-Ermenistan sınırına ilgilenmemiştir.

2.2. Avrupa Ülkeleri ve Kafkasya

ABD Rusya'ya karşı Kafkasya üzerindeki kendi nüfuzunu artırmaya çalışmaktayken Avrupa ülkeleri de 1990'lı yıllardan sonra bölgedeki siyasal gelişmelere müdahil olmaya başlamıştır. Fakat 1990'lı yıllarda Doğu Avrupa, özellikle Balkanlar'da ortaya çıkan siyasi kargaşa ve Avrupa'nın genişleme ve derinleşme gibi kendi içindeki sorunlarla karşı karşıya olduğundan dolayı Kafkasya'da aktif rol oynayamamıştır (Acar, 2009: 35-36). Ayrıca Avrupa ülkelerinin Rusya ile derin stratejik ilişkileri ve Rusya'ya bağımlılığı da Avrupa'nın Kafkasya politikasını önemli derecede etkilemiştir. Avrupa Birliği enerji konusunda %30'dan daha fazla oranda Rusya'ya bağımlı olduğundan dolayı Rusya'yla karşı karşıya gelmekten kaçınmakta ve Güney Kafkasya'ya daha temkinli bir şekilde yakınlaşmaktadır (Oktay ve Cerrah, 2018: 96). Bu şartlar altında Avrupa ülkeleri Güney Kafkasya'yı dolaylı yoldan etkilemeye yönelmekte ve ABD'nin himayesi altında ekonomik ve sosyo-kültürel olarak Kafkasya'daki siyasete müdahil olmayı tercih etmektedir (Dominese, 2005: 19-20). Mesela ABD Güney Kafkasya ülkelerine yoğun askeri desteği verirken Avrupa ülkeleri ise bölgedeki sivil toplum kuruluşlarını güçlendirme gibi yollarla Kafkasya'da kendi nüfuzunu artırmaya çalışmaktadır (Memmedli, 2022: 305-306).

Diğer yandan, enerji konusunda Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmak için daha çeşitli yerlerden enerji kaynaklarını satın almak ve enerji kaynaklarını güvenli şekilde Avrupa'ya taşımak Avrupa ülkeleri için en önemli stratejik konudur. Bu bağlamda Avrupa ülkeleri Güney Kafkasya'yı hem doğu-batı arasındaki güzergâh olarak hem de yeni bir pazar olarak değerlendirmekte ve Güney Kafkasya ülkelerini dünya ekonomik sistemine entegre etmek için çeşitli projeleri geliştirmektedir. Mesela bunların arasında TANAP-TAP, TRECECA, INOGATE ve ECHO gibi projeler mevcuttur (De Waal, 2010: 188). Böylece Avrupa ülkeleri Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunun gerçekleşmesiyle enerji-ticari taşıma yollarının çeşitlendirilmesine olumlu yaklaşmaktadır.

Fakat 1993 yılında Türkiye-Ermenistan sınırı kapatıldıktan sonra ne Ermenistan'ın ne de Türkiye-Azerbaycan'nın birbiriyle diplomatik ilişkileri kurmak istememesi sebebiyle Ermenistan Avrupa inisiyatifli projelerin dışında bırakılmış ve Avrupa ülkeleri de Ermenistan-Türkiye sınırının yerine Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridoruna odaklanmaya başlamıştır. Avrupa ülkeleri Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesi gibi büyük ölçekli projelere destek vermiştir (Oktay & Cerrah, 2018: 99, 102). Böylece Avrupa ülkeleri de Güney Kafkasya'da Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden doğuya açılmaya çalışmış ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılması Avrupa ülkeleri için ikinci planda kalmıştır.

3. 2008 Yılı Gürcistan Krizi'nden Sonra ABD ve Avrupa Ülkelerinin Türkiye-Ermenistan Sınırına Yaklaşımının Dönüşümü ve Nedenleri

1993 yılında Türkiye-Ermenistan sınırı kapatıldıktan sonra kısa vadede bu sınırın açılması beklenemezken Batı ülkeleri Türkiye-Ermenistan sınırını açmaya çalışmak yerine doğu ve batı arasındaki koridor olarak Gürcistan ve Azerbaycan'ı pekiştirmeye odaklanmıştır. Özellikle Gürcistan'da 2003 yılında Mihail Saakaşvili iktidara geldikten sonra Batı ülkelerinin Gürcistan üzerindeki nüfuzu daha da artmış (Kasım, 2009: 191-192) ve doğu-batı arası ticaretin çoğu Gürcistan üzerinde yapılı hale gelmiştir. Bu durumda kendi çıkarları açısından Gürcistan Batı'nın daha fazla ilgisini çekerken Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunun kurulması ise uzun bir zaman dilimde tartışılmamıştır.

Fakat 2008 yılında patlak veren Rus-Gürcü Savaşı'ndan dolayı bölgedeki uluslararası sistemin değişmesi Batı ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına tekrar ilgilenmesine yol açmıştır. Batı ülkeleri Gürcistan'ı Asya'ya açılan tek güvenli kapı olarak nitelendirirken Rus-Gürcü Savaşı Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridorunun güvenliğinin sarsılmasına sebep olmuştur (Mikhelidze, 2009: 33-34). Bu durumda Batı ülkeleri kendi enerji güvenliğini daha sağlamlaştırmak amacıyla Gürcistan'ın alternatifi olarak Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunu açma arayışına girmiştir. Bu süreçte Batı ülkelerinin inisiyatifiyle Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve iki ülke arasındaki devlet sınırının açılması gündeme getirilmiştir (Görgülü, 2009: 26). O dönemde Ermenistan batıya açılmak için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına olumsuz bakmamaktaydı (Wakizaka, 2021: 36-37) ve bu süreçte Türkiye de *"komşularla sıfır sorun"* politikası bağlamında Ermenistan'a karşı daha ılımlı ve yumuşak politikayı izlemeye yönelmiştir (Tarcan vd., 2018: 254-255; 259; bkz: De Waal, 2016: 239-254). Böylece hem Türkiye'de hem de Ermenistan'da Türkiye-Ermenistan sınırının açılması için olumlu şartlar oluşmuş ve Batı'nın inisiyatifiyle Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin kurulmasına yönelik yeni bir süreç başlatılmıştır. Mesela bu süreç kapsamında dönemin ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sargsyan ve Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül arasında *"futbol diplomasisi"* gerçekleşmiş ve onun ardından Ermenistan ve Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır (De Waal, 2016: 279-281). Bu çalışmaların sonunda 10 Ekim 2009'da Batı ülkelerinin arabuluculuğuyla Zürih'te Türkiye ve Ermenistan arasında protokol imzalanmıştır. Böylece Ermenistan-Türkiye devlet sınırının açılmasına ABD başta olmak üzere Batı ülkeleri aktif şekilde destek vermiştir.

Fakat Azerbaycan bu sürece karşı sert tepki göstermiş ve Rusya da kendi çıkarları açısından Türkiye-Ermenistan arasındaki yakınlaşmayı hoş karşılamamıştır. Süreç devam ederken Rusya, *"Türkiye Azerbaycan'ı satıyor"* cümlesiyle Azerbaycan'ı provoke ederek Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını engellemeye çalışmıştır (Oktay, 2012: 368-369). Rusya'nın bu hamlelerinin ardından Azerbaycan Türkiye'ye karşı olumsuz tavır göstermiştir. Mesela Bakü'de yer alan Şehitler Hıyabanı'ndaki Türk bayraklarının indirilmesi ve daha sonra Türkiye'nin inşa ettiği iki caminin ibadete kapatılması gibi olaylar bu durumu net bir şekilde yansıtmış (Tarcan vd., 2018: 259) ve Türkiye'ye yönelik doğal gazın fiyatı da yükseltilmiştir (Asker, 2010: 49). Üstelik o dönemde Azerbaycan hükümeti 1993 yılında yaşanan Hocalı Katliamı'nın uluslararası kamuoyu tarafından *"soykırım"* olarak tanınması için faaliyetlere başlamıştır. Ayrıca özellikle hem Ermenistan'daki (De Waal, 2016: 295-296) hem de Türkiye'deki milliyetçi kesimler bu protokole karşı sert tepki göstermiş ve Ermenistan

hükümeti Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararına dayanarak protokolü iptal etmiştir. Durum böyleyken hem Ermenistan'da hem de Türkiye'de Zürih protokolü rafa kaldırılmıştır (Tarcan, vd., 2018: 259).

Ayrıca 2012 yılındaki genel seçimden sonra Gürcistan'da iktidarın değişmesi ve yeni hükümetin Rusya'ya karşı daha yumuşak tutumu benimsemesi de Batı ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına bakışını önemli derecede etkilemiştir. 2012 yılında iktidara gelen “*Gürcü Rüyası*” partisi Batı yanlısı politikayı izlemeye devam ederken Rusya'ya karşı daha ılımlı ve yumuşak tutumu benimsemiştir. Böylece Rusya-Gürcistan arasındaki ilişkiler belli bir seviyede rahatlamış (Topal, 2015: 762-763) ve uluslararası siyasette Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridoru üzerinde istikrar ve güvenlik sağlanmıştır. Bu durumda Batı ülkeleri tekrar Gürcistan'a odaklanmaya yönelmiş ve Ermenistan-Türkiye-Azerbaycan koridorundan vazgeçmeye başlamıştır. Böylece Batı'nın güçlü desteğiyle yürütülen Türkiye-Ermenistan ilişkilerini normalleştirme süreci iptal edildikten sonra Ermenistan-Türkiye devlet sınırı Batı'nın gündeminden düşmüş ve uzun zamandır “unutulmuş sınır” gibi görülmüştür.

2008 yılındaki Gürcistan Krizi'nden dolayı Kafkasya'daki güç haritasının değişmesi bölgedeki enerji güvenliği ortamını değiştirip Batı-Gürcistan-Azerbaycan işbirliği ve enerji koridorunu tehlikeye sokmuştur. Bu sebeple Batı ülkeler bölgedeki kendi enerji güvenliğini pekiştirmek için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını desteklemeye yönelirken Gürcistan'da istikrarın tekrar sağlanması gibi nedenlerden dolayı Türkiye-Ermenistan sınırının yerine tekrar Gürcistan'a odaklanmaya yönelmiştir.

4. İkinci Karabağ Savaşı'ndan Sonra Kafkasya'da Önerilen Projeler ve Türkiye-Ermenistan Sınırına ABD ve Avrupa Ülkelerinin Bakışı

Genel olarak 2009 yılında Türkiye-Ermenistan arasında başlatılan süreç iptal edildikten sonra Batı ülkelerinin ilgisi Gürcistan'a tekrar dönmüş ve Batı ülkeleri Gürcistan üzerindeki yatırımını artırmıştır. Böylece Türkiye-Ermenistan devlet sınırı uzun zamanlar Batı ülkeleri açısından geri planda kalmış ve “*unutulmuş sınır*” gibi görülmüştür.

Diğer yandan, 2014 yılında Kırım'ın Rusya tarafından işgal edildikten sonra Avrupa ülkeleri arasında Rus tehdidi algısı yaygın şekilde benimsenmiş ve enerji güvenliği bağlamında Kafkasya'ya ilgisi artmıştır. Avrupa ülkelerinin çoğu enerji kaynakları konusunda dış ülkelere bağımlı durumdadır. Mesela 2015 yılındaki Fransa'ya bakıldığında ülkede kullanılan enerjinin %46'sı dış ülkelere alınmış ve bu dönemde Almanya'nın enerji bağımlılık oranı yaklaşık %62 olmuştur. Belçika'da tüketilen enerjinin yaklaşık %84'ü dış ülkeler tarafından tedarik edilmiştir (Güneş ve Arslan, 2018: 41). Özellikle o dönemde Avrupa Birliği enerji kaynaklarının yaklaşık %25-35'ini Rusya'dan ithal etmekteydi (Güneş ve Arslan, 2018: 40). Bu yüzden Avrupa'nın damarının Rusya'nın elinde olduğu söylenebilirdi. Bu durum altında Rusya-Batı ilişkilerinin kötüleşmesi Avrupa'ya yönelik enerji tedarikinin durumunu doğrudan olumsuz etkilemiş ve 2014 yılındaki Kırım işgalinden sonra Batı ve Rusya arasında gerginlik tırmanınca Avrupa enerji konusunda zor duruma düşmüştür. Bu yüzden Avrupa ülkeleri enerji konusunda “*Rus boyunduruğu*”ndan kurtulmak için Ortadoğu, Doğu Akdeniz ve Orta Asya gibi daha çeşitli yerlerden enerji kaynaklarını ithal ederek Rusya'ya bağımlılığı azaltmaya yönelmektedir. Bu bağlamda Avrupa ülkeleri Azerbaycan'dan da enerji kaynakları ithalini artırmakta (dipam.org, 2023) ve Avrupa için Güney Kafkasya'da enerji güvenliğini sağlamanın

önemi daha da artmıştır. Bununla ilgili olarak, Batı ülkeleri kendi lehine bölgedeki güvenliği sağlamlaştırmak açısından Rusya'nın bölge üzerindeki nüfuzunu azaltıp kendi nüfuzunu artmaya büyük önem vermiş ve son dönemde Ermenistan ve Türkiye-Ermenistan sınırına da odaklanmaya başlamıştır. 2018 yılında Nikol Paşinyan iktidara geldikten sonra Ermenistan etrafındaki siyasal ortam önemli derecede değişmeye başlamış ve Batı ülkeleri Ermenistan'a ilgiyi tekrar artırmıştır. Paşinyan yönetimi daha çok ABD başta olmak üzere Batı ülkelerle ilişkileri güçlendirmeye ağırlık vermiştir. O; Rusya'ya yakın tutumu sergileyen Robert Koçaryan ve Serj Sargsyan'ın liderliğindeki "Karabağ Klanı" ile çatışma hâlindeydi (kafkassam.com, 2020). Bu politika bağlamında Paşinyan yönetimi, Türkiye ile diplomatik ilişkileri kurmaya hazır olduğundan ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına karşı olmadığından sık sık söz ettiği gibi, Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik politika konusunda daha gerçekçi ve pragmatist politikaya yönelmiştir. Paşinyan yönetimi altında Rusya ile ilişkiler soğumaya doğru giderken² Batı ülkeleri ise Rusya'ya karşı Kafkasya'daki kendi nüfuzunu artırmak için Ermenistan'a yönelik çalışmaları yoğunlaştırmaya yönelmiştir.

Bu durum altında 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı esnasında Rusya Ermenistan'ı aktif şekilde desteklememiş ve savaş Ermenistan'ın aleyhinde sona ermiştir (Kemaloğlu, 2022: 217). Savaşın sonunda Azerbaycan Ermenilerin işgal ettiği bölgenin çoğunu geri almış ve Kafkasya'daki jeopolitik denge önemli derecede değişmiştir. 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Dağlık Karabağ Meselesinin çözüme doğru ilerlemesi bölgedeki Rus nüfuzunun istikrarsız duruma düşmesine sebep olmuştur. Bu durum altında Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin kurulması ve Ermenistan'ın Batı bloğuna entegrasyonu için daha uygun ortam oluşturulmuştur. Batı ülkeler bu durumu göz önünde bulundurarak, Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını aktif şekilde desteklemeye başlamış (Deveci Bozkuş, 2021) ve Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan müzakeresine müdahil olmaktadır. AGİT gibi Batı ülkelerinin önderliği altındaki birçok uluslararası örgütler bölgedeki altyapı, enerji ve ulaşım gibi alanlardaki çalışmalarını destekleyeceğini beyan etmiş (Deveci Bozkuş, 2022: 137) ve Azerbaycan-Ermenistan arası uzlaşma sürecine de destek vermiştir. Mesela 2021 yılından itibaren barışın sağlanması, sınırların belirlenmesi ve Nahçıvan-Azerbaycan arası demiryolunun restorasyonu gibi konular üzerinde AB'nin inisiyatifiyle Brüksel'de Ermenistan ve Azerbaycan arasında görüşmeler devam etmektedir (www.aa.com.tr, 2022). Böylece 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı sona erdikten sonra Rusya'ya karşı Batı ülkeler Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye arası ilişkilerin gelişme sürecine tekrar müdahil olmaya yönelmiştir. Bu bağlamda Batı ülkeleri Azerbaycan-Ermenistan arasındaki barışı teşvik ederek Türkiye-Ermenistan sınırının açılması ve bu iki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasını dolaylı olarak desteklemeye başlamıştır.

Batı ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına yönelik bakışının dönüşümünü gösteren başka örnek 2022 yılının başında başlatılan Türkiye-Ermenistan müzakere sürecidir. 2022'de Ermenistan ve Türkiye'nin özel temsilcileri atandıktan sonra Ermenistan Türk malları üzerindeki ambargoları kaldırmaya başlamış ve Ermenistan ve Türkiye arasında uçak seferleri başlamıştır. Bu gelişmeler genellikle hem Ermenistan'da hem de Türkiye'de olumlu karşılanmış ve her iki ülkede de devlet sınırlarının açılması konusunda önemli beklentinin

---

² Bkz: Shiralizade, 2018.

olduğunu göstermiştir (Deveci Bozkuş, 2022: 143). Ermenistan-Türkiye ilişkileri etrafındaki bu gelişmeler Batı medyası tarafından olumlu şekilde yorumlanmış (mesela bkz: Yazıcıoğlu, 14 Ocak 2022; The Economist, 3 Şubat 2022; Chanadiri, 4 Şubat 2022) ve Batı ülkelerin bu müzakere sürecinin sürdürülmesini desteklediğini göstermiştir. Böylece Batı ülkeler Rusya-Batı gerginliği devam ederken Kafkasya’da Rusya’nın nüfuzunu azaltıp daha avantajlı konumu elde etmek için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına ve diplomatik ilişkilerinin kurulmasına aktif bir şekilde desteklemektedir. Karabağ Meselesinin çözüme doğru ilerlemesi bu süreci daha da hızlandırmıştır.

2022 yılının Şubat ayında başlayan Rusya’nın Ukrayna saldırısından sonra Batı ülkeler Rusya’yı somut bir şekilde büyük tehdit olarak nitelendirmiştir. Böylece ABD ve Avrupa ülkeler Rusya’ya karşı politika konusunda ortak adım atmaya başlamış ve Kafkasya başta olmak üzere Avrupa’nın “komşu bölgeleri”ni Rusya’nın nüfuzundan arındırmayı daha önemsemeye yönelmiştir (Graf, Steinbrecher & Biehl, 2003). Diğer yandan, Rusya Ukrayna’ya yönelik saldırıya odaklandıkça Orta Asya ve Kafkasya gibi diğer bölgelerdeki gelişmelere yeterince dikkat edememekte ve bu durum Batı ülkelerin Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye arasındaki müzakere sürecine müdahaleyi yoğunlaştırmasına ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına yönelik çabaları güçlendirmesine sebep olmaktadır.

Örneğin, Moskova’da gerçekleştirilen Türkiye-Ermenistan özel temsilciler arası ilk görüşmelerin ardından ikinci görüşmeler Batı ülkelerin inisiyatifi ile 24 Şubat 2022’de AB üyesi Avusturya’nın başkenti Viyana’da düzenlenmiştir. Özellikle son zamanlarda Ermenistan Rusya’dan uzaklaşıp Batı bloğuna yakınlaşmaya yönelmekte ve Türkiye-Ermenistan diplomatik ilişkilerinin tekrar kurulması ve sınırın tekrar açılması konusunda Batının da desteğine ihtiyaç duymaktaydı. Bu noktada müzakerenin Avusturya’da düzenlenmesi hem Batı’nın hem Ermenistan’ın hem de Türkiye’nin işine gelmektedir. Bu görüşmede konuşulan konular hakkında net bilgiler verilmese de ekonomi ve ulaşım yolları ile ilgili projelerin gerçekleştirilmesi en önemli gündem olduğu tahmin edilmektedir. Bu görüşmelerden sonra önkoşulsuz görüşmelerin devam etmesini hem Türkiye, hem Ermenistan hem de Batı ülkeleri kabul etmiştir (Deveci Bozkuş, 2022: 42-43). Daha sonra aynı şehirde Mayıs ayında Türkiye ve Ermenistan arasında görüşme gerçekleştirilmiştir. 2022 yılının Ekim ayında ise Çekya’da düzenlenen Avrupa Siyasi Topluluğu Zirvesi esnasında Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ve Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan arasında görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmede Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşme süreci ve Ermenistan-Azerbaycan arasındaki barış müzakere süreci ele alınmıştır (bianet.org, 2022).

Bu tarihten sonra Türkiye ve Ermenistan’ın özel temsilcileri arasındaki görüşmeler gerçekleşmemiş, fakat Batı ülkelerin Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridoruna bakışı Ermenistan-Azerbaycan arası müzakeredeki Batı’nın davranışından anlaşılabilir. Gerçekten de 2022 yılından sonra Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki müzakere sürecinde Rusya’nın yanı sıra ABD ve Avrupa ülkelerinin de arabulucu olarak aktif rol oynamaya başlamış (mesela bkz: Gavin, Toosi vd., 4 Ekim 2023) ve AB ise Azerbaycan-Ermenistan sınırına gözlemcileri göndererek Rusya’ya karşı bölgedeki kendi nüfuzunu artırmaya yönelmiştir (Kucera, 2023). Böylece Kafkasya’ya kendi güvenliğini güçlendirmek için Batı bloğu Ermenistan-Azerbaycan arası müzakere süreci ve Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan arasındaki projelere daha yoğun ilgi

göstermeye başlamış ve günümüzde bunu daha açık şekilde sıkça dile getirmektedir. 2024 yılının Nisan ayında İspanya’da gerçekleşen Ermenistan-ABD-AB görüşmesinde ABD Dışişleri Bakanı Anthony Blinken Ermenistan hükümetinin önerdiği “Barış Koridoru” projesi hakkında *“Yeni ulaşım yolları, enerji işbirliği, telekomünikasyon ile daha entegre bir Güney Kafkasya görüyoruz. Bu, çeşitlendirilmiş ekonomi, genişletilmiş fırsatlar ve barış ve uzlaşma çabaları sağlayacaktır.”* diyerek Batı inisiyatifi altında Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan arasında barışın sağlanması gerektiğini dile getirmiş ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını net bir şekilde desteklemiştir (www.agos.com.tr, 2024). Ayrıca Japonya, ABD, İngiltere, İtalya, Almanya, Fransa ve Kanada dışişleri bakanları 2024 yılının Nisan ayındaki G7 dışişleri bakanları toplantısında Ermenistan-Azerbaycan arası barışın sağlanmasının yanı sıra bölgesel işbirliğinin genişletilmesi ve Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını açık şekilde talep etmiştir (Ermenihaber, 21 Nisan 2024). Burada görüldüğü gibi Batı ülkeler bölgedeki Rusya’nın etkisini azaltmak için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına yönelik süreci daha da hızlandırmaya çalışmaktadır. Ermenistan-Azerbaycan arası müzakerede de Batı ülkelerin arabuluculuğu oynadığı durumların arttığına bakıldığında da Batı ülkelerin Güney Kafkasya’da Rusya’ya karşı daha avantaj konumu sağlamak için kendi çabalarını yoğunlaştırmaya yöneldiği anlaşılmaktadır. 31 Temmuz 2024 tarihinde ABD’nin Avrupa ve Avrasya İşlerinden Sorumlu Dışişleri Bakanı Yardımcısı James O’Brien de ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi’ndeki duruşmada *“Ermenistan ve Azerbaycan üzerinden geçecek bir rota açabilirsek Orta Asya ülkeleri Rusya ve Çin’e çok daha az bağımlı olacaklar ve dünya pazarlarına daha fazla erişime sahip olacaklar”* demiş ve ABD’nin, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki barış çabalarını desteklediğini ve bu iki ülkenin de, Rusya’nın bu sürece müdahale etmesinden rahatsız olduğunu ifade etmiştir (armenpress.am/tr, 2024). Burada da ABD’nin Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye müzakere sürecine aktif destek vermesinin arkasında ABD başka olmak üzere Batı bloğunun bölgedeki Rus nüfuzunu azaltıp kendi güvenliğini pekiştirmek istemesinin olduğu net bir şekilde görülmektedir.

Böylece, özellikle 2014 yılındaki Kırım işgalinden sonra eski SSCB coğrafyasındaki güç dengesini önemli derecede değiştirmiştir. Bu durumda Rusya tehdidi Batı ülkeler için en önemli gündemi oluşturmaya başlamış ve komşu bölgeler üzerindeki Rusya nüfuzunu azaltmak Batı ülkelerin en önemli hedefi hâline gelmiştir. 2020 yılından sonra Karabağ Sorunu çözüme doğru ilerlemeye başlayınca bu strateji için daha uygun ortam oluşturulmuş ve 2022 yılında Rusya-Ukrayna Savaşı başladıktan sonra Rusya tehdidi algısı Batı’da daha yükselmiştir. Bu durum altında Batı ülkeler bölgede Rusya’ya karşı daha güçlü hale gelmek için Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan arası müzakere sürecinde daha aktif rol oynamaya başlamış ve sınırın açılmasına daha güçlü desteği vermeye başlamıştır. Burada görüldüğü gibi, özellikle 2020 yılında Karabağ’ın önemli kısmının Azerbaycan tarafından geri alınması ve 2022 yılında başlayan Rus-Ukrayna Savaşı bölgedeki güç dengesini Rusya aleyhine değiştirmiştir. Bu durum bölge üzerinde Rusya’ya karşı kendi nüfuzunu güçlendirme amacı için Batı ülkeleri Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını aktif şekilde desteklemeye ve Türk-Ermeni müzakeresine müdahil olmaya yönlendirmiştir.

Sonuç

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Güney Kafkasya'da Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlığa kavuşmuş ve bölgede iktidar boşluğu oluşmuştur. Batı ülkeler bölge üzerinde Rusya'ya karşı kendi nüfuzunu pekiştirmeye yönelmiş ve bölge ülkeleri de Batı bloğuna entegrasyon arayışına girmiştir. Rusya ise bölge üzerindeki hâkimiyeti sürdürmek için bu girişimleri engellemeye çalışmış ve böylece bölgede ciddi güç çatışması başlamıştır.

Mesela ABD, Hazar Denizi'ndeki enerji kaynaklarının güvenliği ile ilgili olarak, 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren Kafkasya'ya önem vermeye başlamış ve Rusya ve İran'a karşı özellikle Gürcistan ve Azerbaycan ile çeşitli alanlarda projeleri gerçekleştirmiştir. Avrupa ülkeleri bölgede ABD ile birlikte hareket ederken 1990'lı yıllarda kendi iç sorunlarıyla mücadele etmek zorunda kaldığından ve enerji konusunda Rusya'ya bağımlı olduğundan dolayı Güney Kafkasya üzerinde dolaylı şekilde kendi nüfuzunu artırmayı tercih etmekte ve sivil toplum kuruluşları gibi unsurları kullanmaktadır. 1993 yılından itibaren Türkiye-Ermenistan sınırının kapalı olması Batı ülkelerin Gürcistan'a yönelmesine sebep olmuş ve bu durum Ermenistan'ın Batı inisiyatifli entegrasyon sürecinden dışlanmasına ve Türk-Ermeni ilişkilerinin Batı ülkeler için geri planda kalmasına sebep olmuştur.

Durum böyleyken 2008 yılında patlak veren Rus-Gürcü Savaşı nedeniyle Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridorunun istikrarsız duruma düşmesi Batı ülkelerinin Türkiye-Ermenistan sınırına tekrar ilgilenmesine yol açmıştır. Batı ülkeleri doğu-batı arası ticaret üzerindeki güvenliği sağlam hale getirmek için Gürcistan koridorunun alternatifi olarak Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunu açmaya yönelmiş ve Türkiye-Ermenistan devlet sınırının açılmasına yönelik çalışmalara aktif şekilde destek vermiştir. Ancak Rusya ve Azerbaycan bu süreci hoş karşılamamış ve Ermenistan ve Türkiye'deki milliyetçi kesimler de Türkiye-Ermenistan yakınlaşmasına karşı sert tepki göstermiştir. Ermenistan hükümeti de Ermenistan Anayasa Mahkemesi'nin kararına dayanarak Zürih protokolünü iptal edince süreç çıkmaza girmiştir. Ayrıca 2012 yılından sonra Gürcistan'da istikrarın tekrar sağlanması Batı ülkelerinin Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan koridoruna tekrar odaklanmasına yol açmış ve Ermenistan-Türkiye-Azerbaycan koridoru Batı ülkelerinin gündeminden düşmüştür. Böylece Ermenistan-Türkiye sınırı uzun zamandır “unutulmuş sınır” gibi görülmüştür.

Durum böyleyken Rusya ve Batı arasında gerginliğin tırmanması ve Karabağ'ın Azerbaycan tarafından geri alınması Türkiye-Ermenistan sınırının durumunu tekrar değiştirmiştir. 2014 yılındaki Kırım işgalinden sonra özellikle Avrupa ülkeleri arasında Rusya'nın büyük tehdit olduğuna dair algı yaygın şekilde benimsenmiş ve Batı'da enerji konusunda Rusya'ya bağımlılıktan kurtulmanın yanı sıra Avrupa'nın “komşusu” olan Kafkasya'yı Rusya ve İran'ın etkisinden arındırma bağlamında Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan koridorunun açılması ve Ermenistan'ı Batı bloğuna entegre etmek tekrar büyük önem kazanmıştır. 2020 yılındaki İkinci Karabağ Savaşı'ndan sonra Türkiye-Ermenistan-Azerbaycan arasındaki müzakere sürecine Batı ülkeler aktif şekilde müdahil olmakta ve 2021 yılında Batı ve Rusya'nın inisiyatifiyle Türkiye-Ermenistan arasında sınırın açılması ve resmi ilişkilerin tekrar kurulması için müzakere süreci başlatılmıştır. 2022 yılında Rusya-Ukrayna Savaşı başladıktan sonra Batı ülkeler Rusya'ya karşı bu süreci daha da hızlandırmaya yönelmiş

ve sınırın açılması konusunda daha istekli davranmıştır.

Sonuç olarak, Batı ülkeler başlangıçta Türkiye-Ermenistan sınırıyla fazla ilgilenmezken 2008'deki Gürcistan Krizi'nden sonra Batı ülkeler bölgedeki enerji ve ticaret güvenliği için sınırın açılmasına yönelik süreci başlatmıştır. Ama çeşitli sebeplerden dolayı süreç iptal edilip günümüze kadar “unutulmuş sınır” gibi görülmüştür. Ama günümüzde Rusya ve İran'ın bölge üzerindeki nüfuzunu azaltmak için Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını tekrar aktif şekilde desteklemeye başlamıştır. Böylece neorealizm açısından Batı ülkelerin Türkiye-Ermenistan sınırına bakışı incelendiğinde, 2008'deki Gürcistan Krizi, 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı'nın meydana gelmesi ve 2022 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşı Kafkasya'daki güç dengesini önemli derecede değiştirmiş ve dünya siyasetindeki bu dönüşümler kendi enerji güvenliği ve Batının Rusya'ya karşı bölgedeki avantajı için Batı ülkeleri Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasını desteklemeye yönlendirmiştir. Bundan yola çıkarak bu çalışmanın araştırma sorusu için neorealizme dayalı analizin uygun olduğu tespit edilmiştir.

Extended Abstract

The United States and European states started to appear as new actors in the Caucasus after the Soviet Union's disintegration in 1991 and oriented to strengthening the relations with Georgia, Armenia and Azerbaijan in the process. The Western states began to develop cooperation with these three states in the South Caucasus in order to prevent the increase of the influence of Russia and Iran over the region and to obtain energy resources in the region. Thus, the South Caucasus transformed to the field of intense power conflict between Russia and the Western states.

One of the important issues in the South Caucasus for the Western states is the developments around the Turkish-Armenian state border. The opening of The Turkish-Armenian state border is necessary for Armenia in order to be liberated from Russian hegemony and to be integrated into the Western block. Besides, it is extremely important for the West to take Armenia under its influence through Türkiye so that the Western states can have advantages against Russia in the region. Especially after the Russo-Ukrainian War since 2022, the importance of the Turkish-Armenian border increased to an important degree. In this situation, the Western states are closely following up the developments around the Turkish-Armenian relations and the state border.

When we see researches related to the Turkish-Armenian border, the works generally deal with the topic only in the context of triangular relations between Türkiye, Armenia and Azerbaijan and the approaches of other states such as Russia, Iran, Georgia and the Western states are frequently ignored despite their views on the Turkish-Armenian border also affect the Turkish-Armenian negotiation process to an important degree. Concerning the situation, this article focuses on the questions of what process of the transformation the Western states' view on the Turkish-Armenian border has been following since 1991 and why the view changed. In the work, it is emphasized that the Turkish-Armenian border became “a forgotten border” later because the Western state began to focus on Georgia again later while the opening of the Turkish-Armenian border was suggested by them as an alternative of Turkish-Georgian-

Azerbaijani corridor after the Russo-Georgian War in 2008 and that the Western states started to be interested in the border again in the context of new projects put forward after the Second Karabakh War. The work is generally based on secondary resources and internet news agencies and interpretivist methodology adopted by Max Weber was implemented. Collected data was used as empirical resources and for analysis.

The Western states are developing relations especially with Georgia and Azerbaijan against Iran and Russia since the 1990s for energy security. The fact that the Turkish-Armenian border has been closed since 1993 caused the West to orient to Georgia and the Turkish-Armenian relations became less important topic for the West.

However, because the Russo-Georgian War in 2008 caused the de-stabilization of the Turkish-Georgian-Azerbaijani corridor, the Western states began to be interested in the situation of the Turkish-Armenian state border again. They oriented to opening the Turkish-Armenian-Azerbaijani corridor as an alternative of the Georgian corridor for the security of trade between Asia and Europe and actively supported efforts towards the opening of the Turkish-Armenian state border. Nevertheless, Russia and Azerbaijan did not welcome the process and nationalist parts in Armenia and Turkiye also reacted harshly against the rapprochement between Turkiye and Armenia. The Armenian government cancelled Zurich protocol on the basis of the resolution of the Constitutional Court of Armenia and the process was bogged down. Besides, the fact that a political stability was re-achieved after 2012 encouraged the Western states to focus on the Turkish-Georgian-Azerbaijani corridor again and the Turkish-Armenian-Azerbaijani corridor fell off the agenda of the West. In this way, the Armenian-Turkish border had been seen like “a forgotten border” for a long time.

On the other hand, the rise of the tension between Russia and the West and Azerbaijan’s retrieval of Nagorno-Karabakh transformed the situation of the Turkish-Armenian border again. After the occupation of Crimea in 2014 the perception of Russia as a serious threat was widely adopted particularly by European states and it became important for the West to open the Turkish-Armenian-Azerbaijani corridor and to integrate Armenia to the Western block in the context of decontamination of the Caucasus from Iranian and Russian influence as well as liberation from Russian dominance in terms of energy. After the Second Karabakh War in 2020, the Western states are actively involved in the negotiation process between Azerbaijan, Armenia and Turkiye and the negotiation process was started in 2021 for the establishment of the Turkish-Armenian diplomatic relations and opening the border under the initiative of Russia and the West. The Western states accelerated the process against Russia after the Russo-Ukrainian War started in 2022 and are acting more willingly in terms of the opening of the border.

In conclusion, when the Western states’ view towards Turkish-Armenian border on the basis of neorealism, the crisis in Georgia in 2008, the Second Karabakh War in 2020 and the Russo-Ukrainian War which started in 2022 changed the balance of power in the Caucasus to an important degree and these changes in world politics oriented the West to support the opening of Turkish-Armenian border for energy security and its advantage in the region against Russia. In this way, the appropriateness of analysis on the basis of neorealism was proved fort the research question of the work.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Kaynakça

- Acar, D. Ş. (2009). Kafdağı'nın ardında saklı kalan komşuluk: Avrupa Birliği ve Güney Kafkasya. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(22), 21-42.
- Agos. (2024). ABD ve AB'den Ermenistan'a destek. <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/30087/abd-ve-ab-den-ermenistan-a-destek> adresinden 05. 04. 2024 tarihinde alınmıştır.
- Armenpress. (2024). James O'Brien: Ermenistan ve Azerbaycan topraklarından geçen yeni güzergâhın oluşturulmasıyla Orta Asya ülkeleri Rusya ve Çin'e daha az bağımlı olacak. <https://armenpress.am/tr/article/1196778> adresinden 31. 07. 2024 tarihinde alınmıştır.
- Asker, A. (2010). "Ermeni açılımı" sonrası Türkiye-Azerbaycan ilişkileri. *21. Yüzyıl Dergisi*, 15, 45-55.
- Bianet. (2022). Türkiye ve Ermenistan liderlerinden 13 yılın ardından ilk görüşme. <https://bianet.org/haber/turkiye-ve-ermenistan-liderlerinden-13-yilin-ardindan-ilk-gorusme-268162> adresinden 07. 10. 2022 tarihinde alınmıştır.
- Chanadiri, N. (2022). Are Armenia-Turkey relations heading in a positive direction?. <https://neweasterneurope.eu/2022/02/04/are-armenia-turkey-relations-heading-in-a-positive-direction/> adresinden 23. 02. 2022 tarihinde alınmıştır.
- De Waal, T. (2010). *The Caucasus: An introduction*. Oxford University Press.
- De Waal, T (2016). *Büyük Felaketten sonra: Soykırım'ın gölgesinde Ermeni-Türk ilişkileri*. A. Taşkent Ekmekçi, (Çev.). İletişim Yayınları.
- Deveci Bozkuş, Y. (2021). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde tarihi bir dönem: Buzlar erimeye başlıyor. <https://www.indyturk.com/node/448276/t%C3%BCrkiye-ve-ermenistan-ili%C5%9Fkilerinde-tarihi-bir-d%C3%B6nem-buzlar-erimeye> adresinden 17. 12. 2021 tarihinde alınmıştır.
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). Karabağ Savaşı sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 8, 127-154.
- Dipam. (2023). AB'nin enerjide dışa bağımlılığı ve bunu azaltmaya yönelik çalışmaları. <https://dipam.org/abnin-enerjide-disa-bagimlilik-ve-bunu-azaltmaya-yonelik-calismalari/#:~:text=%C4%B0lk%20olarak%2C%20AB'nin%20enerjide.kesintilerine%20kar%C5%9F%C4%B1%20savunmas%C4%B1z%20hale%20geliyor> adresinden 23. 05. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Dominese, G. (2005). Europe and security in the Caucasus. *Transition Studies Review*, 12(1): 101-118.
- Ermeni Haber Ajansı. (2024). G7 Dışişleri Bakanları Ermenistan-Türkiye sınırını açmaya çağırdılar. <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2024/04/21/G7-D%C4%B1%C5%9Fi%C5%9Fleri-Bakanlar%C4%B1-Ermenistan-T%C3%BCrkiye/273338> adresinden 21. 04. 2024 tarihinde alınmıştır.
- Forsyth, J. (2013). *The Caucasus: A history*. Cambridge University Press.
- Gavın, G., Toosı, N. ve Bazail-Eimil, E. (2023). EU, Russia and US held secret talks days before Nagorno-Karabakh blitz. <https://www.politico.eu/article/eu-us-and-russia-held-secret-talks-days-before-nagorno-karabakh-crisis/> adresinden 04. 10. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Gökçe, M. (2011). Yukarı Karabağ sorunu ve Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerine bir değerlendirme. *Turkish studies*, 6(1), 1139-1154.
- Görgülü, A. (2009). Towards a Turkish-Armenian rapprochement?, *Insight Turkey*, 11(2), 19-29.

- Graf, T., Steinbrecher, M. ve Biehl, H. (2023). From reluctance to reassurance: Explaining the shift in the Germans' NATO alliance solidarity following Russia's invasion of Ukraine. *Contemporary Security Policy*, 45(2), 298-330.
- Güneş, M. ve Arslan, T. (2018). Enerji bağımlılığında Avrupa Birliği, Rusya, Türkiye üçgeni ve Doğu Akdeniz alanı. *Uluslararası Beşeri Bilimler Ve Eğitim Dergisi*, 4(7), 32-60.
- Gürbüz, M. V. (2012). *Kafkasya'da siyaset: Çatışma ortamı ve taraf güçler*. Kadim Yayınları.
- Kasım, K. (2009). *Soğuk Savaş sonrası Kafkasya*. USAK Yayınları.
- Kemaloğlu, İ. (2022). Rusya'nın Güney Kafkasya politikası. *21. Yüzyılda Kafkasya* (205-220) içinde. Kitabevi Yayınları.
- Kissinger, H. (1994). *Diplomacy*. Simon & Schuster.
- Kucera, J. (2023). Border monitors signal EU's deepening role as Armenia-Azerbaijan peace broker. <https://www.rferl.org/a/armenia-azerbaijan-border-eu-monitors-russia/32577717.html> adresinden 04. 09. 2023 tarihinde alınmıştır.
- Memmedli, M. (2022). Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Politikası. Mehmet Dalar ve İlhan Sağsen (Ed.), *Avrupa Birliği'nin Küresel ve Bölgesel Politikaları* (303-327) içinde. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mikheilidze, N. (2009). After the 2008 Russia-Georgia war: Implications for the wider Caucasus. *The International Spectator*, 44(3), 27-42.
- Morgenthau, H. J. (1948). *Politics among nations: The struggle for power and peace*. Alfred A. Knopf.
- Oktay, H. (2012). Azerbaycan krizi. Haydar Çakmak (Ed.), *Türk Dış Politikasında 41 Kriz* (365-374) içinde. Kripto Yayınevi.
- Oktay, H. (2020). *Ermenistan, Karabağ ve Koçaryan*. Kafkassam. <https://kafkassam.com/ermenistan-karabag-ve-koceryan.html> adresinden 05. 10. 2020 tarihinde alınmıştır
- Oktay, H. ve Cerrah, U. (2018). *Uluslararası politikada kafkasya*. Hitabevi Yayınları.
- Shirayev, E. B., Zubok, V. M. (2014). *International relations*. Oxford University Press.
- Shiralizade, N. (2018). Ermenistan'da "cadı avı": Karabağ klanından kurtulmak isteyen Ermenistan'a Rusya'nın tepkisi. <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTANDA-CADI-AVI-KARABAGKLANINDAN-KURTULMAK-ISTEYENERMENISTAN-A-RUSYA-NINTEPKISI> adresinden 20. 12. 2018 tarihinde alınmıştır.
- Takeuchi, T. (2008). *Gaidobukku kousaikankeiron* [Uluslararası İlişkiler Kılavuzu]. Osaka Daigaku Shuppankai.
- Tarcan, B. H., Akgüller, H. ve Işık, K. (2018). Ahmet Davutoğlu Dönemi Türk Dış politikası. *Econder*, 2(2), 250-271.
- The Economist. (2022). The Turkey-Armenia relationship is thawing. <https://www.economist.com/europe/2022/02/03/the-turkey-armenia-relationship-is-thawing> adresinden 03. 02. 2022 tarihinde alınmıştır.
- Topal, C. (2015). Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan. *Turkish Studies*, 10(1), 753-770.
- Veliyev, C. (2022). Azerbaycan ve Ermenistan nihai barış için önemli adımlar attı. <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/azerbaycan-ve-ermenistan-nihai-baris-icin-onemli-adimlar-atti/2558506> adresinden 08. 04. 2022 tarihinde alınmıştır
- Wakizaka, K. (2021). Rusya'nın Türkiye-Ermenistan sınırına yaklaşımının dönüşümü ve nedeni. Gökberk Durmaz (Ed.). *Küreselden yerele 21. yüzyılda siyaset* (25-48) içinde. İksad Yayınevi.
- Waltz, K. (1959). *Man, the state and war: A theoretical analysis*. Columbia University Press.
- Wohlforth, W. C. (2010) Realism. Christian Reus-Smit ve Duncan Snidal (Ed.). *The Oxford handbook of international relations* (131-149) içinde. Oxford University Press.
- Yazıcıoğlu, Y. (2022). Observers welcome dialogue between Turkey, Armenia. <https://www.voanews.com/a/turkey-armenia-hold-first-talks-in-years-on-normalizing-ties-/6397361.html> adresinden 14. 01. 2022 tarihinde alınmıştır.

Kafkasya'da Doğa Korumacılık ve Kırsal Topluluklar Arasındaki İlişkiler: Kafkasya Eko-Bölgesi Biyoçeşitlilik Koruma Planının Toplumsal Etkileri

Onur Açar¹

Öz

Bu çalışma, doğa korumacılığın toplumsal yaşam üzerinde yarattığı etkilere ışık tutmaya çalışmaktadır. Çeşitli akademik uzmanlık alanlarının doğa korumacılık ile ilgili bakış açıları ile kırsal toplumların bakış açıları farklılaşmaktadır. Bu ise doğa korumacılığın özgün çelişkiler üreten bir pratik olduğunu düşündürmektedir. Bu çalışma Kafkasya bölgesinde doğa korumacılığın ürettiği bazı çelişkilere odaklanmaktadır. Çalışmada doğanın neoliberalleştirilmesi literatürünün sunduğu kavramsal araçlardan faydalanılmaktadır. Çalışmanın veri kaynaklarını korumacılıkla ilgili planlar ve konu ile ilgili yapılmış saha çalışmaları oluşturmaktadır. Bu planlar söylemsel anlatılar olarak konumlandırılmış ve saha analizlerinin sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, doğa korumacılığı alanında yerel ve küresel aktörler uygulama düzeyinde çelişkilerle yüzleştikçe katılımcılığı benimseyen prensipleri ve ekonomik kalkınma ile korumacılığı uzlaştırma gereğini söylemlerine yerleştirmiş görünüyorklar. Fakat bu görünür söylemlerin ardında işleyen mekanizmalar kırsal toplumlar üzerinde yoksulluğu artırıcı ve göçe zorlayıcı etkiler üretmeye devam etmektedir. Koruma uygulamaları için kırsal toplumlara refah mekanizmaları oluşturmada Kafkasya coğrafyasına özgü sürmekte olan ulusal sınır ihtilafları da engelleyici bir etken olmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Serbest-Piyasa Çevreciliği, Doğanın Neoliberalleştirilmesi, Neoliberal Korumacılık, Eko-Bölge, Kafkasya Eko-Bölge Koruma Planı

Jel Kodları: Q2, Q3, Q5

Relations Between Nature Conservation and Rural Communities in the Caucasus: Social Implications of Caucasus Eco-Region Biodiversity Conservation Plan

Abstract

This study attempts to shed light on the effects of nature conservation on social life. The perspectives of various academic specialties on nature conservation differ from the perspectives of rural communities. This suggests that nature conservation is a practice that produces unique contradictions. This study focuses on some of the contradictions produced by nature conservation in the Caucasus region. The study uses the conceptual tools provided by the literature on the neoliberalisation of nature. The study's data sources are conservation plans and field studies on the subject. These plans are positioned as discursive narratives and compared with the results of field analyses. As a result, as local and global actors in the field of nature conservation face contradictions at the practical level, they have incorporated the principles of participation and the need to reconcile economic development and conservation into their discourses. However, the mechanisms behind these visible discourses continue to produce poverty-increasing and migration-inducing effects on rural communities. The ongoing national border conflicts specific to the Caucasus region also continue to hinder the creation of welfare mechanisms for rural communities for conservation practices.

Key Words: Free-Market Environmentalism, Neoliberalization of Nature, Neoliberal Conservation, Eco-Region, Caucasus Eco-Region Conservation Plan

Jel Codes: Q2, Q3, Q5

¹ Arş. Gör. Dr, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, onuracar82@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4780-3754.

Giriş

Kapitalizmin 1970'li yılların sonundan itibaren içine girdiği çok boyutlu krizin önemli bir boyutu çevresel (ekolojik) krizdir. Kapitalizm ve doğa arasında büyüyen çelişkinin dışavurumları 1970'li yıllardan itibaren artan çevresel hareketlerde ve ekoloji-temelli teorik tartışmalarda kendini göstermiştir. Bir yandan kapitalist sermaye birikiminin durmaksızın büyüme zorunluluğu diğer yandan yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren gittikçe artarak küresel bir gündem haline gelen doğa yıkımına yönelik söylem ve duyarlılıklar kapitalizmin küresel ilerici aktörleri açısından için yeni bir çevresel uzlaşma çerçevesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda 1990'lı yıllardan itibaren neoliberal düzenleme rejimi kapsamında sürdürülebilir kalkınma paradigması etrafında doğal kaynakların sermaye birikim sürecine entegre edilmesinin yeni biçimlerine dair öneriler şekillenmeye başlamıştır. Bu öneriler eski denklemi tersine çevirme iddiasını yansıtarak pekâlâ çevre dostu sermaye birikim stratejilerinin de kurgulanabileceğini iddia etmektedir. Tam da bu noktada doğa korumacılığın rolü çok önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Bir yandan yeni sermaye birikim imkânları oluşturulmaya çalışılırken bir yandan da pek çok gelişmekte olan ülkede doksanlı ve iki binli yıllar boyunca yeni birikim stratejileri kurgulamak amacıyla doğa koruma sahalarının artmaya başladığı gözlemlenmektedir. Bu durumda doğa korumacılık alanında ortaya çıkan yeni kurumsal aktörler ile sermaye birikim sürecinin işleyişi arasındaki ilişki irdelenmeye değer bir konu haline gelmiştir. Öte yandan kapitalist gelişmenin seksen sonrası evresindeki küreselleşme tartışmaları sisteme entegre edilecek yeni ölçek coğrafyaları üretilmesini de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda yeni-bölgecilik hakkında üretilen söylemler özellikle kırsal dokusu baskın yeni coğrafyaların sisteme entegrasyonunu destekleyen bir mahiyet taşımaktadır. Kafkasya bölgesi hem yeni-bölgecilik tartışmaları açısından hem de kapitalizmin yeni bir çevresel uzlaşma üretme olgusu açısından özgün bir yer teşkil etmektedir. Post-sovyet neoliberalizasyon süreci kapsamında Kafkasya ülkeleri bir yandan iktisadi alanda neoliberal politikaları hayata geçirirken diğer yandan da doğal varlıkları itibariyle yeni bir neoliberal ve bölgesel (mekânsal) tasarımın konusu olmaktadır. Bu çalışmanın da konusunu oluşturan bu neoliberal mekân tasarısı doğa korumacılık alanında geliştirilen “*Kafkasya Eko-Bölge*” tasarısıdır. Kafkas Eko-Bölge tasarısını odağına alan bu çalışma şu soruların peşinden gitmektedir. Kafkas Eko-Bölge tasarısı hangi açılardan bir neoliberal doğa mekânı özelliği taşımaktadır? Bu eko-bölge tasarımı söylemsel düzeyde ne tür bir kalkınma ve mekân stratejisi içermektedir? Bu stratejinin uygulamaya geçirildiği yerel topluluklar nasıl etkilenmiştir?

Bu soruları cevaplayabilmek açısından çalışmanın izleyen iki bölümünde öncelikli olarak doğanın neoliberal mekânsallaşmasının sunduğu kavramsal perspektif değerlendirilecektir. Bu bağlamda “*serbest-piyasa çevreciliği*” kavramına ve doğa korumacılığın neoliberalleşmesiyle birlikte edindiği yeni boyutlara işaret edilecektir. Daha sonrasında ilerici neoliberal aktörlerin küreselleşme söylemleri odağında geliştirdikleri yeni-bölgecilik ve eko-bölgeselleşme tasarılarına değinilecektir.

1. Doğanın Neoliberal Mekânsallaştırılması ve Dönüşen Doğa Korumacılık

Son kırk yıla yakın bir dönemdir neoliberalizm kavramına başvurular eleştirel sosyal bilim analizlerinde önemli bir yer kaplamaktadır. Belirli bir tarihsel döneme özgü toplumsal ilişkilerin ürünü olarak ortaya çıkan bu kavram, evrimi boyunca analitik sınırlarının

açıklanması bakımından gittikçe daha çok kuramsal düzeydeki tartışmaların da konusu olmaya başlamıştır. Bu tartışmaların kapsamlı bir taramasını içeren Yazıcı'nın makalesi neoliberalizm kavramının geliştirildiği bağlamların çoğunlukla kent teorisi, antropoloji ve yönetim tarzı araştırmaları alanında yoğunlaştığını ifade etmektedir (Yazıcı, 2013: 7). Benzer şekilde, Prudham ve McCarthy'de "*neoliberalizmin 'coğrafyası' üzerine bir literatür ortaya çıktığı ölçüde, bu literatür öncelikle yönetimdeki ölçek sorunlarına odaklanmakta ve genellikle kentsel bir eğilim göstermektedir... neoliberalizmin çevresel yönetim reformu olarak tezahürleri hakkında nispeten az şey*" söylendiğini ifade etmişlerdir (Prudham & McCarthy, 2004: 275). Her iki saptamada neoliberalizm analizlerinin doğa, çevre ve kırsal alanlar ile ilişkisi konusunda bir ilgi zayıflığını vurgulamaktadır. Doğa ile neoliberalizm arasındaki ilişkiye dair sistematik araştırma ve kuramsallaştırma çabasının ancak iki binli yıllarda gelişmeye başladığı görülmektedir. Neoliberalizmin doğa ile ilişkisinin sistematik analizleri neoliberalizmin diğer şeylerin yanısıra aynı zamanda bir "*çevresel proje*" olduğu kabulüyle tartışmaya başlar (Prudham & McCarthy, 2004: 276). Neoliberal uygulamalar çevresel problemler ortaya çıkardığı kadar, toplumun biyofiziksel gerçekliklerle ilişkisinin dönüşümünü de beraberinde getiren bir düzenleme tarzıdır. Neoliberalizm bir çevresel proje özelliği içerdiği kadar, sistem-karşıtı çevre hareketleri ile karşılıklı ilişki içinde gelişerek dönüşen bir karakter de sergilemektedir.

Neoliberalizmin çevresel bir proje olmasının "*tarihsel ve mantıksal*" temelleri bulunmaktadır. Tarihsel açıdan vurgulanması gereken birinci husus, çağdaş neoliberalizmin doğa ile ilgili temel kabullerinin klasik liberalizmin temel tarihsel tutumları ile olan ilişkisidir. Bu noktada özellikle klasik liberalizmin toplum ve doğa arasındaki ilişki hakkında özellikle müşterekler olarak kabul edilen doğal kaynakların çitlenmesi konusundaki tarihsel tutumunun altı çizilmelidir. Klasik liberal savunu ihraç-yönelimli kapitalist tarım uygulamalarının geliştirilmesi adına ve diğer başka gerekçelerle uzun yıllar boyunca müşterek kullanıma konu olmuş pek çok doğal kaynağın özelleştirilmesinin uygun olduğunu ileri sürmüştür². Neoliberalizmin çevresel bir proje olmasının tarihsel açıdan temellerine bakıldığında vurgulanması gereken ikinci husus, liberal uygulamalara karşı gelişen itirazların özellikle yirminci yüzyılda devletin doğal varlıkların yönetimine dair düzenlemelerinin genişlemesiyle ilgilidir. Devletin çevre düzenlemeleri konusunda genişleyen rolü 1980'li yıllara doğru özellikle sermaye birikim süreçlerine getirdiği kısıtlar temelinde tartışma konusu edilmeye başlanmıştır. Bu alan neoliberal saldırı açısından oldukça stratejik bir alandır. Bir çevre projesi olarak neoliberalizmin tarihsel şekillenişinde önemli son bir husus, yeni toplumsal hareketler kapsamında yükselen çevre hareketleri ile iç içe geçen ilişkilerle ilgilidir. Neoliberalleşme süreci, bu hareketleri takas edilebilir emisyon izinleri, devredilebilir balıkçılık kotaları, kamu malları için kullanıcı ücretleri ve kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi gibi siyasa kararları ve sürdürülebilir kalkınma ve yeşil ekonomi gibi söylemsel çerçeveler aracılığıyla kendi

---

² Klasik liberalizmin kurucularından John Locke'un doğa üzerine temel savları liberal ve modern söylemin kurucu taşları olarak görülebilir. Bunlar çağdaş neoliberal düşüncenin liberal mirasın ilkelerinin sürdürücüsü olduğuna işaret etmektedir. John Locke'a göre liberal bir toplumda "*doğa yalnızca insan emeğinin uygulanması yoluyla değerli kılınabilir ve 'iyileştirilmemiş' doğa değersizdir; toprağın onu işleyen bireyler tarafından münhasıran kontrol edilmesi gerekir ve bireysel toprak haklarını korumak için devletin görevlendirilmesi gerekir; bireylerin kendi başlarına işleyebileceklerinin ötesi de dâhil olmak üzere sınırsız bireysel toprak ve mülkiyet birikimi edinme hakları olmalıdır*" (Prudham & McCarthy, 2004: 277).

bünyesine dahil etmeye çalışmaktadır (Prudham & McCarthy, 2004: 279).

Neoliberalizmin çevresel bir proje olmasının mantıksal temellerini Noel Castree'nin geliştirdiği “çevresel onarım” kavramı ile açıklamak mümkündür. Castree, “*neoliberalizmin kapitalist üretim tarzı için olası bir 'kabuk' olarak görülebileceğini*” ileri sürmüştür ve devamında, “*bu kabuğun firmalara, devlet organlarına ve sempatik paydaşlara sürdürülebilir ekonomik büyümenin endemik sorununa bir dizi ‘çevresel düzeltim’(environmental fix) sunabileceğini*” iddia etmiştir (Castree, 2008: 146). Castree, (çevresel) mahiyeti de olan “*düzeltilim*”(fix) kavramını şöyle izah etmektedir:

Sermaye fraksiyonları, kapitalist sisteme içsel ve dışsal olan karşıt güçler (mesela firmalar arası rekabet, ekonomik krizler, kamusal hareketler) karşısında birikim elde etme ve ardından bunu sürdürme gibi sürekli bir zorlukla karşı karşıyadır. Aynı şekilde devlet de, birden fazla amacı olmasına rağmen, mali, rasyonalite veya meşruiyet krizlerinden kaçınırken görevlerini etkin bir şekilde yerine getirmenin yollarını bulmalıdır. Her iki durumda da "düzeltim", sermaye ve/veya devlet için stratejik olarak temel bir hedefe ulaşmanın bir yolunu teşkil eder (Castree, 2008: 146).

Bu bağlamda doğanın neoliberalleştirilmesi kapsamında dört temel “çevresel düzeltim” tipi öngörmüştür. Bunlardan, “*serbest-piyasa çevreciliği*” olarak da bilinen düzeltim tipi araştırmamız açısından önem taşımaktadır. Serbest-piyasa çevreciliği, Castree’ye göre, “*kaynakların ve ekosistemlerin özelleştirilmesine ve piyasalaştırılmasına izin vererek onları korumayı amaçlayan bir dizi fikir ve uygulamadır*” (Castree, 2008: 147). Kapitalist sistemin gerekliliklerinin ortaya çıkardığı çevre ile aşılabilir yeni çelişki bütününe işaret eden Friedrich O’Connor’ın (1998) yaklaşımının tersine, serbest-piyasa çevreciliği kapsamındaki “çevre-dostu” fikir ve uygulamaların bu aşılabilir çelişkileri geçersiz kılabileceği iddia edilmektedir. Neil Smith’in (Smith, 1984/2008: 38) “*doğanın yıkıldığını, yok edildiğini*” ileri süren Frankfurt okulundan beslenen eleştirel teorik yaklaşımlara alternatif olarak geliştirdiği “doğanın üretimi” perspektifi açısından, serbest-piyasa çevreciliği yeni bir doğa ve doğa-toplum ilişkisi üretimi iddiası olarak değerlendirilebilir.

Doğanın neoliberalleştirilmesi tartışması biraz gecikmeli de olsa iki binli yılların başından itibaren doğa korumacılık konusunda yürütülen tartışmalara teorik esin kaynağı olmaya başlamıştır. Doğa korumacılık üzerine tartışmalarda özellikle eleştirel çalışmaların kapsamlı bir taramasını yapan Jim Igoe ve Dan Brockington, neoliberal doğa korumacılığın belirli boyutlarını aydınlatmaya çalışmışlardır. Buna göre neoliberal doğa korumacılığın temel veçhelerinden bir tanesi metalaştırma biçimleri aracılığıyla doğanın yeniden düzenlemesidir (Igoe & Brockington, 2007: 432). Metalaştırma biçimleri doğal kaynakların parasallaştırılması ve mübadele edilebilir formlara büründürülmesini içerdiği kadar ekoturizm gibi yeşil endüstriyel hizmet biçimlerinin gelişmesini de içermektedir. Bununla ilişkili ikinci bir boyut önerilen metalaştırma biçimlerinin yeni tür bölgeselleştirme (territory) biçimlerini gerekli kılacağıdır. Bu bölgesel birimlerde uygulanan yeni kurallar aracılığıyla kaynakların ve peyzajların yerel halkı kontrol edecek ve çoğu zaman dışlayacak şekilde paylaşılması sağlanacaktır. Yeşil el koyma (green grabbing) olarak adlandırılan bu uygulamalar bir kısım topluluğun yerinden edilmesini, yerinden edilmeyenlerin kaynaklara erişiminin kısıtlanmasını içermektedir. Bunun yansısı geleneksel bilginin değersizleştirilmesi de söz konusudur. Neoliberal doğa korumacılığın üçüncü önemli boyutu ise devlet, sivil toplum kuruluşları ve kâr amacı güden işletmeler arasındaki geleneksel ayrımları aşan yeni ağların ortaya çıkmasıdır. Buna özellikle uluslararası çevre örgütlerinin ve finansal sermaye örgütlerinin bu alandaki etkinliği de eklendiğinde

küreselden yerele uzanan bir etkileşim ağının gelişmekte olduğundan bahsedilebilir. Öte yandan gelişmekte olan neoliberal korumacılık rejiminin savunucuları açısından bu uygulamalar yerel topluluklarda yeni iktisadi girişim motivasyonlarını üretecek ve ekolojik rasyonaliteye sahip öznelliklerin gelişmesini beraberinde getirecektir.

2. Küreselleşme, Yeni-Bölgeselcilik ve Eko-Bölgeselleşme

Küreselleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı çok boyutlu değişimlerle birlikte farklı coğrafyaların bu sürece adaptasyonu ve dünya-ekonomik sistemi ile ilişki kurma problemi uzun bir zamandır liberal-ilerlemeci perspektifin tartışma konusu olmuştur. Kapitalizmin genişlemesini destekleyen bu perspektif doğrultusunda yeni bölgesel entegrasyon birimlerinin oluşumu küresel ekonomik sistem ile tamamlayıcı bir ilişki içinde tahayyül edilmiştir. Yeni-bölgeselleşme nosyonu üzerine yürütülen tartışmalar bu açıdan önemli bir yer teşkil etmektedir.

Bölge/bölgeselleşme kavramının uzun tarihinin şekillenmesinde bir yanda epistemik düzeyde coğrafya ve iktisat gibi disiplinlerin diğer yanda politik düzeyde uluslararası ilişkiler alanındaki tartışmaların katkılarına işaret edilebilir (Church, 2020: 40-42). Yirminci yüzyılın önemli bir kısmında sınırları belirginleştirilmiş mekânsal bir birimin tanımlanması coğrafya disiplini içinde doğal ve toplumsal olanın belirleyiciliğine dair ayrışan ekollerin tartışma konusu olmuştur. Bu eksenlerde konumlanan farklı coğrafya yaklaşımları arasında gelişen tartışmalar yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgesel coğrafya disiplini içinde hibrit yaklaşımların gelişmesine ön ayak olmuştur. Fakat bu yaklaşımların sınırlılıklarına işaret ederek toplumsal grupların temsil ve pratiklerinin bölge inşasındaki rollerini ileri süren radikal toplumsal inşacı bakış açıları da aynı on yıllar içinde belirmeye başlamıştır. Politik düzeyde, yeni-bölgeselciliğin dolaşıma sokulduğu 1980 sonrası tartışma bağlamlarında “ulusal bölgeler” ve “uluslararası bölgeler” şeklinde yapılan kategori ayrımlarının oluşturulması dikkat çekmektedir. “Uluslararası bölgeler” tartışması yerel düzey ile ulusal düzey arasında oluşan idari ve otonom birimlere göndermede bulunmaktadır.³ “Uluslararası bölgeler” ise devletlerin ulusal düzey ile küresel düzey arasında beliren gruplaşmalarına işaret etmektedir. “Uluslararası bölgeler” uluslararası ilişkiler alanında ana-akım yaklaşımların farklı gerekçelendirmelerine konu olmuştur.⁴ Özellikle Soğuk Savaşın bitimiyle birlikte 1990’lı yıllarda yeni bir dalga olarak gelişen “uluslararası bölgecilik” (yeni-bölgecilik) anlayışı yeni bölgesel anlaşmalar eşliğinde yeni entegrasyon projelerinin oluşturulmasını veya mevcut olan entegrasyon projelerinin derinleştirilmesini hedeflemektedir.

Bu bölge tartışmaları bağlamında eko-bölge anlayışı bölgesel dinamikleri ekolojik özellikler etrafında tasarlayan bir anlayışa işaret etmektedir. 1975 yılında Udvardy’nin ekolojik bölge anlayışına dayalı sınıflandırma önerisi o yıllarda UNESCO’nun biyosfer ve insan programının omurgasını oluşturmuş ve eko-bölge kavramının doğuşunu da ilan etmiştir. Bu

³ Yeni-bölgeselcilik bakış açısı, ulus-devletlerin hem yerel özerklik talebiyle yükselen hareketlerin yarattığı tazyik karşısında hem de merkezden nüfusun idaresinin gittikçe daha az fonksiyonel hale gelmesi karşısında yeniden yapılanması gereğine işaret etmektedir.

⁴ Uluslararası ilişkilerin anarşik bir doğası olduğunu varsayan neo-realist akıma göre uluslararası bölgelerin oluşumuna temel oluşturan bölgesel anlaşmalar coğrafi yakınlık ve güç dengeleri gibi diğer olumsal faktörlere dayalı stratejik ittifaklar olarak şekillenmektedir. Neo-fonksiyonalist bakış açısı ise uluslararası bölge oluşumlarının yayılan etkilerine odaklanarak, derinleşen entegrasyon biçimlerini tetikleyişinin altını çizmektedir. Öte yandan, neo-kurumsalcı akım ise küresel ekonomideki büyüyen karşılıklı bağımlılıkları varsayarak uluslararası bölge oluşumlarının işlem maliyetlerini nasıl düşürdüğüne odaklanmaktadır (Church, 2020: 45-47).

bağlamda o dönem eko-bölge için uzlaşımsal bir tanımlama şu şekilde yapılmıştır: “*Karakteristik bir dizi tür ve ekolojik topluluk barındıran nispeten tek tip iklime sahip geniş alanlar*” (Udvardy, 1975: 6). Ekolojistler eko-bölgeleri saptamada değişik teknikler kullanmaktadır. Udvardy 1970’li yıllarda kendi sınıflandırmasına göre 193 eko-bölge birimi saptamıştır. İki binlerin ilk yıllarında ise Olson ve çalışma arkadaşları küresel ölçekte 867’ye kadar varan eko-bölge birimleri saptamıştır. Daha sonrasında bu kadar fazla birimde operasyon yürütmenin zorluklarına dayanarak World Wide Fund for Nature (WWF) ile birlikte çalışarak biyoçeşitlilik koruma alanında öncelikli kılınması gereken küresel ölçekte 200 eko-bölge saptamışlardır (Olson & Dinerstein, 2002: 199). Ekolojistlerin yanısıra, eko-bölge kavramı hakkındaki tartışmalar yukarıda bahsi geçen disiplinler tanımlamaları birleştirme çabasını içinde barındırmaktadır. Bu bağlamda eko-bölgelerin tanımı bir yanı sıra nehir, göl, kıyı deniz, okyanus, çöl, yayla, dağ sıraları, orman vb. coğrafi bir varlığa tekabül eden geniş ekosistemleri ihtiva ederken diğer yanı sıra toplum ve çevresel birim arasında sıkı bağların olduğu bir teritoryal birim veya sosyo-ekolojik sistem özelliklerini ihtiva etmektedir (Church, 2020: 48). Eko-Bölgeler açısından en önemli konulardan bir tanesi ekolojik sürekliliğin sağlanmasıdır. Bu sebeple eko-bölgelerdeki teritoryal parçalanma dinamikleri önemli zorluklardan bir tanesi olagelmıştır.

3. Kafkasya’da Bölgesel Entegrasyon, Biyoçeşitlilik Koruma Planı ve Toplumsal Çelişkiler

Önceki başlıklarda yürütülen teorik tartışma ışığında izleyen bölümlerde Kafkasya coğrafyasındaki Eko-Bölge tasarısı bu coğrafyanın küresel kapitalizme entegrasyonu kapsamında yeni-bölgeleşme tasarısı örneği olarak tartışılacaktır. Daha sonrasında bu yeni-bölgecilik kapsamında hazırlanan “*Kafkasya Eko-Bölge Biyoçeşitlilik Koruma Planı*” neoliberal doğa korumacılığın bahsi geçen boyutları etrafında tartışılacaktır. Bu bağlamda, planın kurumsal ayakları, stratejik bakış açısı ve mekânsal tasarıları teşhis edilecektir. Son olarak belirli vaka çalışmalarından hareketle bu plan tasarısının Kafkasya yerel-kırsal toplulukları üzerindeki etkileri ortaya konulacaktır.

3.1. Kafkasya’da Bölgesel Entegrasyon Tasarıları

Kafkasya bölgesi imparatorluklar öncesi dönemde uzun yıllar boyu süren âdem-i merkezi bir yapıyı sürdürmüştür. İmparatorluk rejimlerinin geliştiği tarihsel evrede ise bölge Safevi, Osmanlı ve Rus Çarlık rejimleri tarafından yönetilmiştir. Fakat bu rejimlerin sınırlarında konumlanan bir coğrafya olarak Kafkasya bölgesi kolayca kontrol altına alınmayan ve sıklıkla imparatorluklar arası çeşitli hâkimiyet mücadelelerinin konusu olmuş topraklardır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren bu coğrafyada Rus Çarlık rejiminin hâkimiyet alanı genişlemeye başlamıştır. İmparatorluk rejimlerinin yapısal krizleri yirminci yüzyılın başlarında siyasal bir çözülme sürecini beraberinde getirmiştir. Rus Çarlığı’nın yıkılmasına müteakip Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesiyle birlikte Rusya Brest-Litovsk anlaşması ile bölgedeki savaş durumunu sonlandırmaya karar verir. 1918-1920 arasını kapsayan kısa bir dönemde Kafkasya coğrafyasında Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ulusal bağımsızlıklarını ilan ederler. Üç yıl süren bu bağımsızlık evresinin sonrasında bu devletler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin parçası olurlar. Fakat bu kısa bağımsızlık evresinde ortaya çıkan etno-politik gerilimler bugünkü milliyetçilik ve sınır ihtilaflarını besleyen canlı bir tarihsel katman

olarak varlığını sürdürmektedir (Shouha, 2020: 182).

Kafkasya bölgesi Sovyetler Birliği'nin kontrolü altına girdikten sonra, cumhuriyetler ve özerk bölgeler entegre bir ekonomik ilişkiler ağına dâhil edilmiştir. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan, üç güney Kafkas Sovyet Cumhuriyeti olarak "*Transkafkas Geniş Ekonomik Bölge*" olarak tasarlanmıştır. Bu dönemde kalkınma esas olarak kaynakların eşit dağılımına dayandırılmış ve bu sistem içinde irredentist⁵ toprak talepleri milliyetçilik ve hâkim Sovyet ideolojisine karşıtlık olarak kınanmıştır. Öte yandan, bu dönemde cumhuriyetlerin ekonomik yapıları ağırlıklı olarak Sovyetler Birliği'nin piyasa merkezleri ile bağlarını geliştirdiği için bölgesel ekonomik entegrasyon dinamikleri bütün çabalara rağmen zayıf kalmıştır (Rondeli, 2004: 45). 1980'li yılların ortalarında itibaren Sovyetler Birliği'nin Kafkasya ülkeleri üzerindeki kontrolünün gevşemesi ile birlikte bu ülkelerde yoğun bir kurumsal ve iktisadi kriz baş göstermiştir. Aynı zamanda bastırılan milliyetçiliklerin yeniden canlandığı yeni bir evreye girilmiştir. Sovyet rejiminin 1989'da çökmesiyle birlikte post-Sovyet neoliberalizasyon dönemi başlamıştır.

Post-Sovyet neoliberalizasyon evresinde Kafkasya coğrafyası için serbest piyasa-temelli olmak üzere iyimser-idealist ve kötümser-eleştirel eksenlerde gelişen iki tip bölgesel entegrasyon değerlendirmesi dikkat çekmektedir. Bu tartışmayı küresel kapitalizm koşullarında yeni-bölgeselleşme kavramı etrafında geliştiren Elder İsmailov ve Vladimer Papava'nın önerilerine dikkat çekilebilir. Yazarlar, politik-ideolojik veya kültürel prensiplerden ziyade özellikle sosyo-ekonomik kriterlerin öncelikli olduğu bölgesel entegrasyon birimlerinin oluşumunun önemine değinmektedir. Yazarlar tarafından, bölgenin tarihsel evriminin zorunlu bir sonucuymuş gibi algılanan bölgesel entegrasyon problemi ağırlıklı olarak jeo-ekonomik temelde kurgulanmaktadır.

Kafkas entegrasyonu en yüksek önceliğe sahiptir, hayati derecede önemlidir ve bölge devletlerinin ulusal çıkarlarının en üst düzeyde gerçekleşmesine olanak tanır; bunun doğallığı ve kaçınılmazlığı geçmiş tarihsel evrim tarafından önceden belirlenmiştir. Kafkaslar arası bölgesel entegrasyon süreçleriyle sadece Kafkas devletlerinin kendileri değil, aynı zamanda bir bütün olarak dünya toplumu da ilgilenmektedir, çünkü sadece iç çatışmalardan arınmış entegre bir Kafkasya, Batı ile Doğu'yu ve Kuzey ile Güney'i birbirine bağlayan bir köprü olarak gezegensel işlevini etkin bir şekilde yerine getirebilir ve böylece küreselleşmeyi teşvik edebilir (İsmailov & Papava, 2006: 43).

Yazarlara göre "*ulaşım ve iletişim, petrol üretimi ve petrol rafinasyonu, enerji mühendisliği, tarım ve tarımsal ürünlerin işlenmesi, ticaret, çevre koruma, halk sağlığı ve eczacılık, turizm gibi ekonomi dalları*" Kafkasya entegrasyonunun öncelikli alanları arasında yer almalıdır (İsmailov&Papava, 2006: 50). Bahsi geçen, idealist, ereksel ve iyimser bölgesel entegrasyon fikrinin tersine yeni-bölgeselleşme bağlamında Kafkasya özelinde bölgesel entegrasyon problemine realist ve eleştirel yaklaşımlar da mevcuttur. Bu eğilimdeki araştırmacılar Kafkasya bölgesini oluşturan devletlerin tarihsel sınır ihtilafları sebebiyle farklı küresel güç odaklarına yakınlaşmaları ve benimsedikleri piyasa-yönelimli iktisat politikalarının doğurduğu eşitsiz mekânsal gelişim dinamikleri sebebiyle bölgesel entegrasyon imkanlarını yeterince değerlendiremediklerine işaret etmektedirler (Shouha, 2020: 200). Bu bağlamda Güney Osetya, Abhazya ve Dağlık Karabağ bölgeleri bağlamındaki etno-politik çelişki ve çatışma dinamiklerinin bölgesel entegrasyon sürecini zora sokan etkenler olduğunu ifade etmektedirler (Rondeli, 2004: 48; Jhonson, 2004: 74). Bu sorun alanlarının yarattığı mekânsal parçalanma ve

⁵ Irredentist siyaset, yabancı ülke topraklarındaki soydaşları gerekçe ederek yayılma siyaseti anlamına gelmektedir.

süregiden militarizasyon Ermenistan devletini Rusya ve İran, Azerbaycan devletini sahip olduğu gaz ve petrol kaynaklarını satma ayrıcalığına dayanarak Türkiye üzerinden Avrupa ülkeleri, Gürcistan devletini ise Avrupa Birliği, NATO ve ABD ile yakın iş birliğine yönlendirmiştir (Shouha, 2020: 199). Öte yandan, Kafkasya ülkelerinin jeo-ekonomik önemi küresel sermaye gruplarının çıkarları açısından bu ülkelerde piyasa-odaklı istikrar programlarının hayata geçirilmesinde etkili olmuştur⁶. Bu bağlamda Kafkasya ülkeleri doksanlı ve iki binli yıllar boyunca sık sık IMF kaynaklı yapısal uyum programlarını hayata geçirmişlerdir. Bu programların ortak çerçevesi özelleştirme, devletin yeniden-bölüşümcü kurumlarının tırpanlanması ve özel girişimciliği destekleyen prensipler ve uygulamalardır. Ülkeler bu programları benimsedikçe belirli dönemlerde tatmin edici iktisadi büyüme rakamları elde etmiş olsalar bile, bu büyüme rejimi kalıcı olamamış, daha da önemlisi toplumsal adaleti zayıflatan sonuçlar doğurmuştur. Toplumsal eşitsizliklerin, işsizliğin ve yoksulluğun bu politikalar sebebiyle arttığı çeşitli araştırmacılar tarafından teyit edilmektedir (Gugushvili, 2017: 11). Benimsenen neoliberal politikalar sebebiyle büyüyen eşitsizliklerin, tarihsel sınır ihtilaflarının ve küresel sermaye odaklarının Kafkasya coğrafyası için uygun gördükleri baskın jeo-ekonomik çerçevenin etkisi altında bölgesel entegrasyon imkanlarının zayıf kaldığına işaret eden eleştirel ve realist araştırmacılar bütünüyle piyasacı olmayan ulusal kalkınmaya dönük politikaların tercih edildiği koşullarda Kafkasya coğrafyasının bölgesel entegrasyon birimi olarak gelişme potansiyellerinin olduğuna işaret etmişlerdir.

Post-Sovyet neoliberalizasyon evresinde doksanların ortasından itibaren Kafkasya coğrafyasında yeni sermaye birikim alanları oluşturma stratejisiyle birlikte yürütülmesi arzulan farklı bir bölgesel entegrasyon tahayyülü de gelişmektedir. Bu yeni bölgesel entegrasyon tahayyülü doğanın neoliberalleştirilmesinin ve mekânsallaştırılmasının farklı bir biçimine denk düşmektedir. Sürdürülebilir kalkınma söylemi etrafında geniş uzman gruplarını, çeşitli hükümet birimlerini, hükümet dışı organizasyonları ve küresel fon mekanizmalarını bir araya getiren bu süreç Kafkasya coğrafyasını ekolojik kavramsal-temsilleri önceleyen bir bölgesel birim olarak tasarlanmaktadır. Kafkasya coğrafyası biyoçeşitliliğin korunması ve bu alanda yeni yatırımlar çekmesi tasarlanan Eko-Bölgesel bir birim olarak temsil edilmektedir. Bu yeni tahayyül kapsamında tematik çevresel problemler, doğa korumacılığı ve doğal kaynakların yönetimi alanlarında hem ulusal hem de bölgesel düzeyde mekânsal tasarımlar ve kurumsal projeler geliştirilmeye başlanmıştır. Bu tartışmalarda Kafkasya bölgesinin jeo-ekonomik önemi sebebiyle özellikle enerji, ulaşım, madencilik, orman ve su ürünleri alanlarında aşırı doğal kaynak kullanımına ve tahribata sebep olan endüstrileşme tarzı önemli bir yer işgal etmeye başlamıştır⁷. Öte yandan Kafkas Eko-Bölge tahayyülü kapsamında doğa korumacılığın endüstriyi sınırlaması yaklaşımına karşı, yukarıda bahsedilen serbest-piyasa çevreciliği kapsamında “*doğa korumacılığını*” yeni sermaye birikim stratejileri ile uzlaştırmayı tasarlayan yeni yaklaşımlar geliştirilmektedir. Nitekim bu paradigmatik yaklaşım Kafkasya’da tekil devletlerin kalkınma stratejilerine de yansımaktadır. Kafkasya ülkelerinden bir tanesi olan

⁶ Avrupa devletleri ve sermayedarlarının Kafkasya ülkelerini çoğunlukla Asya ve Avrupa arasında enerji ve ticaret akışlarını sağlayan transit bir koridor olarak önemsendiğinin altı çizilmelidir. TRACECA (Transport Corridor European Caucasus Asia) ve INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) gibi projeler bu vizyonun somutlaştığı örnekler olarak görülebilir (Rondeli, 2004: 52).

⁷ Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının güzergâhı boyunca çevre koruma önlemlerinin alınması, Hazar ve Karadeniz kıyıları ile Kura ve Araks nehirleri boyunca kirlilik kaynaklarını etkisiz hale getirmenin önemi üzerinde durulmaktadır (İsmailova&Papava, 2004: 54).

Gürcistan'ın 2020 yılındaki sosyo-ekonomik kalkınma stratejisinin üçüncü prensibi “*ekonomik kalkınma sürecinde doğal kaynakların akılcı kullanımı, çevresel güvenliğin ve sürdürülebilirliğin sağlanması ve doğal afetlerin önlenmesi*” şeklinde formüle edilmiştir. Doğanın neoliberalleştirilmesi kapsamında serbest-piyasa çevreciliği yaklaşımıyla uyumlu bir şekilde formüle edilen bu prensip örneğin orman varlıklarının yönetimi ve korunması açısından şöyle ifade edilmektedir.

... özellikle tarım, hidroelektrik enerji üretimi, turizm ve ekonominin diğer sektörlerinin gelişimi ülkenin orman ekosistemlerinin sağlığı ile doğrudan bağlantılı olduğundan, ormanların korunması ve işletilmesinde akılcı uygulamaların getirilmesi nüfusun sosyo-ekonomik durumunu önemli ölçüde iyileştirecektir. Modern orman yönetimi modellerinin ve yenilikçi teknolojilerin (orman biyoçeşitliliğinin, rekreasyonel, su düzenleyici ve toprak koruma işlevlerinin korunması ihtiyacı göz önünde bulundurularak) uygulamaya konulması, orman bozulmasının olumsuz sonuçlarını azaltacak ve orman ekosistem hizmetlerinin iyileştirilmesi yoluyla *ekonomik faydaları* artıracaktır (Government of Georgia, 2020: 38).

Gürcistan'ın Ulusal Biyoçeşitlilik Stratejisi ve Eylem Plan'ındaki (2014-2020) şu ifadeler de aynı mantık çerçevesinde değerlendirilebilir:

UBSEP'in sadece harcamalara değil, aynı zamanda potansiyel tasarruf ve gelirlere de yol açacağı ve kısa vadede maliyet gibi görünen şeylerin ekosistem hizmetlerinin korunması yoluyla uzun vadede yatırım olabileceği unutulmamalıdır. Tasarruf ve gelirlere, milli parklara ziyaretçi girişi ücretleri, doğal kaynakların kullanımı için lisans ücretleri ve sürdürülemez uygulamalardan sürdürülebilir uygulamalara geçiş (örneğin ormancılık ve balıkçılıkta) gibi çeşitli kaynaklardan gelebilir. Bu tasarruflar ve gelirlere sayesinde, uzun vadeli uygulanabilir işletmeler zayıflatılmayacak, aksine güvence altına alınacaktır (Biodiversity Protection Service of the Ministry of Environment and Natural Resources Protection, 2014: 100).

Bir diğer Kafkasya ülkesi Ermenistan'ın kalkınma stratejisinde de benzer bir yaklaşım görülmektedir. Doğa korumacılığı bölümünde revize edilecek alanlar tespit edilirken şu ifadeler yer verilmektedir. “*Kaynakların döngüsel kullanımını ekonomik olarak faydalı hale getirmek amacıyla 'yeşil ekonomiye' geçiş için (özellikle doğa kullanım organizasyonlarında) teşvikler yaratmak üzere mevcut vergi ve izin sistemi (sınırlamalar) dâhilinde yürürlüğe konan doğa kullanım ücretleri oranlarının revize edilmesi*” hedeflenmektedir (The Republic of Armenia Government, 2014: 132). Bu gibi ifadeler merkezi Kafkasya ülkelerinde doğal kaynakların korunması ve sürdürülebilir kullanımı anlayışının en azından plan metinleri düzeyinde gittikçe daha geniş bir yer kaplamaya başladığını göstermektedir. Öte yandan, izleyen bölümde gösterileceği üzere bu söylemleri destekleyen ulus-üstü kurumsal mimarinin de önemi göz ardı edilemez

3.2. Kafkasya'da Serbest-Piyasa Çevreciliği ve Doğa Korumacılığın Kurumsal mimarisi

Kafkasya'da neoliberal doğa korumacılığın küreselden yerel uzanan kurumsal mimarisi Kafkasya Eko-Bölgeselleşme çalışmaları etrafında gelişen kurumsal ağ odağına alınarak betimlenmeye çalışılacaktır. Bu kurumsal mimari sürdürülebilir kalkınma söylemi etrafında bir araya gelen uluslararası örgütleri, ulusal hükümet birimlerinden yetkilileri ve uzmanları içerdiği kadar küresel fon kuruluşlarını, uluslararası ve yerel çevre koruma örgütlerini de içeren çok-aktörlü bir etkileşim ağıdır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler'in çeşitli kolları önemli bir çerçeve ve finansman rolü üstlenmektedir. Bunlar arasında BM Kalkınma Programı, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO), Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Dünya Sağlık Örgütü Kafkasya coğrafyasında etkin varlığını sürdürmektedir.

Hükümetler arası kurumlar arasında özellikle Avrupa Konseyi (EC) ve Avrupa Birliğinin (EU) varlığı dikkat çekmektedir. Devlet kurumları arasında Almanya Federal Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Bakanlığı (BMZ), İsviçre Kalkınma ve İşbirliği Ajansı (SDC) ve Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) kurumsal kapasite geliştirme yönünde sundukları finansal tasarım mekanizmaları açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu devlet bakanlıkları ve ajanslarla yakın ilişki içinde Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, Küresel Çevre Fonu (GEF), Kreditanstalt fuer Wiederaufbau⁸ (Kwf) ve Dünya Bankası (WB) gibi finansal kurumlar da kurumsal mimarinin önemli ayaklarını oluşturmaktalar. Uzman görüşlerini bir araya getirerek doğa korumacılığın söylemsel malzemesini oluşturan uluslararası sivil toplum örgütleri ve özel kuruluşlar da bu kurumsal mimarinin ana unsurunu oluşturmaktadır. Bunlar arasında Birdlife International, Union for Conservation of Nature (IUCN), MacArthur Foundation, World Wide Fund for Nature (WWF) Kafkasya coğrafyasında etkin varlık göstermektedir.

Kafkasya'daki doğa korumacılık ve doğal kaynakların yönetimi konusunda doksanlı yılların ortasından itibaren önemli bir varlık gösteren WWF bu coğrafyadaki faaliyetlerini Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te açtığı ve daha sonra WWF Kafkasya Program Ofisi'ne dönüştürdüğü Proje Ofisi aracılığıyla yürütmeye başlamıştır. WWF Kafkasya Program Ofisi, 2002 yılından bu yana Erivan ve Bakü'de ofisler kurarak Ermenistan ve Azerbaycan'da faaliyet göstermektedir. WWF'nin en önemli çabalarından bir tanesi Güney Kafkasya ülkelerinin (Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan) Çevre Bakanları tarafından 2006 yılında Berlin'de yapılan Bakanlar Konferansı sırasında onaylanan Kafkasya Eko-Bölge Koruma Plan'ının (ECP) geliştirilmesini başlatmış ve koordine etmiş olmasıdır. WWF'nin Kafkasya'daki çalışmaları, hem politika hem de saha düzeyinde korunan alan sistemlerinin geliştirilmesine destek, öncelikli türlerin korunması (leopar ve mersin balığı grubu), ilgili ağaçlandırma faaliyetleri de dâhil olmak üzere küresel iklim değişikliği sorunları ve diğer bazı alanlarda yoğunlaşmıştır (Caucasus Biodiversity Council Annual Report, 2006: 1).

WWF ile yakın destek ilişkisi içinde olan Mac Arthur Foundation 2001 yılında bağımsız bir bölgesel yönetim organı oluşturulması için finansal kaynak temin ederek Kafkasya'da Biyoçeşitlilik Koruması ve Sürdürülebilir Kaynak Kullanımı için Bölgesel Konsey mekanizmasının oluşturulmasına aracılık etmiştir. Bu konseyin ismi 2006 yılında değiştirilerek Kafkasya Biyoçeşitlilik Konseyi (CBC) ismini almıştır. Bu üst düzey stratejik politika grubu ECP'nin uygulanmasını izlemektedir. Kafkasya coğrafyasının menziline giren altı ülkenin (Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, Türkiye, İran) her birini temsilen bir hükümet ve bir sivil toplum temsilcisi olmak üzere iki temsilciden oluşan Konsey her yıl en az iki toplantıya ev sahipliği yapmaktadır.

Kafkasya Biyoçeşitlilik Konseyi için biyoçeşitliliğin korunmasında sınır-ötesi işbirliği imkânları geliştirmek önem verilen merkezi konulardan bir tanesi olmuştur. Konsey iki binli yılların başındaki buluşmalarda koruma alanında sınır-ötesi işbirlikleri geliştirmenin ana

---

⁸ KfW Kalkınma Bankası, 60 yılı aşkın bir süredir Alman Federal Hükümeti'nin kalkınma politikası ve uluslararası kalkınma işbirliği alanındaki hedeflerine ulaşmasına yardımcı olmaktadır. Başta Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) olmak üzere Alman Federal Hükümeti adına, gelişmekte olan ülkelerde ve yükselen ekonomilerde ağırlıklı olarak kamu sektörü oyuncularını içeren program ve projeleri finanse etmektedir. Finanse ettiği alanlardan bir tanesi de "doğa koruma ve biyoçeşitlilik kaybını önleme" projeleridir.

önceliği olduğunu onaylamıştır. Bu bağlamda Ermenistan ile Gürcistan ve Türkiye ile Gürcistan arasında geliştirilen sınır-ötesi işbirliği projelerinin ilerleme düzeyleri Konseyin özel ilgi konularını oluşturmuştur⁹. Bunların yanı sıra Konsey, BM bünyesinde oluşturulmuş olan Biyoçeşitlilik Koruma Konvansiyonu kapsamındaki Korunan Alanlar Üzerine Çalışma Programının (PoWPA) bölgesel düzeydeki koordinasyon sorumluluğunu üstlenmiştir. Bölgesel düzeyin yanı sıra Ulusal Koordinasyon Komiteleri kurularak tekil ülkelere özgü problemlerin de açığa çıkarılması tasarlanmıştır. Bu komitelere yerel STK ve yöneticilerin, fon kuruluşlarının katılımı da teşvik edilmiştir¹⁰ (Caucasus Biodiversity Council Report, 2009: 5).

Kafkasya'daki biyoçeşitliliğin korunması için atılan önemli kurumsal adımlardan bir tanesi de 2007 yılında kurulan Kafkasya Korunan Alanlar Fonu¹¹ (CPAF) girişimidir. Bu fon, KfW, Conservation International ve WWF'nin ortak bir girişimi olarak hayata geçirilmiştir ve ECP'nin hedeflerini hayata geçirmek için gerekli olan finansman sorunlarının uzun vadeli bir çözümü için tasarlanmıştır. Finansman alanları, korunan alanların operasyonel giderlerini, biyoçeşitlilik gözlemlene faaliyetlerini, uzun vadeli gelişme planlarını ve sürdürülebilir turizm girişimlerini kapsamaktadır. Kuruluşun fon temininde benimsediği usul bölgedeki üç hükümetle kamu-özel sektör ortaklıkları yoluyla çalışmak ve "yüzde 50 ilkesi" uyarınca devlet bütçelerini aşmamak kaydıyla destekte bulunmaktır¹². Kafkasya Eko-Bölgesinde etkin olan bir diğer fon mekanizması Kritik Ekosistem Ortaklık Fonudur (CEPF). Bu fon Fransa Kalkınma Ajansı, Conservation International, Küresel Çevre Fonu, Japonya Hükümeti ve Mac Arthur Foundation'ın ortak girişimiyle oluşturulmuştur. Kafkasya'daki çalışmalarına 2003 yılında başlamış ve kısa bir süre içinde Kafkasya Ekosistem Profili (2003) çalışmasını tamamlamıştır. Bu çalışma ışığında yatırım portföy önerisi oluşturmuştur. Belirlediği altı özel ekolojik koridoru ve sınır-ötesi işbirlikleri geliştirmeyi odağına alarak korunan alan kurumsallıklarını güçlendirmeyi ve bölgeyi sürdürülebilir kaynak kullanımı temelinde yatırımlara cazip hale getirmeyi hedeflemektedir.

Son olarak Kafkasya Eko-Bölgesinde biyoçeşitliliğin korunmasını destekleyen bir diğer mekanizma da WWF Kafkasya Program Ofisi tarafından geliştirilen Eko-Koridor Fonudur¹³ (ECF). Kafkasya Eko-Bölge Koruma Planı'nın ekolojik nitelikli mekânsal temsiliyeti geliştirme çabalarıyla uyumlu olarak 2015 yılında faaliyete geçen bu fon uzun-vadeli bir finansal enstrümandır. Fon, KfW Kalkınma Bankası ve WWF Almanya aracılığıyla Alman

⁹ Bahsi geçen projeler Ermenistan ile Gürcistan arasında Javakheti ve Arpi Gölü koruma alanları arasındaki sınır-ötesi işbirliği projesi ve Gürcistan ve Türkiye'nin Güney Kolhis bölgesindeki sınır-ötesi işbirliği projeleridir.

¹⁰ Bahsi geçen bu programın temel amacı karasal alanlar için ise 2010 yılına kadar, denizel alanlar için ise 2012 yılına kadar kapsamlı, etkin yönetilen ve ekolojik olarak temsili bir korunan alan sistemlerinin kurulmasını ve sürdürülmesini desteklemektir. WWF bu amaç doğrultusunda altı Eko-Bölge için Korunan Alanlar Programını oluşturmuş ve Kafkasya Eko-Bölgesi için bu programın Kafkasya Eko-Bölge Koruma Planı (ECP) ile uyumlanmasını sağlamıştır. Bu amaç doğrultusunda bir uygulama mekanizmasının oluşturulması, kapasite geliştirme, yeterli Korunan Alan finansman seviyelerinin sağlanmasında kaynak yaratma gibi hedefler belirlenmiştir. Ayrıca bu program kapsamında, yetersiz Korunan Alan yönetimi, yasal ve kurumsal boşluklar, hem devletler içinde hem de devletler arasında işbirliği eksikliği, deneyim eksikliği olan personel ve genel olarak düşük kamu bilinci seviyesi gibi sorunlar ele alınmıştır.

¹¹ Bu fonun faaliyetlerini (www.caucasus-naturefund.org) web sitesinden takip etmek mümkündür.

¹² Bu fon ilk faaliyetlerine 7,5 milyon euroluk sınırlı bir başlangıç sermayesiyle 2008 yılında başlamıştır. Hemen o yıl Rusya ve Gürcistan arasında çıkan savaşa rağmen kısa bir süre içinde Borjomi-Kharaguli Parkının ekipman ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 60,000 euroluk acil nitelikli bir kaynak temin edebilmiştir. 2009 yılından itibaren ise bu parkın ve Ermenistan'daki Khosrov Orman Devlet Rezervinin temel operasyonel giderlerini karşılamak amacıyla düzenli bir kaynak temin etmeye başlamıştır. Fon yetkililerine göre 2024 yılına gelindiğinde bu fon artık BMZ gibi devlet finansal kurumlarından kolayca fon temin edebilecek güvenilirlik düzeyine erişebilmiştir. Şu an itibarıyla 680,000 hektarlık alanı kaplayan 16'sı Ermenistan 5'i Gürcistan'da olmak üzere 21 Korunan Alanı finanse etmektedir (Council Report, 2007-2008).

¹³ Fonun internet sitesi bulunmaktadır. Detaylı bilgi için (<https://www.ecfcaucasus.org/>)

Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Bakanlığı'nın desteğiyle yapılandırılmıştır. Bu fonun ağırlık verdiği meselelerden biri yerel katılımı ve yerel ekonomik kalkınma problemini doğa korumacılığın gerekleriyle uyumlu kılabilme. Fonun yetkililerine göre fon Kafkasya'da seçilen eko-koridorlarda ekolojik olarak sürdürülebilir arazi kullanımını finanse ederek, korunan alanların birbirine bağlanmasına ve ekolojik sürdürülebilirliğin artırılmasına aktif olarak katkıda bulunurken toplulukların sosyo-ekonomik durumunun zarar görmemesini ve çoğu durumda iyileştirilmesini sağlamaktadır (Caucasus Biodiversity Annual Council Report, 2007-2008: 6).

Küreselden yerele uzanan bu kurumsal etkileşim ağı göstermektedir ki Kafkasya Eko-Bölgesinin doğa korumacılığı aracılığıyla yeni sermaye yatırımlarına uygun hale getirilmesinde Batıdaki ulusal hükümet kurumlarının, fon kuruluşlarının ve uluslararası çevre örgütlerinin gittikçe genişleyen bir rolü bulunmaktadır. Bu etkileşim ağına bahsi geçen uluslararası çevre örgütleri hem Kafkasya Bölgesindeki devletleri hem de fon kuruluşlarını yeni yatırım biçimlerine ikna edebilmede önemli bir aracılık rolü üstlenmektedirler. Bunun için ürettikleri söylemsel çerçevenin en iyi örneği izleyen bölümde takip edilebilecek Kafkasya Eko-Bölgesi için geliştirilen analiz ve plan raporlarında görülebilir.

3. 3. Kafkasya Eko-Bölgesi İnşasında Stratejik Hedef ve Tehdit Anlatıları

Kafkas Eko-Bölgesi tasarısının kamuya açık olarak paylaşıldığı ilk yazılı kaynak 2001 yılında yayımlanan bir analiz ve yatırım raporudur. Biodiversity of the Caucasus Ecoregion: An Analysis of Biodiversity and Current Threats and Initial Investment Portfolio (Kafkasya Ekolojik Bölgesinin Biyolojik Çeşitliliği: Biyoçeşitlilik ve Mevcut Tehditlerin Analizi ve İlk Yatırım Portföyü) (2001) başlığıyla yayımlanan bu raporda bölgenin biyoçeşitlilik analizi yapılmış, yakın ve uzak tarihe ilişkin bazı değerlendirmelerle birlikte kaynak olarak görülen doğal varlıklara yönelik güncel tehditler tespit edilmiş ve başlangıç aşamasındaki yatırım potansiyelleri belirlenmiştir. Bu analiz ve yatırım raporu daha sonraki yıllarda Kafkasya coğrafyası için geliştirilen Eko-Bölgesel Biyoçeşitlilik Koruma Planının söylemsel temelini teşkil etmiştir¹⁴. Bu geniş çerçevede rapor başış sağlayan şahısların, kurumların ve doğu korumacı örgütlerin Kafkasya Eko-Bölgesindeki biyoçeşitlilik koruma alanında yürütecekleri faaliyetlere bir destek temeli oluşturmayı hedeflemektedir (Krever vd., 2001: 7).

Raporda Sovyetler Birliği'nin çökmesi sonrasında Kafkasya bölgesindeki ülkelerin girdikleri ekonomik krizlere değinilmektedir. Bu krizlerin "yasadıışı" tomrukçuluk, kereste ticareti ve avcılık faaliyetlerinin genişlemesi sonucunu doğurduğu ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra, yerel toplulukların yakacak odun temini için doğal kaynaklara artan bağımlılıklarına işaret edilmektedir. Ayrıca doğal gaz üretimi ile ilgili girişimlerin yarattığı baskı ile birlikte birleştiğinde bütün bu faaliyetlerin biyoçeşitlilik kaybına sebep olduğu iddia edilmektedir. Rapor, uluslararası organizasyonların biyoçeşitlilik ve korumacılıkla ilgili girişimlerinin bölge gündeminde gittikçe daha çok yer kaplamaya başladığını belirtmekle birlikte şu ana kadar ki hiçbir girişimin Eko-Bölge temelli bir perspektifi içermediğini ifade etmiştir. Öte yandan, Kafkasya coğrafyasını bir bütün olarak eko-bölge şeklinde tasarlamasına karşın raporun dile

¹⁴ Aynı şekilde WWF'nin koordinasyonunda yürütülen bu çalışma Kritik Ekosistemler Ortaklık Fonunun yatırım stratejileri için 2003 yılında hazırlıkları tamamlanan ve 2003 yılında yayımlanan Caucasus Biodiversity Hotspot Ecosystem Profile (Williams, 2004) çalışması için de büyük ölçüde temel oluşturmuştur.

getirdiği önemli bir husus tekil ulusal devletlerin önceliklerini de dikkate alan esnek bir yapı içerdiğini iddia etmesidir. Yine bu doğrultuda, yerel toplulukların ihtiyaçlarını da dikkate alarak ulus-ötesi, ulusal ve yerel ölçekte eşzamanlı müdahale stratejisi öngörmektedir.

Kafkasya'da biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik etkili bir yaklaşım iki farklı düzeyde gerçekleşmelidir - Ekolojik Bölge düzeyinde ve ulusal düzeyde. Ekolojik bölge stratejileri, biyolojik ve sosyoekonomik değerlendirmelere dayanarak ve yerel halkın ilgi ve ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak, bölgenin tamamı için temsili biyolojik çeşitlilik alanlarını korumayı amaçlamaktadır (Krever vd., 2001: 6).

Raporun geliştirilmesinde WWF bir ön hazırlık çalışması yürütmüştür. MacArthur Vakfından aldığı bağışla 1999 ile 2000 arasında Kafkasya Eko-Bölgesinde korumacılıkla ilgili ihtiyaçları belirlemek ve koruma önceliklilerini karşılayacak bir öneri portfolyosu geliştirmek için kapsamlı bir anket uygulamıştır. Bu önerileri geliştirmek için Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan ve Rusya'nın hükümet, akademik ve sivil toplum kurumlarından üç yüzden fazla uzmanın katıldığı çalışma grupları oluşturmuştur. Bu çalışmaların sonucunda korumacılık açısından altı odak alan belirlenmiştir.

Bu odak alanlardan ilki kurumsal gelişim ve kapasite geliştirme ile ilgilidir. Bu alandaki öncelikler arasında çevre mevzuatının değerlendirilmesi ve reformu, doğal kaynak yöneticilerinin eğitimi, nesli tükenmekte olan türlerin ve ekosistemlerin korunmasına yönelik mekanizmaların oluşturulması (TRAFFIC, CITES), temel sözleşmelerin yükümlülüklerinin uygulanması ve Ekolojik Bölge için bir çevresel bilgi ağının geliştirilmesi başlıklarına yer verilmiştir. Diğer bir odak alan türlerin korunmasına yönelik önlemlerle ilgilidir. Bu alanda özellikle "yasadışı kaçak" avcılık faaliyetlerinin durdurulması ve kilit habitatların ve göç koridorlarının korunması gibi konular önemli bir yer tutmuştur. Üçüncü odak alan Kafkasya Ekolojik Bölgesinde koruma için öncelikli olan biyomların belirlenmesidir. Bunlar orman, yüksek dağ ve sulak alan ekosistemleridir. Raporda özellikle ormanlar konusunda yerel topluluklar için önemli etkiler üretebilecek bir takım saptamalar yapılmaktadır. Örneğin, bölgedeki sosyo-ekonomik krizin, yakıt için ormanlara olan bağımlılığı arttırdığı iddia edilmektedir. Ayrıca değerli ağaç türlerinin yasadışı kesiminin ve ihracatının endemik meşe ve kestane ormanı ekosistemlerinin bütünlüğünü tehdit ettiği ileri sürülmektedir. Yüksek dağ ekosistemlerinin ise koyun ve sığırların yoğun otlatmasına maruz kaldığı, bunun da erozyona ve tür çeşitliliğinin azalmasına neden olduğu iddia edilmektedir. Raporun en ağırlık verdiği odak alanlardan dördüncüsü *Kafkasya Ekolojik Bölgesi için bir Korunan Alanlar Ağı (Eco-network)* oluşturma hedefidir¹⁵. Son olarak raporda insanların temel ihtiyaçlarının karşılanması ile biyoçeşitlilik koruması arasında bir uyumun teşvik edilmesi gereğinden bahsedilmektedir. Bu bağlamda sürdürülebilir kaynak kullanımı ve katılımcılık söylemine dayanan bir takım yeni yatırım alanlarına işaret edilmektedir. Bu bağlamda ekoturizm ve faydalı bitkilerin yetiştirilmesi veya kereste dışı orman ürünlerinin hasadı gibi sürdürülebilir kullanım uygulamaları yoluyla alternatif gelir kaynaklarının teşvik edilmesine işaret edilmektedir. Buna ilaveten toplum temelli kaynak yönetiminin ve halkın katılımının teşvik edilmesi gereğine de işaret edilmektedir (Krever vd., 2001: 35-68).

¹⁵ Bu konuda daha detaylı bilgi bir sonraki başlıkta aktarılacaktır.

Analiz raporunda stratejik hedefler ve tehdit alanlarının yanı sıra Kafkasya’da ekolojik temsili geliştirme yönünde çabalar da dikkat çekmektedir. Bu açıdan izleyen bölümde gösterilecek olan eko-bölge inşasında doğanın ne türden mekânsal temsillerle yeniden yapılandırılması gerektiği önemli bir başlık oluşturmaktadır.

3. 4. Kafkasya Eko-Bölge İnşasında Doğanın Mekânsal Temsilleri

Bir önceki bölümde ifade edilen analiz ve yatırım raporlarında Kafkasya Eko-Bölgesi için stratejik hedefler kapsamında ekolojik ağ vizyonu geliştirilmesinden bahsedilmiştir. Bu bağlamda son revizyonu 2020 yılında yapılan Kafkasya Eko-Bölge Biyoçeşitlilik Koruma Planı bu vizyona ilişkin bazı açılımlar getirmektedir. Bu koruma planı ilk olarak 2006 yılında yayımlanmıştır.¹⁶ İlk baskıdan bu yana geçen yıllarda, biyolojik çeşitliliğin korunması ve bağlantılılık için ekosistem yaklaşımını vurgulayan peyzaj (landscape) ölçekli koruma yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, planın son halinde Kafkasya için ekolojik ağ vizyonuna *Koruma ve Köprüleme Peyzajları (Conservation and Bridging Landscapes)* kavramları dâhil edilmiştir. Ayrıca planın önceki versiyonlarındaki gibi küresel ve bölgesel açıdan kritik öneme sahip alanlara öncelik veren bir metodoloji uygulanarak ekolojik bölge veya sınır ötesi düzeyde koruma tedbirleri belirlenmiştir.

Kafkasya Eko-Bölge Biyoçeşitlilik Koruma Planı’nda eko-bölge sınırlarının belirlenmesi ulusal ve bölgesel düzeyde bir araya gelen STK ve ilgili hükümet birimlerinden uzmanların atölye çalışmaları kapsamında tarihsel, coğrafi ve biyo-coğrafi unsurların bir karışımı sonucunda mümkün olmuştur¹⁷. Tayin edilmiş mezkûr sınırlar çerçevesinde Kafkasya ona yakın karasal eko-bölgeyi kapsayan bir *bileşik eko-bölge (composite eco-region)* olarak temsil edilmiştir (Zazanashvili vd., 2020a: 9-10). Bu bileşik eko-bölge, belirli tipolojik ilkeler ve çoğunlukla ılıman geniş yapraklı ve iğne yapraklı orman türleri kullanılarak oluşturulmuştur. Kafkasya Eko-Bölgesi sınırları içinde korunan alan türleri bölgenin %10’unu kapsamaktadır. Bunların büyüklükleri birkaç hektarlık Doğal Anıtlardan, kimilerinin tarihi Sovyetler döneminin başlarına kadar uzanan yüzlerce kilometrekarelik Milli Parklara kadar değişmektedir. Bunların yanı sıra bölgede Doğa Rezervleri, Korunan Peyzajlar ve Çoklu-Kullanım alanları da diğer korunan alan türleri olarak sayılmaktadır.

¹⁶ Bu plan Mac Arthur Vakfı, Alman Federal Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı (BMZ) ve Kritik Ekosistem Ortaklık Fonu (CEPF) tarafından sağlanan fonlarla desteklenmiştir. Ekolojik Bölgenin altı ülkesinden 140’tan fazla uzman planın yazımında çalışmıştır. Planın güncellenmiş bir versiyonu 2012 yılında yayınlanmıştır. Planın son revizyonu ise 2020 yılında yapılmıştır. Bu çalışmada 2020 yılında son hali kullanılmıştır.

¹⁷ Bu sınırlar Global 200 Eko-Bölge çalışması kapsamında Olson ve Dinerstein (2002) tarafından belirlenen ve daha sonra CI/CEPF’in Caucasus Biodiversity Hotspot (Williams, 2004) çalışmasında sunulan sınırlarla büyük ölçüde örtüşmektedir. Eko-Bölgenin, kuzey sınırı, jeolojik geçmişte Hazar Denizi ve Karadeniz arasında doğal bir kanal görevi gören ve Pliyosen döneminde oluşan Kuma-Manch tektonik çöküntüsünü takip eder. Ekolojik bölgenin güney sınırı, Karadeniz ve Hazar Denizi’nin su toplama havzası ile Hint Okyanusu’nun su toplama havzaları ve Van ve Urmiye (İran) gibi yakınlardaki büyük acı su gölleri arasındaki sınırla çakışmaktadır. Güneybatı ve Güneydoğu sınırları Tersiyer florasının iki sığınağı ile bağlantılıdır: Yağmur ormanları olarak da sınıflandırılan Euxine-colchic yaprak döken orman ve Caspian hyrcanian karışık ormanları. Güney batı sınırı, coğrafyacılar tarafından Colchic ve Euxinien alt illeri arasındaki sınır olarak kabul edildiği için Ordu şehri yakınındaki Melet nehri üzerinde çizilmiştir. Euxin bölgesi, Euxine-Colchic kökenli türlerin daha yüksek yoğunluğuna sahip Doğu Karadeniz (Colchic) kısmının nispeten daha yüksek ve daha ıslak dağlık alanını nispeten daha kuru ve daha az dağlık batı kısmından ayırır. Tartışmalı olan Güney doğu sınırları Kafkas biyoçeşitlilik sıcak noktasına sadece Hazar-Hirkan karışık ormanlarının batı, en nemli ve en tipik kısmının dahil edilmesi ve ekolojik bölge sınırının İran’ın Gilan eyaletinin idari sınırında çizilmesiyle karara bağlanmıştır (Zazanashvili vd., 2020b: 9-10).

Kafkasya Eko-Bölgesi Biyoçeşitlilik Koruma Planı'nı hazırlayan uzmanlara göre mevcut korunan alanlar ağı bölgede biyolojik çeşitliliğin korunması için önemli bir temel oluşturmaktadır ancak hala yapılması gereken çok şey vardır. Korunan alanlar, kritik öneme sahip bazı bölgelerde tamamen yoktur ve mevcut ağ, Ekolojik Bölgedeki biyolojik çeşitliliğin tamamını temsil etmemektedir. Ekolojik Bölgedeki doğa rezervleri ve milli parkların çoğu, uzun vadeli biyolojik çeşitliliğin korunmasını garanti edemeyecek kadar küçüktür. Mevcut korunan alanlar birbirinden ayrıdır ve geniş kapsamlı türlerin göçüne izin verecek ve bitki ve hayvanların iklim değişikliği ve antropojenik gelişmeye karşı dayanıklılığını sağlayacak “bağlantı koridorları” yoktur. Bu yüzden planın uzmanlarına göre “Koridorlar ve Sıçrama taşlarının” bir eko-bölge için en büyük tehdit olan mevcut teritoryal fragmentasyona karşı büyük hayvanların göçünün ve yeniden kolonileşmesinin kolaylaşması için gerekli olduğu iddia edilmektedir. Bölgenin korumacılık pratiğinde mekanın bir an önce “landscape” yaklaşımlarından¹⁸ üretilen ekolojik temsillerle yapılandırılması gerekmektedir. Eş zamanlı olarak korunan alanların yönetim etkinliğinin artırılması ve sürekli finansman sağlanması gerekmektedir. Uzmanlara göre korunan alanların yönetiminde sınır-ötesi bir yaklaşım geliştirmek için Ekolojik Bölgenin bazı bölümlerinde ulusal hükümetler arasında işbirliğine ihtiyaç vardır (Zazanashvili vd., 2020a: 36).

Planda, önceki analiz raporlarındaki saha analizi ve tür çıktılarını karşılaştıran bir metodoloji ile 231 adet Anahtar Biyoçeşitlilik Koruma Alanı (Key Biodiversity Conservation Areas-KBA) belirlenmiştir. Bu alanların toplam alanı, Eko-Bölgenin tüm topraklarının yaklaşık %22,2'sini oluşturmaktadır. Bunun yanında plan 13 Koruma Peyzajı ve 7 Köprü Peyzajı belirlenmiştir. Uzmanlara göre Köprü Peyzajlar, Koruma Peyzajlarının tüm işlevlerini yerine getirecek kadar büyük değildir, ancak farklı Koruma Peyzajlarındaki popülasyonlar arasında genetik akışı destekleyen, geniş yayımlı türler için koridorlar olarak önemli bir bağlantı rolüne sahiptirler. Koruma Peyzajları, hem Anahtar Biyoçeşitlilik Koruma Alanları ile yüksek oranda örtüşme hem de habitat parçalanmasının olabildiğince önüne geçerek ekolojik bağlantıları geniş ölçeklerde temin etme işlevlerine göre belirlenmiştir (Zazanashvili vd., 2020a: 34).¹⁹

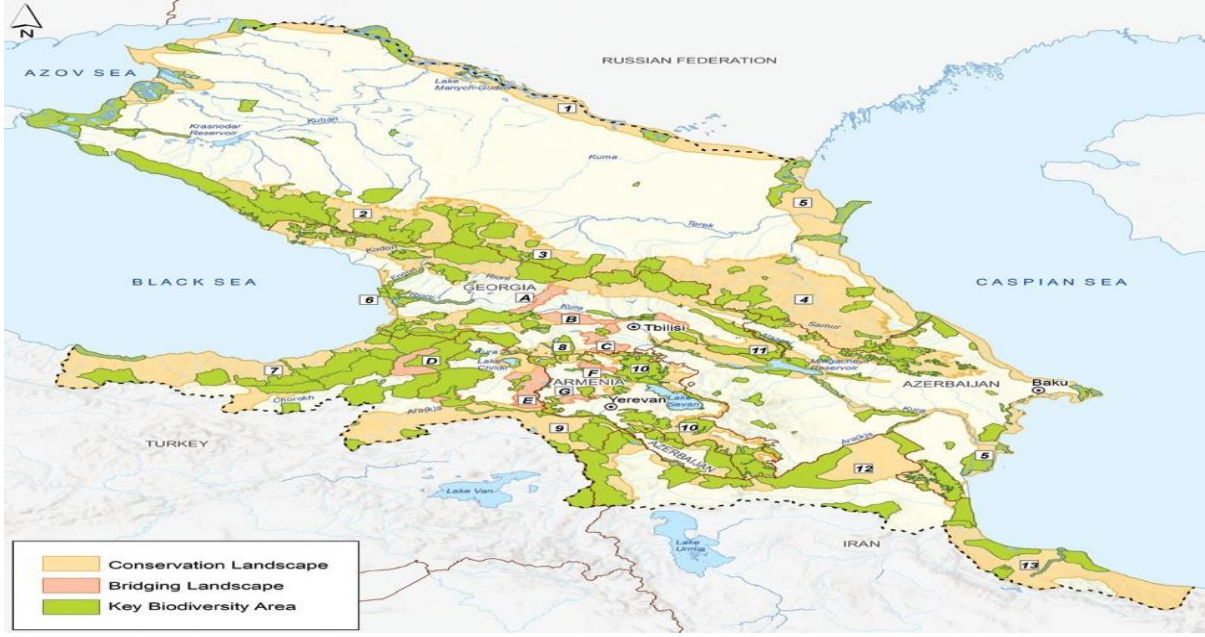
---

¹⁸ Koruma için peyzaj yaklaşımı, biyolojik çeşitliliğin korunması ve sağlıklı ekolojik süreçlerin ve çevresel hizmetlerin sürdürülmesi için öncelikli olarak tanımlanan, tipik olarak 5000 km² 'den büyük, coğrafi olarak tanımlanmış geniş bir alana işaret etmektedir. Uzmanlara göre, büyük peyzajların (landscape) korunması, yaban hayatının özgürce yaşadığı ve hareket ettiği, temiz su ve diğer ekolojik faydaların sağlandığı geniş alanları birbirine bağlamak ve sürdürmek için milli parkların ötesine bakan bir yaklaşım imkanı sunuyor. Dahası siyasi yetki alanlarını, kültürel ve sosyo-ekonomik engelleri ve bilgi disiplinlerini aşan bir perspektif sunuyor (Zazanashvili vd., 2020a: 34).

¹⁹ 13 Koruma Peyzajının alanı 251.408 km²'dir (karasal 243.492 ve denizel 7916) ve Kafkasya Ekolojik Bölgesinin yaklaşık %43'ünü oluşturmaktadır. Koruma Peyzajları, Ekolojik Bölgenin 231 KBA'sından 189'unu içermektedir. Köprü Peyzajlar 10 KBA daha içererek toplam KBA sayısını 199'a ya da yüzde 86'nın üzerine çıkarmaktadır. Geriye kalan 32 KBA (yüzde 14) Koruma ve Köprüleme Peyzajlarının dışında kalmaktadır (Zazanashvili vd., 2020a: 35-36).

Harita 1: Öncelikli Korunan Alanlar, Koruma ve Köprüleme Peyzajları

Kaynak: (Zazanashvili vd., 2020b: 177).

Kafkasya Eko-Bölgesi için geliştirilen mekânsal temsillerde coğrafyanın önemli bir kısmı korunan alanlar ve koridorlarla kaplanmaktadır. Harita üstündeki bu çizimlerin uzman tavsiyesi anlamında bir katkısı olmakla birlikte hukuki düzeyde uygulama safhasında birebir karşılığını bulması söz konusu değildir. Bununla birlikte bu mekânsal temsillerin yol verdiği bazı somut girişimler söz konusu olmuştur. Bu girişimlerin kırsal topluluklar üzerindeki etkileri izleyen son bölümde değerlendirilecektir.

3.5. Kafkasya Eko-Bölgesinde Korumacılığın Toplumsal Çelişkileri

Bu son bölümde Kafkas Eko-Bölge Koruma Planı kapsamında iki somut uygulama örneğinin yarattığı toplumsal çelişkilere değinilecektir. Bunun için bölgede yapılan iki saha çalışmasından faydalanılmıştır. Bunlardan biri Anders E. Sjöstrand'ın (2016) Borjomi-Kharagauli parkının bulunduğu bölge köylerinde yürüttüğü saha çalışmasıdır. Diğer çalışma ise Johanna Schott ve çalışma arkadaşlarının (2016) Gürcistan ile Ermenistan sınırındaki Arpi Gölü ve Javakheti bölgesi arasında sınır-ötesi işbirliği kapsamında birbirine ikiz olarak oluşturulmuş korunan alan bölgesinde yürüttüğü saha çalışmasıdır.

Borjomi-Kharagauli Koruma Alanı'nı (BKPA) kurma fikri WWF-Kafkasya Program Ofisinden çıkmıştır. Gürcistan hükümeti ile yürütülen müzakereler sonucunda 1995 yılında kurulması için ilk adımlar atılmıştır. BKPA'yı yönetecek altyapının geliştirilmesi, KfW'nin 'Borjomi Kharagauli Koruma Alanında Çevre ve Doğal Kaynakların Korunması' adlı bir anlaşma yoluyla kalkınmayı finanse etmesi sayesinde mümkün olabilmiştir. Bu kaynakların aktarılmasıyla birlikte BKPA'nın resmi açılışı da 2001 yılına kadar sarkmıştır²⁰. 2008 yılından

²⁰ 1999 ve 2003 yılları arasında KfW, BKPA'nın bölgelendirilmesi ve sınırlarının belirlenmesi, yönetim planının geliştirilmesi, turistik altyapının geliştirilmesi ve iletişim eğitimi için mali yardım sağlamak üzere 3,44 milyon Avro sağlamıştır. KfW, 2005 ve 2009 yılları arasında operasyonel giderleri karşılamak için yaklaşık 400.000 Avro tutarında ek mali yardım sağlamaya devam etmiştir (Sjöstrand, 2016: 28).

bu yana Kafkasya Doğa Fonu (CNF) BKPA'nın işletme giderlerinin her yıl %50'sini karşılamaktadır.²¹ BKPA yönetmelikleri Borjomi Sıkı Doğa Koruma Alanı içerisinde kaynak kullanımını tamamen yasaklamaktadır. Koruma alanının yakın civarında olan yerleşim yerlerindeki insanlar için TUZ adı verilen "Geleneksel Kullanım Bölgesi" oluşturulmuştur. Bu bölgede tıbbi özellikleri olan bitkilerin, meyvelerin, kabuklu yemişlerin ve mantarların yemek için sınırlı kullanımına ve evleri ısıtmak için yakacak odun kullanımına belirli sınırlar içinde izin verilmiştir (Sjöstrand, 2016: 33).

BKPA'yı çevreleyen bölge Akhaltsikhe, Bagdati, Kharagauli, Adigeni, Khasuri ve Borjomi olmak üzere altı ilçeden oluşmaktadır ve istatistiklerin mevcut olduğu en son yıl olan 2003 itibarıyla 225.700 kişilik bir nüfusa sahiptir. Bu insanlar 264 köyde ikamet etmekte olup köy başına ortalama 430 kişi düşmektedir. Daha büyük belediyeler olan Borjomi, Khasuri, Akhaltsikhe ve Adigeni bölgedeki en büyük nüfusu temsil etmektedir. Korunan alanın yakın bölgesindeki köylerde yaşayanlar geçimlerini sürdürmek için büyük oranda ormancılık, geçimlik tarım, avcılık ve balıkçılıkla uğraşmaktadır. Son yıllarda artan işsizlik ve göç raporlarına yansımaktadır. Bölgedeki gelirin yaklaşık %22'si, Gürcistan'daki en yüksek oran olan, evde yetiştirilen tarım ürünlerinin satışından elde edilmektedir. Yine de emekli maaşları ve işçi dövizleri en büyük gelir kaynağı olmaya devam etmektedir. Araştırmanın yapıldığı Borjomi (ilçe) bölgesinde 2005 ve 2008 yılları arasında istihdamda %33'lük bir düşüş yaşanmıştır ve bu düşüşün işçilerin ve bazı durumlarda ailelerinin göç etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Araştırmada görüşmecilerin büyük bir kısmı Sovyet döneminde bölgede faaliyet gösteren mobilya fabrikasından ve bu fabrikanın ailelerin geçimi için sunduğu imkânlardan bahsetmişlerdir. Bu fabrika 1995 yılında kapanmıştır. Bu bölgede yaşayan pek çok hanenin işsizlik ve yoksulluğun getirdiği kısıtlı koşullar sebebiyle doğal gaz gibi enerji kaynaklarına erişimi mümkün olmamaktadır. Bu koşullarda ısınma ihtiyaçlarını karşılamak için özellikle doksanlı yıllarda daha rahat kullanabildikleri kereste tipi orman ürünlerine bağımlılıkları artmıştır. Bu durumun Koruma Alanı idaresiyle köylüler arasında temel bir çelişki alanını oluşturduğu ileri sürülebilir. Nitekim yapılan görüşmelerde bu çelişkiler çeşitli boyutlar içermektedir (Sjöstrand, 2016: 33).

Hükümetin orman yönetimi ve Koruma Alanı idaresinin belirlediği TUZ alanından odun çıkarma limitlerinin düşüklüğü bütün görüşmeciler tarafından dile getirilen temel itiraz konusu olmuştur. Belirlenmiş limitlerin sert kışlar için talepleri karşılamada yetersiz olduğu dile getirilmiştir. Ayrıca odun çıkarma için tanınan sürenin kısıtlılığı da temel itiraz konusu haline gelmiştir. Kesim için tanınan sürenin kısıtlılığı işi stres-yüklü bir hale getirirken kazaların artmasına sebep olmaktadır. Yine kesim için uygun görülen zaman ise yılın geç bir dönemine denk gelmesi sebebiyle odunun düzgün bir şekilde kurumasına imkân vermemektedir. Yakacak odun çıkarmak için işaretlenen ağaçların eski döneme kıyasla gittikçe daha uzun mesafelerde bulunması ve bu ağaçlara giden yolların bozulması hem işgücünü hem de yakıt maliyetlerini artırmaktadır. Bu da köylülerin yaşam masraflarına ekstra bir yük oluşturmaktadır. Temel hoşnutsuzluk konularından bir tanesi de BKPA'nın orman kameraları, kapıların inşası ve ormanda devriye gezen park korucularının artan varlığı yoluyla köylülere karşı sergilediği bariz

---

²¹ CNF, BKPA'nın finansmanında hala aktif bir rol oynamaktadır ve 2010-2015 yılları arasında "ziyaretçi merkezi ve idari binanın büyük ölçüde yenilenmesi, kamera tuzakları, dürbünler ve mobil iletişim hizmetleri gibi biyolojik çeşitlilik izleme ekipmanları" ve devriye araçları için 700.000 Avro hibe sağlamıştır.

güvensizlikle ilgili duyarlılıklardır. Köylülere göre Korunan Alan yönetimi yerel halkın orman kaynaklarını yönetme kabiliyetine hiçbir güven duymamaktadır. Bununla paralel bir şekilde hanelerin büyük bir kısmı BKPA'nın kuruluş sürecine veya devam eden yönetimine kendilerini hiç dâhil hissetmedikleri konusunda genel bir fikri birliği yansıtmışlardır. Katılımcılığın “asla gerçekleşmeyen” vaatler düzeyinde kaldığını dile getiren katılımcılar kurumun sadece kendi etki alanlarının dışında değil, aynı zamanda Gürcistan hükümetinin kontrol kabiliyetinin de dışında olduğunu düşünmektedirler (Sjöstrand, 2016: 39).

Arpi Gölü (Ermenistan) ve Javakheti Milli Parkları (Gürcistan) tüm Kafkasya bölgesindeki en genç ikiz Milli Park çiftini oluşturmaktadır. Her iki park da Alman İşbirliği ve Kalkınma Bakanlığı'nın (BMZ) Gürcistan ve Ermenistan'da biyolojik çeşitliliğin korunması ve sınır ötesi işbirliğinin teşvik edilmesini amaçlayan Kafkasya Girişimi kapsamında kurulmuştur. Arpi Gölü ve Javakheti NP'leri, Gürcistan-Ermenistan sınırının her iki tarafındaki sulak alanların korunması ve ilgili tampon bölgelerde sürdürülebilir kalkınmanın teşvik edilmesi amacıyla hayata geçirilmiştir. NP projesi Eylül 2007'de başlatılmış, WWF tarafından uygulanmış ve KfW (Kredit anstalt für Wiederaufbau, Alman Kalkınma Bankası) tarafından finanse edilmiştir (Schott vd., 2016: 8).

Arpi Gölü bölgesindeki en önemli ekonomik faaliyet hayvancılıktır. Ortak otlatma alanları topluluklar tarafından hayvan sahiplerine 25 yıllığına kiralanmaktadır. Arpi Gölü bölgesindeki çiftçiler, hayvanları için yem yetiştirmek veya buğday yetiştirmek için kullandıkları küçük arazilere sahiptir. Süt, et ve buğday satış fiyatlarının düşük olması nedeniyle nakit gelirleri düşüktür. Bu gelirler genellikle yurtdışında, özellikle de Rusya'da çalışan akrabalarından gelen havalelerle tamamlanmaktadır. Javakheti Platosu ve Samtskhe'nin alt bölgelerini içeren Samtskhe-Javakheti, gayrisafi yurtiçi hasılaya sadece %3'lük katkısıyla Gürcistan'ın en az gelişmiş bölgelerinden biridir. Bölgede yoksulluk yaygındır ve bu da yerel nüfusun yüksek oranda göç etmesine yol açmaktadır. Bölgede Ermeniler, Gürcüler, Ruslar ve Yunanlılar gibi farklı etnik gruplar yaşamaktadır. Ekonomik faaliyetler arasında hayvancılık, patates, arpa ve buğday gibi ürünlerin yetiştirilmesi ve daha az oranda arıcılık ve su ürünleri yetiştiriciliği yer almaktadır (Schott vd., 2016: 9).

Araştırma sonuçları göstermektedir ki birbirine sınır olan her iki milli parkın yakın civarlarında yaşayan köylüler için Milli Parklar arazi kullanımına kısıtlamalar getiren kurumlar olarak görülmektedir. Bu kısıtlamaların bir yandan bölge dışına göçü zorunlu kılması diğer yanda “yasadışı” kaynak kullanımı gibi sonuçlar doğurduğu ileri sürülmektedir. Bir park idarecisi park sınırları içinde kurulan tampon bölge uygulamasının gerekçesini şu sözlerle ifade etmektedir: “Tampon bölgesi, Milli Parka çok yakın olan nüfuslu bölgedir. İnsanların göçünü durdurmak ve yerlerinde kalmalarını sağlamak ve bizimle birlikte Milli Parkı korumak için kırsal yerleşimlere yardım etmeliyiz.” Yörede yaşayan haneler ise gelecek kaygılarını daha yoğun bir şekilde hissetmektedir. Bir görüşmeci, belki bugün değil ama kısa bir zaman sonra bu kısıtlamalar sebebiyle mevcut hayvan sürülerimizin sayılarını azaltmak zorunda kalacağız, şeklinde kaygısını ifade etmektedir. Araştırma sonuçlarının gösterdiği bir diğer konu ise sınırların ve düzenlemelerin yarattığı belirsizliklerle ilgilidir. Sınırın Arpi Gölü tarafında yerleşik olan köy sakinlerinin sınırın öbür yakasında bugün Javakheti Parkının sınırları içine düşen 120 hektarlık arazileri bulunmaktadır. Ermenistan ve Gürcistan arasındaki sınırlar 2009 yılında çizilince bu toprak arazisi Gürcistan tarafında kalmıştır. Sonraki yıllarda adım adım

kendi topraklarına giriş haklarını yitirmişlerdir. Son olarak araştırmada parkların altyapısını güçlendirmeye çalışan organizasyonların da çeşitli kısıtlarla karşılaştıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda bir organizasyon görevlisinin şu ifadeleri anlamlıdır:

Bu bürokrasi yüzünden saçlarımız ağardı. ... sürekli Bakanlık ve benzeri kurumlarla çalışmak zorundayız. Ve burada çalışmak kolay değil... Yerel halkın bu konuya ilgisi yok. Oligarkları ve farklı devlet kurumlarını tanımiyorsanız, fikirlerinizi kabul ettirmek için çok diplomatik olmak zorundasınız, aksi takdirde başarısız olursunuz (Schott vd., 2016: 14).

Teşhis edilen bu çelişki alanlarının hafifletilebilmesi için özellikle Arpi Gölü örneği araştırmacı açısından dikkat değer bulunmuştur. Katılımcılık süreçlerinin etkili bir şekilde işletilmesi bu parka yakın köylerde yaşayan hanelerin parka yönelik tutumlarını olumlu yönde şekillendirmiştir. Sovyet döneminde sosyo-ekonomik güvenceleri daha sağlam olan yöre köylüleri rejim sonrası özel-mülkiyet rejimi altında yaşama tutunma mücadelelerinde birbirlerine karşı daha az güven duyan bir noktaya sürüklenmişlerdir. Bu yüzden kapsayıcı ve güven uyandırıcı katılım süreçleri tatbik edilmesi önemlidir. Arpi Gölü Parkında bazı temel ihtiyaçların karşılanması ve finansal destek mekanizmalarının sunulması konusunda varılan uzlaşma köylülerin arazilerini gönüllü bir şekilde parka vermelerini sağlamıştır. Çelişkileri hafifletebilecek bir diğer unsur tampon bölgelerin kurulması ve etkili bir şekilde idare edilebilmesidir. Bu bölgeler parkın diğer alanlarında uygulanan kısıtlamalar sebebiyle karşılaşılan ekonomik kayıpları kısmen telafi edebilmek imkânları sunmaktadır. Son olarak, araştırmaya göre parkların yakın civarında yaşayan köylerden insanların özellikle ekoturizm veya agro-turizm girişimleri kurma yönünde deneyimleri bulunmaktadır. Özellikle bu alanda küçük-girişimciliğin desteklenmesi, yörenin doğal varlıklarının kârlı ticari girişimlere konu edilmesi mümkün olabilir.

Sonuç

Kafkasya Eko-Bölgesi doksanlı yılların ortasından itibaren doğa korumacılığın neoliberal uygulamalarına konu olmaya başlamıştır. Uluslararası çevre örgütleri, hükümet kurumları ve finansal sermaye aktörlerinin Kafkasya için eko-bölge tasarımlarının geliştirilmesinde gittikçe etkin roller üstlendiği görülmektedir. Eko-Bölge tasarımı belirli ekosistemlerin ve türlerin tehdit altında olduğu kabulünden hareketle milli park, rezerv alanları gibi mevcut doğa koruma sahalarının sayılarının ve büyüklüklerinin artırılmasını hedeflerken aynı zamanda bunlar arasında kesintisiz ekolojik koridorların kurulduğu bir koruma alanları ağının da geliştirilmesini hedeflemektedir. Bu bağlamda doğa korumada sınır-ötesi işbirliklerine özel önem göstermektedir. Bununla birlikte bu tasarı korunan alan yönetimlerinin kapasitelerinin geliştirilmesi doğrultusunda doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını odağına alan yeni ekonomik girişim türlerini geliştirmeyi önemsemektedir. Bütün bunların yerel katılımı güçlendiren bir şekilde hayata geçirilmesi arzu edilmektedir. Fakat plan metinlerine yansıyan bu uyumlu tasarımın uygulamaya geçirildiğinde ortaya çıkardığı toplumsal çelişkiler net olarak görülmektedir. Bu tür eko-bölge tasarımları yeni metalaşma alanları açarken teritoryal kontrol mekanizmaları aracılığıyla yerel topluluklar üzerinde kısıtlayıcı etkiler üretmektedir. Yerel toplulukların orman, nehir, yüksek dağ yaylaları vb. doğal varlıklarla kurdukları üretim ve yeniden-üretim ilişkilerini sadece kaynaklara yönelik potansiyel bir tehdit unsuru olarak düşünmek her ne kadar katılımı söylemlerine başvurulsa bile neoliberal doğa korumacılığı kırsal sınıflar üzerinde işleyen dışlayıcı bir mekanizmaya dönüştürmektedir. Kafkasya'daki

mevcut uygulama örneklerinde katılımcılık süreçleri zayıf kalmıştır. Toplulukların kaynak kullanımlarına kısıtlamalar getirilerek yaşam maliyetleri daha da artırılmıştır. Yerel toplulukların doğaya ilişkin geleneksel bilgi birikimleri yeterince dikkate alınmamıştır. Bütün bunlara rağmen korunan alanlarda ekoturizm girişimleri gibi deneyimler daha emekleme aşamasında olmakla birlikte bunlar çoğunlukla bireysel girişimler düzeyinde kalmaktadır. Ayrıca teşvik prensiplerinin dayanışmacı ekonomi girişimlerinden ziyade kar odaklı özel girişimciliği desteklemesi gelecekte kırsal topluluk içinde veya kırsal topluluklar arasındaki rekabet-temelli ayrışmaları büyütme ihtimali de gözden ırak tutulmamalıdır.

Extended Abstract

This research attempts to shed light on the effects of nature conservation on social life. The perspectives of various academic specialities on nature conservation differ from the perspectives of rural communities. This suggests that nature conservation is a practice that produces unique contradictions. The Caucasus geography can be seen as an essential geography in which contradictions related to nature conservation can be observed.

Within the scope of the post-Soviet neoliberalisation process, the Caucasus countries, while implementing neoliberal policies in the economic sphere, are also the subject of a new neoliberal and regional (spatial) design in terms of their natural assets. This neoliberal spatial design, which is the subject of this study, is the *Caucasus Eco-Region* design developed in the field of nature conservation. Focusing on the Caucasus Eco-Region design, this study pursues the following questions. In what ways does the Caucasus eco-region design have the characteristics of a neoliberal nature space? What kind of development and spatial strategy does this eco-regional design preach at the discursive level? How have the local communities in which this strategy has been put into practice been affected in this process? In order to answer these questions, the study uses the conceptual tools offered by the literature on the neoliberalisation of nature. In this context, Noel Castree's concepts of "environmental fix" and "free-market environmentalism" have been instructive. The study's data sources are the Caucasus Eco-regional Plan Reports and case studies on their social impacts. One of these case studies focused on the Borjomo-Kharagulia National Park in Georgia. The other case study focused on the settlements of Lake Arpi Park and Javakheti Park as an example of cross-border cooperation in nature conservation between Georgia and Armenia.

National governmental institutions, funding agencies and international environmental organisations in the West have an expanding role to play in making the Caucasus Eco-Region suitable for new capital investments through nature conservation. In this global-to-local network of interactions, international environmental organisations play an essential mediating role in convincing both the states and funding agencies in the Caucasus region of new investment forms. The best example of the discursive framework they produce for this purpose can be seen in the analyses and conservation plan reports developed for the Caucasus Eco-region. In this report titled *Biodiversity of the Caucasus Ecoregion: An Analysis of Biodiversity and Current Threats and Initial Investment Portfolio*, the biodiversity of the region was analysed, current threats to natural assets considered as resources were identified along with some assessments of recent and distant history, and initial investment potentials were identified.

This analysis and investment report formed the discursive basis of the Eco-Regional Biodiversity Conservation Plan developed for the Caucasus region in the following years.

In addition to strategic objectives and threat areas, the analysis report also highlights efforts to improve ecological representation in the Caucasus. According to the Caucasus Ecoregion Conservation Plan, the existing protected areas are isolated from each other and lack *connecting corridors* that would allow the migration of a wide range of species and ensure the resilience of plants and animals to climate change and anthropogenic development. Therefore, the plan's experts argue that *Corridors* and *Stepping Stones* are necessary to facilitate the migration and recolonisation of large animals against the current territorial fragmentation, which is the greatest threat to an eco-region. In the conservation practice of the region, space needs to be structured as soon as possible with ecological representations produced from *landscape* approaches. Simultaneously, the management efficiency of protected areas should be increased and continuous funding should be provided. According to experts, co-operation between national governments in parts of the Ecoregion is needed to develop a transboundary approach to the management of protected areas.

In the Plan, 231 Key Biodiversity Conservation Areas (KBAs) were identified through a methodology that overlaps field analysis and species outputs from previous analysis reports. The total area of these areas constitutes approximately 22.2 per cent of the entire territory of the Ecoregion. In addition, 13 Conservation Landscapes and 7 Bridge Landscapes were identified in the plan. According to experts, Bridge Landscapes are not large enough to fulfil all the functions of Conservation Landscapes. However, they have an essential connectivity role as corridors for wide-ranging species, supporting genetic flow between populations in different Conservation Landscapes. Conservation Landscapes have been identified based on their high overlap with Key Biodiversity Conservation Areas and their function to provide ecological connectivity at large scales, avoiding habitat fragmentation as much as possible.

While such eco-regional designs open up new areas of commodification, they also produce restrictive effects on local communities through territorial control mechanisms. Considering the production and reproduction relations established by local communities with natural assets such as forests, rivers, high mountain plateaus, etc. only as a potential threat to resources transforms neoliberal nature conservationism into an exclusionary mechanism that operates on rural classes, even if participation discourses are invoked. Participatory processes have been weak in the current implementation examples in the Caucasus. The cost of living has been further increased by imposing restrictions on the use of resources by communities. Traditional knowledge of local communities about nature has not been sufficiently taken into account. Despite all these, experiences such as ecotourism initiatives in protected areas are still in their infancy, but they mostly remain at the level of individual initiatives. In addition, the fact that the incentive principles favour profit-oriented private entrepreneurship rather than solidarity-based economic initiatives should not be overlooked as a possibility of increasing competition-based divisions within or between rural communities in the future.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's author.

Kaynakça

- The Republic of Armenia Government, (2014). *Armenia Development Strategy 2014-2025*. https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/armenia_development_strategy_for_2014-2025.pdf adresinden 05.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Krever, V., Zazanshvili, N., Jungius, H., Williams, L., & Petelin, D. (Eds.). (2001). *Biodiversity of the Caucasus Ecoregion: An Analysis of Biodiversity and Current Threats and Initial Investment Portfolio*. The John D. and Catherine T. MacArthur Foundation.
- Castree, N. (2008). Neoliberalising nature: the logics of deregulation and reregulation. *Environment and planning A*, 40(1), 131-152.
- Williams, L. (Eds.). (2004). *Caucasus biodiversity hotspot: Ecosystem Profile*. https://www.cepf.net/sites/default/files/final.caucasus.ep_.pdf adresinden 23.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Caucasus Biodiversity Council Annual Report (2006). *Caucasus Ecoregion*. https://wwfeu.awsassets.panda.org/downloads/cbc_an_rep_2006.pdf adresinden 22.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Caucasus Biodiversity Council Report (2009). *Caucasus ecoregion 2007-2008*. https://wwf.panda.org/wwf_news/?171581/CBC-Report adresinden 10.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Church, M. J. (2020). *Ecoregionalism: Analyzing regional environmental agreements and processes*. Routledge.
- Zazanashvili, N. et al. (2020a). *Ecoregional conservation plan for the Caucasus 2020*. WWF, KfW, BMZ.
- Zazanashvili, N. et al. (2020b). *Ecoregional conservation plan for the Caucasus – Supplementary Reports*. WWF, KfW, BMZ.
- Jhonson, G. (2004). Prospects for regional cooperation in economic and security matters. In J. Dufourcq & L. Ponsard (Eds.), *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*, NATO Defense College Seminar Report Series 20, 73-77.
- Gugushvili, D. (2017). Lessons from Georgia's neoliberal experiment. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(1), University of California Press, 1-14.
- Igoe, J., & Brockington, D. (2007). Neoliberal conservation: A brief introduction. *Conservation & Society*, 5(4), 432-449.
- İsmailov, E., & Papava, V. (2006). *The central caucasus: Essays on geopolitical economy*. CA&CC Press.
- Biodiversity Protection Service of the Ministry of Environment and Natural Resources Protection. (2014). *National Biodiversity Strategy and Action Plan 2014-2020*. <https://www.cbd.int/doc/world/ge/ge-nbsap-v2-en.pdf> adresinden 10.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Olson, D., & Dinerstein, E. (2002). The Global 200: priority ecoregions for global conservation. *Annals of the Missouri Botanical Garden*, 89(2), 199-224.
- O'Connor, F. (1998). *Natural causes*. Guilford Press.
- Prudham, S., & McCarthy, J. (2004). Neoliberal nature and the nature of neoliberalism. *Geoforum*, 35(3), 275-283.
- Rondeli, A. (2004). The south caucasus: Pipeline politics and regional economic interests. In J. Dufourcq & L. Ponsard (Eds.), *The South Caucasus: Promoting Values Through Cooperation*, NATO Defense College Seminar Report Series 20, 43-52.

- Schott, J., Kalatas, T., Nercissians, E., Barkmann, J., Shelia, V. (2016). *The impact of protected areas on local livelihoods in the South Caucasus*. Leibniz Institute of Agricultural Development in Transition Economies, 3-25.
- Shouha, M. (2020). Market territories: neoliberalism and spatial fragmentation in the South Caucasus. *Journal of Australian Political Economy*, 86, 178-203.
- Sjöstrand, E. A. (2016). *Fuelwood on the fringes: an analysis of conflict surrounding fuelwood access on the southern boundary of Borjomi Kharagauli Protected Areas* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Georgia, Stockholm University, 1-57.
- Smith, N. (1984/2008). *Uneven development: nature, capital and the production of space* (Third Edition). University of Georgia Press.
- Government of Georgia. (2020). *Socio-economic development strategy of Georgia "GEORGIA 2020"*. <https://www.adb.org/sites/default/files/linked-documents/cps-geo-2014-2018-sd-01.pdf> adresinden 15.06.2024 tarihinde alınmıştır.
- Udvardy, D. F. M (1975). A classification of the biogeographical provinces of the world. *IUCN Occasional Paper*, 18, 5-44.
- Yazıcı, B. (2013). Güncel sosyal bilim analizinin sihirli anahtarı: "neoliberalizm"?. *Toplum ve Bilim*, 128, 7-31.

Gürcistan'ın Acara Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölgesinde'ki Genel Müzeler Arasında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme*

Osman Aytekin¹ , Gülcan Özbek²

Öz

İnsanın beğeni ve zekâsının ürünü olan eserler, tarihsel süreçte sonraki kuşaklara müzeler ile aktarılmaktadır. Müzelerdeki kültür varlıklarının değerleri olduğu gibi korunmakta, gelecek kuşaklara sunulmaktadır. Acara Bölgesi, coğrafi konumu itibarıyla Anadolu ve Kafkasya arasındaki güzergâhta yer almasından dolayı birçok kültüre ev sahipliği yapmaktadır. Bu kültürlerle ait değerler müzeler aracılığı ile gelecek kuşaklara aktarılması müzecilik çalışmalarını, ön plana çıkartmaktadır. Bölgenin tarihsel süreçte, yakın komşu sanat çevresi olan Doğu Karadeniz Bölgesi ile sosyo-kültürel etkileşimi oldukça önemlidir. Bu bilgiler çerçevesinde "Gürcistan'ın Acara Bölgesi'ndeki Acara Devlet Müzesi, Acara Arkeoloji Müzesi ile toplumların kültürleri, müzeler hakkında bilgilere ulaşabilmek, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kültürünün müzeler aracılığı ile karşılaştırmalı değerlendirmesinin yapılması çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmada yöntem kapsamında, Acara bölgesine gidilerek müzeler tespit edilip resmi izinler doğrultusunda fotoğraflar çekilmiştir. Daha sonra Gürcüce kaynaklar transkripsiyonları dahil literatür taraması yapılmış, Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki müzeler hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Çalışmada; giriş bölümü, müzenin tanımı, tarihsel gelişimi, Acara Bölgesinin müzecilik faaliyetleri, Devlet Müzeleri ile Doğu Karadeniz Bölgesindeki Giresun Müzesi, Artvin Hopa Etnografya Müzesi, Ordu Müzesi, Trabzon Ayasofya Müzesi, Rize Müzesi ve Bayburt Baksı Müzeleri hakkında bilgiler sunulacaktır. Ayrıca her iki ülkedeki müzelerin modern müzecilik açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Sonuç kısmında her iki ülkedeki müzeler ve kültür varlıklarının, komşuluk ilişkilerine, müzecilik faaliyetlerine nasıl yansıdığına dair bilgiler aktarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Batum, Acara, Doğu Karadeniz, Müze.

JEL Codes: ZOO, Z12, Z19

A Comparative Evaluation Between General Museums in the Adjara Region of Georgia and the Eastern Black Sea Region

Abstract

Works that are product human taste and intelligence are transferred museums to the next generations historical process. The values cultural assets museums are preserved they are and presented future generations. Adjara Region hosts many cultures location the route between Anatolia and Caucasus. Museum studies transfer the values these cultures future generations through museum trade are brought fore. The economic process region and socio-cultural interaction Eastern Black Sea Region, which is the art environment close neighbors, are very important. Within framework of this information, includes "Adjara State Museum Adjara Region Georgia, Adjara Archeology Museum and cultures societies, availability information museums, comparison cultural museums Eastern Black Sea Region and purposes comparative reporting." Within study museums visited Adjara, museums identified photographs taken giving official permissions. Then, literature made, including transcriptions sources Georgian, information about museums Eastern Black Sea Region was obtained. study; section, information collected introduction, description museum, financial development, museum activities Adjara Region, State Museums Giresun Museum Eastern Black Sea Region, Artvin Hopa Ethnography Museum, Ordu Museum, Trabzon Hagia Sophia Museum, Rize Museum Bayburt Baksı Museums. Additionally, both museums will be evaluated terms modern museology. As a result, information provided both expenditures museums and cultural assets are reflected neighborhoods and museum activities.

Keywords: Georgia, Batum, Adjara, East Blacksea, Museum.

* Bu çalışma, Gülcan ÖZBEK'in "Gürcistan'ın Acara Bölgesinde Müzecilik Faaliyetleri ve Bunların Çağdaş Müzecilik Anlayışı Açısından Değerlendirilmesi" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Genel Sanat Tarihi Anabilim Dalı, osmanaytekin@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1145-8290.

² Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, gulcanozbek@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6864-9792.

Giriş

İnsanoğlu, uluslararası evrenselleşme ve kültürlerarası arayışlar içinde her geçen gün değişim sürecinden geçmektedir. Bu yeni arayışlar içinde geçmiş ve geleceği bir araya getirme çabalarına girişmiştir. Bu çabaların bilim olarak mekânsal göstergesi ise müzelerdir (Erbay, 2009: 11). Müzeler toplumlar için vazgeçilmez mekânlardır. Müzeler, uluslar açısından kültür ve medeniyete doğru atılan olumlu bütün adımlar içerisinde kendisine yer verebilecek kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden bu araştırma ile Gürcistan'ın Acara Bölgesi ve komşu sanat çevresi olan Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki müzelerin kültürel anlamda karşılıklı bir değerlendirmesinin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Gürcistan Büyük Kafkas sıradağlarının güneyinde yer almaktadır. Kuzeyinde Rusya, güneyinde Ermenistan ve Türkiye, doğu ve güneydoğusunda Azerbaycan, batısında Karadeniz bulunmaktadır³ (Ansiklopedisi T. D, 1996: 310; Özbay, 2014: 25). Gürcistan'ın 1872 yılında başlatılan Trialeti Bölgesi'ndeki arkeolojik kazı araştırmaları sonucuna göre, bu bölgede en erken yerleşimin Paleolitik dönemden sonra var olduğu ve o dönemde tarım, hayvancılığın yapılmış olduğu belirtilmektedir⁴. Bu dönemlere ait eserler Gürcistan ve Acara Bölgesi'nde yer alan müzelerde teşhir edilmektedir. Gürcistan'da Abhazya, Güney Osetya Özerk bölgeleri, Acara Özerk Cumhuriyeti ve on idari bölge yer almaktadır. Ülkenin diğer bölgeleri Shida, Kakheti, Kartli, Kvemo Kartli, Mtskheta-Mtianeti, Samtskhe- Cavakheti, İmereti, Racha- Leckhumi, Kvemo Svaneti, Samagrelo-Zemo Svaneti ve Guria'dır (Kadiroğlu ve İşler, 2010: 1; Esen, 2011: 2).

Bu yönetsel idari bölgeler arasında çalışma kapsamında ele alınmış olan Acara; kuzey ve kuzeydoğusunda Gürcistan, batısında Karadeniz, Güney'inde Türkiye'nin Artvin ve Ardahan illeriyle çevrili olup merkezî Batum'dur; yüzölçümü 3000 km²'dir. Acara'nın Türkiye sınırı 120 km, Karadeniz sahili 50 kilometredir (Berdzenişvili ve Canaşia, 2000: 55, Hasanoğlu ve Cemilli, 2006: 130; Sarı, 2010: 16; Seçkin, 2017: 1138-1139, Aytekin ve Kaya, 2019: 1197). Gürcistan zengin tarihi geçmişi ile kültürel mirası yönünden özgün bir ülkedir. Geçmiş yıllara ait maddi ve manevi yaşamı bünyesinde barındıran, birçok tarihi eser ülkenin yaşamış olduğu istilalardan etkilenmiştir (Bakhadze vd., 2013: 5). Gürcülerin Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesi ise IV. yüzyıldan itibaren gerçekleşmiştir (Asker ve Kahraman, 2016: 24). Hıristiyanlığın toplum tarafından bir bütün olarak kabul edilmesinden sonra Gürcistan'ın siyasal ve kültürel gelişimine olumlu yönde etkilemiştir (Asker ve Kahraman, 2016: 27). Doğu Karadeniz, güneyinde Doğu Anadolu, kuzeyinde Karadeniz, kuzeydoğusunda Kafkasya ve güneybatısında da Orta Anadolu bozkırları arasında kalan bir orta bölge durumundadır. Bu bölge köklü bir geçmişe ev sahipliği yapmış bir kavşak yeridir. Bölgenin kuzey sınırında Rize Dağları, güney sınırında Çoruh- Kelkit vadisi, doğu sınırında ise Yalnızçam Dağları'nın doğusu yer almaktadır. Antik kaynaklara göre bölge, Pontus ve Kolkhis adı verilen topraklar içerisinde yer almaktadır (Pehlivan, 1991: 327; Ünsal, 2010: 129-144). Çalışma kapsamında ele alınan Gürcistan'ın, Acara Bölgesi ve Doğu Karadeniz Bölgesi ile yakın kültürel ve ticari ilişkilere sahip olması aynı zamanda kültür varlıkları bakımından da etkileşimlerine neden olmuştur.

³ Bunlardan Abhazya ve Güney Osetya Özerk Bölgesi 2008 yılından bu yana Rus işgalinde bulunmaktadır.

⁴Narimanishvili: Trialeti_in_the_15th_and_14th_centuries_BC (www.academia.edu).

Çalışmada bu etkileşimin bölgelerde yer alan müzeler aracılığı ile aktarılması amaçlanmıştır.

1. Müzenin Tanımı ve Tarihsel Gelişimi

1.1. Müze'nin Tanımı

Müze, Grekçe “*Mouseion*” kelimesinden türemiş olup, Yunan mitolojisinde Musa’lar (İlham Perileri) adı verilen tanrıçalara adanmış olan tapınak ve Atina’da Musa’lara ayrılmış olan tepe anlamına gelmektedir (Gerçek, 1999: 1). Müze, geçmişe ait eserlerin korunduğu muhafaza edildiği bir yer olarak görülse de aslında “geçmiş” sabit bir olgu değildir. Müze, geçmişi “geçmiş” hâline getiren, belli bir geçmişin “geçmiş” olarak seçilip algılanmasını sağlayan bir mekân olarak düşünülmektedir. Bu bilgi neticesinde tarih ve bilim kitaplarındaki bilgilere göre müzeler nesnelere aracılığıyla geçmişin canlandırıldığı mekânlardır denilmektedir (Shaw, 2004: 7). 1946 yılında Milletlerarası Müzeler Konseyi (ICOM) tarafından yapılmış olan ilk müze tanımı; sanatsal, teknik, bilimsel, tarihi ya da arkeolojik materyalden oluşan tüm koleksiyonları kapsayan yerlerdir şeklindedir. Milletlerarası Müzeler Konseyi daha sonraki yıllarda bu tanım değişikliğe uğramış olup ICOM tarafından 2022 yılında yeni müze tanımı onaylanmıştır.

Bu tanım; müze, somut ve somut olmayan mirası araştıran, toplayan, muhafaza eden, yorumlayan ve sergileyen, toplumun hizmetinde olan, kâr amacı gütmeyen, kalıcı bir kurumdur şeklindedir. Kamuya açık, erişilebilir ve kapsayıcı müzeler, çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik etmektedir. Eğitim, keyif, düşünce ve bilgi paylaşımı için çeşitli deneyimler sunarak etik, profesyonel ve toplulukların katılımıyla çalışır ve iletişim kurarlar.

Müze ile ilgili yapılmış tanımlardan da anlaşılacağı üzere tarihi eserlerin tespit edildiği, bilimsel yöntemlerle açığa çıkaran, inceleyen, değerlendiren, koruyan, teşhir eden, eğitimler ile tarihi eserler konusunda halkı bilinçlendirerek kültür düzeyini, yükselten sanatsal ve bilimsel kurumlardır.

1.2. Müzeciliğin Tarihsel Gelişimi

Tarihsel gelişim içerisinde ilk kez Paleolitik Çağ’da (M.Ö. 100.000-40.000) doğa nesnelere ve sanat yapıtları bir araya getirilmiştir. Eski Mısır ile Mezopotamya’da değerli eşyaların korunduğu yerler; mabetler, mezarlar, kutsal alanlar ve saraylar olarak bilinmektedir. İlk koleksiyonlar eski Yunan tapınaklarında tanrılara sunulmuş olan adaklardan oluşmaktadır (Yücel, 1999: 19; Artun, 2012: 19). Teşhir ve koleksiyonculuğun oldukça eski bir geçmişinin olduğunun göstergesi olarak, Neolitik dönemlerden Anadolu, Eski Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarına ait mezar yapılarında, saray ve konutlarında kutsal eşyaların, hazinelerin, değerli kapların, silahların, aletlerin, ganimet eserlerin toplanmasıdır. Müzelerin prototipleri (ilk örnekleri) XVIII. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiştir. Müzelerin kamusal bir kurum niteliği kazanması Kraliyet koleksiyonlarının, Fransa’dan başlayarak Avrupa’nın her yerine yayılan, kapsamlı bir şekilde halka açılmasıyla gerçekleşmiştir. Müzeler, günümüzde ziyaretçi ve iletişim dayanağı olan, toplumla bütünleşmeyi hedefleyen, toplumsal paylaşımı esas almaktadırlar. Müze kavramının hızla değişmesi buna paralel olarak müzecilik uygulamalarının da gittikçe karmaşıklaşması XIX. ve XX. yüzyıllarda yaşanan politik, ekonomik ve toplumsal gelişmeler nedeni ile olmuştur (Erbay, 2017: 107; Akmehtmet vd., 2013: 7). XIX. yüzyılda, Avrupa ve dışındaki ülkelerde de birçok müze açılmıştır. XX. yüzyılın başında Avrupa ve Amerika’da çağdaş sanat müzeleri; ikinci yarısında ise endüstriyel gelişmelerden sonra bilim ve teknoloji müzelerinde artmıştır. XIX. yüzyıl ve öncesinde elit

kesimlere hitap eden, topluma uzak geleneksel müzeler XX. yüzyılda toplumsal, siyasal olaylar ile değişmiş, bu kurumların toplumdaki yerini irdeleyen çalışmalar da artış olmuştur. Bu çalışmalar ile halkla sıkı iletişimin göz önüne alındığı, toplumun gelişmesini sağlayan günümüz müze anlayışı oluşmaya başlamıştır. XX. yüzyılda tüm dünyada müze sayısının artışı ile konuyla ilgili uluslararası birlikler kurulmuştur. 1926 yılında Uluslararası Müzeler Konseyi ve 1946'da Uluslararası Müzeler Meclisi kurulmuş müzelerin çalışma ilkelerinin geliştirilmesine yönelik bazı ilke ve standartlar belirlenmeye yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Erbay, 2009: 31-32; Akmehmet, 2013: 23). 2022 yılında ICOM güncel tanımı ile müzelerde toplulukların iletişimine vurgu yapılmıştır. Müzelerin bu çağdaki en önemli amacı, ziyaretçi için bilinir olmak, çağın gerisinde kalmamaktır. Bu yüzden yeni müzecilik anlayışında müzeler yeni yatırım araçları olarak, sürekli yenilenmek ve gelişmek zorundadır (Erbay, 2021: 32-38).

2. Acara Özerk Cumhuriyeti'ndeki Müzecilik Faaliyetleri ve Devlet Müzeleri

Gürcistan'da erken tarihli kültürel gelişimin Altın Çağı XI.-XIII. yüzyıllarda yaşanmıştır. Gürcistan Cumhuriyeti'nin kısa süreli bağımsızlık döneminde azınlıkları ilgilendiren devlet politikasının ve siyasi durumunun ortaya çıkması açısından önemlidir. 1921 Anayasası'nda Milli Azınlıkların Hakları başlıklı XIV. bölümüne göre Gürcistan'da yaşayan milli azınlığın, ana dilini öğrenmesi ve milli kültürel yönetim konusunda olmak şartı ile sosyal-ekonomik ve kültürel gelişim özgürlüğü kısıtlanamaz (Asker ve Kahraman, 2016: 27). Kültürel gelişim çerçevesinde ise Gürcistan'ın müze ağının geliştirilmesi için çalışmaların yapıldığı tek bölge Acara Özerk Cumhuriyeti olmuştur. Acara Özerk Cumhuriyeti Kültür Bakanı merhum Teimuraz Komakhidze, Acara Bölgesi'ndeki müzeler ve müzecilik üzerine önemli katkılar sunmuştur. Gürcistan'ın önde gelen bölgeleri arasında yer alan Acara Bölgesi, müze ağı ve çeşitliliği açısından ayrıca önem arz etmektedir (Mesxia, 2014: 310). Gürcistan'daki müzelerde eski eserleri biriktirme ve koruma dönemi Antik Çağlardan başlayarak XIX. yüzyıl tarihlerine kadar devam etmiştir. Daha sonraki tarihsel süreç içerisinde; 1801-1921 (Çarlık Rus Dönemi), 1921-1991 (Bolşevik Rus Dönemi), 1991 tarihinden günümüze olan dönemlere şeklinde devam etmiştir. Gürcistan'da müzecilik faaliyetleri, XIX. yüzyılda özel koleksiyoncuların faaliyetleri ve müze objelerini satın alan yabancıların girişimleri ile hareketlilik kazanmıştır (Dvali, 2019: 225-228). Gürcistan'da müzecilik tarihinin, başkenti Tiflis'te yer alan Rus Çarlık Coğrafya Birliği Müzesi'ndeki 10 Mayıs 1852'de Kafkasya Bölümünün kurulması ile başladığı bilinmektedir (Mesxia, 2014: 253).

2.1. Acara Devlet Müzesi (Khration Akhvlediani) (ხრატონი ახვლედიანი)

Müze, Batum il merkezindeki Melikishvili ve Vakhtang Gorgasali caddelerinin ortasında yer almaktadır. Tarihi kaynaklara göre Batum'da kurulmuş olan ilk müze Acara Devlet Müzesi'dir (Khration Akhvlediani) (ხრატონი ახვლედიანი). Müze ilk olarak 1890 yılında altı sınıflı bir şehir okulu binasında açılmıştır. Müzenin kurucusu Nicholas Goman'dır. Müze 15 Ekim 1912 yılında belediye meclisi kararı ile kent müzesi olarak kullanılmıştır. 1913 yılında yeni kurulan kent müzesine müzenin kurucusu Nicholas Goman müze müdürü olarak atanmış, 1937 yılına kadar bu görevi sürdürmüştür (Mesxia, 2014: 273). Müze 1957'de binaya ikinci kat eklenmesi ile son şeklini almıştır. 2015 yılında Acara Devlet (Khariton Akhvlediani) Müzesi'nin restorasyonu tamamlanmıştır. Müzenin bahçesinde personellerin çalışabilmeleri ve sanatsal çalışmalar yapılabilmesi için üç katlı yeni bir bina inşa edilmiştir. 1989 yılından sonra,

müze yöneticisi olarak bilim adamı Khariton Akhvledian atanmıştır. Khariton Akhvlediani, 1938-1989 yılları arasında müzenin yetkilisi olarak görev yapmıştır (Mesxia, 2014: 303). Müze binası doğu batı doğrultusunda dikdörtgen planlı forma sahip olup, iki katlı olarak inşa edilmiş, kâgir yapı grubunda yer almaktadır (Plan 1-2). Cephe düzenlemelerinde Rus mimarisinde kullanılmış olan yuvarlak kemerli, “Neoklasik üslup” özelliklerine sahip dikdörtgen çerçeveli pencereler, üçgen alınlıklar, cepheleri bölen kat silmeleri ile saçak altı silmeleri, dışa taşıntı yapan giriş cepheleri yer almaktadır (Doğan, 2019: 1), (Görsel 1, 2).

Plan 1: Acara Devlet Müzesi Zemin Kat Planı

Plan 2: Acara Devlet Müzesi Planı

Kaynak: Süer, 2022: 211.

Kaynak: Süer, 2022: 212.

Görsel 1: Acara Devlet Müzesi Dış Görünümü ve Cephe Düzeni

Kaynak: Özbek, 2022: 212.

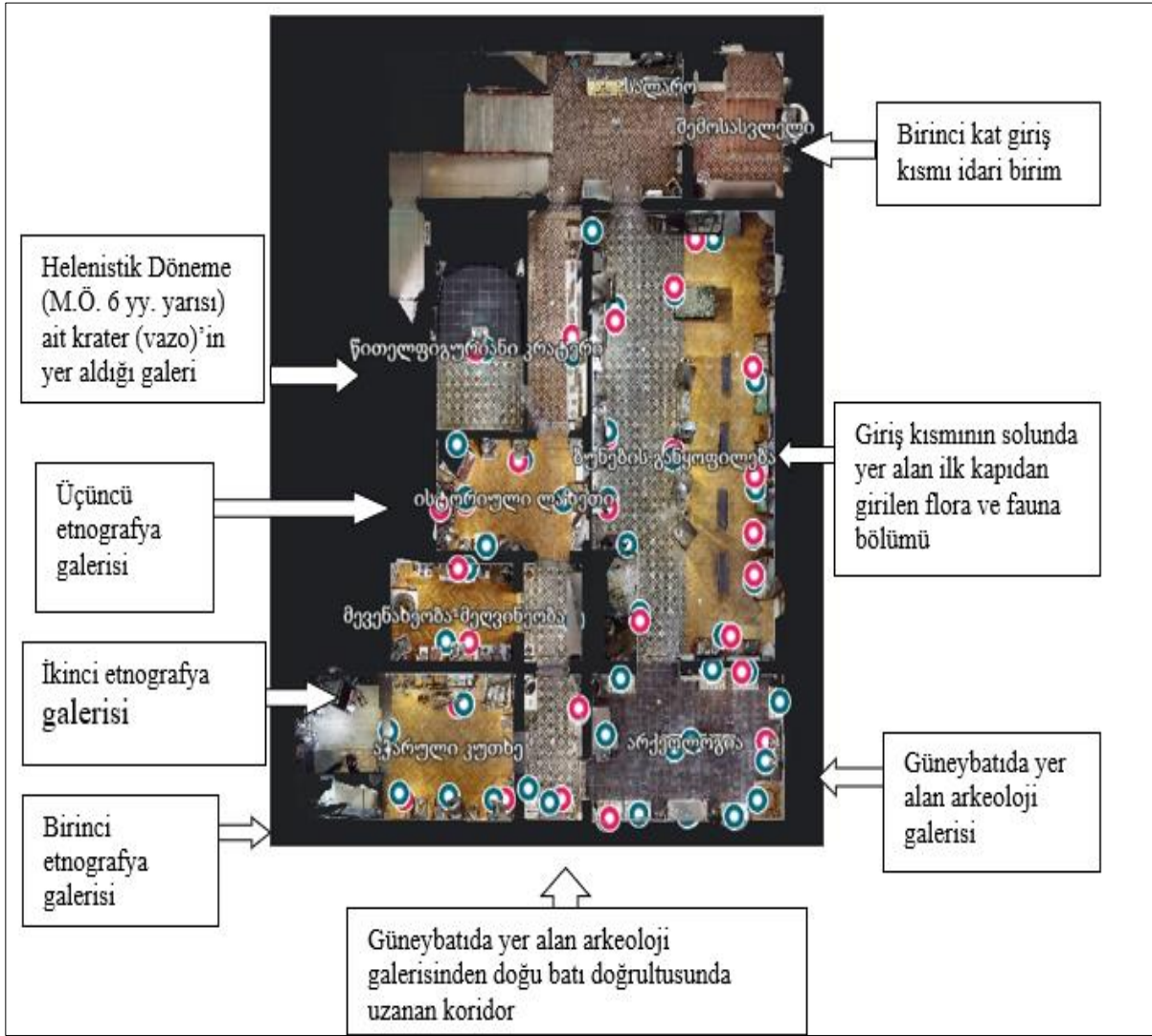
Görsel 2: Acara Devlet Müzesi Dış Görünümü ve Cephe Düzeni

Kaynak: Özbek, 2022: 212.

Müze binasının birinci katında idari birim yer almaktadır. Giriş kısmının solunda doğa (flora ve fauna) galerisi ve arkeoloji galerisi yer almaktadır. Bu galerinin kuzeybatı duvarının önünde doğu batı doğrultusunda teşhir edilmiş olan arkeolojik ve taş eserler, metal kap kacaklar ve ahşap eserlerin yer aldığı uzun hole geçilmektedir. Müze binasının birinci katında üç ayrı etnografya galerisi, tek bir odada yer alan Helenistik döneme ait kırmızı figürlü krater (vazo) yer almaktadır (Görsel 3).

Görsel 3: Birinci kat 3D Planı

Kaynak: my.matterport.com, 2021.

Müzenin birinci katında yer alan sergi salonu 40 metrekare ölçülerine sahiptir. Birinci kat giriş holünde ahşap eserler teşhir edilmektedir. “Ahşap Eserler Galerisi”nde; XVII. ve XIX. yüzyıllara ait, yıkılan tarihi binalara ait ahşap eserler teşhir edilmektedir (Görsel 4). “Doğa Galerisi”nde; Acara’nın flora ve faunasının jeolojik geçmişi sunulmaktadır (Görsel 5). Bu teşhir salonu günümüz modern müzecilik anlayışında dizayn edilmiştir. Eserler dioaroma yani hikayeleştirilerek sergilenmesi modern müzecilik anlayışının göstergelerindedir. Arkeoloji Galerisi’nde; bölgenin tarihsel arka planı, etnografik farklılıkları teşhir edilmektedir. Müzenin bahçesinde, personellere ait birim, bir balina iskeleti, Osmanlı Dönemine ait mermer ve taş malzemeli mezar taşları, Acara Bölgesinde kullanılmış olan 1959 tarihli ilk traktör yer almaktadır. Traktör Acara’da kullanılmış olan ilk traktör olması nedeniyle önem arz etmektedir. Balina iskeleti II. Dünya Savaşı sırasında balıkçılar tarafından bulunmuş olup yaklaşık 15 metre boyutlarındadır. Müze bahçesinde yer alan mezar taşları transkripsiyon bilgilerine göre Osmanlı dönemine tarihlendirilmektedir (Görsel 6,7,8). Müzenin kütüphanesinde çeşitli dillerde 63.000 kitap bulunurken, Gürcüce, Rusça, Ermenice, Arapça, Türkçe, Farsça ve diğer dillerde yazılmış olan 2000’den fazla el yazması eser yer almaktadır.

Görsel 4: Ahşap Eserler Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 245.

Görsel 5: Doğa (Flora ve Fauna) Galerisi (1)

Kaynak: Özbek, 2022: 216.

Görsel 6: Acara Devlet Müzesi Balina İskeleti

Kaynak: Özbek, 2022: 275.

Görsel 7: Acara Devlet Müzesi Bahçesinde Traktör

Kaynak: Özbek, 2022: 275.

Görsel 8: Ahşap Eserler Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 276.

Arkeoloji Galerisi'nde Gürcistan'ın Acara Bölgesi'nde bulunan Neolitik ve Geç Antik Dönemlere tarihlendirilmiş arkeolojik eserler teşhir edilmektedir. Genel anlamda arkeoloji galerisinde Kolh Dönemi, Roma ve Yunan Dönemlerine ait eserler yer almaktadır (Görsel 9, 10).

Görsel 9: Arkeoloji Galerisi (1)

Kaynak: Özbek, 2022: 228.

Görsel 10: Arkeoloji Galerisi (2)

Kaynak: Özbek, 2022: 228.

Birinci katta yer alan ilk etnografya galerisinde Acara Bölgesi kültürünü yansıtan bir mutfak diaroması sergilenmektedir (Görsel 11). 20. yüzyılda değişen teşhir tasarımları yaklaşımı ile müzelerin, ziyaretçi merkezli, mekânlarını ilgi çekici, aktif katılımı teşvik eden ve merak uyandıran kurgusal mekânlara dönüştürme çabasına girdikleri izlenmektedir. Acara Devlet Müzesinin birinci katının ilk etnografya galerisinde bu çekiciliğin sağlanabilmesi için nesnelerin yeni bir anlayışla hikâyeleri ile birlikte bu hikâyelerin vitrin aydınlatma tasarımlarını destekleyecek biçimde düzenlenmiştir.

Görsel 11: Mutfak Diaroması

Kaynak: Özbek, 2022: 236.

İkinci etnografya galerisinde kil çömlekler, testiler, kap kacaklar, ahşap kaplar, tabaklar, kepeçeler ve XIX. yüzyıla ait büyük ahşap malzemeli masa yer almaktadır. Bu galeride ayrıca Acara'da bağıcılığın önemli olduğunun göstergesi olan üzüm toplama sepetleri ve şarap yapımında kullanılan kaplar teşhir edilmektedir (Görsel 12).

Görsel 12: İkinci Etnografya Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 239.

Üçüncü etnografya galerisinde arıcılık işlerinde kullanılmış malzemeler ve bölgede yaşamış olan kadınlara ait el sanatlarından örnekleri teşhir edilmektedir (my.matterport.com, 2021) (Görsel 13, 14).

Görsel 13:Üçüncü Etnografya Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 241.

Görsel 14:Üçüncü Etnografya Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 241.

Müzenin ahşap eserler koleksiyonunda; Khino XVIII. yüzyıl, Zendidi ve Aho XVII. yüzyıl, Baratuli köylerinden getirilmiş olan ahşap kapılar yer almaktadır. Bu eserler Gürcü ahşap ustalarının özgün örneklerini temsil etmektedirler. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmiş ahşap camiler ve konut mimarisine ait bazı mimari eser parçaları ve el sanatlarına ait kültür varlıkları bu galeride teşhir edilmektedir (Görsel 15).

Görsel 15: Gürcü Ahşap Ustalarının Özgün Ahşap Örnekler

Kaynak: Özbek, 2022: 245.

Kırmızı Figürlü Krater'in (vazo) yer aldığı galerideki vazo M.Ö. V. yüzyılın ikinci çeyreğinden kalmış olup Pichvnari bölgesinde ortaya çıkartılmıştır. Boyama buluntular içinde en dikkat çekici olan ünik bir örnektir. Vazo üzerinde Yunan resim örnekleri yer almaktadır (Görsel 16).

Görsel 16: Krater'in (vazo) Sergilendiği Galeri ve **Çizim1:** Krater Çizimi
Vazo(m.ö. 5.yy'ın ikinci çeyreği)

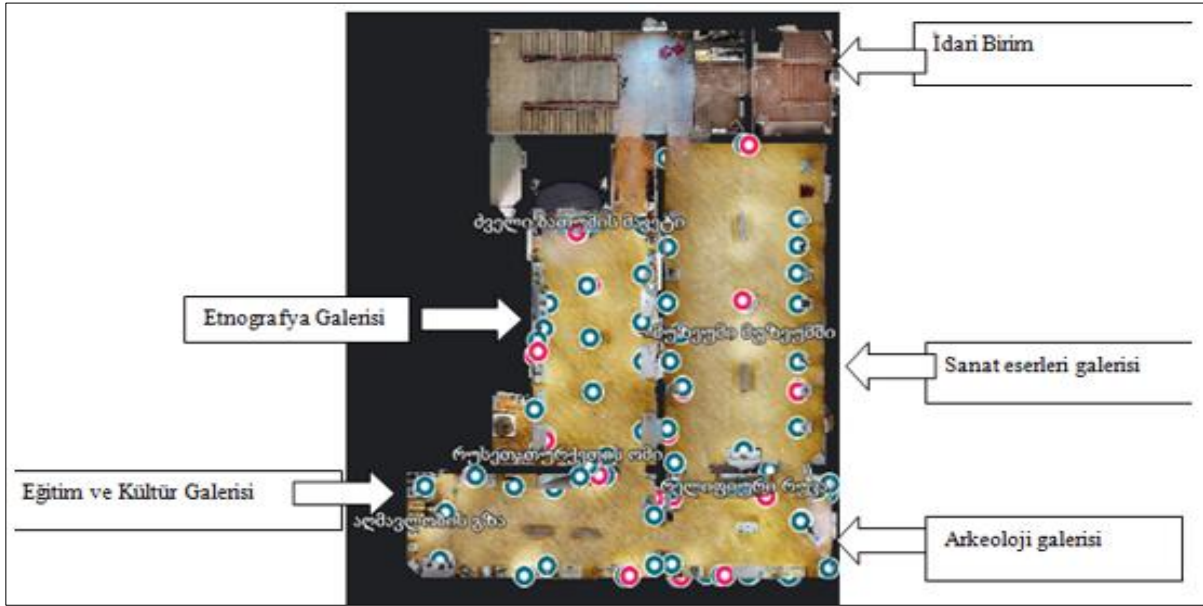
Kaynak: Özbek, 2022: 247.

Kaynak: Özbek, 2022: 247.

Müzenin ikinci katında idari birim ile birlikte beş adet galeri yer almaktadır. Bu galeriler; sanat eserleri galerisi, arkeoloji eserleri galerisi, kültür galerisi ve etnografya galerisidir (Görsel 17).

Görsel 17: Müze İç Planı İkinci Kat

Kaynak: my.matterport.com, 2021.

Etnografya Galerisi'nde 1461-1475'te Osmanlıların Güneybatı Gürcistan'a hâkim oldukları döneme ait, etnografik eserler teşhir edilmektedir (Görsel 18, 19).

Görsel 18:Müzenin İkinci Katı Etnografya Galerisi (1) **Görsel 19:**Müzenin İkinci Katı Etnografya Galerisi (2)

Kaynak: Özbek, 2022: 248, 249

Kaynak: Özbek, 2022: 248, 249.

Bölge tarihine ait eserlerin yer aldığı eğitim ve kültür galerisinde 1882'de kültür kurumlarının yapmış olduğu çalışmalar ile ilgili eserler teşhir edilmektedir. Bu galeride ayrıca XIX. ve XX. yüzyıllara ait Acara'nın tarihsel gelişimi ile ilgili bilgilerin yer aldığı belgeler ve bu dönemlere ait eserler teşhir edilmektedir (Görsel 20, 21).

Görsel 20: XIX.-XX. Yüzyıla Ait Eserler Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 257.

Görsel 21: XIX.-XX. Yüzyıla Ait Belgeler Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 262.

Müzenin sanat eserleri galerisinde XIX. ve XX. yüzyıl tarihli on üç adet tablo, on adet

cam seksiyon içinde XX. yüzyılın ikinci yarısına ait vazo, XX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiş olan Rus üretimi porselen malzemeli vazolar, 1978 yılında müzeye getirilmiş olan İncil, üç adet XIX. ve XX. yüzyıl tarihli Fransız üretimi olan heykeller teşhir edilmektedir (Görsel, 22).

Görsel 22: XIX.-XX. Yüzyıla Ait Belgeler Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 267.

Önemli bir kültür ve eğitim kurumu olan Acara Devlet Müzesi'nde birçok sergi ve eğitim projeleri hayata geçirilmektedir (Görsel, 23). Müze ve bölgedeki okullarda çeşitli eğitim programları aktif olarak iş birliği içerisinde gerçekleştirilmektedir. Müzede bilimsel konferanslar, tematik dersler, sınavlar, yapılmaktadır (Mesxia, 2014: 305). Programlarda çeşitli elektronik-görsel materyaller kullanılmaktadır. Bu bilgiler kapsamında müzede birçok çağdaş müzecilik faaliyeti gerçekleştirildiği görülmektedir.

Görsel 23: Müzenin Etnografya Galerisi'nde Bölgenin Kültürüne Dair Eğitim Programı

Kaynak: Özbek, 2022: 282.

2.2. Kobuleti Müzesi (ქობულეთის მუზეუმი)

Kobuleti Müzesi, Acara Bölgesi'nin Kobuleti ilçesindeki Davit Ağmaşenebeli Bulvarı'nda yer almaktadır. Müze binası 1854 yılında sinema binası olarak inşa edilmiştir. Müze yöneticisi Madona Basiladze (მადონა ბასილადე) ile Rezo Dakitze (რეზო ტაკიძე) 2010'da müze kurma çalışmalarını başlatmışlardır. Kobuleti Kültür Merkezi ve Kobuleti Belediye Meclisi tarafından 2012 yılında müze kurma kararı alınmıştır. Daha sonra müze, Gürcistan Kültür Bakanlığı tarafından tescil ettirilmiştir (www.kobmuzeu.ge, 2022). Müze binası

kuzey güney doğrultusunda dikdörtgen bir kurulumla sahip olup iki katlı olarak inşa edilmiştir (Görsel 24, 25). Müze binası eserlerin teşhiri, tanzimi ve korunması açısından iyi bir durumda olup, sürekli sergiler, geçici sergiler, dia-film gösterileri, söyleşiler, seminerler ve atölye eğitimleri ile çağdaş müzecilik özelliklerini yansıtabilecek şekilde dizayn edilmiştir.

Görsel 24: Müze Binasının Ön Cepheden Görünümü

Kaynak: Özbek, 2022: 284.

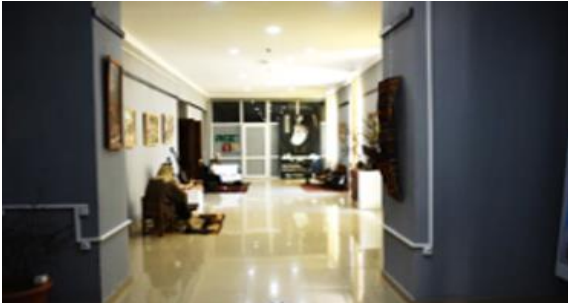
Görsel 25: Müze Binasının Doğu Cephesi

Kaynak: Özbek, 2022: 284.

Müze binasının birinci katında kuzey güney uzantılı bir hol ve arkeolojik, etnografik eserlerin sergilendiği galeriler yer almaktadır (Görsel 26, 27). Zengin bir koleksiyona sahip olan müze'nin teşhir ve tanziminde Kobuleti ilçesi topraklarından çıkartılmış, Taş Devri'nden Orta Çağ Devri'ne kadar olan dönemlere tarihlendirilen eserler teşhir edilmektedir. Teşhirde; taş aletler, seramikler, madeni paralar, eski el yazmaları, etnografik eserler, fotoğraflar yer almakta olup bu eserler ile ilgili bilgilerde vitrinlerde yer almaktadır (georgiantravelguide.com, 2022).

Görsel 26: Müze Binasının Ön Cepheden Görünümü

Kaynak: Özbek, 2022: 285.

Görsel 27: Müze Binasının Doğu Cephesi

Kaynak: Özbek, 2022: 285.

Birinci katın kuzeybatı duvarında yer alan iki kapı girişi ile arkeoloji ve etnografya eserlerinin yer aldığı galerilere geçilmektedir. İkinci katta arkeoloji eserler galerisi, flora ve fauna galerisi ve silah koleksiyonu galerisi yer almaktadır (Görsel 28, 29, 30, 31). Vitrinlerde yer alan eserlerin dönemleri ile ilgili açıklama yazıları Gürcüce, Rusça, İngilizce dillerinde yazılmıştır (kobuleti.gov.ge, 2021).

Görsel 28: Etnografya Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 288.

Görsel 29: Arkeoloji Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 287.

Görsel 30: Flora-Fauna, Tablo ve Silah Koleksiyonu Galerisi

Kaynak: Özbek, 2022: 300.

Görsel 31: Flora ve Fauna Seksiyonları

Kaynak: Özbek, 2022: 300.

Arkeoloji galerisinde yer alan eserler on bir adet cam seksiyon içinde kronolojiye ve çağdaş müzecilik teşhir özelliklerinden olan ışık, koku, ses özelliklerine uygun bir şekilde teşhir edilmektedir. Etnografya galerisinde Acara bölgesinin kültürünü yansıtan eserler ve ahşap malzemeli bir ev yer almaktadır (Görsel, 32). Bu ev Acara kültüründe yoğun olarak kullanılmış olan ahşap malzemenin önemini vurgulamak açısından önemlidir.

Görsel 32: Etnografya Galerisi, Ortasında Yer Alan Ahşap Ev

Kaynak: ge/travel/entity/key/Cholh, 2022.

Müze binasının ikinci katında çağdaş bir müzede bulunması gereken birimlerden beş adet birim yer almaktadır. Bunlar toplantı salonu, müze yönetici odası, konferans salonu, el sanatları eğitim salonu, restorasyon, konservasyon ve analiz laboratuvarıdır (Görsel 33-38). Eğitim salonunda, müzeyi gezen bireylere, sorgulama, hayal gücünü kullanma ve kişisel gelişimlerine

katkı sunacak olan birçok faaliyet gerçekleştirilmektedir. Bu eğitimler sayesinde müzede bireyler kültürel mirasını tanıyabilecek koruyabilecek düzeyde bilgilere sahip olmaktadır.

Görsel 33: İkinci Kat Toplantı Salonu

Kaynak: Özbek, 2022: 305.

Görsel 35: Konferans Salonu

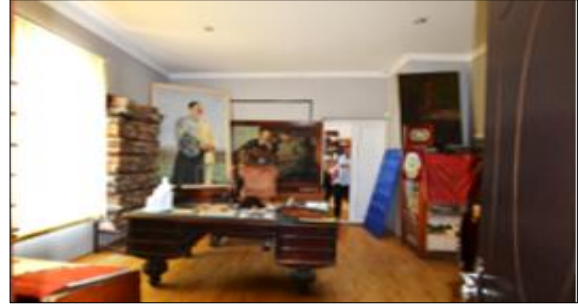
Kaynak: Özbek, 2022: 306.

Görsel 37: El Sanatları Eğitim Salonu

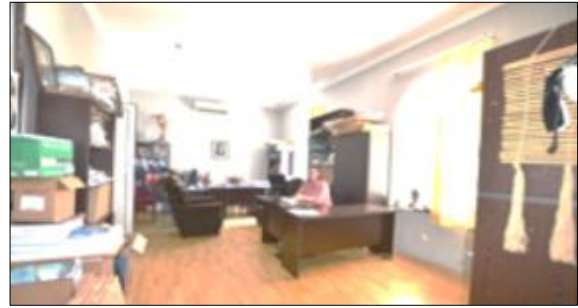
Kaynak: Özbek, 2022: 307.

Görsel 34: Yönetici Odası

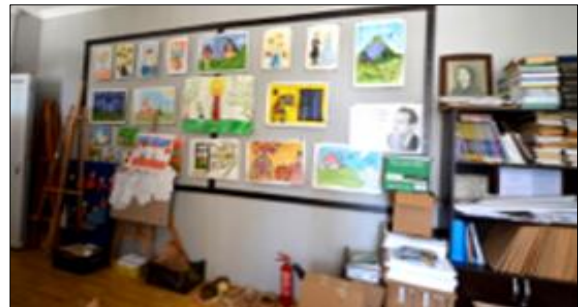
Kaynak: Özbek, 2022: 305.

Görsel 36: Restorasyon Konservasyon ve Analiz Laboratuvar

Kaynak: Özbek, 2022: 306.

Görsel 38: Eğitim Salonunda Yapılmış Olan Çalışmalar

Kaynak: Özbek, 2022: 307.

3. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Müzeler

Doğu Karadeniz'de oldukça eski geçmişe ve birçok uygarlığa ait mirasların muhafaza edildiği müzeler yer almaktadır. Bölgedeki Giresun Müzesi, Ordu Müzesi, Artvin Hopa Etnografya Müzesi, Trabzon Ayasofya Müzesi, Rize Müzesi ve Bayburt Baksı Müzesi tarihçeleri, buldukları yer, fiziki durumları, eserlerin teşhiri, tanzimi, teşhir salonları ve önemli objeleri açısından önem arz etmektedirler.

3.1. Giresun Müzesi

Müze Giresun merkezinde sahil karayolu güzergâhında yer almaktadır. Müze binası XVIII. yüzyılda Giresun'da yaşamış olan Hıristiyan Rum cemaat tarafından inşa ettirilmiş olan Gogora Kilisesi olarak anılmıştır. Kilise Hıristiyan topluluğun Giresun'dan ayrılmasından sonra boş kalmış, 1948-1967 yıllarında cezaevi olarak kullanılmıştır. 1982'de yanında yer alan

konut ile birlikte Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı'na tahsis edilmiş ve 1982-1988 yılları arasında yapılan temizlik ve onarım çalışmaları sonucu 1988 yılında müze olarak hizmete açılmıştır (Önder, 1995: 233). Kesme taştan inşa edilmiş kilise ve yanındaki üç kattan oluşan müze binaları küçük bir avlu içinde yer almaktadır (Karpuz ve Sevim, 2008: 240) (Görsel 39). Erken Tunç Çağı'ndan Osmanlı Dönemi sonuna tarihlendirilmiş olan, arkeolojik ve etnografik koleksiyonun çoğu diğer illerdeki müzelerden getirilmiştir (Önder,1995: 233; Karpuz ve Sevim, 2008: 240).

Görsel 39: Eğitim Salonunda Yapılmış Olan Çalışmalar

Kaynak: giresun.ktb.gov.tr, 2022.

Müzenin sergi salonunda yöreden derlenmiş olan denizcilikle ilgili (çıpa, zincir) gibi arkeolojik eserler teşhir edilmektedir (Görsel 40). Bu eserler arasında Osmanlı dönemine ait silah, giysi, takı ve mutfak gibi eserler yer almaktadır. 260 metrekarelik tek bir mekândan oluşan kilise içinde, taşınabilir vitrinlerde ve açık alanda yapılan sergilemede eserler kronolojik bir düzen içerisinde modern müzecilik teşhir anlayışı ile sergilenmektedirler. Müzenin sergi salonunun bir bölümünde arkeolojik, bir bölümünde de etnografik eserler, amfora sergi salonu (Görsel 41) ve arka bahçesinde Hıristiyan Dönemi ile Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları teşhir edilmektedir (Önder,1995: 232-233; Karpuz ve Sevim, 2008: 240-141).

Görsel 40: Giresun Müzesi Arkeoloji Esreleri Bölümü **Görsel 41:** Giresin Müzesi Amfora Sergi Salonu

Kaynak: rezerval.com, 2024.

3.2. Ordu Etnografya Müzesi

Müze binası, daha önce Paşaoğlu Konağı olan tarihi yapıdan dönüştürülmüş, 93 Harbi'nde Batum'dan göç etmiş Gürcü bir aile olan Katamidze ailesinden Paşaoğlu Hüseyin Efendi tarafından 1896 yılında inşa ettirilmiştir (Anonim, 2015: 151). XIX. yüzyıl sivil mimari

örneklerinden biri olan Paşaoğlu Konağı, kamulaştırılmış, onarımı yapılmış ve 1987 yılında Etnografya Müzesi olarak düzenlenmiş daha sonra ziyarete açılmıştır. Ordu ilindeki tescilli eserler arasında yer alan konak zengin taş işçiliği ile dikkat çekmektedir. Paşaoğlu Konağı, zemin dahil üç katlı olarak inşa edilmiştir (Görsel 42). Bina bir ve ikinci katlarında dıştan kaideli yarım sütunları, işlemeli ve üstü saçaklı pencere düzeni ile gösterişli bir yapıya sahiptir. Onarımdan sonra birinci kat, etnografik eserler seksiyonu olarak düzenlenmiştir. Bu bölümde kadın ve erkeklere ait giysiler, takılar, silahlar ve çeşitli etnografik eserler sergilenmektedir (Görsel 43). İkinci katta, sofa, misafir odası (Görsel 44), oturma odası, yatak odası, yüklükler her bir eserin kendi devrine ait özelliklerini gösterir malzeme ile müzeleştirilmiştir (Önder, 1995: 233).

Görsel 42: Ordu Etnografya Müzesi

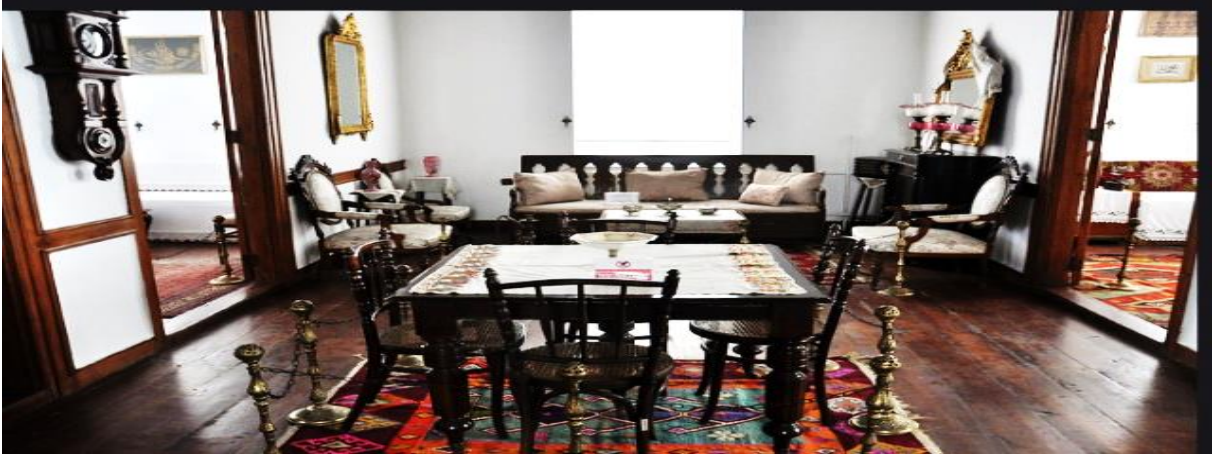

Görsel 43: Birinci Kat, Etnografik Eserler Galerisi

Kaynak: karadeniz.gov.tr/ordu-pasaoglu-konagi-ve-etnografya-muzesi, 2024.

Görsel 44: İkinci kat misafir odası

Kaynak: flickr.com/photos/efkansinan, 2024.

3.3. Artvin Hopa Etnografya Müzesi

Müze; Artvin ilinin Hopa ilçesinde yer almaktadır. Hopa ilçesi Artvin'e 69 km, Gürcistan Sarp köyüne 19 km uzaklıkta yer almaktadır. Müze binası, XX. yüzyıla tarihlendirilmiş tescilli bir konaktır. Bina, restore edildikten sonra kültür evi ve müzeye dönüştürülmüştür. Yapı zemin kat, normal kat ve çatı katı olmak üzere üç kattan yığma yapım sistemiyle inşa edilmiştir (Azaklı, 2022: 374) (Görsel 45). İlçede açılmış olan "Hopa Etnografya Müzesi" nde bölge insanının düşünüş, kültür, inanç, sosyal yaşam biçimini ve yeteneklerini ön plana çıkartan birçok etnografik eser teşhir edilmektedir (Görsel 46). Bu eserlerin bir kısmı da müze bahçesinde teşhir edilmektedirler (Görsel 47). Müze 2017'de ziyaretçilere açılmış olup üç ortak tarafından işletilmektedir (Buğrul, 2018: 80,81). Müzede yer alan eserler, getirildikleri bölgeye ve kullanım amacına göre sergilenmektedir. Bu eserler daha çok Gürcistan'ın batısında ve

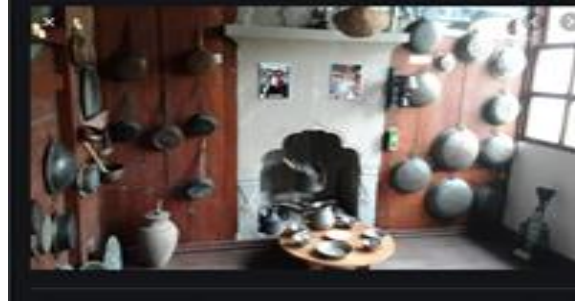

Artvin'in Hopa ilçesinde kullanılmış olan günlük kullanım eşyalarıdır (Özbek ve Aytakin, 2023: 527-553).

Görsel 45: Artvin Hopa Etnografya Müzesi Görsel

46: Artvin Hopa Müzesi Etnografya Bölümü

Kaynak: karadeniz.gov.tr/hopa-kultur-evi-ve-muzesi,2024.

Görsel 47: Artvin Hopa Etnografya Müzesi Bahçesindeki eserler

Kaynak: karadeniz.gov.tr/hopa-kultur-evi-ve-muzesi,2024.

3.4.Trabzon Ayasofya Müzesi

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin Tarih, Kültür ve sanat bakımından en önemli şehirlerinden biri olan Trabzon'da müzecilik çalışmalarına geç başlanmıştır. Bu alandaki ilk çalışmalar 1930'lu yıllarda Atatürk'ün emriyle Halkevinin müzecilik kolu ile başlatılmıştır (Karpuz ve Sevim, 2008: 231- 232). Doğu Karadeniz Bölgesi'nin tarih ve sanat bakımından önemli şehri olan Trabzon'da; ilk açılan müze 1964 yılında açılmış olan Ayasofya Müzesidir. Müze binası mimari özellikleri açısından Avrupa mimarisini yansıtan, Türkiye'de sayı olarak az olan yapıtlar arasında yer almaktadır (Görsel 48). Müze binası 1917 yılında Aleksis Kostaki tarafından konut olarak inşa ettirilmiştir (Karpuz ve Sevim, 2008: 231, 232). Bina 1937-1987 yıllarında Kız Meslek Lisesi olarak kullanılmış, 1988 yılında, Kültür Bakanlığı'na devredilmiş, müze olarak açılması için çalışmalara başlanmıştır. Yapı 1987 yılında Kültür Bakanlığı'na tahsis edilmiş ve uzun yıllar süren yenilemeler sonucu 2001 yılında Arkeoloji ve Etnografya Müzesi şeklinde açılmıştır. Binanın bodrum katında arkeolojik eserler salonu (Görsel 49), zemin katında konak teşhiri, birinci katında etnografik eserler salonu (Görsel 50) ve asma katında idari bölüm yer almaktadır. Müzede Helenistik Dönem (Pontus) ile farklı dönemler olan Roma, Bizans ve Osmanlı Dönemlerine ait Karadeniz yöresinden getirilmiş olan altın, gümüş ve bronz sikkeler oldukça fazla sayıda ve niteliktedir. Bizans eserleri arasında bulunan ikonalar da nicelik ve nitelik açısından önem arz etmektedir. Trabzon kentinin tarihi, mimarisi, müziği, gelenek ve göreneği, kültürü müzede sergilenen eserler aracılığı ile sunulmaktadır (Açııcı ve Konakoğlu, 2018: 668-682).

Görsel 48: Trabzon Ayasofya Müzesi

Görsel 49: Arkeoloji Galerisinde Yer Alan Seksiyon

Kaynak: tatilana.com/trabzon-muzesi-kostaki-konagi, 2024.

Görsel 50: Arkeoloji Galerisi-Etnografya Bölümü

Kaynak: tatilana.com/trabzon-muzesi-kostaki-konagi, 2024.

3.5. Rize Müzesi (Sarı Ev)

Tarihi konak tipinde olan yapı 1988 yılından beri müze olarak kullanılmaktadır. XIX. yüzyıla ait sivil mimari örneklerden biri olan yapı kentin tarihi kimliğini yansıtmaktadır. Zemin katı ile birlikte üç katlı olan (Görsel 51) ve Anıtlar Kurulunca tescil edilen müze binasında çevreden getirilmiş olan arkeolojik ve etnografik eserler (Görsel 52) teşhir edilmektedir (Anonim, 2014: 118). Tarihi bina ve bahçesi 625 m²'lik bir alana sahiptir (Anonim, 2010: 301). Bodrum katında çeşitli etnografik eserler ve vitrin teşhirleri bulunmaktadır. Birinci kat Müze Müdürlüğü'ne ait idari bölüm olarak işlev görmektedir. İkinci kat önceki hali ile yaşam alanı olarak teşhir edilmektedir. Rize Müzesi'nde etnografik, arkeolojik eserler ve sikkeler teşhir edilmektedir (Açııcı ve Konakoğlu, 2018: 668-682). Müze bahçesinde Osmanlı Dönemi'ne ait mezar taşları yer almaktadır (Görsel 53).

Görsel 51: Rize Müzesi

Görsel 52: Rize Müzesi Etnografik Eserler Salonu

Kaynak: <https://karadeniz.gov.tr/rize-muzesi/>, 2024.

Görsel 53: Rize Müzesi Bahçesinde Yer Alan Mezar Taşları

Kaynak: kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44135/rize-muze-mudurlugu.html, 2024.

3.6. Bayburt Baksı Müzesi

Baksı Müzesinin kurulması için çalışmalar 1980’li yıllarda başlamış, köy sakinlerinden Prof. Dr. Hüsamettin Koçan ve beraberindekilerin çalışmalarıyla 2005 yılında Baksı Kültür Sanat Vakfının kurulması ile 2010’da müze açılmıştır. Bugünkü durumuna 2012 yılında kavuşmuş, Türkiye’de yer alan özel müzelerden biridir. Baksı Müzesi, etnografik ve modern bir müze statüsünde olup, aynı zamanda gelenekselliğin ön planda olduğu bir müzedir. Türkiye’de kırsal bir kesimde yapılmış olan ilk kırsal müze örneğidir. Baksı Müzesi, kültürel değerlerin, tarihi geçmişe ait birikimlerin, sanatsal değerlerin, ulusal ve uluslararası düzeyde tanıtımının yapıldığı yer haline gelmiştir. Kültür mekanizması şeklindeki olan bu yeni müze, ülkedeki kırsal kesimlerde yeni etnografya müzelerinin açılmasına da örnek teşkil etmektedir. Baksı Müzesi; mimari yapısı ve bulunduğu köy yerleşmesi açısından, Türkiye’deki müzecilik anlayışına farklı bir bakış açısı getirmesi yönüyle ön planda yer almaktadır (Aytekin ve Razi, 2018: 225-250, Korkmaz, 2017: 89-90) (Görsel 54) . Baksı Müzesi, Bayburt ili ve Karadeniz bölgesi için oldukça önemli kültürel bir değerdir. 2014 Avrupa Konseyi Müze Ödülü’nü alması ile birlikte müzenin hem ulusal hem uluslararası alandaki tanınırlığı ön plana çıkmıştır. Baksı Müzesi’nin kültürel etkileşim özelliğinin olması, geleneksel kültürleri güncel hayat şekilleri ile birleştiren bir konseptte sahip olması, modern ve geleneksel sanatı bir arada sunması (Görsel 55-56), sanat ve tasarımı Doğu Anadolu’da yaşatması, yerel ekonomiye katkı sağlaması ve yerel kültürün yaygınlaşmasını sağlamasından dolayı bu ödüle layık görüldüğü belirtilmektedir (Korkmaz, 2017: 77).

Görsel 54: Bayburt Baksı Müzesi

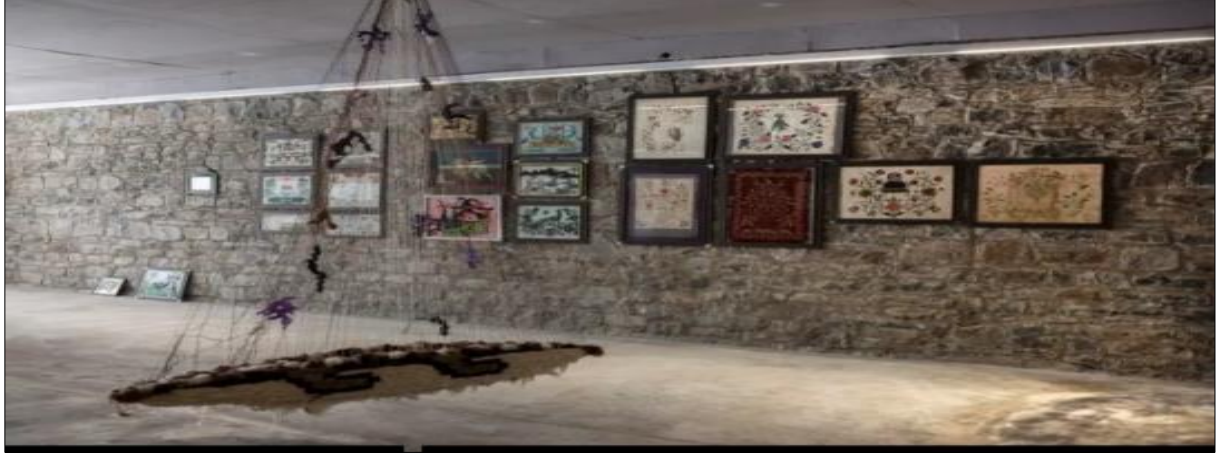

Görsel 55: Bayburt Baksı Müzesi sergi salonu

Kaynak: zenofontours.com/bayburt-baksi-muzesi, 2024.

Görsel 56: Bayburt Baksı Müzesi Geçici Sergi Salonu

Kaynak: oggusto.com/sanat/eser-ve-muze-incelemeleri, 2024.

4. Karşılaştırma ve Değerlendirme

Müzelerin yönetim yapısı; hukuki ve finansal sorumluluklarını da etkilemektedir. Bu sorumluluk içinde bütün ülkeler kendi kurumsal yapılarının geliştirilmesini, öncelikli görev olarak kabul etmektedir. Bir ülkede uygulanan devlet yönetim biçimi ve ülkedeki müzelerin yönetim biçimleri arasında oldukça sıkı bağlar vardır (Erbay, 2009: 59-60). Yani ülkelerin yönetim biçimleri kültürel yapılarını etkilemektedir. Bu bağlamda zengin bir tarihi geçmişi olan Gürcistan, kültürel mirası bakımından özgün bir durumdadır. Ülkenin yaşamış olduğu sürekli istilalar, geçmiş yüzyılların maddi ve manevi yaşamını bünyesinde barındıran, sayısız tarihi eseri etkilemiştir. Ülkenin geçmiş zenginliğini ortaya koyan anıtsal mimari ve birçok kültür varlığı örnekleri bütün olumsuzluklara rağmen günümüzde hâlen Gürcistan'da yer almaktadır (Bakhadze, vd. 2013: 5).

Kültürel faaliyetleri, müzecilik araştırmaları ve eğitimi açısından Gürcistan, özgün bir yapıya sahiptir. Gürcistan'ın müze ağını geliştirmek için önemli tedbirlerin alındığı bölgelerden biri Acara Özerk Cumhuriyeti olmuştur (Mesxia, 2014: 310) . XX. yüzyılda Acara'da birçok yeni müze açılmıştır (Mesxia, 2014: 310-311). Bu müzelerden biri de çalışma kapsamında ele alınan Kobuleti Müzesidir. Bu müze türleri bölgede çok yaygın olmayan içlerinde birçok koleksiyonun yer aldığı müzelerdir. Bu müzelerde çok sayıda disiplin ve zengin eğitim olanakları sunulmaktadır ve bu müze bölgesel ya da yerel müzeler grubunda yer almaktadır (Buyurgan ve Mercin 2010: 32).

Gürcistan'da Sovyet sonrası dönemde genel müzeler faaliyet göstermiştir. Genel müzeler kapsamına giren müzeler, Acara Bölgesi'nde yer alan koleksiyonlarının çeşitliliği nedeniyle, Acara Devlet Müzesi ve Kobuleti Müzesi'dir. Çalışma kapsamında ele alınmış olan, Acara Devlet Müzesi ve Kobuleti Müzesi bünyelerinde zengin eğitim olanakları sunulmaktadır. Acara bölgesinde yer alan Acara Devlet Müzesi (Khratıon Akhvlediani Müzesi-ბრატონის მუზეუმი) tarihi kaynaklara göre Batum'da faaliyet gösteren ilk müzedir (Mesxia, 2013: 273). 1881-1886 Rus idaresinde olan Batum şehrinde, Rus şehir mimarisine (Bay, 2016: 73), uygun yeni binalar yapılmış, bu kategoride Acara Devlet Müze binası da yer almaktadır. Acara Bölgesi'nde, yer alan Acara Devlet Müzesi (Khratıon Akhvlediani Müzesi), birçok çağdaş müzecilik faaliyetlerinin yapıldığı önemli müzelerden biridir. Müzede farklı sergi ve eğitim

projeleri gerçekleştirilmektedir (Mesxia, 2013: 305).

Acara Bölgesi'nin Kobuleti ilçesinde yer alan genel müzeler kategorisindeki bir diğer müze Kobuleti müzesidir. Kobuleti Müzesi binasının ikinci katındaki konferans salonunda çeşitli etkinlikler gerçekleştirilmektedir. Kültür varlıklarının restorasyon ve konservasyon işlemleri restorasyon, konservasyon ve analiz laboratuvarı'nda yapılmaktadır. Acara Devlet Müzesi (Khration Akhvlediani Müzesi) ve Kobuleti Müzesi binalarında olduğu Rus şehir mimarisi özellikleri görülmektedir. Gürcistan'da yer alan ve genel müze grubunda yer alan iki müze Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan müzeler ile benzer özellikler göstermektedir. Giresun Müzesi'nde yer alan eserler ile Acara Devlet Müzesi'ndeki eserlerin kronolojik bir düzen içinde aynı dönemlere ait eserlerin teşhir edilmesi bölgede kültürel faaliyetlerin benzerliği açısından önem arz etmektedir (Görsel 57, 58). Bu müzelerin bahçelerinde yer alan mezar taşlarının sergileniş biçimi ile Rize Müzesi'nin bahçesinde yer alan mezar taşlarının teşhiri ile dönem olarak Osmanlı Dönemi mezar taşları olması açısından benzerlik göstermektedir (Görsel 59, 60, 61).

Fotoğraf 57: Giresun Müzesi arkeoloji galerisi

Fotoğraf 58: Acara Devlet Müzesi arkeoloji galerisi

Kaynak: (rezerval.com/gez-gor/muzeler/giresun-muzesi-giresun, 2024).

Fotoğraf 59: Giresun Müzesi'nde mezar taşları

Kaynak: (co.pinterest.com/pin, 2024)

Fotoğraf 60: Acara Devlet Müzesi bahçesinde mezar taşları

Kaynak: (co.pinterest.com/pin, 2024)

Görsel 61: Rize Müzesi bahçesinde yer alan mezar taşları

Kaynak: (kvmmgm.ktb.gov.tr/TR-44135/rize-muze-mudurlugu.html, 2024)

Ordu Etnografya Müzesi binası ile Acara Bölgesi'nde yer alan Acara Devlet Sanat

Müzesi binası taş malzeme ve dış cephe süslemeleri açısından benzerlik göstermektedirler (Görsel 62,63). Ayrıca Ordu Etnografya Müzesi'nin Gürcü kökenli aile tarafından yapılmış olması da bu benzerliği kanıtlamaktadır.

Fotoğraf 62: Ordu Etnografya Müzesi

Fotoğraf 63: Acara Devlet Sanat Müzesi

Kaynak: (kulturportali.gov.tr/turkiye/ordu/gezilecekler/pasaoglu-konagi-etnografya-muzesi, ,2024)

Hopa Etnografya Müzesinde Gürcistan'ın batısı ve Artvin'in Hopa ilçesinde günlük yaşamda kullanılmış olan etnografik eserler teşhir edilmektedir. Bu eserler Tiflis Açık Hava Müzesinin teşhirinde olan bazı etnografik eserler ile Acara Devlet Müzesinde yer alan etnografik eserler arasında benzerlik gösterdikleri görülmektedir (Görsel 64,65,66,67). Bu benzerlik, Artvin'in ticaret yolu üzerinde olması ve Gürcistan ile komşu olmasından kaynaklanmaktadır. Bu müzelerde İslam öncesi ve İslam dönemi Türk kültür ve sanatının etkisinde ortaya çıkmış çok sayıda etnografik eser yer almaktadır.

Görsel 64: Acara Devlet Etnografya Bölümü

Kaynak: (Özbek, 2022: 419)

Görsel 65: Artvin Hopa Müzesi etnografya Bölümü

Kaynak: (Özbek, 2022: 419)

Görsel 66: Hopa Etnografya Müzesi Bahçesindeki eserler **Görsel 67:** Tiflis Açık Hava Müzesi

Kaynak: (karadeniz.gov.tr/hopa-kultur-evi-ve-muzesi, ,2024)

Trabzon Ayasofya Müzesi, eserlerin teşhir ediliş biçimi ile Acara Devlet Müzesi'nde yer alan eserlerin teşhir biçimleri benzerlik göstermektedir (Görsel 68,69,70).

Görsel 68: Trabzon Müzesi etnografya galerisi

Kaynak: karadeniz.gov.tr/trabzon-muzesi, 2024)

Görsel 69: Trabzon Müzesi arkeoloji galerisi

Kaynak: karadeniz.gov.tr/trabzon-muzesi, 2024)

Görsel 70: Acara Devlet Müzesi Etnografik Eserler Bölümü

Kaynak: (Özbek, 2022: 421)

Bayburt Baksı Müzesi ile Acara Bölgesi'nde yer alan Kobuleti müzesi kırsal kesimde yer almalarına rağmen bünyelerinde gerçekleştiren çağdaş faaliyetler benzerlik göstermektedir. Her iki müze de kırsal alanlarda yer almalarına rağmen bu müzelerde birçok modern müzecilik faaliyeti gerçekleştirilmektedir. Bu bilgiler kapsamında ele aldığımız Acara Bölgesi ile Doğu Karadeniz Bölgelerindeki müzelerdeki etkileşimi tarihsel olarak da görülebilmektedir. Güney Kafkasya ülkeleri arasında yer alan Gürcistan ile Anadolu arasındaki etkileşim eski çağlara dayanmaktadır (Aytekin, 2017:447; Çelebi, 2019: 165-169).

Sonuç

Çalışma konusunu oluşturan Gürcistan'ın Acara Bölgesi'nde iki adet genel müze ile Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bulunan altı müze; konum, tarihçe, fiziki durum, teşhir ve tanzim, teşhir salonları ve çağdaş müzecilik faaliyetleri açısından ele alınmaya çalışılmıştır. Araştırmaya konu olan bu müzeler değerlendirmeye tabi tutularak arkeoloji, etnografya, nümizmatik galerilerine sahip olup eğitim kurumları niteliğinde çalışmalar gerçekleştirdikleri görülmüştür.

Gürcistan'ın Acara Özerk Bölgesi'ndeki devlet müzelerinden Acara Devlet Müzesi (Khratyon Akhvlediani Müzesi) ve Kobuleti Müzesi, taşınmaz kültür varlıkları başta olmak üzere konum, tarihçe, fiziki durum, teşhir ve tanzim, çağdaş müzecilik faaliyetleri; yani Müzeoloji Bilimi açısından incelenmiştir. Her iki müzenin arkeolojik, etnografik ve nümizmatik seksiyonlara sahip olduğu görülmüştür. Çalışma kapsamında genel müzeler grubunda yer alan Acara Devlet Müzesi ve Kobuleti Müzesi bünyelerinde birçok disiplini içeren eser yer aldığı zengin eğitim olanaklarının da sunulduğu tespit edilmiştir. Ayrıca modern gereksinimlere uygun olarak kültürel, eğitsel ve bilimsel araştırma faaliyetleri yürütüldüğü,

gözlemlenmiştir. Bu müzelerde ayrıca yönetim ve personel açısından görevlilere ait birimlerin yer alması ve aktif bir şekilde çalışmaların sürdürüldüğü anlaşılmıştır. Acara Devlet Müzesi ve Kobuleti Müzesi'nde çağdaş müzecilik kapsamındaki faaliyetlerini aktif olarak gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki Giresun Müzesi, Ordu Müzesi, Artvin -Hopa Etnografya Müzesi, Trabzon Ayasofya Müzesi, Rize Müzesi ve Bayburt Baksı Müzesi hakkında kapsamlı bilgiler aktarılmıştır. Bu müzelerdeki taşınmaz kültür varlıklarının yanı sıra çağdaş müzecilik açısından yapılmış olan çalışmalar doğrultusunda, incelemenin anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki müzelerden Bayburt Baksı Müzesi'nin özel müze statüsünde ve köy yerleşmesinde bulunmasına rağmen sergi ve çeşitli eğitim projelerini başarı ile yürütmesinden dolayı ödül kazanmış müze olduğu elde edilen bilgiler doğrultusunda tespit edilmiştir.

Ülkelerde hızlanan küreselleşme ve bilim ile sanatta ortaya çıkan postmodernizm temelinde yeni üretim ve iletişim şekilleri ile yaşanmış olan ekonomik ve sosyal değişimler müzecilik faaliyetlerine yansıdığı görülmektedir. Bu değişimlerin yaşandığı ülkeler arasında zengin tarihi geçmişe sahip olan Gürcistan Cumhuriyeti ve Türkiye yer almaktadır. Her iki ülkedeki müzelerde, okullar ve çeşitli eğitim ve kültür kurumları ile aktif olarak iş birliği yapıldığı gözlemlenmiş olup bu müzelerde tematik dersler, sınavlar, bilimsel konferanslar düzenlendiği bilgilerine ulaşılmıştır.

Genel olarak, Acara Bölgesinde yer alan müzeler ile Doğu Karadeniz Bölgesinde yer alan müzelerdeki eserlerin etnografik eserler yönünden benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bölge kültürlerinin birbirine yakın olması müzelerde yer alan eserlerin de benzer olmasını etkilemiştir. Benzer olan eserler özellikle de her iki bölgede de kullanılmış olan ahşap eserler, günlük kullanım gereçleri kıyafetler, tarım aletleridir. İlk kez Acara Özerk Cumhuriyeti'nde yer alan genel müzelerin ele alınmış olması; bu alanda Türkiye'de var olan literatür eksikliğini gidermesi açısından önem taşımaktadır. Her şeyden önemlisi; her iki ülkenin müzelerindeki taşınmaz kültür varlıkları ele alındığında siyasi, kültürel ve komşuluk ilişkilerin zaman zaman farklı yönetimler altında ve ayrı siyasi sınırlarla karşımıza çıkan coğrafyanın; iklim ve etnik yapısının baskın karakterinin, sanatsal faaliyetlere de yansıdığı gerçeğini bir kez daha doğrulamaktadır.

Çalışma kapsamında öneriler ifade edilecek olursa; Türkiye'ye yakın komşu sanat çevresindeki müzelerin gidip görülmesi gerektiği kanaatine varılmıştır. Bu kapsamda hem müzecilik çalışmalarına katkı sunulacak hem de kültürel, sanatsal yönlerden ülkeler arasında müzecilik ile ilgili benzer ve farklı yaklaşımlar göz önüne alınarak kültürel çalışmalara katkı sağlanacaktır. Genel olarak çalışma kapsamında ele alınan bu müzelerin mekân özellikleri göz önüne alındığında müzelerin eser sergileme, depolama ve taşıma alanlarının sayısı ve büyüklükleri ve bina içindeki konumlarının korumaya uygun olup olmadığı, açık ve kapalı mekânların uygun kullanımı, giriş ve çıkışların görülebildiği açık görüş alanlarının olması, giriş holü bulunması, farklı eser türlerine ve büyüklüklerine göre farklı depolama mekânlarının olması, mekân içleri ve geçişlerinde zeminlerin düz olması veya eğimi uygun rampalar bulunması, sergileme ve depolama mekânlarının ıslak mekânlarla ve tesisat odalarıyla mekânsal ilişkilerinin güncellenmesi önerisine varılmıştır.

Extended Abstract

Adjara, which remained under Ottoman rule for about four centuries, was turned into an autonomous republic under Georgia and its center was the city of Batumi, the neighbor of Artvin. The finds obtained by archaeological studies various regions Adjara, important cultural region of Georgia, prove existence of uninterrupted settlement and human presence the region, starting from Neolithic period (10,000-6000 BC). The finds obtained from archaeological sites are exhibited in Adjara State Museum and Adjara Archaeological Museums located in the center of Batumi, in chronological order. In the museums, there are artifacts belonging to many civilizations that dominated the region before and after the Classical Period, the Medieval Period and after. Apart from these, many works of art were created in the Adjara Region, which was under the rule of the Ottoman Empire from the beginning of the 16th century until 1878. Many of these works of art are exhibited these museums. In this respect, museums show richness in terms works. The purpose of museums can be explained as showing the works found in nature, which are the products of human intelligence and taste, by arranging them within the historical development line and transferring them to future generations the best way. In other words, it is transfer the life style, science, technique and artistic understanding the past ages to the people of the future, to preserve the original values of the ancient works as they are and to present them to the future generations. In the light of these definitions, through the museums in the Autonomous Republic of Adjara, which we have discussed within the scope of our study, "Examples of the Adjara State Museum and Adjara Archaeological Museum in Batumi, Georgia", information about the life styles, cultures and histories of the society in the past ages can be reached. Adjara Region is surrounded by other parts of Georgia in north and northeast, Black Sea in the west, Artvin and Ardahan provinces of Turkey in south and its center is Batumi. The fact that Autonomous Republic of Adjara has historical, religious cultural closeness with Turkey increases cultural interaction between the two countries. Our aim in this study; In the Adjara Region, which is the extension of the Eastern Black Sea Region, which has a very close geographical location and historical similarity with Turkey (Anatolia); It is aimed to comprehensively discuss the Adjara State Museum and Adjara Archaeological Museum, where various artifacts from pre-Islamic and post-Islamic cultures are exhibited. Moreover; It is aimed to emphasize the importance of such activities in the establishment of cultural cooperation between Georgia and Turkey, especially the lack of comprehensive studies on the said museums in Batumi, the capital of the Adjara region, to which we are very close neighbors.

Adjara State Museum is one of the oldest scientific and educational institutions in Georgia. In the Adjara State Museum, archaeological artifacts related to the history of the Adjara region, flora and fauna related to its nature, ethnographic artifacts related to its ethnic structure are exhibited. Another important museum is the Adjara Archaeological Museum. In Adjara Archaeological Museum, unique examples made of bronze, glass and ceramics are exhibited together with the Gonio (Asparos) treasure. Material cultural artifacts belonging to different periods are also exhibited in the museum. Its collection includes archaeological objects, most of which were excavated in the territory of Adjara.

In our study; History of Georgia and Adjara Autonomous Republic, museology activities in Adjara Autonomous Republic, history of Adjara State Museum and Adjara Archaeological Museums in Adjara Autonomous Republic, their location, physical conditions, display of

artifacts, arrangement, exhibition halls and important information about the objects will be presented. Then, an evaluation and comparison will be made between the museums in the Eastern Black Sea Region. Within the scope of this research, we will try to reveal the historical association and close geographical location of Turkey with the Eastern Black Sea Region, as well as the similarities and differences in museums in art and culture. Within the framework of this study, written and visual records were kept in the presence of authorized officials by visiting the relevant museums. For evaluation and comparison, the museums in the Eastern Black Sea Region, related books, thesis studies and journals were also used. Adjara Region, in addition to being on a transition route between Anatolia and the Caucasus due to its geographical location, draws attention in terms of reflecting more than one culture shaped in the historical process. In this respect, the region is important in the historical process in terms of the socio-cultural interaction established and maintained with the Eastern Black Sea Region, which is a close neighbor art environment. Based on the museums examined in Adjara, the Autonomous Republic of Batum, which will be examined within the scope of the study; It is seen that information about the history and culture of the region can be reached in terms of buildings, exhibitions, collections and works.

Teşekkür

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'ne desteklerinden dolayı teşekkür ederiz.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. ve 2. yazar

Literatür: 1. ve 2. yazar

Metodoloji: 1. ve 2. yazar

Sonuç: 1. ve 2. yazar

1. yazarın katkı oranı: %50, yazarın katkı oranı: %50

Conflict of Interest: There is no conflict of interest between the authors.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules were followed in the preparation of all of these pieces. Otherwise, Artvin Çoruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility in case of a deficiency in a problem, and all responsibilities belong to the authors.

Author Contributions: The contributions of the authors are as follows;

Introduction: 1st and 2nd author

Literature: 1st and 2nd author

Methodology: 1st and 2nd author

Conclusion: 1st and 2nd author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

Kaynakça

- Aytekin, O. (2017). Şota Rustaveli Dönemi (12-13 yüzyıllar) mimari açıdan Anadolu Gürcistan ilişkilerine bakış Doç. Dr.Ali Ertuğrul içinde, *Uluslararası Şota Rustaveli 850. Yılı Sempozyumu Bildirileri*, (s.447). Düzce Üniversitesi Yayınları.
- Aytekin, O. ve Razi, A. (2018). Baksı müzesi. *Social Sciences*, 13(18), 225-250. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13534>.
- Aytekin O. & Kaya M. (2019). Acara Bölgesi geleneksel ahşap cami mimarisi ve Tiflis Etnografya Müzesinde bulunan Çikuneti Camisi üzerine bir değerlendirme. Dr. Hasan Çiftçi Yasemin Ağaoğlu (1197) içinde. 3. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi*, Işpec Institute.

- Açıcı K, F. & Konakoğlu, Z. (2018). Kültürel Mirasın izlerini kent müzelerinde sürmek: Trabzon Müzeleri, *Journal of History Culture and Art Research*, 7(3), 668- 682. doi:http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i3.1524
- Azaklı, H. (2022). *Hopa'nın belleği* (1. Baskı). Dilek Ofset Matbaacılık.
- Asker, A. Kahraman A. (2016). Gürcistan'da devletleşme, kimlik inşası ve Müslüman topluluklar. Ayşegül Aydıngün, Ali Asker, Aslan Yavuz Şir içinde *Gürcistan'daki Müslüman topluluklar*. (s. 27) .Özyurt Matbaacılık.
- Akmehmet, K. T., vd. (2013). *Müzecilik ve sergileme*. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Artun, A. (2012). *Sanat müzeleri ve modernlik*. İletişim Yayınları.
- Buyurgan, İ. & Mercin, L. (2010). *Görsel Sanatlar Eğitiminde Müze Eğitimi ve Uygulamaları*. Öncü Basımevi.
- Buğrul, H. (2018). Artvin, Hopa Etnografya Müzesi bahçesinde sergilenen eserler üzerine bir çalışma. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(19), 573-591.
- Berdzenişvili, N. ve Canaşa, S. (2000). *Gürcistan tarihi*. Sorun Yayınları.
- Bakhadze, N. Lordkipanidze, D. Tvalchrelidze, Zurab (2013). Ramishvili, R., Vivkers, M. İçinde სპიროვებოლ სერამიკა (*Ortaçağ Gürcistan'da Seramik*), (s.1). Bakur Sulakauri.
- Çelebi, F. (2019). *Gürcü sanatının ana hatları*. Gece Kitaplığı.
- Doğan, T. (2019). *Garnizon Kent Sarıkamış'ta Rus Mimarisi* [Yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dvali, N.(2019). *Gürcistan'da Rus idaresinin kuruluşu (1801-1918)* [Doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Esen, B. (2011). *Gürcistan ülke raporu*. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi Yayınları.
- Erbay, F. (2009). *Müze yönetimini kurumsallaştırma çabası (1984-2009)*. Mimarlık Vakfı Enstitüsü.
- Erbay, F. (2017). Türkiye'de müzecilik eğitiminin üniversitelerde kurumsallaşması. *Milli Eğitim- Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi- Müze Eğitimi-Eğitim Müzesi Özel Sayısı*, 214, 107.
- Erbay, M. (2021). *Müzelerde kullanılan iletişim teknolojileri*. Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları.
- Gerçek, F. (1999). *Türk müzeciliği*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hasanoğlu, M. ve E. Cemilli. (2006). *Güney Kafkasya'da ABD politikası*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- ICOM 1946, 1951, 1961,1974 (Müze Tanımları) <http://icomturkey.org/tr/icom-gore-muzenin-tanımı> adresinden 03.04.2024 tarihinde alınmıştır.
- ICOM 2022, (Museum Definition), <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>, adresinden 11.018.2024 tarihinde alınmıştır.
- Karpuz, H. & Sevim A. (2008, Ekim, 09-11). *Doğu Karadeniz'de müzecilik, müzeler ve sorunları*, Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Cilt II.
- Kadiroğlu, M. & İşler, B. (2010). *Gürcü sanatının Orta çağı*. Bilgin Kültür Sanat Dağıtım Yayın.
- Korkmaz, Ö. (2017). Kültür turizminde müzelerin yeri: Baksı Müzesi ve Bayburt ekonomisine etkisi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 12(45), 32-47.
- Mesxia, E. (2014). *Müzecilik*. Maia Chichileishvili (Ed.), *Müzecilik Dersleri*. (118-310) içinde. Batum Devlet Üniversitesi Akademik Kurulu (Gürcüce).
- Özbek, G. (2022). *Gürcistan'ın Acara Bölgesi'ndeki müzecilik faaliyetleri ve bunların çağdaş müzecilik açısından değerlendirilmesi* [Doktora tezi]. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbek, G. ve Aytakin, O. (2023, Mart, 3-5). *Artvin- Hopa'daki Etnografya Müzesi ile Batum- Acara'daki Borçgalo Etnografya Müzesi'nin ortak bileşenleri açısından değerlendirilmesi*, Karadeniz 12th International Conference On Social Sciences, Rize, Türkiye.
- Özbay, R. D. (2014). *Gürcistan sosyo-ekonomik yapısı*. Altınoluk Yayın San. A.Ş.
- Önder, M. (1995). *Türkiye müzeleri* (4.Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Pehlivan, M. (1991). Kaşkaların eski anadolu tarihindeki yeri ve önemi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 7-10.
- Sarı, M. (2010). *Türkiye-Kafkasya ilişkilerinde Batum (1917-1921)*, [Basılmamış doktora tezi]. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Seçkin, S. (2017). *Gürcistan Acara'daki Osmanlı Dönemi Camiler*. Fahameddin Başar-Murat Kasap (Ed). *Uluslararası Gürcistan'da İslamiyet'in Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (107-128) içinde. Gürcistan Dostluk Derneği.
- Shaw, Wendy M. K (2004). *Osmanlı Müzeciliği-Müzeler, arkeoloji ve tarihin görselleştirilmesi*. Sanat Hayat.
- Ünsal, V. (2010). Doğu Karadeniz'in tarihi coğrafyası. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 129-144.
- Yücel, E. (1999). *Türkiye'de müzecilik*. (1.Baskı). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

The Karabakh War: Azerbaijan's Geopolitical Superiority Over Armenians*

Mehmetali Kasim¹ , Recep Çiçek²

Abstract

Both modern-day Armenia and Azerbaijan were part of the Soviet Union from the 1920s to 1991. During that time, Nagorno-Karabakh, which had a multiethnic population mostly consisting of ethnic Armenians and Azerbaijani Turks, was officially controlled by Azerbaijan. After the collapse of the Soviet Union, Azerbaijan and Armenia became independent states. Since then, the struggle between Azerbaijan and Armenia has remained on the status of Karabakh. In the first Karabakh War, Armenia gained the upper hand with the help of Russia over unprepared and isolated Azerbaijan. While Karabakh is legally considered part of Azerbaijan, this region was controlled mainly by Armenian-backed separatist governments. Over the past several decades, Azerbaijan has prepared itself well to regain lost territory by developing its economy, training military personnel, acquiring cutting-edge equipment, and building diplomatic assets. In the recent Karabakh War, Azerbaijan gained geopolitical advantages, outperformed its rival Armenia in almost every arena, and successfully liberated most of its lost territory. The Azerbaijani government has been working on rebuilding and reconstructing liberated territories under the new local administration of Karabakh.

Key Words: Azerbaijan, Armenia, Bilateral Relations, Karabakh, Geopolitical Advantage.

EL Codes: F59, A1, F5.

Karabağ Savaşı: Azerbaycan'ın Ermenilere Karşı Jeopolitik Üstünlüğü

Özet

Hem günümüz Ermenistan hem de Azerbaycan, 1920'lerden 1991'e kadar Sovyetler Birliği'nin parçasıydı. Bu süre zarfında, çoğunlukla etnik Ermeniler ve Azerbaycan Türkleri başta olmak üzere çok etnikli bir demografik yapıya sahip olan Karabağ resmi olarak Azerbaycan'ın kontrolündeydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Azerbaycan ve Ermenistan bağımsız devletler haline gelmiştir. Birinci Karabağ Savaşı'nda Ermenistan, hazırlıksız ve yalnız kalmış Azerbaycan'a karşı Rusya'nın yardımıyla üstünlük sağlamıştır. Karabağ yasal olarak Azerbaycan'ın bir parçası olarak görülse de bu bölge çoğunlukla Ermeni destekli ayrılıkçı hükümetlerin kontrolü altındaydı. O tarihten bu yana Azerbaycan ile Ermenistan arasında Karabağ'ın statüsü konusundaki mücadele devam etmiştir. Geçtiğimiz birkaç on yıl boyunca Azerbaycan, ekonomisini geliştirerek, askeri personeli eğiterek, son teknoloji ekipmanlar satın alarak ve diplomatik ilişkiler geliştirerek kaybettiği toprakları geri kazanmaya kendini iyi hazırlamıştır. Son Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan elde ettiği jeopolitik avantajlar ile, neredeyse her alanda rakibi Ermenistan'a karşı üstünlük sağlayarak kaybettiği toprakları başarıyla özgürlüğe kavuşturmuştur. Azerbaycan hükümeti, Karabağ'ın yeni yerel yönetimi altında kurtarılmış bölgelerin yeniden inşası için çalışmalar yapmaya devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Ermenistan, İkili İlişkiler, Karabağ, Jeopolitik Avantaj

JEL Codes: F59, A1, F5

* This research was carried out based on the conference paper "Azerbaijan's Geopolitical Advantages Over Armenia in Karabagh Conflict". "Sustainable Development Strategy: Global Trends, National Experience and New Goals Conference. December 2023. Azerbaijan.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Nigde Ömer Halisdemir University, Faculty of Economics and Administrative Science, Economic History, mkasim@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2697-4650.

² Prof. Dr., Nigde Ömer Halisdemir University, Faculty of Economics and Administrative Science, recep@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7016-5538.

Introduction

According to Azerbaijani historian Mirza Jamal Javanshir Garabaghi (1773-1853) "*Karabakh is bounded by the Araz River to the south, Kur River to the east, Goran River to the north, Karabakh mountains to the west*" (Jannatov, 2016: 52-54). Karabakh means "Black Garden" in the Turkic language, and it was initially named Arsakh-Artsakh in historical texts. The name Arsakh-Artsakh is also related to the ancient Sakh people who built a centralized great empire stretching from East Turkistan to the Black Sea under the leadership of Alp-Er Tunga (7. B.C), and they were the ancestors of the modern Turkic people. From Sakh to Hazar's and Seljuks to Qajar's various Turkic empires took control of the territory until the Russian Empire occupied the region in the 19th century. Based on historical facts, Azerbaijan claims they are the original inhabitants and legitimate landowners.

Despite international law recognizing Karabagh as a legitimate Azerbaijan territory, Armenia also claims it as its historical land. This is mainly related to the many ethnic Armenians inhabiting Nagorno-Karabagh in modern times. However, in the demographic change, Armenian immigration and the expulsion of Azerbaijani Turks by Russia and the Armenian government at various times played a crucial role. Russian envoy in Iran, Nikolay Shavrov, said:

We started colonization by placing the others, not the Russians, in the Southern Caucasus region. After the 1826–1828 wars, between 1828 and 1830, we placed more than 40.000 Iranian Armenians and 84.000 Turkish Armenians in the territories with the best public area. More than 1 million out of 1.3 million Armenians in Southern Casasia as of the beginning of this century are not native inhabitants of the region but rather were placed by us... (Şihaliyev, 2023: 330).

Both sides proclaimed Nagorno-Karabagh as their territory by emphasizing historical interpretations and racial presence. However, the Nagorno-Karabagh conflict has broader implications not only for Azerbaijan and Armenia but also for regional and global actors such as Russia, Iran, Turkey, the U.S., and the EU.

The Armenian occupation of Karabakh against international law was one of the main regional and international problems. It endangered the peace and security of the Southern Caucasian region. It has triggered an unending conflict and human tragedy between Azerbaijan and Armenia. Moreover, it has become a battleground for global and regional powers struggling to gain influence and pursue national interests. Dealing with this conflict to benefit the geopolitical environment, diplomatic assets, and national capabilities of Azerbaijan and Armenia play a crucial role.

In the first Karabakh War during 1988-1994, Armenia gained Russian military support. Moreover, Armenia also received Iran's weaponry aid during the First Nagorno-Karabakh War, and this significantly assisted in Yerevan's efforts to overcome Turkey and Azerbaijan's economic bans (Şihaliyev, 2023: 334) and occupied Azerbaijani territories. These include parts of Karabakh (the districts of Shusha, Kalbajar, Lachyn, Gubadly, Zangilan, Jabrayil, Fuzuli, Khojavand, Khojaly, Aghdam, and Tartar), as well as 7 villages in the district of Gazakh and the village of Karki in the district of Sadarak (İmranlı, 2007: 8-11). However, Azerbaijan never accepted this occupation and brought this issue to various international platforms. At the same time, Azerbaijan kicks off a long-term strategy of preparation to liberate its lost territory. These include economic build-up, military training, logistics, buying up cutting-edge military

equipment, and gaining broader diplomatic international support. Recent Azerbaijani military operations against Armenia to liberate its lost territory proved that Baku outmaneuvered its rival in almost every arena and successfully returned most of its lost territory.

1. Geographic And Demographic Advantages

Geography, such as location, territory size, soil characteristics, rain and water resources, climate, etc., plays a crucial role in countries’ development. A country with abundant fertile land and water resources and a favorable environment has great potential to feed larger populations and develop. Geography is not the only determinant factor of any country’s development but is one of its main components.

The location of a country and its climate affect economic growth and development. This occurs by affecting transport costs, disease burdens, and agricultural productivity. Geography also seems to influence economic policy choices (Gullap & Mellenger, 1998: 180).

Figure 1: South Caucasian Map

Source: Tarihistan.org, July 26, 2021.

Both Azerbaijan and Armenia are in the South Caucasus region and were former members of the Soviet Union and gained independence in 1991. Although they have a similar climate, in many aspects, they are different. Azerbaijan has a large territory compared with Armenia. Most importantly, it has long beaches in the Caspian Sea, which is rich in mineral resources such as oil and natural gas. Moreover, the Caspian Sea provides strategic advantages to Azerbaijan in terms of transport, building, and developing relations with outside the world in trade, economics, security, and so on.

Armenia is a small country by its size of territory and population compared with its hostile neighbor. Yerevan has no connections to the seas, making it difficult and vulnerable to communicating and building trade and other relations with the wider world. Geographical misfortune also plays a negative role in the country’s overall economic growth and development.

Table 1: Azerbaijan and Armenia Comparison by Land Area and Population

Country	Land (km ²)	Population1991 (thousands)	Population2023 (thousands)
Azerbaijan	86,600	7,271	10,175
Armenia	29,740	3,618	2,780

Source: Data World Bank.org, 2023.

Demography is also one of the key components of determining a country’s overall potential. Size of population, age, health, fertility, education levels, and productivity affect economic growth and development. This is also one factor determining a country’s future development. When Azerbaijan and Armenia became independent in 1991, Baku had demographic advantages over Yerevan. Since then, the demographic gap between them has widened from 2/1 to more than 3/1 in just over three decades. This development trend makes it difficult for Armenia to compete against Azerbaijan without steady external support from the great powers.

In addition to its demographic advantages, Azerbaijan is surrounded by racial and religious brothers from all sides. In the south, there are over 30 million Azerbaijan Turks in neighboring northern Iran, Türkiye in the west, and the east, there are many independent Turkic states such as Turkmenistan, Kazakhstan, and Uzbekistan, all of which have both racial and religious affinities. Even in the north, the Russian Caucasus is mostly dominated by Muslim populations. Georgia is different but has close ties with Azerbaijan and Turkey. This makes it easy for Azerbaijan to trade and communicate with the outside world. Geographical locations also give Baku an advantage in receiving external support when needed. Armenia, facing difficulty in gaining and receiving external support and its unfavorable geographical location, plays as a handcuff.

2. Financial Strength and Economic Potential

Like geography, demography, culture, institutions, and history, the economy also contributes to a country’s competitiveness with other countries. How a country that is wealthier and more prosperous naturally gains advantages over other countries that are poor and lack resources. When a country is rich and has an abundance of wealth, it can invest in the development of other areas that can help increase its overall competitiveness—from military to education, improving logistics to buying up diplomatic alliances, all necessities to wealth distributions and financial investments.

Table 2: Azerbaijan and Armenia’s Economic Comparison

Country	Azerbaijan	Armenia
GDP 2022 (billion Dollar)	78.72	19.50
GDP per 2022 capita (dollar)	7,773	6,551
Exports 2021 (billion dollars)	21.69	3.02
Imports 2021 the (billion dollars)	11.55	5.35
Trade Balance to GDP 2021 (%)	18.58	-16.85
Debt (%GDP) 2021	20.68	60.25
Personal remittances received in 2022 (billion dollars)	3.95	2.03

Source: Data World Bank.org, 2023; Country economy, 2023.

Compared to Azerbaijan with Armenia from various angles, it has absolute advantages over Armenia. Azerbaijan has the largest economy and is wealthier by overall per capita GDP than Armenia. Baku also accumulates a great sum of wealth by maintaining a positive trade balance. In contrast, Armenia has a negative balance of trade and greater debt to the national GDP.

With the outbreak of the Russian–Ukraine War, remittances to Armenia were soaring compared to previous years. Some expect this to be a good phenomenon resulting from

Armenian effective governance and wise economic policies. In contrast, this is a temporary phenomenon and will have no long-lasting positive effects. *“These ‘hot money’ inflows will fall as quickly as they have increased if this accidental factor disappears. So, pinning big hopes on them or setting ambitious objectives because of them is just wrong”* (Azatutyun, 2022, July 27).

Neither Azerbaijan nor Armenia has developed or modernized economies. Azerbaijan’s economic growth highly depends on energy and greatly affects international energy prices. The contributions of non-energy sectors have been moderate to the country’s economic engagements with the world. Azerbaijan’s exports are dominated by oil and natural gas, which account for over 90% of its exports. In 2022, petroleum oils and oils obtained from bituminous minerals and crude oil accounted for about 51% of Azerbaijan’s exports, and the share of petroleum gases and other gaseous hydrocarbons was 39% (trendeconomy.com, 2023). The remaining consisted of aluminum, cotton articles thereof, edible fruit and nuts, and peel of citrus fruit or melons. The share of industrial products and high-tech commodities was very slim or almost did not exist. Contradictory to its energy and raw material exports, manufactured products and high technology commodities occupy the top lists. Azerbaijan’s economy is not innovation-driven, and the leaders of the country did not pay sufficient attention to the country’s industrialization. Therefore, Baku very much depends on the world to fulfill its demand for manufactured and tech-based products. Its economic well-being is dependent on God’s bestowed abundant natural resource extraction and increasing energy prices. Armenia has more population that lives under the poverty line 24.8% and this ratio for Azerbaijan is less than 6% (Data World Bank, 2024).

The economic overview of Armenia is not better than that of Azerbaijan. This country is not geographically misfortunate but economically poor and backward. It has a small economic size, and its exports are very limited. Among its multi-billion-dollar exports, natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metals, and articles thereof occupy the top list (trendeconomy.com, 2023). However, compared to Azerbaijan, Armenian exports are a little bit more diversified. Armenia exports manufactured products such as electrical machinery and equipment and parts, manufactured tobacco, articles of apparel and clothing accessories, and beverages.

Diversification of export commodities is a good indicator of economic health and future growth. However, in the Armenian case, the situation is complicated. While it can export some non-energy commodities, its value is very limited. Compared to its hostile neighbor, which has an economy about four times larger and exports about six times bigger, this shadows Armenia’s advantages of export diversification. In addition, Armenia imports more than its exports and has a higher debt percentage to GDP than Azerbaijan. While Azerbaijan’s economy is less diversified, it has tremendous energy resources that can be sold to the world market. and abundant wealth to buy up its necessities. Azerbaijan also uses economic weight to outmatch Armenia by buying diplomatic assets and influencing foreign media.

3. Military Buildup and Diplomatic Strength

Military power is one of the key components that determine a country’s competitiveness. It is also one of the main factors in evaluating a country’s independence level. If a country is militarily strong and has a robust arms industry, it will gain more advantages in safeguarding

the peace and security of the state. If a country is weak militarily compared to its adversary, it is more vulnerable to external threats and faces difficulty maintaining territorial integrity and political sovereignty. Even this is true in modern times. Sometimes, international laws and regulations are unable to stop the violations and war between nations worldwide, just like the Armenian occupation of Karabakh in 1988-1994 and the ongoing Russian invasion of Ukraine.

There were ethnic issues between Azerbaijan Turks and Armenians in Karabakh even before the Soviet Union collapsed. The problem continues even after the emergence of independent Azerbaijan and Armenia. While Karabakh was legally an Azerbaijani territory, most of the ethnic Armenians and the Armenian government were not satisfied, and they determined to change the status quo. When the Soviet Union collapsed, both Azerbaijan and Armenia declared independence. Karabakh voted to secede from Azerbaijan and declared the independence of the Karabakh Republic. However, the newly independent Azerbaijan rejected abolishing Karabakh’s self-rule and wants to integrate it fully into the rest of the country (www.polgeonow.com, 2020). The small-scale clash among various groups turned into a full-scale war between Azerbaijan and Armenia. With the support of Russia and Iran, Armenia gained the upper hand and successfully occupied Nagorno-Karabakh.

Figure 2: Azerbaijan and the Armenian conflict over Nagorno-Karabakh

Source: insights.grcglobalgroup.com, 2022.

While Azerbaijan was right to claim the territory by international law, due to its incapability in the military and lack of diplomatic support, it lost the right to struggle against Armenia. There was some support from Turkey and other countries for Baku, but it was very limited and was not enough to change the outcome. The UN Security Council, in its resolutions 822, 853, 874, and 884, demanded that Armenia withdraw its troops immediately from the territories it has occupied in Azerbaijan (Alkan & Mehdizadehyoushanlouei, 2020: 205-210). However, without real international pressure and with the support of some major global and regional powers, Armenia did not want to obey international laws and kept occupying Nagorno-Karabakh. The only option remaining for Azerbaijan to regain its lost territory is to prepare for an armed struggle.

After the war, Azerbaijan lost a large amount of land and thousands of lives, and Azerbaijani Turks in Nagorno-Karabagh even faced genocide (ex. Hocali Genocide in 1992) or were forced to migrate to other parts of Azerbaijan. These bring huge personal and financial burdens and harm to the national pride of Azerbaijan. Baku’s government was also pressured by its people to find a solution to regain its lost territory.

Azerbaijan has done its homework well researching the cause of loss and admitted its weakness. Moreover, they developed a long-term strategy to build up its economy, modernize the army, and buy up broader diplomatic support to regain its lost territory. Azerbaijan exploited its vast natural resources and generated enormous wealth. It converted economic wealth into military assets. Baku buys billions of dollars in cutting-edge military equipment from Israel, Türkiye, and other countries. More than 60% of Azerbaijani weapons imports came from Israel between 2017 and 2020. Azerbaijan purchased a wide variety of drones, missiles, and mortars from Israel between 2010 and 2020 (Saltman, 2023, October 4). Turkey, on the other hand, played a crucial role in training Azerbaijani personnel, providing various assistance, including the use of Bayraktar drones.

Table 3: Azerbaijan and Armenia Military Comparison 2023

Country	Azerbaijan	Armenia
Total Population (million)	10.11	2.77
Available Manpower (million)	5.07	1.68
Active personnel (thousands)	65	45
Reserve Personnel (thousands)	300	210
Defense Budget (billion dollars)	0.632	3.10
Purchasing power (billion dollars)	140	40
Total Aircraft	148	64
Tanks	920	519
Armored Vehicles	29,312	11,896
Total Artillery	486	183
Airports	23	7
Roadways km	24,981	7,700
Railroad km	2,944	780

Source: data.worldbank.org, 2024; Global Firepower.org, 2023.

As shown in the table above, Azerbaijan has an advantage in terms of the quantity of manpower and military personnel. Besides this, Azerbaijan outnumbered both in military equipment of various types and road coverage, which is essential in providing logistics. In addition, Azerbaijan holds a formidable naval power that Armenia lacks due to its landlocked geographic characteristics. This provides Azerbaijan with tremendous advantages in receiving aid, providing logistics, and diplomatic maneuverability in the international arena.

Moreover, Azerbaijan's economic power is many times greater than Armenia's, and its military budget is about five times greater. This enabled the Azerbaijani army to receive more financial support and purchase various high-tech military equipment. According to the Stockholm International and Peace Research Institute, between 2009 and 2018, Azerbaijan's military spending totaled almost \$24 billion, and Armenia spent slightly more than \$4 billion in the same period (Bhutia, 2019: 1). Azerbaijan's source of arms supply varies. Most importantly, Israel and Turkey. Russia and other European countries are formidable arms suppliers to Baku.

Armenia's traditional arms suppliers are mainly Russia and, recently, India. Iran has close historical ties with Armenia and a main strategic alliance with Azerbaijan. Because of the U.S.-led international sanctions on Tehran, Yerevan did not dare to openly buy Iranian arms. The Armenian disadvantage first comes from its very limited defense budget and financial capability to buy the necessary modern equipment. Second, Armenia failed to build a robust arms industry and diversify its military partners. Yerevan's military buying mostly originates from Soviet or

Post-Soviet-Russian types of equipment. Russian military technologies are lagging behind Western counterparts in terms of modernization, and it has also been tested in Ukraine that Russian equipment struggling to cope with cutting edge western technologies. Even Turkish drones and other military supplies that use modern technologies are superior to their Russian counterparts. India provided formidable arms to Armenia. However, its arms technologies also have very close links with Russian technologies, which did not match with the Western counterparts that Azerbaijani gained. And this was in the Karabakh War 27 September 2020 – 10 November 2020.

The 2020 Karabakh War was not only fought between two rival powers. *“In essence, the war was fought between two strategic paradigms, one belonging to the 21st century and the other the remnant of 20th-century military thinking”* (Kasapoğlu, 2021: 3). In just 44 days, Azerbaijan defeated the Armenian army and regained most of its lost territory. The Armenian army equipped with traditional weapons and using outdated military strategies failed to counter the modernized Azerbaijani army equipped with 21st-century technologies such as AI and drones.

As a geographically alienated country, Armenia also failed to gain broader diplomatic support from the world. The Western world, especially the U.S., and Europe remained neutral while there were some criticisms of Azerbaijan. No country in the West was openly involved in the war or stood in solidarity with Yerevan. Russia, which is the most influential power and determining factor among Caucasians, abstained from taking sides in the Nagorno-Karabagh conflict. In the recent one-day war in September 2023, Russia again kept silent, showing unwillingness to participate in the Karabakh War. As a strategic alliance and security guarantor, Russia failed to materialize its support and disappointed Armenia. Possibly, Russia did this to punish Armenia for its pro-Western stance. Pashinyan stated, “We decided to ratify the Rome Statute when it became clear to us that the CSTO and the instruments of the Russian– Armenian strategic partnership were not sufficient to ensure Armenia’s external security”. Russia responded to the ratification as an *“extremely hostile”* step (<https://carnegieendowment.org>, 2023).

Moreover, Russian calculations might come from its involvement in the Ukraine War and turning the main points to struggle against the West. Involving the Azerbaijan–Armenian conflict to risk its relations with both Azerbaijan and Turkey does not serve Moscow’s national interest, especially at this critical time. Iran strongly advocates and supports Armenia. However, with Russian direct involvement, Iran cannot change the result. Despite its concern and interest in maintaining the prewar status quo, it has very limited capability and maneuverability to do so. Iran has been under the Western embargo for several decades, and this adversely affects the modernization of its economy and military. Besides this, most of them are in the north with neighboring Azerbaijan, where over 30 million Azerbaijani Turks live inside Iran. Any Iranian open support for Armenia or direct involvement counter-affects its domestic policy. This necessitates the Iranian government to take precautionary steps.

The country that openly supported and provided arms to Armenia was India. India has a national interest in connecting its economy to Russia and Europe by using both Iranian and Armenian soils. Keeping good relations and building a strategic partnership with Yerevan is

are Delhi's priority in the Caucasian region. Arms export secondary to serve its main strategic goal. In addition, India has concerns about developing relations between Türkiye, Azerbaijan, and Pakistan. Pakistan is India's one of the main adversaries, and they have Kashmir issues. Both Turkey and Azerbaijan support Pakistan on the Kashmir issue against India. Pakistan took sides with Azerbaijan in the Karabakh War. India considers that:

This Turkish–Azerbaijani–Pakistani axis would endanger its grand connectivity project and become more assertive in other regions such as Kashmir, India stepped in to fill the void left by Russia's Ukraine distraction to secure its regional geopolitical and geo-economic interests by striking an arms trade with Yerevan (Tashjian, 2022:1-2).

Thus, India took sides in showing its resistance to Pakistan and its supporters. Resistance to Turkey's imperial aim of establishing a pan-Turkic empire, governed from Ankara, is discernible in the modern-day Caucasus and other parts of Eurasia (Bhan, 2022: 1).

New Delhi's support of Armenia also could not change the outcome of the war and failed to prevent Armenian defeat. Azerbaijan proved its preparedness to quickly defeat rivals and regain lost territories in a very short period. Gaining broader support from friendly countries such as Turkey, Israel, Pakistan, and others also played a significant role in Azerbaijani success.

4. Karabakh Under Azerbaijani Rule

The situation in Karabakh, also formerly known as Nagorno-Karabakh, has been relatively stable since the ceasefire agreement brokered by Russia in November 2020. The conflict between Armenia and Azerbaijan over the region has a long history, and the ceasefire brought an end to the active hostilities. Under the ceasefire agreement, Russian peacekeepers were deployed to the region to monitor the situation and help maintain peace. However, tensions still exist, and there have been occasional reports of ceasefire violations and border incidents.

On September 20, 2023, a day after Azerbaijan launched an armed offensive against Nagorno-Karabakh (also referred to as the third Nagorno-Karabakh war), an ethnic-Armenian enclave inside its borders, a ceasefire took hold. Under its terms, the region's Armenian separatists agreed to surrender and disband, something Azerbaijan has insisted on for some time (www.economist.com, 2023). Since then, Azerbaijan fully controlled the Nagorno-Karabakh region.

After controlling the region, the main task of the Azerbaijani government was to build order and enforce laws to ensure peace and security in the region and population. Baku claimed that *“Work is conducted to enforce law and order in the entire Karabakh region and Azerbaijani police have moved to protect the rights and ensure the security of the Armenian population under Azerbaijan's law”* (The Associated Press, 2023). Because of deep mistrust between Armenian and Azerbaijani communities and fear of ethnic Armenians for their future under Azerbaijani rule thousands of Armenians have already abandoned their homes and many more may decide to flee to Armenia. As of October 3, more than 100,000 people-(more than 80% of its residents) of Nagorno-Karabakh had fled to Armenia, refusing to live under Azerbaijani rule (Martirosyan, 2023: 1).

Efforts are ongoing to find a long-term solution to the conflict, including discussions between Armenia, Azerbaijan, and international mediators. The situation remains complex and delicate, with the need for continued diplomatic efforts to ensure lasting peace and stability in

the region. On January 1, 2024, the Nagorno-Karabakh Republic (NKR), the entity at the heart of the Armenian-Azerbaijani conflict, ceased - officially - to exist (Broers, 2024). The leaders of the Nagorno-Karabakh region failed to achieve their aspirations of statehood, leaving the community to flee in chaos following the 19-20 September fight. According to the observations of the EU Human Rights Commission:

“After the war, security along the international border between Armenia and Azerbaijan remained fragile, with numerous episodes of armed incidents. Constant threats to the life and security of the population living in border villages fueled a sentiment of fear, disrupting their daily lives and undermining the full enjoyment of their human rights. The lack of action to effectively counter the spread of sentiments of hostility, hate speech, and intolerance continued to prevent efforts aimed at promoting peace and reconciliation between the populations affected by the conflict. This combined with the continued lack of a comprehensive approach to dealing with the past and addressing the serious human rights violations committed in the context of the outbreaks of conflict in the 1990s and from 2020 up until today has fueled fear among the population about their safety and respect for their rights.

Since December 12, 2022, the blocking of the Lachin corridor, the only road connecting the Karabakh region with Armenia, disrupted the distribution of essential goods and services leading to the isolation of Karabakh Armenians, who had to start rationing the available resources. There were also frequent cuts of gas supplies to the region during freezing winter conditions (Council of Europe, 2024:2-3).

Since they took control of Karabakh, Azerbaijan kicked off reconstruction projects in this region. Over the past three years, Baku spent over 7 billion dollars on building two airports, renewing roads, and building houses for resettlement (www.trthaber.com, 2023). Besides these, Azerbaijan is trying to improve diplomatic relations with Armenia and other international actors to build lasting peace and safeguard the security and prosperity of the Karabakh region.

Conclusion

During the First Nagorno-Karabakh War in 1988-1994, Azerbaijan lost its territory Nagorno-Karabakh to Russia and Iran-backed Armenia. This greatly affects the geopolitics and security of the Southern Caucasus region. Since then, the Armenian-backed government has taken control of the region, and Russian peacekeeping missions have settled there. Russian presence continued based on an alignment of common interest with Yerevan. However, for Azerbaijan, it brought calamities such as losing a large portion of land, economic loss, human casualties, expulsion from its territory, and harming national pride.

Moreover, the defeat in the First Karabakh War also planted the seeds for future Azerbaijani success in 2020 and 2023. Azerbaijan learned from its defeat that there is no victory without a robust economy and strong army and is determined to prepare to regain its lost territory eventually. Baku exploited immense God-bestowed natural wealth such as oil and natural gas, generating massive wealth. It built its economy, roads, and various types of infrastructure. Baku found the change in military technology and military thinking to invest in future warfare.

Armenia is heavily dependent on Russia for its security rather than focusing on

modernizing its armed forces and building up its national capabilities. Besides this, Armenia is landlocked and has no abundant natural resources. This geopolitical disadvantage also negatively affects its development. On the contrary, Azerbaijan is located near the Caspian Sea, which has abundant natural resources and is considered a center of the crossroads between Central Asian Turkic republics and Turkey, Iran, and Russia. These geopolitical advantages and the richness of natural resources play positive roles in opening up its economy to the world market and developing its economy.

In the past thirty years, Azerbaijan performed well in every arena compared to Armenia economically, diplomatically, and militarily. Moreover, Azerbaijan's population has been increasing faster than Armenia's ratio, up from 2/1 to 3/1 in just three decades. Demography is one of the critical factors in countries' economic progress and military arenas. An abundance of manpower will help countries increase production and provide the necessary personnel for their security. In this case, Armenia lags behind its counterpart Azerbaijan in increasing its population and reducing poverty.

Azerbaijan adopted a pragmatic approach to building diplomatic alliances with various countries, including Türkiye and other Turkic states and Western countries, and tried to keep good relations with Russia for its benefit. At the same time, Baku also diversified its military partners and equipped both NATO and Russian armaments. Türkiye and Israel have played crucial roles in the modernization of the Azerbaijani army.

Armenia pursued a policy without clear diplomatic objectives. Especially in recent years, Yerevan has tried to lean on the Western countries, and this adversely affects its relations with Moscow. Armenia also failed to diversify its economy, diplomacy, and military sources. Since combat and competition between rivals depend on national capabilities, any country that lacks national capabilities cannot reach its political objectives. The Karabakh War in 2020 and 2023 showed that the well-prepared and modernized Azerbaijani army defeated the outdated Armenian army. Moreover, it also shows that the key to success depends on economic strength, diplomatic skills, and military power. A country that relies on other countries to safeguard its national interest will be doomed. As times and situations change, countries' national interests also naturally change. Russia is the most important player in the Caucasus region that can change the outcome, and Armenia, with its unrealistic approach, disappointed Russia. Without Russian help, Armenia could not counterbalance its strong adversary, Azerbaijan. In the Karabakh War, Azerbaijan successfully gained Russian neutrality by pursuing real politics and a pragmatic approach. Baku outperformed Armenia in almost every arena, became successful, and regained the Karabakh region.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur. (Birden fazla yazar varsa doldurulacaktır)

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 1. yazar

Literatür: 1. yazar

Metodoloji: 1. yazar

Sonuç: 2. yazar

1. yazarın katkı oranı: %50. 2. yazarın katkı oranı: %50.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests. (To be filled if there is more than one author)

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 1. author

Literature: 2. author

Methodology: 1. author

Conclusion: 2. author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50.

Reference

- Alkan, N. and Mehdizadehyoushanlouei, M. (2020). Birinci ve İkinci Karabağ Savaşlarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. *UPA Strategic Affairs*, 4 (2),204–227.
- Atasuntsev, A. (2023, October 13). *Long-standing ties between Armenia and Russia are fraying fast. Carnegie endowment.* <https://carnegieendowment.org> adresinden 13.10.2023 tarihinde alınmıştır.
- Azatutyun. (2022, July 27). Remittances to Armenia Soar in 2022. Azatutyun. <https://www.azatutyun.am/a/31962301.html>.
- Bhan, A, (2022, November 1). India's Pinaka export to Armenia positions it against pan-Turkism. <http://20.244.136.131/expert-speak/indias-pinaka-export-to-armenia-positions-it-against-pan-turkism>
- Bhutia, S. (2019, Oct 28). Armenia-Azerbaijan: Who's the big defense spender? EurasiaNet. <https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender>
- Broers, L. (2024, Jan 2). The Nagorno-Karabakh Republic: The life and death of an unrecognized state. EurasiaNet. <https://eurasianet.org/the-nagorno-karabakh-republic-the-life-and-death-of-an-unrecognized-state>.
- Council of Europe. (2024). Observations on the Human Rights Situation of People affected by the Conflict between Armenia and Azerbaijan over the Karabakh region. Commissioner for Human Rights. Strasbourg. RM. <https://rm.coe.int/observations-on-the-human-rights-situation-of-people-affected-by-the-c/1680ae228c>
- Data World Bank. (2024). Poverty headcount ratio at national poverty lines (% of population) - Azerbaijan, Armenia. Data World Bank. <https://data.worldbank.org/>
- Economist. (2023, September 21). Azerbaijan is close to taking control of Nagorno-Karabakh. Economist. <https://www.economist.com/europe/>.
- Gullap, S, and Mellinger, A. (1998). Geography and Economic Development. *International Regional Science Review*, 22(2), 179–232.
- Imranly, K. (2007). Armenia-Azerbaijan conflict: origins and consequences. *World of Diplomacy*, (17), 7-13.
- Jannatov, A. J. (2016). A Brief History of Karabakh and Armenian– Azerbaijani Relations: Before the First Armenian– Muslim Clash (1905-1906). *International Journal of Historical Research*, (1), 51-62.
- Kasapoglu, C. (2021). Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy in the 2020 Nagorno-Karabakh War. *SAM*, (18),1-36.
- Martirosyan, L. (2023, October 9). Displacement of Ethnic Armenians from Nagorno-Karabakh and New Wave of Tensions between Armenia and Russia. FREIHEIT. <https://www.freiheit.org/south-caucasus/displacement-ethnic-armenians-nagorno-karabakh-and-new-wave-tensions-between-armenia>
- Phelps, A. (2022, March 13). Human Rights Abuses from the 2020 Nagorno-Karabakh War. INSIGHTS. <https://insights.grcglobalgroup.com/human-rights-abuses-from-the-2020-nagorno-karabakh-war-2/>
- Polgeonow. (2020, October). Nagorno-Karabakh (Artsakh) Control Map & Timeline. Polgeonow. <https://www.polgeonow.com/2020/10/nagorno-karabakh-artsakh-conflict-map-2020.html> 10.
- Saltman, M. (2023, October 4). As Azerbaijan claims a final victory in Nagorno Karabakh, its arms trade with Israel comes under scrutiny. EDITION. <https://edition.cnn.com/2023/10/04/middleeast/azerbaijan-israel-weapons-mime-intl/index.html>

- Şihaliyev, E. (2023). Iran's Armenia and Azerbaijan Policy: Geopolitical Realities and Comparative Analysis. *Journal of General Turkish History Research. Special Issue for the 100th Anniversary of the Republic of Turkey, Special Issue October*, 329-340.
- Tashjian, Y. (2022, October 15). Why is India arming Armenia against Azerbaijan? THE CRADLE. <https://new.thecradle.co/articles-id/2495>
- The Associated Press. (2023, Oct 02). Azerbaijan moves to reaffirm control of Nagorno-Karabakh as the Armenian exodus slows to a trickle. The Associated Press. <https://apnews.com/article/armenia-azerbaijan-nagorno-karabakh-separatist-4c5983327329e01c8647dffaddc486b6>
- Trendeconomy. (2023, Dec 10). Azerbaijan. TREND ECONOMY. <https://trendeconomy.com/data/h2/Azerbaijan/TOTAL>
- TRT Haber. (2023, November 08). Azerbaycan'ın Karabağ'daki zaferinin üzerinden üç yıl geçti. TRT. <https://www.trthaber.com/haber/azerbaycan/azerbaycanin-karabagdaki-zaferinin-uzerinden-uc-yil-gecti-810895.html>

Türk Mutfağının Gelişiminde Coğrafi İşaret Alma Özelliğinde Olan Geleneksel Yemekler: Özbekistan Örneği

Ümit Sormaz¹ , Mustafa Akturfan²

Öz

Son yıllarda, toplumlar sahip oldukları mutfak kültürünü ve yemekleri korumak ve yaşatmak istemektedirler. Bu amaçla geliştirilen coğrafi işaretleme sistemine birçok ülke başvurarak sahip oldukları yemekleri envanterlerine geçirmek ve bunu özellikle de turizm alanında kullanmak istemektedir. Araştırma, Özbekistan mutfak kültürüne ait yemeklerden coğrafi işaret alabilecek potansiyele sahip olanların belirlenmesini ve turizm profesyonelleri ile yöneticilere coğrafi işaret alabilmeleri için öneriler sunmak amacıyla yapılmıştır. Araştırmada, görüşme tekniği ile Özbekistan'da faaliyet gösteren otel ve restoran işletmeleri yönetici ve işletmecileri ile görüşülerek veriler toplanmıştır. Araştırma sonucunda; işletme yönetici ve işletmecilerinin Özbekistan mutfak kültürüne ait yemeklerden coğrafi işaret alabilecek potansiyele sahip olanları belirlenmiştir. Yemeklerin coğrafi işaret alması, turizm işletmelerinde yer alması turiste tanıtımının sağlanması gibi konularda önerilerde bulunulmuştur. Araştırma, Özbekistan mutfak kültürüne ait yemeklerin coğrafi işaret sistemi maarifeti ile koruma altına alınmasını, turizm açısından tüm dünyaya tanıtılmasını, envanter altına alındığı için orijinal tariflerin gelecek nesillere de bozulmadan aktarılmasını sağlaması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, Gastronomi, Türk Mutfağı, Geleneksel Yemekler, Coğrafi İşaret.

JEL Kodları: L83, Z32, Z33

Traditional Dishes That Have Geographical Signs in The Development of Turkish Cuisine: The Example of Uzbekistan

Abstract

In recent years, societies have wanted to protect and preserve their culinary culture and dishes. Many countries apply to the geographical marking system developed for this purpose and want to include their dishes in their inventory and use them, especially in tourism. The research aims to identify dishes from Uzbekistan's culinary culture that have the potential to receive geographical indications and to offer suggestions to tourism professionals and managers to obtain geographical indications. The research collected data by interviewing managers and operators of hotel and restaurant businesses operating in Uzbekistan using the interview technique. As a result of the research, business managers and operators who have the potential to receive geographical indications from dishes belonging to Uzbekistan's culinary culture have been identified. Suggestions have been made on issues such as getting these dishes geographical indications, including them in tourism establishments, and promoting them to tourists. The research is essential in ensuring that the dishes of Uzbekistan's culinary culture are protected through the geographical indication system, introduced to the whole world in terms of tourism and that the original recipes are transferred to future generations intact, as they are inventoried.

Keywords: Tourism, Gastronomy, Turkish Cuisine, Traditional Dishes, Geographical Indication.

JEL Codes: L83, Z32, Z33

¹Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, usormaz@erbakan.edu.tr; Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Turizm Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, umit.sormaz@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0001-7514-1500.

² Öğr. Gör. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Gastronomi ve Mutfak Sanatları Bölümü, mustafaakturfan@kmu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3918-9894.

Giriş

Yemek insanlığın hayatını sürdürebilmesi için en önemli olgudur. Toplumdan topluma farklılık gösteren yemek alışkanlıkları kültürün bir parçası olup ortaya çıktığı toplumun mutfak kültürünü yansıtmaktadır (Güler, 2010: 24). İnsanların ne yiyeceği, yiyeceği nasıl elde edip ne şekilde pişirdiği, nerede ve ne zaman yiyeceği toplumların mutfak kültürü alışkanlıklarına göre değişmektedir (Birer, 1990: 251). Tarih boyunca geniş bir coğrafyaya hüküm sürmüş olan Türklerin mutfak kültürünün çeşitlenmesi ve zenginleşmesine birçok kültürle yaşanan etkileşim ve sahip olduğu köklü geçmiş katkı sağlamıştır (Girgin, Demir ve Çetinkaya, 2017: 219). Orta Asya'dan göç eden Türkler yerleştikleri yerlere geleneklerini de taşıırken kendi beslenme alışkanlıklarını korumuş ve yeni yemek kültürlerinden etkilenmişlerdir (Demirgöl, 2018: 105). Türk mutfağının gelişimi farklı zaman dilimlerinde gerçekleşen tarihi olaylar ile şekillenmiştir. Orta Asya'da başlayan bu süreç özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde farklı kültürler ile etkileşim sonucu yemeklerin çeşitlenmesine, Cumhuriyet döneminde ise batılı mutfaklarla olan etkileşim ile birlikte yeni tarifler ve yemek hazırlama tekniklerinin geliştirilmiş sonucunda Türk mutfağının modernleştiği bilinmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Türk mutfak kültürünün gelişimi genel anlamda Orta Asya dönemi, İslamiyet öncesi, Anadolu Selçuklu Devleti dönemi, Osmanlı Devleti dönemi ve Cumhuriyet dönemi şeklinde ifade edilmektedir (Demirgöl, 2018: 106; Karaman, 2023: 608). Dünyanın ön plana çıkan mutfakları içerisinde kabul edilen Türk mutfağı ve yemekleri genel olarak değerlendirildiğinde; çeşitli tahıl, sebze ve et ile hazırlanan sulu yemek çeşitleri, çorbalar, zeytinyağlılar, tatlılar ve hamur işleri ile içecekler ve doğal yetişen otlarla hazırlanan yemekler ile yoğurt, pekmez, bulgur ve tarhana gibi sağlıklı yiyecekleri ortaya çıkarmıştır (Aydoğdu ve Mızrak, 2017: 19).

Sınai mülkiyet hakları içerisinde yer alan coğrafi işaret hammadde ve üretimi gibi özellikleri açısından belirli bölgeden kaynaklı olarak ürünü tanımlayan; ünü, kalitesi ya da ürünü meydana getiren diğer özellikler açısından bulunduğu coğrafi bölge ile özdeşleşmiş ve bölgeyi temsil eden ürünler için kullanılmaktadır (Doğanlı, 2020: 528). Genel anlamda coğrafi işaret ürünün yetiştiği veya üretildiği coğrafi bölgenin adından oluşmaktadır. Antep fıstığı, Diyarbakır karpuzu, Malatya kayısı, Çorum leblebisi, Afyon kaymağı, Rus votkası, İsviçre çikolatası ve Fransız peyniri gibi ürünler bu kapsamda örnek olarak verilebilir (Gökovalı, 2007:143; Oraman, 2015: 76). Kültürel mirasların muhafaza edilerek gelecek kuşaklara aktarılması coğrafi işaret tescili ile sağlanmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde coğrafi işaret ürünlerin kayıt altına alınması, korunması, markalaşması, kırsala hareketi yönlendirmesi, istihdam, alt yapı yatırımları, alternatif turizm ve bölgesel kalkınma gibi ticari ve toplumsal faydalar sağlamaktadır (Tanrikulu ve Doğandor, 2021: 228). Coğrafi işaretin temelini 20 Mart 1883 tarihinde imzalanan Paris Sözleşmesi oluşturmaktadır. Lizbon anlaşmasında ise menşe adları ve bu adların korunması ve uluslararası tescili üzerinde durulmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü'nün (World Trade Organization) 1994'te mülkiyet haklarının ticari yönü hakkındaki belgede coğrafi işaret yer alırken 149 ülke tarafından coğrafi işaret sisteminin özel ve ayrı fikri mülkiyet hakkı olup bunun toplumsal olarak kullanılmakta olduğu ifade edilmiştir (Şahin ve Meral, 2012: 89).

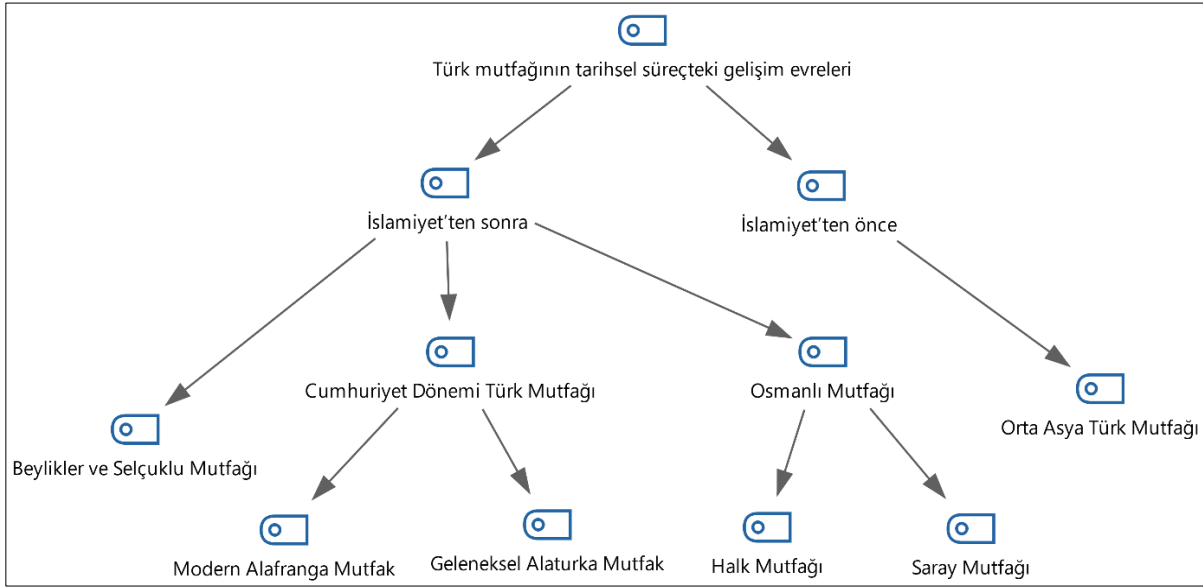
Geçmişten günümüze Özbekistan’da farklı inanışlara sahip çeşitli toplumların yaşaması zengin bir kültürün oluşmasını sağlamış ve bu durum yemek kültürünün olumlu gelişmesini etkilemiştir (Yurt ve Achilova, 2022: 400). Diğer Türk boyları gibi zengin yemek çeşidine sahip Özbek mutfak kültürünün kaynağı Orta Asya Türk mutfak kültürüne dayanmaktadır. Özbek mutfak geleneğinin oluşmasını sağlayan unsurlar arasında gelenek ve görenekler, halkın yaşam tarzı, pişirme teknikleri, ekolojik unsurlar, iklim şartları ve halkın ortak davranışları yer almaktadır (Toygar ve Toygar, 2024). Zengin Özbek mutfağına özgü yiyecekler arasında ekmek, çorba, mantı, pilav, börek, erişte, et yemekleri, tatlılar ve kuruyemişler yer almaktadır (Oğan, 2023: 132).

Bu kapsamda bu çalışmanın amacı; Özbekistan’ a ait yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerinden turizm işletmelerinin menülerinde yer almasının belirlenmesi ve bu ürünlerden coğrafi işaret alabilme potansiyeline sahip olanların tespit edilmesi amacı ile yürütülmüştür. Araştırma, Özbekistan mutfak kültürüne ait yemeklerin coğrafi işaret sistemi maarifeti ile koruma altına alınması açısından önem taşımaktadır. Coğrafi işaret sistemi ile koruma altına alınan bu yemekler ülkenin kültür envanterine de gireceği için ülkenin yurt içi ve özellikle de yurt dışında tanıtım yüzü olacaktır. Dolayısıyla, turizm sektöründe hizmet veren ve bünyesinde yiyecek ve içecek hizmetleri yürüten işletmeler coğrafi işaret alan bu yemeklere menülerinde yer vereceklerdir. Bu durum, yerel halkında aynı zamanda bu yemekleri daha fazla tüketmeleri ve yeni neslin geleneksel yemekler ile tanışıp damak tadının bu yönde gelişerek sağlıklı beslenmelerine yardımcı olacaktır. Ayrıca, araştırmanın sonucunda envanter altına alınan bu yemekler orijinal tarifeleri ile gelecek nesle aktarılacaktır. Bu şekilde, Özbekistan’a ait bu yemekler unutulmaya yüz tutmayacaktır. Tüm bu sonuçlar ile Özbekistan kültürü ve mutfağı doğrudan olumlu bir şekilde etkileniyor gözükse de dolaylı olarak da Türk mutfağı ve Türk mutfak kültürü olumlu olarak etkilenecektir. Bu tarz çalışmalar ve araştırmalar Türk mutfağının ve Türk mutfak kültürünün yaşatılması ve yayılması için önem arz etmektedir.

1. Literatür Taraması

Türk mutfağı yüzyıllar içerisinde göstermiş olduğu gelişme sonucu kendine özgü üslubu ile ün kazanmış bir mutfaktır. Türk mutfağını tanıyabilmek için yiyecek çeşitleri, sofranın düzeni, pişirme ve saklama yöntemleri gibi konuların incelenmesi gerekmektedir (Halıcı, 1990: 4). Geçmişten günümüze beslenmeye önem vermiş olan Türklerin yaşadıkları coğrafya, yaşam şekilleri, beslenme alışkanlıkları ve etkileşim içerisinde oldukları toplumlar yemek kültürlerini ve mutfaklarını etkilemiştir (Kızıldemir, Öztürk ve Sarıışık, 2014: 191). Türk mutfak kültürünün tarihsel süreçteki gelişim evreleri farklı şekillerde açıklanmasına rağmen, genel anlamda İslamiyet’ten önce ve sonra olmak üzere iki dönemde incelenmektedir (Solmaz ve Dülger Altın, 2018: 110). Tarihsel süreçteki Türk mutfağının gelişim evreleri Şekil 1’de belirtilmiştir.

Şekil 1: Türk Mutfağının Tarihsel Süreçteki Gelişim Evreleri

Kaynak: Solmaz ve Dülger Altıner, 2018: 111.

Bu bağlamda ilgili alan yazın incelendiğinde Türk mutfağının tarihsel süreçteki gelişim evrelerini konu edinen bazı çalışmalar arasında Birer (1990), Karaman (2023), Durlu Özkaya ve Cömert (2017), Kızıldemir vd., (2014), Güler (2010), Cığerim (2001), Akın, Özkoçak ve Gültekin (2015) yer aldığı görülmektedir. Araştırmalar incelendiğinde geçmişten günümüze Türk mutfağında kullanılan araçlar, yiyecek ve içecekler, sunuş şekilleri, önemli gün ve gecelerde gerçekleşen ritüeller, saklama yöntemleri, Türk mutfağının gastronomi turizmindeki önemi vb. konuların üzerinde durulduğu görülmektedir.

Coğrafi koşulların ortaya çıkardığı zengin ürün çeşitliliğinin dünya ticaretinde meydana gelen gelişmeler ışığında coğrafi işaret ile korunması önem kazanmaktadır. Coğrafi işaret doğal ortam, geleneksel üretim ve kültürel değerler ışığında meydana gelen yerel ürünlerin korunmasını, desteklenmesini ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamaktadır (Çalışkan ve Koç, 2013: 210). Coğrafi işaret “*Belirgin bir niteliği, ünü veya diğer özellikleri bakımından kökenin bulunduğu yöre, alan, bölge veya ülke ile özdeşleşmiş ürünü gösteren işaret*” olarak tanımlanmaktadır (ci.turkpatent.gov.tr, 2024). Coğrafi işaret sistemi, mahreç işareti ve menşe adı olarak ikiye ayrılırken menşe adı ile tescillenen ürünler ortaya çıktıkları bölge dışında üretilemezken; mahreç işareti ile tescillenen ürünler diğer bölgelerde de üretilebilir (Gökovalı, 2007: 144). Geleneksel yöntemlerle üretilen yerel ürünlerin tescillenmesi, tanıtılıp pazarlanması ve turizm gibi ekonomik değere sahip sektörel ürünlere dönüştürülmesi kapsamında coğrafi işaret önem arz etmektedir (Yenipınar, Köşker ve Karacaoğlu, 2014: 20). Bu bağlamda ilgili alan yazın incelendiğinde coğrafi işaret ve Türk mutfağını konu edinen bazı çalışmalar arasında Çolakoğlu ve Sarıışık (2023), Çekal ve Aslan (2017), Özbey ve Köşker (2021), Sabur ve Güneş (2024), Yılmaz ve Yılmaz (2022), Ercelep ve Akdemir (2022), Uslu (2024) yer aldığı görülmektedir. Araştırmalar incelendiğinde Türk mutfak kültüründe yer alan yiyecek ve içeceklerin coğrafi işaret ile tescillenmesi ve bu ürünlerin özellikleri ile coğrafi işaret ile tescillenen ürünlerin turistik destinasyonların tanıtımında çekicilik unsuru olarak kullanılması gibi konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir.

Orta Asya'da yer alan Özbekistan; Kazakistan, Kırgızistan, Afganistan, Tacikistan ve Türkmenistan ile komşu olup denize kıyısı bulunmamaktadır. Tarihsel birikim, iklim, coğrafi şartlar ve komşu ülkeler ile olan etkileşim sonucu oluşan Özbek mutfağı kendine özgü yemek pişirme biçimlerine sahiptir. Bu yemek pişirme biçimi Özbek mutfağı olarak tanımlanmaktadır (Oğan, 2023: 128). Özbek mutfağının en tanınmış yemekleri arasında yer alan Özbek pilavında et parçaları, pirinç, rendelenmiş soğan ve havuç gibi yiyecekler kullanılırken Özbek mutfağında mısır, maş fasulyesi, bezelye, nohut, pirinç, buğday ve soya fasulyesi gibi hububatlar; safran, kimyon ve kişniş gibi baharatlar; koyun, keçi ve sığır yağı gibi hayvansal yağlar ile susam, pamuk ve keten gibi bitkisel yağlar; karpuz, kavun, şalgam ve soğan gibi meyve ve sebzeler yer almaktadır (Yurt ve Achilova, 2022: 400). Özbek mutfağına ait bazı yiyecekler Tablo 1'de belirtilmiştir.

Tablo 1: Özbek Mutfağına Ait Bazı Yiyecekler

Yemek Grupları	Yemek Adları
Ekmek	Nan, Patry, Lepyoshka (pide türü) vb.
Çorbalar	Sümelek, Shurbo, Maş horda çorbası
Mantılar	Özbek mantısı, Çeçüre
Pilavlar	Özbek pilavı, Shavla
Börekler	Samsa, Hasip
Erişteler	Lag'man, Ev makarnası
Et yemekleri	Buhara, Gucdüyan kebabı, Narın ve kazı sucuğu
Tatlılar	Reçel, Çakçak tatlısı, Helva, Çöl kavunu, Karpuz, Medeva
Kuruyemişler	Kurutulmuş meyveler

Kaynak: Oğan, 2023: 132.

Kendi mutfağına has özelliklerini yüzyıllar boyunca bölgesel farklılıklarıyla zenginleştiren Özbek mutfağında aynı yemeğin farklı bölgelerde farklı çeşitlerinin olması Özbek mutfağının iç özellikleri sayesinde zenginleşmesine katkı sağlamıştır (Yurt ve Achilova, 2022: 401). Sıcak iklime sahip Özbekistan'da içecekler önemli olup ana içecek olarak çay yer alırken çayın birçok çeşidi de bulunmaktadır. Çay ile birlikte süt, ayran, komposto ve şerbet çeşitleri önemli içecekler arasında yer almaktadır (uzbekistan.travel/tr, 2024).

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Amacı ve Modeli

Araştırma, Özbekistan' a ait yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerinden turizm işletmelerinin menülerinde yer almasının belirlenmesi ve bu ürünlerden coğrafi işaret alabilme potansiyeline sahip olanların tespit edilmesi amacı ile yürütülmüştür. Araştırmada veri toplama aşamasına başlamadan önce Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'nun 26.04.2024 tarih ve 07 toplantısında alınan 174 Karar Sayısı ile etik kurul izni alınmıştır. Araştırmada; nitel araştırma yöntemlerinden görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme, sosyal bilimlerle özdeşleştirilen nitel araştırmalarda sıklıkla yararlanılan bir veri toplama tekniğidir (Akman Dömbekci ve Erişen, 2022: 143; Punch, 2005: 215-216). Katılımcı kişilerin düşünce, tutum, tecrübe, duygu ve şikayetlerinin anlaşılmasında etkili bir teknik olan görüşme (Sevecan ve Çilingiroğlu, 2007: 2) ulaşılması hedeflenen verilerin elde edilmesine yönelik tüm çabaları içermektedir (Türnüklü, 2000: 544). Araştırmada, katılımcıların demografik bilgileri, mesleki bilgileri, işletmeye

yönelik bilgiler ile işletmelerde uyguladıkları menülere ve içeriklerine dair verilere gibi derinlemesine bilgilere ulaşabilmek için görüşme yöntemi uygulanmıştır.

2.2. Evren ve Örneklem

Araştırmada evreni, Özbekistan ülkesinde faaliyet gösteren otel ve restoran işletmeleri oluşturmaktadır. Son yıllarda, Orta Asya’da turistlerce cazip bir destinasyon hâline gelen ülkede her geçen yıl turist sayısı artmaktadır. Bu durum, ülke turizmi ve ekonomisi için çok cazip sonuçlar doğursa da yerel kültüre zarar verebilmektedir. Zarar gören kültürel öğelerden biri de mutfak kültürü ve yemeklerdir. Bu nedenle, araştırmada da evren Özbekistan ülkesinde turizm işletmeleri olarak alınmıştır.

Bir topluma ait yemeklerin en güzel ve önemli bir şekilde tanıtımının yapıldığı yer yerli ve yabancı turistlere yönelik hizmet veren turizm işletmeleridir. Ancak, Özbekistan’ın çok geniş bir coğrafyaya sahip olması, talebin çok olduğu yerli ve yabancı turist sayısını karşılayabilecek nitelik ve nicelikte işletme sayısının olması nedeni ile örneklem sınırlanmıştır. Özbekistan’ın turistik mekanlarının ve turizm işletmelerinin daha yoğun olduğu için turistlerce de daha çok tercih edilen destinasyonlar olan Taşkent, Semerkant, Buhara ve Hive şehirlerinde faaliyet gösteren otel ve restoran işletmeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda, bu illerde faaliyet gösteren ve araştırmaya katılmaya gönüllü 60 işletme örneklemini oluşturmuştur. Nitel araştırmalar için önerilen örneklem büyüklüğünün en az 15 olması gerektiğinden (Mason, 1996) araştırmada ulaşılan katılımcı sayısının (n: 60) araştırmanın değerlendirilmesi için yeterli olduğu görülmüştür.

2.3. Veri Toplama Aracı ve Teknikleri

Araştırmada veriler, daha önceki çalışmalarda (Madenci ve Sormaz, 2021; Yılmaz vd. 2021) kullanılan sorulardan hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu turizm işletmeleri yöneticileri ya da işletmecilerine yöneltilmiştir. Görüşmeler, katılımcıların görev yaptıkları işletmelerde, kendilerinin uygun gördükleri zamanlarda araştırmacılar tarafından yüz yüze olacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Görüşme süreleri 25 (min) – 63 (max) dakika sürmüş, ortalama ise 32 dakikada gerçekleşmiştir.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırmada, ilk aşamada literatürde Özbekistan’a ait geleneksel yemekler belirlenmiştir. İkinci aşamada; elde edilen veriler işletmeler bazında uygulanan menülerde yer verilen yöresel yemekler şeklinde kategorize edilmiştir. Bu şekilde; işletmelerin menülerinde Özbekistan’a ait geleneksel yemeklerden hangilerinin ve ne sıklıkta menülerde yer verildiği bilgisine ulaşılmıştır.

3. Bulgular

Araştırmaya katılan turizm işletmeleri yöneticisi ve işletmecilerine ait demografik bilgiler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Demografik Bilgiler

	n	%
Cinsiyet		
Kadın	24	40.0
Erkek	36	60.0
Yaş		
18-25 yaş	2	3.3
26-35 yaş	10	16.7
36-45 yaş	19	31.7
46-55 yaş	23	38.3
56-65 yaş	6	10.0
Çalıştığı Pozisyon		
Genel Müdür	2	3.3
Gene Müdür Yardımcısı	6	10.0
İşletme Müdürü	22	36.7
Yatırımcı	11	18.3
Departman Müdürü	19	31.7
Sektörde Tecrübesi		
10 yıldan az	16	26.7
10-20 yıl	21	35.0
21-30 yıl	13	21.6
31 yıl ve daha fazla	10	16.7
TOPLAM	60	100.0

Katılımcıların %40.0'nin kadın ve %60.0'nin erkek olduğu, %38.3'ünün 46-55 yaş aralığında ve %35.0'nin sektörde 10-20 yıl tecrübeye sahip olup %36.7'sinin işletme müdürü olarak görev yaptığı belirlenmiştir (Tablo 2).

Araştırmaya katılan turizm işletmeleri yönetici ve işletmecilerinin görev yapmakta oldukları turizm işletmelerine ait bilgiler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: İşletmelerin Genel Bilgileri

	n	%
İşletme Türü		
5 yıldızlı otel	4	6.7
4 yıldızlı otel	13	21.7
3 yıldızlı otel	15	25.0
Yöresel restoran	5	8.3
Geleneksel restoran	8	13.3
Etnik restoran	4	6.7
Delüks restoran	11	18.3
İşletmenin Sahiplik Yapısı		
Bağımsız	32	53.4
Ulusal zincire bağlı	23	38.3
Uluslararası zincire bağlı	5	8.3
İşletmenin Şube Sayısı		
Şubesi yok	27	45.0
1-3 şube	15	25.0
4-9 şube	11	18.3
10 şubeden fazla	7	11.7
TOPLAM	60	100.0

İşletmeler değerlendirildiğinde; %25.0'nin 3 yıldızlı otel işletmesi, %21.7'sinin 4 yıldızlı otel işletmesi ve %18.3'ünün delüks restoran olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, işletmelerin %53.4'ünün bağımsız ve %38.3'ünün ulusal zincire bağlı işletmeler olduğu, %45.0'nin şubesinin olmadığı belirlenmiştir (Tablo 3).

Araştırmaya gönüllü olarak katılan işletmelerin personel ve yönetim bilgileri Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4: Personel ve Yönetim Bilgileri

	n	%
Personel Sayısı		
10 personelden daha az	30	50.0
10-49 personel	18	30.0
50-99 personel	10	16.7
100 ve daha fazla personel	2	3.3
İşletmenin Hizmet Verdiği Yıl		
1-5 yıl	25	41.7
6-15 yıl	18	30.0
15-30 yıl	13	21.7
30 yıldan daha fazla	4	6.6
Yönetim Şekli		
İşletme yatırımcısı	13	21.7
İşletme müdürü	28	46.7
Departman amiri	19	31.6
TOPLAM	60	100.0

İşletmelerin personel ve yönetim bilgileri incelendiğinde; %50.0'ının kendi bünyesinde 10 personelden daha az sayıda personel istihdam ettiği, %41.7'sinin 1-5 yıl turizm sektöründe hizmet vermekte olduğu ve %46.7'sinin işletme müdürü tarafından yönetildiği tespit edilmiştir (Tablo 4). Araştırmaya katılan işletmelerin işletme faaliyet bilgileri tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5: İşletmelerin Faaliyet Bilgileri

	n	%
En Çok Uygulanan Servis Yöntemi		
A'la Carte	34	56.7
Açık büfe	2	3.3
Banquette menü	16	26.7
Hepsi	8	13.3
İşlemeyi Tercih Eden Misafir Profili		
Yerli misafir	15	25.0
Yabancı misafir	36	60.0
Hem yerli hem yabancı misafir	9	15.0
Yabancı Turistlerin Mutfak Tercihi		
Geleneksel Özbek mutfağı	39	65.0
Dünya mutfağı	5	8.3
Hem Özbek hem de dünya mutfaklar	16	26.7
Yerli Turistlerin Mutfak Tercihi		
Geleneksel Özbek mutfağı	31	51.7
Dünya mutfağı	11	18.3
Hem Özbek hem de dünya mutfaklar	18	30.0
TOPLAM	60	100.0

İşletmelerin faaliyet bilgileri incelendiğinde; restoran işletmelerinde, otel işletmelerinin bünyesinde bulunan restoranında ve işletmenin bünyesinde hizmet veren diğer servis alanlarında en çok A'la Carte servis yönteminin uygulandığını (%56.7), işletmelerin yabancı turistlerce tercih edilmekte olduğunu (%60.0), işletmeyi tercih eden yabancı turistlerin geleneksel Özbek mutfağı yemeklerini tercih ettiği gibi (%65.0) işletmeyi tercih eden yerli turistlerin de geleneksel Özbek mutfağı yemeklerini tercih ettiği (%51.7) bulgulanmıştır (Tablo 5).

Otel işletmelerinin uyguladıkları menülerde yer verilen yöresel yemekler incelendiğinde; salatalardan “*şakarob*” (%56,3), çorbalardan “*maşhurda*” (%71.9), hamur işlerinden “*mantı*” (%75.0), ana yemeklerden “*shasklik*” (%78.1), pilavlardan “*fergana pilavi*” (%78.1), tatlılardan “*halva*” (%75.0) ve içeceklerden “*katık*” (%62.5) yaygın olarak bulunduğu belirlenmiştir (Tablo 6).

Restoran işletmelerinin uyguladıkları menülerde yer verilen yöresel yemekler incelendiğinde; salatalardan “*şakarob*” (%75,0), çorbalardan “*Sho’rva*” (%57.1), hamur işlerinden “*somsa*” (%78.6), ana yemeklerden “*shasklik*” (%71.4), pilavlardan “*fergana pilavi*” (%67.9), tatlılardan “*halva*” (%60.7) ve içeceklerden “*katık*” (%50.0) yaygın olarak sunulduğu tespit edilmiştir belirlenmiştir (Tablo 7).

Sonuç

Son yıllarda, ülkelerin ekonomisinde önemli katkılar sağlayan turizm sektörü, yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerinin tanıtımına yönelmeye başlamıştır (Orhan, 2010: 243). Turizm sektöründe yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemekler gastronomi turizminin önemli bir unsuru haline gelmiş (Hazarhun ve Tepeci, 2018: 371). Bu nedenle, destinasyonlarda turizm işletmeleri, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları gibi kurum ve kuruluşlar ile yerel esnaf, yerel halk ve diğer turizm paydaşları yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerin korunması, yaşatılması, geliştirilmesi, ulusal ve uluslararası boyutta reklam ve tanıtım faaliyetleri ile tanıtımı ve pazarlanması için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Coğrafi işaret ve tescil bu girişimlerden biridir.

Destinasyonlar, sahip oldukları yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerin coğrafi işaret olarak hem bölgelerine ait ürünleri tescillemiş olmakta hem de bu ürünlerin yaşatılması ve geliştirilmesinde belli bir standardın yakalanmasını hedeflemektedir. Sağlanacak standart ile turistik ürünlerin kalitesinin artması ve misafir memnuniyetinin de yakalanması sağlanacaktır. Bu açıdan, gastronomi ürünlerinin de coğrafi işaret olarak üretim standardının sağlanması önemlidir. Araştırmada, Özbekistan ülkesinin sahip olduğu geleneksel gastronomi ürünlerinin turizm işletmeleri menülerinde uygulanma sıklığının belirlenmesi ile coğrafi işaret alabilecek potansiyel ürünlerin önerilmesi amaçlanmıştır.

Birçok açıdan destinasyona katkı sağlayan yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerin turizm sektörüne kazandırılması ile ilgili akademik çalışmalar yürütülmüştür. Özbekistan’ın sahip olduğu yerel gastronomik ürün ve geleneksel yemeklerin turizm sektörüne kazandırılması, bunun için de coğrafi işaret olarak tescillenmesi için yetkili kurum ve kuruluşlara öneriler sunulmasını amaçlayan araştırmada katılımcılardan edinilen veriler yorumlanmıştır. Araştırma kapsamında; 32’si otel (%53.3) ve 28’i restoran (%46.7) olmak üzere Özbekistan’ın farklı illerinde hizmet veren toplam 60 işletme (%100.0) ile görüşülmüştür.

Araştırma sonucunda; otel ve restoran işletmeleri menülerinde ortak olarak salatalardan “*şakarob*”, ana yemeklerden “*shasklik*”, pilavlardan “*fergana pilavi*”, tatlılardan “*halva*” ve içeceklerden “*katık*” gastronomi ürünlerinin sıklıkla uygulandığı ve Özbekistan ülkesi için coğrafi işaret alabilecek geleneksel ürünleri oldukları bulgulanmıştır. Ayrıca; işletmeler açısından farklı uygulamalar çıksa da çorbalardan “*maşhurda*” ve “*Sho’rva*”, hamur işlerinden

“*mantı*” ve “*somsa*” gastronomi ürünlerinin uygulandığı, Özbekistan ülkesi için coğrafi işaret alabilecek potansiyele sahip geleneksel ürünleri oldukları belirlenmiştir. Sormaz, Alimov ve Akturfan (2024) Almatı’da yürüttükleri çalışmada; Almatı’da hizmet veren turizm işletmelerinin menülerini incelemiştir. Araştırma sonucunda; menülerde Kazak mutfağına ait olup coğrafi işaret alma potansiyeline sahip 2 salata, 3 çorba, 5 hamur işleri, 4 ana yemek, 3 geleneksel ürün, 1 pilav, 1 tatlı ve 3 içeceğin yer aldığını, diğerlerinin ise uluslararası mutfaklara ait olduğunu belirlemiştir. Turganbayeva, Samatova, Yılmaz ve Sormaz (2023). Bişkek şehrinde restoran işletmelerinin menüleri üzerinde yürüttükleri çalışmada; turizm işletmeleri menülerinde geleneksel Kırgız mutfağına ait olup coğrafi işaret alma potansiyeline sahip yemeklerden 4 çorba, 7 ana yemek, 6 hamur işleri ve 5 pilav ve makarna çeşidi olduğunu belirlenmiştir.

Araştırma sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda Özbek mutfağına ait yerel ürün ve geleneksel yemeklerin coğrafi işaret alması hususunda şu öneriler geliştirilebilir;

Yerli ve yabancı turist bakımından bölgede söz sahibi ülke olan Özbekistan’da yerel ürünler ve geleneksel yemeklerin sunulduğu daha fazla turizm işletmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

İşletmelere daha çok yabancı turistik geldiği belirtilmiştir (%60.0). Bu nedenle, işletmelerde servis edilen geleneksel Özbek mutfağı yemeklerinin sayısının ve niteliğinin artırılması gerekmektedir.

İşletmelere yabancı turistlerin daha fazla geldiği göz önüne alındığında, işletmelerin yönetim şeklinin işletme yatırımcısı (%21.7) ya da işletme müdür (%46.7) değil, işletmede hizmet kalitesini arttıracak olan departman müdürleri yöntemine geçmeleri gerekmektedir.

Ülkenin turizm ile ilgili bakanlığı ya da kurumları başta olmak üzere turizm ile ilgili tüm devlet kurumları ve özel teşebbüs işletmeler geleneksel Özbek mutfağı yemeklerinin tescillenmesi için coğrafi işaret almasına yönelik çalışmalar yürütmelidir.

Alınan coğrafi işaretli ürünlerin bölgede hizmet veren turizm işletmelerinin menülerinde yer verilmesi için gerekli teşvikler yapılmalıdır.

Tablo 6: Otel İşletmelerinde Uygulanan Menülerde Yer Verilen Yöresel Yemekler

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	TOPLA M	%	
Salatalar																																			
Şakarob			X		X		X			X			X		X		X			X	X	X	X	X	X	X		X		X	X	18	56.3		
Açık-Çuçuk			X		X								X							X	X	X	X	X	X	X							7	21.9	
Çorba																																			
Kaynatma			X		X		X					X	X		X	X	X		X									X			X	X	12	37.5	
Çorba			X		X						X	X		X	X	X				X					X	X							13	40.6	
Hoplama			X		X				X	X	X			X	X	X				X				X	X		X	X					20	62.5	
Mastava			X	X	X		X		X	X	X	X	X	X	X	X			X			X	X	X	X	X	X		X					23	71.9
Maşhurda			X	X	X		X		X	X	X	X	X	X	X	X		X			X	X	X	X	X	X	X		X					23	71.9
Mahora			X		X						X			X				X			X	X	X			X		X					11	34.4	
Sho'rva			X	X	X		X		X	X	X			X	X					X	X			X			X	X					14	43.8	
Hamur İşleri																																			
Mantı		X	X	X		X		X			X	X		X		X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	24	75.0	
Xonim		X		X		X					X			X		X			X		X	X	X		X	X	X		X				16	50.0	
Barak		X		X		X					X			X					X		X			X		X	X						11	34.4	
Lag'mon		X	X	X		X	X	X			X	X		X	X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X		X				22	68.8	
Gumma		X		X		X								X					X	X	X	X	X	X	X	X	X		X				13	40.6	
Somsa		X		X		X					X			X		X				X	X			X	X	X	X	X					12	37.5	
Ana Yemek																																			
Hasip		X		X	X	X				X		X									X	X		X	X			X		X	X	13	40.6		
To'y Kebab		X		X							X					X					X			X				X		X	X	8	25.0		
Shasklik		X	X		X	X	X			X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	25	78.1	
Kazan Kebab		X	X		X	X	X			X	X	X		X	X	X			X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	20	62.5		
Çiğer Kebab				X	X	X				X	X			X	X			X			X						X					X	12	37.5	
Tandır Kebab		X		X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X					X	21	65.6
Behi Dolma		X	X		X	X				X	X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X		X				20	62.5	
Çuçvara		X		X		X				X		X		X		X				X	X		X	X	X	X	X					X	X	13	40.6
Djiz Biz		X		X	X		X			X	X		X	X		X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X				17	53.1	
Pilavlar																																			
Toy Oşi		X		X		X	X			X		X		X	X	X							X		X	X		X				15	46.9		
Fergana Pilavı		X	X		X		X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X		X		X	X	25	78.1
Tatlılar																																			
Paşmak		X	X			X				X		X		X					X		X		X			X		X					12	37.5	
Halva		X	X		X	X	X			X	X	X	X	X	X	X			X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X	X			24	75.0
İçecekler																																			
Katik		X	X		X	X	X			X	X		X	X		X			X	X		X	X	X	X	X	X					X	20	62.5	
Ayran				X		X	X			X		X		X				X		X				X	X	X		X				X	9	28.1	
Şerbet		X	X		X		X			X		X		X	X	X		X		X		X	X	X	X	X	X		X				18	56.3	

Tablo 7: Restoran İşletmelerinde Uygulanan Menülerde Yer Verilen Yöresel Yemekler

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	TOPLAM	%
Salatalar																														
Şakarob	X		X		X		X	X		X	X	X	X	X		X	X	X	X	X		X		X	X	X	X	X	21	75.0
Açık-Çuçuk	X			X				X		X				X								X							6	21.4
Çorba																														
Kaynatma	X		X				X		X	X						X										X			7	25.0
Çorba														X				X											6	21.4
Hoplama				X			X		X					X			X				X			X					11	39.3
Mastava	X				X				X			X		X			X			X		X		X			X		15	53.6
Maşhurda	X			X		X		X		X	X	X	X	X	X	X		X				X	X		X		X		4	14.3
Mahora			X			X					X	X	X	X	X	X						X							4	14.3
Sho'rva	X		X			X	X	X			X	X	X	X	X	X						X	X		X		X		16	57.1
Hamur İşleri																														
Mantı	X			X	X		X	X	X	X	X	X	X			X	X	X				X		X	X	X	X	X	20	71.4
Xonim		X		X	X	X	X				X	X							X			X		X		X			11	39.3
Barak			X				X					X								X						X			5	17.9
Lag'mon	X		X		X		X		X	X	X		X		X	X	X		X				X	X	X		X		16	57.1
Gumma	X			X							X				X		X				X			X		X		X	7	25.0
Somsa	X	X		X		X	X		X	X	X	X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	22	78.6
Ana Yemek																														
Hasip			X					X						X			X	X								X			6	21.4
To'y Kebab			X				X			X			X				X		X		X		X			X			9	32.1
Shasklik	X	X	X	X			X	X		X	X	X	X	X	X				X	X	X		X	X	X	X		X	20	71.4
Kazan Kebab		X				X			X				X	X			X				X			X					8	28.6
Ciğer Kebab	X				X			X		X		X	X	X					X							X	X		10	35.7
Tandır Kebab	X		X	X				X			X				X		X		X		X	X				X	X	X	15	53.6
Behi Dolma	X				X					X			X			X					X		X						7	25.0
Çuçvara	X			X			X			X		X	X		X				X	X	X		X	X			X	X	14	50.0
Djiz Biz									X						X				X										3	10.7
Pilavlar																														
Toy Oşi	X				X				X			X	X					X			X				X			X	9	32.1
Fergana Pilavı	X			X	X	X		X	X			X	X	X	X	X		X	X	X	X			X	X	X		X	19	67.9
Tatlılar																														
Paşmak		X	X				X			X			X											X					6	21.4
Halva			X			X	X		X		X	X	X	X			X				X	X	X		X	X	X	X	17	60.7
İçecekler																														
Katik				X				X				X		X		X		X		X		X				X		X	10	35.7
Ayran			X				X			X						X					X		X			X		X	8	28.6
Şerbet	X					X		X		X		X		X		X	X			X			X	X	X	X		X	14	50.0

Extended Abstract

The development of Turkish cuisine has been shaped by historical events that took place in different periods. It is known that this process, which started in Central Asia, led to the diversification of dishes as a result of interaction with different cultures, especially during the Ottoman Empire, and that Turkish cuisine modernized as a result of the development of new recipes and food preparation techniques together with interaction with western cuisines during the Republic period. The development of Turkish culinary culture throughout the historical process is generally expressed as the Central Asian period, the pre-Islamic period, the Anatolian Seljuk State and principalities period, the Ottoman Empire period, and the Republic period (Demirgöl, 2018; Karaman, 2023). The preservation of cultural heritage and its transfer to future generations is ensured through geographical indication registration. When evaluated in this context, geographical indication provides commercial and social benefits such as regi

The interview technique, one of the qualitative research methods, was used.) In the research, the interview method was applied to obtain in-depth information such as demographic information of the participants, professional information, information about the business, and data about the menus and contents they apply in the businesses. The research universe consists of hotel and restaurant businesses operating in Uzbekistan. However, the sample size is limited because Uzbekistan has a vast geography, and there are not enough businesses in the country to meet the demand and the number of local and foreign tourists. It was limited to hotels and restaurants operating in Tashkent, Samarkand, Bukhara, and Khiva, where tourist places of Uzbekistan are more dense. In this context, the research sample consisted of 60 businesses operating in these provinces and volunteering to participate. The semi-structured interview form prepared for the research was directed to managers or operators of tourism businesses. The inte

It was determined that 40.0% of the participants were female and, 60.0% were male, 38.3% were between the ages of 46-55, 35.0% had 10-20 years of experience in the sector, and 36.7% worked as business managers. When the businesses were evaluated, it was determined that 25.0% were 3-star hotels, 21.7% were 4-star hotels, and 18.3% were deluxe restaurants. In addition, it was determined that 53.4% of the businesses were independent, 38.3% were affiliated with a national chain, and 45.0% had no branches. When the personnel and management information of the businesses were examined, it was determined that 50.0% of them employed less than ten personnel, 41.7% of them had been serving in the tourism sector for 1-5 years, and a business manager managed 46.7%. When the activity information of the businesses is examined, it is found that the A'la Carte service method is mainly applied in the restaurants, restaurants within the hotel businesses, and other service areas within the business; the businesses are preferr

As a result of the research, It was found that gastronomy products such as "*shakarob*" from salads, "*shasklik*" from main dishes, "*fergana pilaf*" from pilafs, "*halva*" from desserts, and "*katik*" from beverages are frequently used in hotel and restaurant menus and are traditional products that can receive geographical indication for the country of Uzbekistan. In addition, although there are different applications from the businesses, it has been determined that the gastronomy products of "*mashurda*" and "*Sho'rva*" from soups, "*manti*" and "*somsa*" from

pastries are applied and are traditional products that have the potential to receive geographical indication for the country of Uzbekistan. In a study conducted on the menus of restaurant establishments in the city of Bishkek, it was determined that there were four soups, seven main courses, six pastries, and five types of rice and pasta in the menus of tourism establishments that belong to the traditional Kyrgyz cuisine and have the potential to receive geographical.

Çıkar Beyanı: Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Etik Beyanı: Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti hâlinde Artvin Çoruh Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkısı: Yazarların katkısı aşağıdaki gibidir;

Giriş: 2. yazar

Literatür: 2. yazar

Metodoloji: 1. yazar

Sonuç: 1. yazar

1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50.

Conflict of Interest: The authors declare that they have no competing interests.

Ethical Approval: The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the case of a contrary situation, Artvin Coruh University International Journal of Social Sciences has no responsibility, and all responsibility belongs to the study's authors.

Author Contributions: author contributions are below;

Introduction: 2. author

Literature: 2. author

Methodology: 1. author

Conclusion: 1. author

1st author's contribution rate: %50, 2nd author's contribution rate: %50

Kaynakça

- Akman Dömbekci, H. ve Erişen, M.A. (2022). Nitel araştırmalarda görüşme tekniği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 141-160.
- Akın, G., Özkoçak, V. ve Gültekin, T. (2015). Geçmişten günümüze geleneksel Anadolu mutfak kültürünün gelişimi. *Antropoloji*, (30), 33-52.
- Aydoğdu, A. ve Mızrak, M. (2017). Azerbaycan ve Türkiye mutfak kültürünün tarihi birlikteliği ve mevcut durumunun belirlenmesi. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 1525.
- Birer, S. (1990). Türk mutfağının tarihsel gelişim süreci içerisindeki değişimi ve bugünkü durumu. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 19(2), 251-260.
- Ciğirim, N. (2001). Türk mutfak kültürü üzerine araştırmalar: Batı ve Türk Mutfağı'nın Gelişimi. *Etkileşimi ve Yiyecek İçecek Hizmetlerinde Türk Mutfağının Yerine Bir Bakış*, Yayın, 28.
- Coğrafi İşaret. (2024). <https://ci.turkpatent.gov.tr/sayfa/co%C4%9Fraf-i-%C5%9Faret-nedir>, adresinden 29.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Çalışkan, V. ve Koç, H. (2013). Türkiye'de coğrafi işaretlerin dağılışı özelliklerinin ve coğrafi işaret potansiyelinin değerlendirilmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17(28), 193-214.
- Çekal, N. ve Aslan, B. (2017). Gastronomik bir değer olarak tarhana ve coğrafi işaretlemede tarhananın yeri ve önemi. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 124-135.
- Çolakoğlu, N. K. ve Sarıışık, M. (2023). Türk mutfağında yer alan coğrafi işaret tescil belgesine sahip çorbalar üzerine bir araştırma. *Kent Akademisi*, 16(3), 1820-1834.
- Demirgöl, F. (2018). Çadırdan saraya Türk mutfağı. *Uluslararası Türk dünyası turizm araştırmaları dergisi*, 3(1), 105-125.
- Doğanlı, B. (2020). Coğrafi işaret, markalaşma ve kırsal turizm ilişkileri. *Journal of Human and Social Sciences*, 3(2), 525-541.
- Durlu Özkaya, F. ve Cömert, M. (2017). *Türk mutfağına yolculuk*. Detay Yayıncılık.

- Ercelep, B. ve Akdemir, N. (2022). Tescilli coğrafi işaretli gıda ürünleri: Türk tatlıları örneği. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 6(3 (Special Issue: ICTEBS), 550-563. <https://doi.org/10.32958/gastoria.1205823>
- Girgin, G. K., Demir, Ö. ve Çetinkaya, V. (2017). Dünyanın en iyi mutfakları ve Türk Mutfağı. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 5(Special Issue 2), 219-229.
- Gökovalı, U. (2007). Coğrafi işaretler ve ekonomik etkileri: Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 141-160.
- Güler, S. (2010). Türk mutfak kültürü ve yeme içme alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(1), 24-30.
- Halıcı, N. (1990). *Türk mutfağı*. Güven Matbaası
- Hazarhun, E. ve Tepeci, M. (2018). Coğrafi işarete sahip olan yöresel ürün ve yemeklerin Manisa'nın gastronomi turizminin gelişimine katkısı. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2(Ek1), 371-389.
- Karaman, N. (2023). Orta Asya'dan Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine: tarihsel süreç içerisinde Türk mutfak kültürünün gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(49-1), 595-610. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.1354735>
- Kızıldemir, Ö., Öztürk, E. ve Sarıışık, M. (2014). Türk mutfak kültürünün tarihsel gelişiminde yaşanan değişimler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(3), 191-210.
- Madenci, A.B. ve Sormaz, Ü. (2021). Turizm işletmeleri menülerinde yer alan coğrafi işaret alma potansiyeline sahip gastronomik ürünler: Beypazarı örneği. 5. International Paris Conference On Social Sciences, 07-08 Şubat, Paris/FRANCE, (Tam Metin Bildiri), 226-236.
- Mason, J. (1996). *Qualitative researching*. Sage Publication
- Oğan, Y. (2023). Özbekistan mutfak kültürü. A. Ademoğlu (Ed.), *Türk dünyası mutfak kültürü* içinde (s. 127-139). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Oraman, Y. (2015). Türkiye'de coğrafi işaretli ürünler. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 76-85.
- Orhan, A. (2010). Yerel değerlerin turizm ürününe dönüştürülmesinde "coğrafi işaretlerin" kullanımı: İzmit pişmaniyesi örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 243-254.
- Özbey, Z. ve Köşker, H. (2021). Türk mutfak kültüründe çorba ve coğrafi işaretli çorbalar üzerine bir değerlendirme. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research*, 5(3), 471-489.
- Punch, K. F. (2005). Sosyal araştırmalara giriş, (Çev.) Bayrak D., Arslan H. B. ve Z. Akyüz, Siyasal Kitabevi.
- Sabur, D. G. ve Güneş, S. G. (2024) Türk mutfak kültürü ve coğrafi işaretli mantılar. A. Sökmen ve Ç. Aydın (Ed.), *Sofradaki bilim ve lezzetteki sanat: gastronomiye kapsamlı bir bakış* (548-564) içinde. Detay Yayıncılık.
- Sevencan, F. ve Çilingiroğlu, N. (2007). Sağlık alanındaki araştırmalarda kullanılan niteliksel veri toplama yöntemleri. *Toplum Hekimliği Bülteni*, 26(1), 1-6.
- Solmaz, Y. ve Dülger Altın, D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 108-124.
- Sormaz, Ü., Alimov, U., ve Akturfan, M. (2024). Coğrafi işaret alma potansiyeli ile Almatı şehri, *Turizm Ekonomisi, Yönetimi Politika Araştırmaları (TEMAPOR)*, 4(1), 31-42.
- Şahin, A. ve Meral, Y. (2012). Türkiye'de coğrafi işaretleme ve yöresel ürünler. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* (2), 88-92.
- Tanrıkulu, M. ve Doğandor, E. (2021). Coğrafi işaretleri ve coğrafi işaret potansiyeliyle Bolu ili. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 223-257.
- Toygaz, K. ve Toygaz, N. B. (1997). *Kardeş mutfaklar: Türk dünyası yemeklerinden örnekler*, Azeri-Kazak-Kırgız-Özbek-Türkmen, Takav Matbaacılık <http://www.turkish-cuisine.org/print.php?id=54&link=http://www.turkish-cuisine.org/ottoman-heritage-3/ozbek-mutfagi-54.html> adresinden 28.07.2024 tarihinde alınmıştır.

- Turganbayeva, N., Samatova, G., Yılmaz, M., & Sormaz, Ü. (2023). Evaluation of the geographical indication potential of traditional products in restaurant menus. 3rd International Congress of New Generations and New Trends in Tourism (INGANT 23), 26-28 October, Sakarya/TURKEY (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum), Proceeding Book, ISBN: 978-605-74118-5-3, s. 465-472.
- Türnüklü, A. (2000). Eğitimbilim araştırmalarında etkin olarak kullanılabilir nitel bir araştırma tekniği: Görüşme. Kuram ve uygulamada eğitim yönetimi, 24(24), 543-559.
- Özbekistan yiyecek ve içecekleri (2024). <https://uzbekistan.travel/tr/o/ulusal-icecekler/> adresinden 29.07.2024 tarihinde alınmıştır.
- Uslu, A. N. (2024). Türk mutfak kültüründe bal ve Türkiye’de yer alan coğrafi işaretli ballar üzerine bir araştırma. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 75-93. <https://doi.org/10.37847/tdtad.1458646>
- Yenipınar, U., Köşker, H. ve Karacaoğlu, S. (2014). Turizmde yerel yiyeceklerin önemi ve coğrafi işaretleme: Van otlu peyniri. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 2(2), 13-23.
- Yılmaz, S. ve Yılmaz, M. (2022). Türk mutfağında pilavın yeri ve coğrafi işaretli pilav örnekleri. SEÇİM Yılmaz, S. Zafer Kavacık ve Cemil Uslu (Ed.) , *Multidisipliner Yönüyle Gastronomi Alanında Güncel Çalışmalar* (222-238) içinde. Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 471.
- Yılmaz, M., Sormaz, Ü. ve Özcan, M. (2021). Turizm işletmeleri menülerinde yer alan coğrafi işaret alma potansiyeline sahip gastronomik ürünler: Burdur örneği. Middle East International Conference on Contemporary Scientific Studies-V, 27-28 Mart, Ankara/TURKEY, (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum), Proceeding Book Volume-II, ISBN: 978-625-7898-38-6, s.320-328.
- Yurt, İ. ve Achilova, D. (2022). Özbekistan’da yöresel bir lezzet: Taşkent düğün pilavı. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, 6(2), 398-411.